

PSZICHOLÓGIA

27. Évfolyam

2007 MARE 12

2007/1

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alap kutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.
Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.
Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.
2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:
  - a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),
  - b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,
  - c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,
  - d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,
  - e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívt kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.
3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példáknek megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).
4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetékneve, keresztnévének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.
  - a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.
  - b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.
  - c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.
5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.
6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.
7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200-250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.
8. A korrekció javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.
9. A szerkesztőség kéziratot nem őríz meg és nem küld vissza..

**P
S
Z
I
C
H
O
L
Ó
G
I
A**

2007/1

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Csépe Valéria
Ehmann Bea
Engländer Tibor
Erős Ferenc
Fülöp Márta
Gergely György
Gervai Judit
Halász László
Karmos György
László János
Marton Magda
Molnár Márk
Pataki Ferenc
Winkler István

A Szerkesztőség tagjai:

Ehmann Bea (főszerkesztő)
Marton Magda (főmunkatárs)
Király Ildikó
Sipos Mihály

A Szerkesztőség munkatársai:

Moharos Éva (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a
Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,
a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével
www.gondolatkialado.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható a Gondolat Kiadó nagykereskedésében:
1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46. Tel.: 06 1/787-5661, otkonyv@chello.hu

Tanulmányok

PATAKI FERENC

akadémikus

AZ ÖNÉLETÍRÁS PSZICHOLÓGIÁJA¹

Önéletírások kora?

E tanulmány első részében (lásd Pataki, 2006) megkíséreltük áttekinteni az önéletírás és az önéletíró pszichológiai vizsgálatának legáltalánosabb előfeltételeit és fogalmi eszközeit. Ezúttal – az iméntiek birtokában – figyelmünket magának az önéletírásnak a szűkebben vett *pszichológiai* összefüggéseire kívánjuk összpontosítani. A korábban említettek mellett két újabb keletű fejlemény is ösztönözhetette az ez irányú érdeklődést: a különböző rendű és rangú memoárok egyre *növekvő hulláma*, valamint a *határos tudományokban* – főképpen az irodalomtudományban, a szociológiában, a történelemben és az antropológiában – megfigyelhető kutatói buzgalom; az önéletírás és általában a *történelemben működő szubjektív tényező* kitüntetett figyelem tárgya lett. Feltűnő, hogy az irodalomtudomány hazai művelői különösképpen jelskedtek mindebben. Kérdésfeltevésekben bővelkedő, jelentős munkák születtek (Szegedy-Maszák, 1986; Szávai, 1978; Mekis, 2002; Dobos, 2005). A debreceni irodalmi napok 2005 őszen az önéletírás jegyében zajlottak le. Lépten-nyomon tapasztalhatjuk a biográfiák, az „oral history”, az interjúk és személyes dokumentumok növekvő árfolyamát. Mindez megkönnyíti dolgunkat; kritikus haszonélvezői lehetünk a határterületeken elért vívmányoknak, s figyelmünket összpontosíthatjuk a *pszichológia illetékessége* alá tartozó jelenségekre.

Előzmények és előfeltevések

Bizonyára nem sokat kockáztatunk, ha megállapítjuk: korunk – közelebbről és pontosabban a 20. század – az önéletírások, memoárok, önvallomások és nyilvánossá tett naplók korábban nem tapasztalt virágkorát hozta magával. A nyilvánosság sokféle formában birtokába vette a *magánélet* birodalmát, a *személyesség* pedig ennek hatására mindinkább felkínálta magát a közérdeklődésnek. E két fejlemény kézen fogva, egy-

¹ Fejezetek egy – a témával foglalkozó – terjedelmesebb tanulmányból.

mást kölcsönösen támogatva haladt. Megnőtt az intimitásra, a magánlétre irányuló kíváncsiság, ez pedig felerősítette a sokféle forrásból táplálkozó *önfeltárulkozási hajlandóságot*: Augustinus és Rousseau példája, amely hajdan csak kivételes szellemek osztályrésze volt, *popularizálódott*. A tartós vagy csak mulékony dicsőséget élvező politikus és a „pillanat hőse” – az ilyen vagy olyan „sztár”, a mesterségesen teremtett és a valódi „nagy ember” – egyaránt a közkíváncsiság reflektorfényébe került.

Mindebben számos tényező közrejátszott; e helyt elegendő csupán utalni rájuk: az iskolázás és a közműveltség kiterjeszkedése, a szellemi-művészeti piac – egyebek közt a könyvpiac – létrejötte, a reklámtechnikák professzionalizálódása minden hatásosságukkal és visszatetsző vonásukkal együtt, a hír- és képszórás globalizációja s benne az internet, az uniformizált expresszív tömegkultúra mesterségesen táplált *sztárkultusza* (s oly mindegy, hogy film-, sport-, pop- vagy tv-sztárokról van-e szó). Ezeknek a tényezőknek az együttes hatása nagyon is rétegezett – de mindig *személyre* irányuló – érdeklődést és kíváncsiságot, vagyis *piacot* teremt, egyúttal pedig serkenti az „áru” piacra vitelének indítékait. Ezek azonban – mint látni fogjuk – korántsem vulgárisak; az emberi egzisztenciát mélyen érintő motívumokat is érintenek. Mindenesetre: az önéletírásnak is megvan az ihletett „magasművészete”, a hiteles és megrázó emberi dokumentum jellege és természetesen a „giccse”, a bulvárváltozata is. S meglehet, az utóbbi alkalmasabban eladható piaci termék, mivel nagyobb példányszámban teríthető.

Bár az önéletírásról mint *irodalmi műfajról* s mint *történelmi forrásról*, szociológiai és néprajzi adattarról számos vizsgálódás született, az *önéletírás pszichológiájának* története mindmáig megíratlan. Miként e tanulmány első részében láttuk, e történet több fontos és alapvető fejezete és elméleti előfeltevése a kezünk ügyében van. Mintha elérkezett volna e részletek integratív együttlátásának az ideje; mintha immáron mód nyílne arra, hogy felvázoljuk az *önéletírás „pszichológiai univerzumának”* körvonalait.

E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy rendszerezzük az önéletírás pszichológiájának alapkérdéseit, és áttekintsük módszeres vizsgálatának *fogalmi eszközeit* és *elemzési síkjait*. Úgy véljük, ezáltal hozzáférhetővé válhat a pszichológiai kutatás számára az a – szinte áttekinthetetlenül gazdag – „nyersanyag”, az a különös élményvilág, amelyet a memoárokban feltáruló önmegismerés és önkíváncsiság teremt. Az írás inkább lehetséges kutatási irányokat és előzetes megfontolásokat igyekszik kipuhatolni, mintsem hogy a végső válaszok esélyében bizakodnék. *Előtanulmány* tehát; minden tekintetben folytatást kíván.

Bizonyosra vehető, hogy az önéletírási divat felívelése szorosan összefügg a modernitás által serkentett *individualizáció* (gyakorlati és ideológus) térhódításával: az én és az emberi egyéniség (filozófiai és pszichológiai) tanulmányozásának kibontakozásával. Az *emberi én, a szubjektivitás mibenléte* és természete mindinkább problematikussá válik; az antikvitásig visszavezethető hagyomány fokozatosan átterelődik a módszeres tudományos reflexió medrébe. Baumeister (1987) figyelemre méltó elemzésében áttekinti, hogy miként alakult ki Európában – hozzávetőleg 1500 és 1800 között – a jellegzetesen újkori érdeklődés a „*belső én*” és élményei s az *individualitás* iránt. Ennek következtében megnőtt az igény az önmegismerésre, az önmegismerésre.

résre és az önkifejezésre, de egyúttal mások vallomásának, önkifejezésének a befogadására is. „Az életírás – a biográfia és az autobiográfia alakjában egyaránt – fontos területté válik, ahol átfedik egymást az énről (selfhood) szóló történelmi és irodalmi evidenciák” (i. m. 163–164).

A *romantika* azután az én-nek és élményeinek valóságos kultuszát hozza magával: az egyén és érzelmei, sorsa és hivatása lesz a kor vezérszólama. Középpontba kerül az *önismeret*. Ennek viszont feltétele, hogy az önészlelésben az én mint valaminő tevékeny ágens elkülönüljön, s *önálló tapasztalásként* jelenjék meg az egyén élményében. De ebből a tapasztalásból ered az önáltatás, az önmegegyezés és a félrevezető „megjátszás” lehetősége, valamint a *nyilvános én* és a *rejtőzködő magán-én* megkülönböztetése is (lásd Baumeister, 1986).

Az *önmegismerési szándék* újra és újra elvezet ugyan az önreflexióhoz, de maga az önreflexív aktus korántsem képes mindig elhatolni az implicit, a tudatból kiszorított, a visszaemlékezés számára hozzáférhetetlen tartalmakhoz. Ennek kockázata ott lebeg minden önéletíró feje felett. A belőle származó nehézségek áthidalásának egyik lehetséges módja a cselekvő én és a körülmények oki hozzájárulásának teljességgel szubjektív megítélése (lásd Weintraub, 1978). A gyakran emlegetett „attribúciós alaphiba” ebben az összefüggésben is érvényesül. A memoárfíró – a szóban forgó kérdés normatív érintettségétől függően – hajlamos lesz arra, hogy eredményeit, sikereit tulajdon erényeinek vagy erőfeszítéseinek tulajdonítsa, míg kudarcainak és megsérgyenüléseinek okait és magyarázatát a körülmények számlájára írja.

Az egyéniség egyszerűségét, eredetiségét kultiváló és pszichológiai érzékenységű modern önéletírás kezdeteit Rousseau „Vallomások” című művéhez szokás kötni. Az önmagára eszmélő és önsorsát saját szabad döntéseivel megszabó individuum élményvilágát, a sorsát uraló egyén pátoszát Rousseau mindenki másnál korábban és világosabban fogalmazta meg. Ezt írja: „Egy embert mutatok be a maga természetes valóságában; s ez az ember én magam leszek. Csupáncsak én... Nem vagyok olyan, mint bárki azok közül, akikkel találkoztam: merem hinni, hogy másként vagyok alkotva, mint a létezők közül akárki. Lehet, hogy nem érek többet náluk, de mindenesetre más vagyok. A természet összetörte a mintát, amelyben alkotott; jól tette-e vagy sem, csak akkor ítélnétek meg, ha elolvastatok” (1962, 11).

A biográfia és – kisebb részben – az autobiográfia azonban az antikvitásba visszanyúló gyökerekkel rendelkezik. Ezeket markolja össze és emeli korábban nem ismert magaslatra Augustinus theodiceába átfejlődő önelemzése, amely az európai *pszichológiai önéletírás* mintája lesz. Az „ismerd meg önmagad” erkölcsi és pszichológiai parancsa az antikvitás fontos öröksége. A „ki mondja meg, ki vagyok” az európai kultúra egyik alapdilemmája. Levin (1992) joggal mutat rá, hogy a természetfilozófiaként született görög filozófia Szókratésszal fordul az ember belső világa felé, felfedezvén „daimonion”-ját. E rejtőzködő világ titkaiba a *diskurzus*, a másokkal folytatott dialógus révén hatolhatunk be. A modern kor hajnalán a filozófia volt az emberi én feletti gondolkodás színtere: descartes-i „cogito” tradíciója csakúgy, mint Locke és Hume empirizmusa, majd utóbb a klasszikus német filozófia nagy alakjainak munkássága.

A modern tudományosság becsvágyát tápláló pszichológia csak a 19. század végén, James munkássága révén fedezi fel a maga számára az *én-pszichológia* tartományát. (Erről részletesebben lásd Pataki, 1982; 2001) Természetesen nem tételezzük fel azt, hogy a két fejlemény – ti. az én tudományos igényű „felfedezése” és az önéletírás újmódi divata – között közvetlen oksági kapcsolat van. Inkább párhuzamosan futó folyamatokról beszélhetünk; háttérükben azonban közös jelenségek lappanganak, amelyek egyaránt érintik az ember egzisztenciális alapélményeinek természetét és a modernitás által teremtett újszerű társadalmi pozícióját. Az előbbiekről alább részletesen szólunk.

Az újszerű *társadalmi pozíció* lényegét a természetadta (törzsi, családi, etnikai, lokális) és rendi kötelékeiből kiszabaduló, önmaga *egyéniségére eszmélő* ember fokozatos és tömeges megjelenése szabja meg. Ez szólal meg Rousseau hangján. Ennek következtében maguk az élettörténetek is individualizálódtak. A premodern kor hagyományos társadalmában az egyén egyszerűen *reprodukálja* természetadta közössége *uniformizált életmódmintáját* és szocializációs mechanizmusát; nincs *csak reá jellemző*, individualizált életútja. Csak az individualizáció kibontakozásával jön létre a *történelem megélésének sajátos-egyéni módja* s a társadalmi események észlelésének egyéni, én-központú perspektívája. A 20. század személyes élményeken átszűrt történetét már többé-kevésbé híven rekonstruálhatnánk a század folyamán született memoárokból, önéletrajzokból. Ez aligha mondható el a középkor századairól. Az önéletírás mindig *kétarcú*: személyes sorsdokumentum s egyúttal egy-egy korszak s a benne zajló események szubjektív tükré. A kor valósága tűnik elő benne, jóllehet „tükör által homályosan”.

A memoárok növekvő száma *kulturális mintát* teremtett, s ezzel maga is táplálta a szerzői és olvasói igényeket. Ezeket nem csupán a filozófiai gondolkodás hagyományozta, hanem a maga módján a mitológia, a folklór, az eredetmondák világa is. Az én-elbeszélés, a vallomás, az anekdotikus én-beszámoló mindig is az *emberi diskurzus* vezető tematizációja volt; ez a hétköznapi „altalaj” táplálta és táplálja mindmáig az önéletírás megformált s olykor művészi tökélyre emelt változatait. Joggal jegyzi meg a szociológus: „...az embernek nagyon erős szükségletei kötődnek a kommunikációhoz, az önkifejezéshez, a kapcsolatok ápolásához, a közösségek alakításához” (Heller M., 2005, 26). Az egyén társadalmi pozíciójának futólag jellemzett változásai azután – mind az alkotó, mind a befogadó oldalán – tömegigénnyé tették az önéletírás nyilvánosságát.

Árnyalja és egyúttal meg is zavarja a képet az a – már említett – körülmény, hogy az önéletírás indítékának háttérében megjelent a *piaci logika*: a tisztán kommersziális számítás, amely alkalmanként kizárólagossá válik. Kitűnt, hogy a biográfia és az autobiográfia (még ha „profi” közreműködő tollából született is) kelendő és jövedelmező piaci árucikk lehet. Győzikéről és minden mesterségesen kultivált „sztárról” több bőrt is le lehet húzni. Ámde mindez a műfaj peremvidékén zajlik, és együtt létezik Malraux és Déry, Márquez és Babits önéletírásával, Thomas Mann és Franz Kafka naplójával. Mindez pusztán azt jelenti, hogy bizonyos műveket ki kell rekeszteni

nünk figyelmünk köréből, ha az önéletírás *hiteles* indítékaival, funkcióival és egyéb pszichológiai jellemzőivel kívánunk foglalkozni.

Az önéletírás mindig *önreferenciájú* (én-központú és én-távlatú) művelet; ha ez az én súlytalan és érdektelen, a vállalkozás értelmét veszti, már csak azért is, mivel teljességgel *külső várakozásokhoz* igazodik. Így pszichológiai jelentősége is csökken, és pedig annak arányában, ahogyan az egyén feladja autonómiáját és szabad döntési esélyét. A szerző személyének tartós jellemzői, a kor és a társadalom atmoszférája, a jelentős életesemények drámai mivolta, a felhasznált minták, a megírás közvetlen indítékai és intenciói sajátosan egybeszővődnek, valahányszor valaki tollat ragad, hogy élettörténetét papírra vesse. Minden ilyen írásmű – akárcsak a benne megnyilatkozó személy – mindig *egyedi és egyszeri*. Ha nélkülözi a rácsodálkozás megvilágító élményét – „ilyen az ember, egyedüli példány” (Kosztolányi) – érdemtelen az elolvasásra.

Mindenfajta élettörténeti visszaemlékezés elkerülhetetlenül be van rekesztve *egyetlen életciklus* véges határai közé. Még akkor is így van ez, ha a szerző bevonja a messzebbre nyúló hely- és családtörténeti szálakat, s ha képzelőereje a jövő lehetséges fejleményeit is elővételezi. Ezzel magyarázható, hogy az önéletírás termékeit a *kulturális evolúció* nézőpontjából is szemügyre vehetjük. A biológia s benne a genetika szemünk előtt zajló forradalma szükségképpen kiélezte a kulturális evolúció nyitott és vitatott kérdéseit. Egyebek közt azért is, mivel a biológiai evolúció „látványa” messze meghaladja az egyedi élet időhorizontját, s csupán nemzedékek hosszú során átívelő absztrakcióként gondolható el. Ezzel szemben a *kulturális-civilizatórikus fejlődés* változásai – kivált korunkban – egyetlen életciklus alatt is meghökkentő szemléletességgel megtapasztalhatók. De miképpen zajlik a kulturális evolúció? Melyek az alapmechanizmusai?

A jól ismert és alaposan tanulmányozott átszármaztatási mechanizmusok mellett, mint a családi és primer közösségi átszármaztatás, az utánzás és a szociális tanulás, az intézményes nevelésügy, a társadalmi érték- és normarendszerek működése, mind nagyobb figyelemben részesül a Dawkins (1984; 1989) és Sperber (2001) által kidolgozott ún. „*mém-elmélet*”. E szerzők felfogása szerint a mém konkrét kulturális és mentális cselekvési és viselkedési minta, és pedig a szó legáltalánosabb értelmében. A mémekhez sorolják a gondolkodási és eljárási sémákat, sztereotípiákat, konvencionális viselkedésmódokat, forgatókönyveket, kollektív reprezentációkat, a normatív rendszerek előírásainak megfelelő rutincselekvések mintázatát.

Ezek a mindenkori kultúrának olyan elemei, amelyek *mintaészlelés és mintakövetés* révén hagyományozódnak, és biztosítják a szóban forgó kultúra létének generációkon átívelő folytonosságát, illetve szakadatlan – hol gyorsabb, hol lassúbb – kreatív változtatásait. Sperber a mémek terjedését epidemológiai analógiával magyarázza; lényegükről alkotott felfogása egybeesendően Dawkins (1989, 380) eszméjével: „...a mém a kulturális öröklődés hipotetikus egysége”.

Míg Dawkinst főként a mémek mibenléte és replikációs funkciója (kulturális „gén-szerűsége”) foglalkoztatja, addig Sperber a mémek *terjedési mechanizmusait* kívánja magyarázni (lásd Pléh, 2003, 58). A kérdés közelebbi vizsgálata ezúttal nem foglal-

koztat bennünket. (Erről részletesebben lásd Pléh, i. m. 45–72.) Különösen fontos lenne annak beható elemzése, hogy az egyéni és a kollektív emlékezet, valamint a társadalom objektívációs rendszerei miképpen *tárolják*, illetve miképpen teszik *észlelhetővé* az adott kultúra mém-állományát. Ezzel kapcsolatban és szűkebb témánk összefüggésében nyomatékosan rá kívánunk mutatni, hogy az önéletrajzok (és a biográfiák) bizonyos értelemben sajtáságos „*mém-raktáraknak*” tekinthetők. Érzéketlen-szemléletes módon mutatják be a különféle sémák és forgatókönyvek, jelentésteli gesztusok működését, a normatív előírások érvényességét és azok viselkedéses megnyilvánulásait. Mivel pedig a jelentős önéletírások szerzői rendszerint *autoritással* rendelkező személyek („jelentős mások”), erőteljes lehet a példájuk és eszméik követésre indító felszólító jellege. Gyakorta vonzóbb is, mint a közvetlen környezet személyeié, beleértve akár a szülőket, tanárokat vagy lelkészeket. Különösen jellemző lehet ez a *mintakeresés* serdülő- és ifjúkorban; számos vallomásos önéletrajz tanúskodik az olvasmányokból származó *modellszemélyiségek* azonosulást kiváltó hatásáról. Természetesen nem kívánjuk túlbecsülni az önéletrajzok „*mém-raktár*” jellegét, de mindenképpen számolnunk kell vele, ha az önéletírás társadalmi és pszichológiai funkcióit latolgatjuk.

Tárgy és módszer

Az önéletírás pszichológiai vizsgálata számos *módszertani nehézséget* támaszt, főként akkor, ha a bennük foglalt, ám jobbára rejtett pszichológiai jelenségeket kívánjuk tanulmányozni. Hogyan szemeljük ki a szóba jöhető műveket? Hány memoár tekinthető elégségesnek az elemzéshez? Milyen fogalmi hálóval közelítsünk az egyes művekhez? Milyen formalizálási eljárásokhoz folyamodjunk, ha ennek szüksége mutatkozik? Nos, a lehetőségeket latolgatván, úgy döntöttünk, hogy elemzéseinket *felderítő-leíró* vizsgálódásnak tekintjük, s ennek megfelelően *illusztratív logikával* élünk, vagyis a manapság mind elfogadottabb *kvalitatív* eljárások körébe soroljuk. Nem egyes önéletírásokat óhajtunk *külön-külön* beható elemzés tárgyává tenni, összevetvén őket a történelmi igazsággal, a szerző személyes hitelével vagy a kivitelezés stílárís-formai jellegzetességeivel. Vagyis nem maga az *önéletírás* mint megszerkesztett történet, hanem az *élettörténetének megírására vállalkozó ember pszichológiája* foglalkoztat, jóllehet az csupán magában a műben tanulmányozható.

A téma kutatója számára természetesen számos út kínálkozhat, éspedig attól függően, hogy mely jelenségekre óhajtja összpontosítani figyelmét. Augustinus „Vallozásai” óta sok ezer memoár látott napvilágot; egyszerű számbavételük sem lenne könnyű feladat. Ezért valamiképpen korlátoznunk kellett az elemzésre kiszemelt művek lehetséges körét. Ennek megfelelően úgy döntöttünk, hogy csak a *20. században* született, magyar nyelven megjelent – hazai és külföldi – önéletírásokat veszünk figyelembe; számukat pedig 115-ben jelöltük meg (lásd függelék). Kiválasztásuk *véletlenszerű* volt, de elvállalt módon tükrözte a szerző tájékozottságát és szubjektív íté-

letét; további megkötéseket nem érvényesítettünk. Formai, műfaji vagy stiláris jellegzetességek és a szerzők személyét érintő megfontolások nem szerepeltek a kiválasztás kritériumai között; dokumentatív krónikák, önéletrajzi regények, autorizált életútinterjúk, naplóval és levelezéssel kombinált memoárok egyaránt megtalálhatók a kiválasztott művek között. (Jegyzéküket mellékletben közöljük.)

A vázolt eljárás, bár teret nyitott a szerzői szubjektivitásnak, nyitottabbá tette mind a művek kapcsán megfogalmazható kérdésfeltevések körét, mind pedig az elemzés lehetséges szempontjait. Ezért jobban megfelelt a vizsgálat *leíró* jellegének. A kiszemelt művek száma még nem haladta meg az áttekinthetőséget, és ezáltal elegendő anyagot adott a jellemző mintázatok kipuhatólásához, a közös vonások és az egyéni változatok viszonyának mérlegeléséhez, a típusalkotáshoz.

A művek elemzésének egységes logikáját a *feltett kérdések* szabták meg. Mindenekelőtt az alábbiak: Melyek az önéletírás közelebbi *motivumai* és szerzői *intenciói*? Léteznek e kitüntetett, visszatekintésre érzékeny életszakaszok? Felfedezhetünk-e jól leírható memoártípusokat? Mi a viszony az önéletírás és az egyéb önreflexív műfajok (napló, levelezés, vallomás) között? Melyek az élettörténeti tematizációk jellemzői és forrásai? Miért és miképpen működnek az élettörténeti visszaemlékezést torzító pszichológiai tényezők? Ezek a kérdések szabták meg azt, hogy milyen módon közelítettünk az egyes művek vizsgálatához. Mindegyikre megkíséreltünk legalábbis közelítő választ adni. Tudatában vagyunk annak, hogy e válaszok gyakran csupán első megközelítések, olykor elnagyoltak és bizonytalanok; új kérdésfeltevésekben és vizsgálati módszerekben bővelkedő folytatást és ellenőrzést igényelnek. Mindemellett a szerző meg van győződve arról, hogy *maga a téma* érdemes a kutató pszichológusok figyelmére.

Minden önéletírás kulcskérdése a *hitelesség*; ezen múlik művészi ereje csakúgy, mint forráshitele. De min múlik a hitelesség? A szerzők rendszerint előrebocsátják ebbéli credójukat: a kíméletlen igazságra törekvést, a nyílt őszinteséget, a tárgyi hűséget, a tűzön-vízen át való ragaszkodást a valósághoz. A szándék komolyságát és megfontoltságát általában nincs okunk kétségbe vonni, de a kivitelezés két szükségképpen korlátjával feltétlenül számolnunk kell.

Először is azzal, hogy egy élettörténet sohasem reprodukálható a maga *extenzív totalitásában*, esemény- és élménygazdagságában. Ezért a szerzőnek – akarja vagy sem – *válogatnia és értelmeznie* kell; úgy kell kitennie a hangsúlyokat, és megjelölnie a sorseseményeket, ahogyan azt a *megírás pillanatában* fontosnak véli. Ez a mindenre kiterjedő *szelekciós művelet* az önéletírás lényegét alkotja; olyannyira fontos, hogy különböző vonatkozásaira ismételten visszatérünk.

A másik korlát a vállalt és *tudatos személyességben* rejlik: az önéletíró mindig a maga – szükségképpen elfogult és részrehajló – perspektívájából szemléli önmagát és a világot. Mint mondani szokás, egyes szám első személyű nézőpontból szemlélődik és ítélkezik; számára nem létezik személytelen, „*tiszta objektivitást*” képviselő valóság, a személyesség meglehetősen tág határok között mozoghat, s ez a „szűrő” szélső esetekben egyaránt öltheti az önimádat vagy az öngyűlölet/önutálat alakját.

A *tényszerű valóság* és az *élményvalóság* többé vagy kevésbé mindig eltér egymástól, nem is szólván a szándékolt hazugságról, „megjátszásról” és képmutatásról. A történeoszt főként az előbbi, míg a pszichológust az utóbbiak érdeklik. Az önéletíró mindig kilép a világ shakespeare-i színpadára; ebből ered önfeltárulkozásának feszültségeltel izgalmassága és rejtélyes mivolta. Hiszen a *megmutatkozó én* egyszerre rejtőzködik és lemeztelenedik, lehet önigazolól és „bűnbánó-vezeklő” vagy önkorrigáló. Küzd az autonómiájáért, de „ügyekkel” is azonosul, olykor mások „delegáltjának” tekinti magát. Alkotó módon teremti tulajdon élettörténetét és én-elbeszéléseit, ám egyúttal őrzí és továbbadja „törzse” kollektív elbeszéléseit és legendáriumait. Nem hiába tartja a közhiedelem, hogy egyetlen érdekes regényt mindenki meg tudna írni, vagy el tudna mesélni (mint Móricz „boldog embere”): tulajdon élettörténetét.

Aligha véletlen, hogy oly sok írástudó embert varázszolt el az emberi létnek ez a hét-köznapí drámája: az *egyszer adatott élet* „kalandjának” ábrázolása. Ha az önéletíró – önéletírajzi regényt írván – *művészi-irodalmi* becsavággal ragad tollat, eleve viszonylagossá teszi a határt *valóság* és *fikció*, a biográfiai elbeszélés és az irodalmi szöveg között. Ez ugyan nem függeszti fel a valóság újjáteremtésének igényét, hanem azt még inkább eltolja az élményvalóság felé, és átemeli egy másik szférába: a művészi megjelenítés szférájába.

Illyés, aki, mint tudjuk, szinte egész felnőtt életében állhatatos naplóíró volt, de ódzkodott az önéletírásról, pontosan megfogalmazta ellenérzésének okait, ami persze nem zavarta abban, hogy önéletrajzi regényciklust írjon: „...a dolog úgy áll, hogy akinek képzelete és művészi érzéke van, annak az emlékezőtehetsége megbízhatatlan, mert az rögtön alakít. Szóval a valóságot egy művész agyán át úgy lehet mérni, ahogy mondjuk Egry festményeit a Balatonról egy balatoni fényképhez. Mindenki azokra az emlékekre emlékezik, amelyeket már elmondott, így tulajdonképpen megrendezzük emlékeinket. Mindnyájan ócska színdarabírók vagyunk, mert ami emlékel egyszer sikerünk volt, azt még egyszer elmondjuk, és akkor elhisszük, hogy valóban úgy volt. Tehát a saját életünket akaratlanul anekdotává, méghozzá nagyon alantas anekdotává váltjuk át.” (Lásd Huszár, 2005, 108.)

Az író itt nem kevés finom pszichológiai megfigyelést rögzít; meglehet, azért is, mert ismételten foglalkoztatták az önéletírásban megmutatkozó feltárulkozás kérdéseit. Olykor ironikus-gunyoros – vagy legalábbis ambivalens – hangon szólt az önéletrajz-írásí divatokról. Még 1934 karácsonyán írja „Napló” című versében:

„Mi lesz velem. ... Mindenki vallomást,
önéletrajzot, naplót ír köröttem.
Reszeli szobrát ellenség, barát
az öröklétre... Én meg csak tűnődtem.”
(Illyés, 1993, 111, 425.)

Aggódik, hogy „kedvesebb lesz a pletyka, mint a mű”. De újra és újra szembesül a benső paranccsal: „– Naplót! Gyerünk már! Kezdj belé legottan!” S valóban bele is fog – 1929-től kezdve – a naplóírásba, majd utóbb önéletrajzi regényciklusába. Ám

naplójegyzeteit csak halála után közölhették. Érdekes tény, hogy sok nagy naplóíró sohasem írt krónikaszerű, teljes életet elbeszélő önéletrajzot, még ha közre is adták önéletrajzi epizódjaikat vagy naplórészleteiket (Móricz, Illyés, Füst, Szentkuthy, Márai, Balázs). Személyes élményeiket, élettörténetük kulcseseményeit vagy kitüntetett korszakait a műalkotásokba transzponálták. Ezzel magyarázható, hogy az önéletrajzi regények, elbeszélések „kettős illetékesség” alá tartoznak: az irodalomtudomány és a pszichológia egyaránt igényt tarthat arra, hogy a maga „felségterületéhez” sorolja őket; elegendő olyan példákra hivatkozni, mint Proust vagy Déry, Márquez vagy Hrabal, Illyés vagy Vas István. S e „felségterületen” még igen sok a pszichológiai „fehér folt”.

Az élettörténet a pszichológiában

Mint korábban láttuk, az *élettörténeti-önéletrajzi emlékezet* teremti meg annak elvi lehetőségét, hogy az egyén *folytonosként és a sajátjaként* – s egyúttal szigorúan *individuális* változatként – élhesse át tulajdon létezését. A folyamatos élettörténeti reflexió révén eszmél rá arra, hogy élettevékenységének *független alanya* (ágense), szakadatlan önminősítő és önértékelő műveleteinek *tárgya*, s egyúttal a valóság észlelésének és konstruálásának *egyedi látószögét* (perspektíváját) képviseli. Az emlékezetben tárolt autobiografikus reprezentációk szerveződése, vagyis az *élettörténeti tudatosság* ilyen vagy olyan mértéke a normális emberi létezés szükségképpeni feltétele. Ha ezek sérülnek (téveszmék vagy egyéb kóros állapotok hatására), maga a személyiség is széthull, mivel elveszíti folytonos és individuális létezésének reflektált tudatát és a róla való beszámolás képességét.

Az *én-élmény* és annak *pszichikus reprezentációja* (az én-rendszer), valamint ezek szakadatlan dinamikus átalakulása mindig az élettörténetbe ágyazódik, s valamiképpen annak leszarmaztatottja. A *narratív* és a *kategorizációs identitáselméletek*, valamint a *konstrukcionista* törekvések különösképpen hangsúlyozzák ezt a körülményt (Gergen, 1991; Gergen és Gergen, 2001; McAdams, 1988; Harré, 1987; Leary, Tangney, 2003). Alapos okkal feltehetjük, hogy az „*önreflexiók kényszer*” elkerülhetetlen velejárója a megosztási, az önbemutatói késztetés. James és Mead óta közhely, hogy az önreflexív aktusok fontos mozgatója a sokféle alakban megjelenő „*másik ember*” s az általa kidolgozott „szociális kép”-ünk. A társaktól szinte szünet nélkül visszajelentések, értékelő megnyilvánulások és érzelmi válaszok futnak be. S bár semmifajta garanciánk nincs arra nézve, hogy helyesen fejtjük meg őket, mégis közvetlenül befolyásolják viselkedésünket. Gyakran mondják: az ember a „*másik*” tükrében szemléli és egyúttal igazolja önmagát. S ha úgy véli, hogy a tükör torzít, akkor ebből súlyos feszültségek támadhatnak. Nem csupán megismerni reméljük magunkat mások tükrében, hanem az *elfogadásra s ezáltal az önigazolásra* is vágyunk. Bizonyára ezzel is magyarázható az oly gyakran megfigyelhető önbeszámolósi (önfeltáró és önmagyarázó) késztetés: az „*akarom, látva lássanak*” óhaja. Ez az általános indíték táp-

lálja az *önbemutatósi* (önprezentálási) – egyebek közt az önéletrázi – műveleteket, legyenek azok átfogó önéletrajzok vagy csupán biográfiai anekdoták, társalgási epizódok.

Ez a készítés azonban különös ellentmondásokkal és feszültségekkel terhes. A tökéletes átláthatóság, a teljes „*titoktalanság*” – eltekintve a nagyon szoros, jobbára baráti és intim kötelékektől – inkább kellemetlen és averzív; pszichológiai kiszolgáltatottságra, lelki „lemeztelenedésre” utal. A *kitárulkozás tudatos ellenőrzése* és a „titokra”, a privát szféra sérthetlenségére formált jog az egyén autonómiaérzetének elemi feltétele. Ebből ered az is, hogy lehetőségeinkhez képest ellenőrzésünk alatt akarjuk tartani a rólunk alkotott szociális képeket. Ha túlságosan nagyra nyílik a rés önképünk és szociális képeink között, akkor ez szüntelenül kétségessé teszi önértékelésünk jogosultságát.

Hogy az önéletrázi sajátos pszichológiai kérdéseire közelebb férközhessünk, célszerű egy pillantást vetnünk arra, hogy a biográfia korábban mikor és milyen összefüggésben vált pszichológiai elemzés tárgyává. Témánk szempontjából *két előzmény* érdemel megkülönböztetett figyelmet: Dilthey „megértő pszichológiája” és Charlotte Bühler érdekes vállalkozása, amely a gyermek- és ifjúkor fejlődéslektani tanulmányozásából nőtt ki. Tüstént megjegyezzük, hogy – amint az akkoriban szokásos volt – az élettörténet (biográfia) általános fogalma mellett maga az *önéletrázi* (autobiográfia) egyik említett szerzőnél sem vált *önálló* elemzés tárgyává. Dilthey inkább a biográfia általános szemléleti és metodológiai jelentőségét, társadalomelméleti összefüggéseit hangsúlyozza, Bühler pedig a harmadik személyű biográfiai módszeres, statisztikai elemzésre támaszkodó vizsgálatára tett máig érdekes kísérletet.

Dilthey felfogása szerint a biográfia (s benne az önéletrázi) tanulmányozása a *történelmi megismerés és megértés* királyi útja. A történelem és a társadalom tudományát (a „szellemtudományokat”) csak vele és általa lehet megalapozni. A történelemben élő egyén önmagának, tulajdon énjének megértését csakis az *önéletrajzi értelmezés* révén közelítheti meg. Más személyek – köztük a történelmi szereplők – megértéséhez a „saját életünk megragadása és magyarázása” útján, a teljes megértéshez elvezető fokozatok hosszú során át juthatunk el. Ezért mondhatja: „a legtökéletesebb explikáció az önéletrajz” (Dilthey, 1974, 74).

Benne a tények és a beleélő-megértő (hermeneutikai) értelmezések szétválaszthatatlanul egybeszövődnek. Ez a „*megértő viszonyulás*” a szellemtudományi megismerés kulcsa; tárgya pedig csakis a biográfia lehet. Az élethez – a sajátunkhoz éppen úgy, mint a másokéhoz – empatikusan, megértő módon viszonyulunk. Valamely egyéni életút eseményei és élményei bensőleg összefüggenek, mivel szükségképpen s mindig meghatározott éhez tartoznak; ezért koherens szerkezetet alkotnak. A korábbi életesemények valódi jelentősége azonban mindig csak a visszatekintés (visszaemlékezés) aktusában, a jelenből visszapillantva – sajátos hermeneutikai művelet révén – rajzolódik ki.

A szellemtörténeti áramlat egyik kezdeményezőjeként mindenekelőtt az egészes életformákat, korszakjellemező mentalitásokat („korszellemet”) igyekezett meg-

ragadni és leírhatóvá tenni. Számára a kultúrateremtő és a kultúrát fenntartó ember a pszichológiai vizsgálódás elsődleges tárgya, nem pedig ennek részleges, atomisztikus pszichikus funkciói. A biográfiára ruházott kiváltságos szerep is ebből az általános felfogásból ered. A történelmi időben és meghatározott kultúrában lezajló élet az, amit a tudománynak meg kell értenie.

Logikusan vonja le a következtetést: „...valamely individuális létezés egész valóságának megragadása, történelmi miliójébe elhelyezett természeti leírása a történetírás csúcsteljesítménye... az életrajzírónak sub specie aeterni kell megpillantania az embert... A biográfia tehát ily módon tisztán, teljesen s valóságában ábrázolja az alapvető történelmi tényt” (i. m. 120). Ezért lehet az önéletrajz „a legkitűnőbb és leginkább instruktív forma”: az életutat megértő ember azonos lesz azzal, aki azt megélte.

Az önéletrajz ebben az összefüggésben csupán eszköze egy másfajta célnak: az „élet megértésének”, de maga nem válik elemző figyelem tárgyává. Dilthey több életrajzi esszét írt (Goethe, Lessing, Hölderlin és Novalis életútjáról). Ezek a biográfiai (hermeneutikai) esettanulmányok sok tekintetben elővételezik Erikson hasonló jellegű írásait, bár azok kifejezetten az *identitásképzési* folyamatok megvilágítását szolgálják. Dilthey munkássága érthető módon kielezi a nomotetikus és az ideografikus tudományok (illetve a pszichológiában e szemléletmódok) közötti konfrontációt; ennek nyomán megnő a kettő közötti közvetítő szerepre szánt *típusképzés* jelentősége. (Dilthey az említett konfrontáció jegyében különbözteti meg a leíró és a magyarázó pszichológiát.) A szellemtörténetben divó típusalkotás a hazai szellemi életben is nyomon követhető, egyebek közt olyan jelentős művekben, mint Prohászka Lajos „Vándor és bujdosó”-ja.

Dilthey számára a pszichológia főképpen a társadalmi és történelmi tudományok *episztemológiai és ontológiai megalapozásának* szándékával vált fontossá. A pszichológiáról alkotott felfogását is e célhoz kellett igazítani, jöllehet megfontolásai mindmáig érvényes kérdésfeltevéseket tartalmaznak. Utóbb azonban maga is felismerni kényszerült, hogy a „pszichofizikai individuumok” egyéni biográfiáiból nem lehet felépíteni a társadalmi-történelmi folyamatot. Ennek ellenére úgy vélte, hogy „a biográfia fontos segédeszköz egy igaz reálpszichológia további fejlődése számára” (i. m. 121). Éspedig azért, mert a biográfiákban tárul fel, hogy „az Én mindenkori állapota a dolgoknak és az embereknek hozzá fűződő viszonya szerint változik” (i. m. 514). Vagyis az *én genezise és aktuális állapota* a biográfiában tárul fel, legyen bár szó önéletrajzról vagy harmadik személy által írt élettörténetről; a biográfiában rejlik az én és az identitás megértésének kulcsa. Ez az általános megállapítás napjainkig ívelő „karriert” futott be, s a narratív én-elméletek magvát alkotja.

Ámde Dilthey szemléletében a biográfia s benne az önéletrajz nem *önmagában*, hanem leszármaztatott mivoltában válik érdekessé: a történelmi (szellemtudományi) megismerés és „megértés” eszközét és módját fedezi fel benne. A *történelem pszichológiája* (a „korszellem”) nem azonos az önéletrajzát papírra vető *egyéni pszichológiájával*, de az csupán benne és általa közelíthető meg. Ennélfogva Dilthey zárójelbe teszi

az önéletrajzi reflexió sajátos – önállóan vizsgálható – *pszichológiai* jelenségvilágát. Csak oly mértékben foglalkoztatta az önéletírás, amilyen mértékben – legalábbis hite szerint – utat nyitott a történelem és a társadalom megértése felé. Csak az a történész értheti meg a „történelem egész valóságát”, aki képes arra, hogy „holt absztrakciók” helyett – egybekapcsolván és egymásra vonatkoztatván az egyéni életutakat – biográfiai „életegységekből” építse fel a történelmi folyamatot. A „pszichofizikai individuum” egyaránt tárgya lehet az oksági viszonyokkal operáló magyarázó és a leíró-taglaló pszichológiának. Bármiként legyen is, „az egyedi pszichofizikai életegység ábrázolása a biográfia” (i. m. 119–120).

S bár Dilthey hangsúlyozottan „*pszichologizáló*” elgondolása alkalmatlannak bizonyult „a történelmi világ felépítésére”, vagyis a történelem és a társadalomtudományok szemléleti megalapozására (lásd Erdélyi, 1974), termékeny és máig is nyitott kérdésseltevésekkel ösztönözte a pszichológiai gondolkodást (lásd Pléh, 2000, 321–328). Ezek közül különösen két gondolati szálát érdemes kiemelni; mindkettő napjainkig foglalkoztatja a pszichológusokat. Nem vitatván az elemző, széttagoló vizsgálódás (a magyarázó pszichológia) fontosságát és létjogát, Dilthey rendre abból indult ki, hogy a pszichikus valóság nem elkülönült egyes funkciók kombinációjaként, hanem a viselkedéstendenciákat is képviselő *élményegészek* alakjában szerveződik. A biográfia külső és belső eseményei is ilyen egészes *élményepizódok* füzéréként szemlélhetők, amelyekben mintegy felolvadnak és dinamikus egységet alkotnak az egyes pszichikus funkciók (észleletek, érzések, motívumok, emlékek és fantáziák). Éppenséggel az *élmények alanyának azonossága* teremti meg az élettörténet koherenciáját és sajátos én-vonatkozású perspektíváját. Figyelemre méltó, ahogy írja: „...az élmények egy életegységben az időfolyamatban egymásra vonatkoznak; így mindegyiknek megvan a helye egy folyamatban, melynek tagjai az emlékezetben össze vannak kapcsolva egymással” (i. m. 523). Ez az *élményegész* a belső tapasztalás (*introspekció*), az élmények eredményeként született *szellemi tények* (szellemi-kulturális objektívációk) és a *nyílt viselkedés* megfigyelése révén egyaránt megközelíthető. Mivel pedig az emberi világ legáltalánosabb fogalma s egyúttal egzisztenciális alapélménye – az *élet*, érthetővé válik Dilthey *életfilozófiai* tájékozódásának elméleti háttere. Ami az ember számára „a megélésben és a megértésben feltárul, az az élet mint az emberi nemet átfogó összefüggés” (i. m. 513). Az emberi én *életvontkozások* terméke és metszéspontja.

A „leíró és taglaló pszichológia” ennél fogva más logikára épül, mint a magyarázó pszichológia. „A kifejelett lelki életből kell kiindulnia, nem pedig azt kell elemi folyamatokból levezetnie” (i. m. 367). S vajon mi lehet „kifejlettebb” és egészelesebb, mint egy életút s az azt reprodukáló biográfia?! Nos, alighanem ebben az összefüggésben lelhetjük meg a biográfia s benne az önéletírás iránti érdeklődés rejtett rugóit.

Félreértések elkerülése végett tüstént hozzátesszük: sajnálatos, hogy az utókor a magyarázó (vagyis elemző) és a leíró pszichológia megkülönböztetését olykor átcsúsztatta arra a síkra, hogy vajon melyik a fontosabb, érdekesebb, értékeesebb és „tu-

dományszerűbb”. Ez pedig csakis zsákutcákba vezethet. Dilthey pszichológiája következetesen *élményközpontú*; a belső észlelés, az önreflexív aktus mindig a „megélesen nyugszik”, ezért beszélhet a „belső észlelés intellektualitásáról” (i. m. 371). Felfogásának lényegét rendkívül érzékletesen foglalja össze: „Az élményben az *egész lelkiélet* folyamatai együttműködnek. Az élményben összefüggés adott... Az egyes folyamatot a lelki élet élményben levő egész totalitása hordozza, az az összefüggés pedig, amelyben az egyes folyamat önmagában és a lelki élet egészével áll, a közvetlen tapasztalathoz tartozik” (i. m. 372).

Az a dilemma, amellyel itt Dilthey birkózik, ti. a *pszichikus részfunkciók és az élményegész* (a viselkedést elindító, önreflexív belső tapasztalás) kölcsönviszonya mindmáig nyitva maradt a pszichológiában, s különböző formákban tér vissza: hol mint a funkcionalista atomizmus és a holisztikus szemléletmód, hol mint a mikroelemzés és az integratív erőfeszítés vagy mint a kvantitatív és kvalitatív elemzés mód szembesülése. Egy dolog azonban ma már bizonyosnak látszik: a Dilthey választotta út, vagyis az egyén mechanikus széthasítása egy *pszichofizikai* (biológiai) és egy *szellemi-kulturális* (szociális) lényre, majd e kettő ilyen vagy olyan összeillesztése és megfeleltetése, bizonyára tévút. Az embernek nincs egy *tisztán* naturális-biológiai és egy *tisztán* szellemi-kulturális-szociális létmódja: *bioszocialitásának* természete és jellege a valódi feladvány. Dilthey e tekintetben a termékeny kérdésfeltevők közé tartozik. Hatása nyomon követhető nem csupán a narratív törekvésekben s az identitáselméletekben, hanem a növekvő biográfiai érdeklődésben – egyebek közt az önéletrajzi emlékezet kutatásában és az én-pszichológia újabb fejleményeiben.

A másik fontos – Dilthey hatását tükröző – gondolati fonal az *individualitás, az individuáció* gondolatköréhez kapcsolódik. Dilthey általános felfogása sok tekintetben egybecsendül Jung eszméivel, jóllehet az „Adalékok az individualitás tanulmányozásához” című írásának gondolatköre előbb alakult ki (1895), mint Jung elgondolása. Dilthey gondolatmenete logikusan eredt általános megfontolásaiából. A biográfia mindig *valakinek* – egy meghatározott individuumnak – az élet-története. Ennélfogva nem csupán a pszichikus élményvilág egyetemessé jellemzői tükröződnek benne, hanem az *egyéni változatok* jellegzetességei, az *individuáció* fejleményei is. Szemben a tudomány egyetemességigényével, a biográfia az *egyszerit, az individuálisat* ragadja meg. Az individualitás kitüntetett szerepéről alkotott felfogását Dilthey főként kései munkájában fejtegeti. „Az egyes személy létében, a személy miliójére, más emberekre és dolgokra való vonatkozásai folytán az élet végtelen gazdagsága bomlik ki. Egyúttal azonban minden egyes individuum olyan összefüggések kereszteződési pontja, melyek átmennek az individuumokon, fennállnak bennük, de túlnyúlnak életükön, és amelyeknek a bennük realizálódó tartalom, érték, cél révén önálló létük és saját fejlődésük van” (i. m. 517.). Az individuumok együttlétezése és együttműködése, kölcsönös vonatkozásaik hálózata olyan – rajtuk túlmutató – szellemi tényeket, intézményeket, értékrendszereket stb. hoz létre, amelyeknek önálló létük van, s ilyenformán megszűnnek tisztán

egyéni pszichológiai tények lenni. Dilthey ez irányú gondolatai már messze túl-
lépnek a bennünket ezúttal érdeklő téma határain; más összefüggésben azonban
még visszatérünk rájuk.

Nem találtuk annak nyomát, hogy Charlotte Bühler közvetlenül Dilthey hatásá-
ra kezdett-e foglalkozni a biográfia pszichológiai kérdéseivel, jóllehet ennek le-
hetőségét nem is zárhatjuk ki. Mindenképpen tény, hogy fejlődéslélektani – fő-
ként a gyermek- és ifjúkort érintő – kutatásai ráterelték érdeklődését a *teljes élet-
út*, a biográfia módszeres tanulmányozására. Bühler először 1933-ban adta közre
ez irányú kutatási eredményeit, majd – az immár amerikai tartózkodása alatt ki-
bővített – munkáját 1959-ben újra publikálta. Ekkorra mintegy 200 biográfiát és
50 élettörténeti anamnézist elemzett, s emellett tervbe vette klinikai életútinter-
júk gyűjtését is. A biográfia nála jelent meg először *önálló* kutatásra érdemes psi-
chológiai problémaként, jóllehet ezen belül az önéletrrás nem különült el sajátos
jelenségként. Művének címe pontosan tükrözi kutatási programját: „Az emberi
életút mint pszichológiai probléma” („Der menschliche Lebenslauf als psycholo-
gisches Problem”).

Alapvető kiindulópontja az a feltevés, hogy az ember életútját *mint szerves egészet*
elemző vizsgálat tárgyává lehet tenni; kívánatos, hogy ez a vizsgálódás az életút végki-
menetele felől induljon el. Csak így lehet megvonni annak tartalmas mérlegét: a jel-
legzetes életszakaszokat és teljesítményeket. Az elemzés során fel kell deríteni, hogy
„végső soron mit kívánnak elérni életükben az emberek, s hogy ezekhez a végső dol-
gokhoz hogyan rendelik hozzá fokozatosan céljaikat” (Bühler, 1959, 5). Bühler becs-
vágya annak megvilágítására irányult, hogy miképpen érthető meg jobban az a triviá-
lis tény, amelyet „emberi élet”-nek nevezünk. Ezt leginkább úgy érhetjük el, hogy fel-
derítjük az egyén *célstruktúráját*, amely életútját vezérli. Evégett szisztematikusan fel
kell tární „az emberi életút alaptendenciáit, lefolyását és sorsszerű (schicksalhaft)
felépülését” (i. m. 10). Bühler – Diltheytől eltérően – nem a társadalmi létet óhajtja
megérteni az egyéni pszichológia tanulmányozása révén, hanem magát ezt az *indivi-
duális pszichológiát*.

A vállalkozás alig leküzdhető – s máig sem megoldott – nehézsége abban rejlik,
hogy az emberi élet s így az individuális élettörténet színterei és létsíkjai, különféle
rétegei és élményváltozatai szinte áttekinthetetlenül sokrétűek. Így valójában – leg-
alábbis egyelőre – átfoghatatlanok az elemző gondolkodás integratív műveletei szá-
mára; még a következetesen multidiszciplináris megközelítés is irdatlan nehézsé-
gekkel küszködik. Az emberi lét szervesen beleágyazódik a társadalom, a kultúra, a
természet és az univerzum világába; csupán ezek kontextusában vizsgálható és ér-
telmezhető. Bühler abban bizakodik, hogy a feladat láttán „fokozatosan lehetővé vá-
lik az emberről szóló *egyetlen* tudományban közös nevezőre hozni az emberi élet va-
lamennyi történést (Gesamtgeschehen), ami által annak valamennyi összefüggését
teljességgel megérthetnénk” (i. m. 11). Egy effajta *univerzális embertudomány* (konk-
rét antropológia) lehetősége – ha ugyan nem marad illúzióterhelte utópia – még ma
is heves viták kereszttüzeiben áll.

A rendkívül heterogén – biológiai éréssel, folyamatos tanulással és motivációalakítással átszőtt – emberi életút minden eseménye, az *élet totalitása* egyszerűen nem tartható számon. Ezért ki kell szemelni a legfontosabb – ám egyúttal vizsgálható és mérhető – meghatározóit. Bühler ezeket az egyén *céltörekvéseiben* és *produktivitásában* véli felfedezni. Mint mondja, az élet fő jellegzetessége a produktivitása. Ez azonban még mindig túlságosan általános megállapítás. Ezért Bühler az összehasonlító elemzés és a statisztikai feldolgozás céljára is alkalmas konkrét elemzési dimenziókat állapít meg, nevezetesen: „...egy élettörténeti beszámoló adatokat tartalmaz eseményekről és cselekedetekről, élményekről, valamint teljesítményekről. E három kategóriát rendre »objektív adatok«-nak, »szubjektív adatok«-nak és »produktumoknak« nevezük” (i. m. 94–95). E három kategória szerint csoportosítja az élettörténet szelektált és összehasonlításra alkalmas adatait.

Minden életútra jellemzőek bizonyos *alapesemények* és az önmeghatározás kitüntetett korszakai. A szubjektív adatok felölelik az egyén valamennyi önreflexív *élménybeszámolóját*; idesorolhatók a különféle önéletrajzi változatok is. Az önéletrajz ilyenformán a biográfia szubjektív adatának minősül mint az életút megismerésének egyik lehetséges forrása.

Alkotó emberek produktumait (műalkotások, tudományos közlemények, műszaki teljesítmények, felfedezések, termékek stb.) viszonylag könnyű számba venni, és elhelyezni az életút időrendjében. Jóval nehezebb – olykor egyenesen kilátástalan – ugyanezt megtenni átlagos, kevés tárgyiasult produkciót felmutató életutak esetében. Bühler e mutatók alapján grafikus ábrázolási technikát dolgozott ki az *életútstruktúrák* (vagy *életútsémák*) összehasonlító elemzésére. A teljes életciklust tízéves szakaszokra osztotta, s hozzájuk rendelte az imént említett három kategória adatait. Ezt az eljárást azután számos kiváló személyiség biográfiájának elemzésében alkalmazta (Kant, Liszt, Humboldt, Kovalevszkaja és mások), de az anyagi gyarapodásukkal kitűntek is érdekelték (Rockefeller).

Az *életútséma* jellegzetes epizodikus alkotóelemei rendre feltűnnek szinte minden biográfiában, jóllehet előfordulási mintázatuk bővelkedik egyéni változatokban. Mindegyikben felfedezhető azonban a biológiai érés-növekedés és a hanyatlás hulláma. Ennek megfelelően minden életútséma tartalmaz egy *felemelkedő-kibontakozó*, egy *tetőző* és egy *lehanyatló* szakaszt. Pszichológiai szempontból különös figyelmet érdemelnek a megszokottól valamiképpen elütő sémák, mint például a produktivitás tetőzőpontjának, a teljesítménycsúcsnak túlságosan korai vagy éppen késői megjelenése; a feltűnően gyors kibontakozás vagy a lassúbb ütemű érlelődés; különféle törések és fejlődési zavarok fellépése.

Bühler figyelemre érdemes (s napjainkban jórészt feledésbe merült) kérdésfeltevései és kutatási eredményei a maguk biográfiai érdeklődésével sajátos összekötőkapcsot képviselnek a 20. század első felének tradíciói (Karl Bühler, H. Murray, G. Allport), valamint napjaink én-pszichológiai és narratív irányzatai között. Még akkor is elmondhatjuk ezt, ha az önéletírás sajátlagos kérdései nem foglalkoztatták.

Az önreflexió aktusa

Az önéletírás legnyomasztóbb pszichológiai nehézségei a *hitelesség*, *megbízhatóság* és *szavahihetőség* körül sűrűsödnek. Tüstént szögezzük le: ezek elvben szinte megoldhatatlanok. Hiszen egy élettörténet *tárgyi igazsága* és *pszichológiai hitelessége* (pszichológiai valósága) nem szükségképpen feltételezik egymást, sőt merőben külön utakon is járhatnak. A vizsgálódó pszichológus nem ítélőbíró; nem a tárgyi igazság kiderítése vagy a szerző személyének erkölcsi és egyéb minősítése érdekli, hanem az önéletírásnak mint pszichológiai jelenségnek a létrejötte. Természetesen mind a műről, mind szerzőjéről lehet és van is *értékelő* vélekedése. De ha az önéletírás jelenségét elemzi, akkor Hitler és Churchill, Rákosi és Mindszenty, Horthy és Nagy Imre, Márquez és Erdélyi József és mindenki más csupán *memoáriróként* jöhet számításba. *Kizárólag ebben a vonatkozásban* tekinthetők egyetlen univerzum lakóinak; minden egyéb vonatkozásban kellően differenciált értékelés tárgyai.

Természetes és érthető, hogy gyakran hangoznak el kétkedő vélekedések az önéletrajzok forráshiteléről, főként történészek körében. A kétely jogos, de ez merőben más síkja a kérdésnek, mint az, amelyik bennünket érdekel. Nem sok szót érdemel annak fejtegetése, hogy minden önéletírás elkerülhetetlenül egyes szám első személyű – vagyis *szubjektív-egyéni* – perspektívából szemlélődik, és így szövi az elbeszélés fonalát. Az önéletrajz lényegét teszi ez az alanyi nézőpont; ez hozza létre az önéletrajzi narratívum *koherenciáját*. Talán nem véletlen, hogy a szerzők nagyobb része már előjáróban hitet tesz az őszinteség, az igazság szolgálata és az „objektivitás” morális kötelezettsége mellett. Mintha éreznék, hogy ez csupán mint *törekvés* méltányolható, de nem vehető készpénznek. Ennek számos pszichológiai oka van.

Az életútját felidéző, visszaemlékező ember sohasem tarthatja tökéletesen *tudatos* ellenőrzése alatt bonyolult és többszintű, többféle érzékleti modalitásból táplálkozó emlékeit. Elegendő itt pusztán utalni az önéletrajzi emlékezet kutatásának eredményeire (Engel, 1999; Conway, 1990; Neisser, Fivush, 1994; Rubin, 1996; Conway, Singer, Tagini, 2004). Még ha kirekesztjük is a szándékos torzítás, a konfabuláció és a jelentésáthelyezés – egyébként gyakran előforduló – eseteit, tudatában kell lennünk, hogy – mint már említettük – minden önéletírás, tekintet nélkül terjedelmére és műfajára, elkerülhetetlenül *szelektív*. Egy emberi élet esemény- és élményttotalitása – minden valóságos és fantáziaszülte epizódjával együtt – egyszerűen nem ábrázolható, még csak nem is számba vehető. Világosan szól erről önéletrajzában Klaus Mann (1987, 109): „Az önéletrajzok szükségszerűen töredékesek; az emberi élet a tapasztalatok sokaságából tevődik össze, s a szerzőnek azokat a tapasztalatokat kell kiemelnie, amelyeknek nem csupán személyi jelentőségük és érvényük van...” De gyakori az az eset is, amikor a szerző inkább arról ír, aminek csakis személyes jelentősége van.

Az emberek egy része könnyűszerrel verbalizálja és közrebocsátja effajta élményeinek tapasztalatait, mások viszont állhatatosan gátolni igyekeznek azok kinyilvánítását. Ez a tipológiai megkülönböztetés határozottan befolyásolja az önfeltárási hajlandóságot, de nem érinti feltétlenül az önreflexív-önelemző igényt. *Az önfeltárukozás-*

ra hajlamos személy szívesen és gyakran megmutatkozik a szűkebb és tágabb nyilvánosság előtt; főként közülük kerülnek ki az önéletrajzírók. Tematizációiban gyakoriak az *én-elbeszélések*, az anekdotikus diskurzusok és a személyes színezetű dialógusok. A gátolt, introvertált személy sincs híján az önvizsgáló elemzésnek, de annak eredményeit intim szférája – nyilvánosság előtt rejtett, „titkos” – részének tekinti. Ez a típus inkább naplót vezet, vagy magánlevelezésébe rejti gondolatait.

Az előbbi típus kristálytisztá megtestesítője Gabriel Márquez, aki ezt a kiáltóan jellemző címet írta önéletrajzi regénye élére: „Azért élek, hogy elmeséljem az életemet”. Ezzel szemben Franz Kafka, aki minden irodalmi művét aggályoskodva bocsátotta a világ szeme elé, eleve elhárította az önéletírás gondolatát, s naplójába és levelezésébe rejtette legtitkosabb élményeit, egyebek közt zsidóságának és fizikai sérülékenységének tapasztalatait. Tudjuk, hogy barátját, Max Brodot arra kérte végrendeletében: semmisítse meg kéziratait. Brod szerencsére nem teljesítette ezt a végakaratot. Kafkát bizonyára megkísértette a gondolat: jobb lenne végleg névtelenségben maradni.

Példája azt is szemlélteti, hogy az *intenzív* belső élet, a heves önreflexiók igény és a *nyilvános megmutatkozás* óhaja gyakran kizárja egymást. Egyrészt ugyanis ezt írja: „Álomszerű belső életem ábrázolásához való érzékem minden mást háttérbe szorított, és mindaz ott szörnyen elsatnyult, és egyre tovább satnyul. Soha semmi más nem elégíthet ki.” (Kafka, 1981, 411). Számára a napló az állandó változás tudatosá tételének eszköze, a „*belső élet*” krónikája. Talán éppen ennek a túlfeszített, „álomszerű” belső életnek, a nyilvánosság- és kapcsolatszorongásnak (lásd felbontott jegyességét) a fonákja az önéletírás elhárítása. Mint írja: „...az önismeretnek csak akkor volna szabad feljegyzés által végleges formában rögződnie, ha ez a legmellékesebb következményekkel együtt is a legteljesebb tökéletességgel és maradéktalan igazsággal történhetne” (i. m. 20).

Kafka világosan ráeszmél az önéletíró alapdilemmáira: a válogatás által előállított *igazsághiányra*, valamint arra, hogy a nyilvánosság valamilyen mértékben *kiszolgáltatottá* tesz; fenyegeti gondolatai önállóságát és féltett magányát. Ezért írhatja: „A beszélgetés mindent, amit gondolok, megfoszt a fontosságától, a komolyságától, az igazságától” (i. m. 312). Aggasztja az „egymásba való átfolyás” s annak lehetősége, hogy soha többé nem lehet egyedül. Kafka neurotikus érzékenységgel fogalmazza meg, hogy az önéletírás „legteljesebb tökéletessége” és „maradéktalan igazsága” legfeljebb megközelíthető, elérése azonban csupán illúzió.

Máshelyt részletesebben vizsgáltuk az önreflexióval, az önéletrajzi visszaemlékezéssel szemben kifejtett *pszichológiai ellenállás* jelenségét (lásd Pataki, 2001, 326–332). Most csupán azt húzzuk alá, hogy ez az ellenállás (averzió) mind *személyiségtipológiai* (lásd Jung, 1989); mind pedig *helyzeti* tényezőtől függhet; aktuális állapota elkerülhetetlenül befolyásolja az önéletírási hajlandóságot. Általános szabályként rögzíthetjük, hogy a *kikényszerített* önelemzés – legyen bár szó akár személyes nyomásról, akár helyzeti tényezőkről (kudarcc, versengés, traumatikus élmény) – rendszerint ellenállást gerjeszt, és averzív érzéseket vált ki. (Ezért ítéltető abszurdnak az

az eljárás, amikor a politikusok önéletrajzai között rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek vagy kikényszerített curriculum vitae-k szerepelnek; lásd Csiffáry, 2005.)

Csak az *önmotivált és önindította* – vagyis szabad – élettörténeti reflexió teremthet alkalmas pszichológiai hátteret az önéletíráshoz, lévén az a *személyes szabadság és autonómia* megnyilvánulása. Az a döntés, hogy *másokat önként bebocsátok személyes világomba*, életem „titkaiba”, az emberi önrendelkezés perdöntően fontos – bár nem mindig méltányolt – aktusa. Evégett azokat a belső akadályokat is le kell küzdeni, amelyeket főként a mélylélektan vizsgál (elfojtás, elhárítás, kiszorítás). Az ellenállás leküzdése viszont katartikus hatást válthat ki, és pszichikus komfortérzethez vezethet. Az önfeltárlkozásnak – meghatározott feltételek mellett – jutalmazó hatása lehet. A kölcsönös vallomástétel a személyes kapcsolatokban és a mindennapi érintkezés diskurzusaiban is fontos szerepet játszik.

Előfordul, hogy homályos vagy manifeszt *bűntudat* is gátolja a megmutakozást. Ám ha ezt a gátat sikerül áttörni, annak akár felszabadító hatása is lehet, amely elindíthatja a vallomástételt. Érdekes és sok tekintetben jellemző, hogy a nagy angol színész, Laurence Olivier (1985), akit szigorú és puritán lelkész atyja nevelt, s aki a színészvilágba kerülve, messze sodródott az atyai óhajoktól, így fejezi be önéletrajzát: „Megígérem, hogy mindezt és minden egyéb bűnömet, amelyre már nem emlékszem, igyekszem jóvátenni életemmel. Alázattal kérem Isten bocsánatát, tőled pedig, Olvasó, megértést, elnézést és feloldozást” (i. m. 361.). Mintha – az életét elmesélve – a *gyónás* utáni megkönnyebbülés érzése fogná el; sokan osztoznak ebben az élményben. Még a nyelvi fordulatok is a gyónási helyzetre utalnak.

Az élettörténeti visszaemlékezés mindig több vagy kevesebb mentális és *akarati erőfeszítést* igényel: figyelmi koncentrációt, emlékek felkutatását, a lehetséges hatások mérlegelését, ellenállások leküzdését. Ezért okkal feltételezhetjük, hogy az önéletírási szándék hátterében olyan motívumegyüttes működik, amely képes mozgósítani ezt a mentális és akarati erőfeszítést. Mindezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kikényszerített önreflexió (a vég nélküli önéletrajz-íratás) a konstrukciós perek világában az egyén megtörésének és megalázásának bevett eszköze volt. A fizikai erőszakkal társulva arra szolgált, hogy az egyént megfossza valódi biográfiájától, s helyette kvázi-életrajzokat erőszakoljon rá. Az élettörténet a maga képlékenysége és szelektív jellege miatt szándékos manipuláció és önmanipuláció tárgya lehet, főként akkor, ha létkörülményei és alkalmazkodási kényszerei erre szorítják az egyént.

Bár az élettörténeti visszaemlékezés *szándékolt és motivált aktus*, mégis szüntelenül áthatják a nem szándékolt, spontán történések. Az emberi pszichikum működésének nincsenek „üzemzárlatai”, üres pillanatai. Szakadatlanul zajlik benne az észleletek, emlékek, gondolatok és élmények spontán áramlása („képzetáramlás”), egyebek közt az élettörténeti emlékeké is. Csak éppen nem irányul felidézésükre *konkrét intenció*. Ennek sajátos alakja az *emlékeztetés*; egy esemény, egy arc, egy helyzet gyakran emlékeztet valamely másra: hozzá hasonlóra vagy éppenséggel gyökeresen eltérőre. A hasonlóság lehet kifejezetten érzelmi színezetű vagy Gestalt-jellegű is. Az

emlékeztetés jelensége közel áll a Mérei (1998) által elemzett *utaláshoz*. Az élettörténeti emlékezeti tárban állandóan összefonódik két folyamat: egy *nem szándékolt, spontán-asszociatív* (epizodikus emlékeket előhívó) kép- és képzetáramlás, valamint egy *motivált és szándékolt* visszaemlékezési aktus. Az előbbi nincs az egyén tudatos ellenőrzése alatt, míg az utóbbi mindig tudatos folyamat, amelyet azonban rejtett (implicit) tudáselemek és érzések is befolyásolnak. Az ellenőrizhetetlen, spontán-asszociatív képzetáramlás „elszabadulása” patológikus tünet is lehet: tév- és kényszerképzetek, paranoid gondolatok uralhatják a tudatot.

Jung (1987, 15) meggyőzően mutat rá mindenfajta önéletírás belső feszültségére: a tökéletes személyesség és a „tárgyról” szóló elbeszélés különös *kettősségére*: „...önmagamat nem tapasztalhatom meg tudományos problémaként... A tudomány átlagfogalmakkal dolgozik, ezek pedig sokkal általánosabbak, semhogy megfelelhethének az egyéni élet szubjektív sokszínűségének... csak »történeteket mesélhetek«. Hogy igazak-e, nem érdekes. Csak az a kérdés, az *én* mesém, az *én* igazságom-e.” Vagyis a szerzőnek egyszerre kell képviselnie a maga *kivételes személyességét*, s egyúttal önmagáról mint „*külső*” *tárgyról* kell elbeszélnie történeteit. Újra és újra ugyanarra a következtetésre jutunk: az ember nem lehet önmaga életének megbízható krónikása, már csak azért sem, mivel az emberek nem *élettörténetüket*, hanem *életüket* élik; az élet mindig jelen idejű, az élettörténet pedig mindig utólagos rekonstrukció. A megélt és a felidézett között mindig ott húzódik az *idő* többé-kevésbé terjedelmes „szigetelőrétege”, amelyet csak a visszaemlékezés aktusa törhet át.

Az önéletírás egyik legtalányosabb és legérdekesebb síkja az *idő problémája*. Éspedig kettős értelemben is: egyrészt az idő (a „letűnt idő”) mint a szerző szubjektív élménye, mint *megélt idő* („időélmény”) s ennek viszonya a naptári (kronológiai) időhöz. Másrészt az idő mint az *önéletírási művelet jelen ideje*, „*most*”-ja: a visszapillantás látószöge. Ez a „*most*” valójában meghatározatlan jelen idő; kezdőpontját és határait a szerző jelöli ki, éspedig úgy, hogy rendszerint meghatározott eseményekhez köti őket. Ebből a szempontból igen tanulságos XVI. Benedek pápa még Ratzinger bíborosként írt önéletrajzának egy passzusa: „A jelen nem egy meghatározott időpont, hanem egy élet »*most*«-ja, és ez a *most* lehet hosszú, de akár teljesen rövid is. Számomra az életem »*most*«-ja az, ami püspökké szentelésemkor a müncheni dómban a kézrátétellel elkezdődött. Éppen emiatt innentől kezdve nem tudok visszaemlékezéseket írni, hanem csak megpróbálok igazán kitölteni ezt a »*most*«-ot” (Ratzinger, 2005, 170–171). Finom lélektani megfigyelést tükröz a megállapítás: a *most*ként megélt időszakról még csak krónikát lehet írni, nem pedig visszaemlékezést.

Akad azonban olyan élményminta is, amely a *most* jegyében észleli és éli meg az élettörténetet: szüntelenül aktualizált állapotban tartja a múlt eseményeit, ezzel is érzékeltetvén az emlékező egyén létének folytonosságát. Vas István (in Bihari, 1980, 255) például ezt írja: „Énbennem minden jelen, a múlt is, én állandó jelenben élek, ami bennem van, az a hatvan, de legalább ötven év.”

Más esetekben egy-egy korábbi – olykor rövidre szabott – *életszakasz* emelkedik ki a múltból, s mintegy „*örök most*”-tá válik, mivel az idő múltával egyre nagyobb jelen-

tősségre tesz szert: különösen értékesnek, önbecsülésre méltónak mutatkozik. Ezzel a benső megelégedettséggel pillant vissza hosszú és kalandos, igazi huszadik századi magyar életpályájára Görgey Guidó (2004, 318): „Most visszatekintve, pályám legerőteljesebb szakaszának azt az időt tekintem, amikor a német megszállás alatt ellenálltam és emberéleteket menthettem.” S ezt amerikai emigrációban írja, miután 1956-ban élt az alkalommal, s maga mögött hagyván a Recsken töltött éveket, távozott az országból.

Ismét csak annak vagyunk tanúi, hogy az önéletírás élményhátterének változatosága szinte *kimeríthetetlen*. Érdekes feladat lenne annak behatóbb vizsgálata, hogy a *kétfajta tendencia* – ti. a jelen mihamarabbi múltba távolítása, illetve a múlt állandó jelenbe emelése – mifajta személyiségkonstellációból táplálkozik; ettől azonban most el kell tekintenünk, csupán a változatoknak a gazdagságát kívánjuk érzékeltetni.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az *önéletrajzi idő* észlelése és emlékezeti felidézése mindig magán viseli a szerző *időélményének* nyomát. Az idő alkalmanként és helyzetől függően lassulhat vagy gyorsulhat, tartalmasnak vagy üresnek, rövidnek vagy hosszúnak tűnhet fel. A szerző olykor akár ki is léphet a lineáris időből, hogy – miként Thomas Mann írja a „Varázshegy”-ben – „időérzékét felfrissítse”. Meglehet, hogy maga az önéletírás aktusa is *eljátszik az időérzéssel*; távolítja vagy közelíti a múltat; kiterjeszti vagy megrövidíti a jelent; az életciklus személyes idejét egybeveti a történelmi idővel. Az idő az önéletírás egyetemes természetes közege, ám élménymintázata szigorúan egyéni.

Olykor a *szerzői pozíció változtatása*, máskor a műfajváltás (naplóból önéletírásba vagy viszont) jelzi az *időkezelés* sajátosságait. Benedek Marcell „Naplómat olvasom” (1985) című művében gyermek- és fiatalkori, majd 1963-ig vezetett naplóit újraolvassa, és utólag kommentálja. Vagyis korábbi önmagát utólag mintegy kívülről szemléli, és helyel-közzel megítéli és korigálja. Valóban a „múltja fölé hajol”, amint azt egy általa idézett francia mondás szemléletesen megállapítja. Így jobban kidomborodnak az emlékező személyiség változásai is. „Negyven felé járó énemmel már nagyjában azonosítom magamat” – írja (i. m. 375). S figyelemre méltó pszichológiai érzéssel azt is hozzáteszi: „Az ember szégyelli azt a fejlődési fokot, amelyen túljutott” (i. m. 272). Benedektől merőben eltérően Goldziher Ignác (1984) negyvenéves kora táján veti papírra emlékiratait, majd ezt követően átvált folyamatos naplóvezetésre. Pszichológiai kényszernek vélhette, hogy az életútja derekán mérleget vonjon személyes életéről és tudományos munkásságáról.

Ez a példa is jelzi, hogy az élettörténet menetében felfedezhetünk az önéletírás szempontjából kitüntetett időszakokat: az *önreflexív érzékenység* (szenzitizáltság) korszakait. Az első a korai gyermekkor, az eszközök birtokbavételének a kora: a nyelv elsajátításának, az én-érezet és az önéletrajzi emlékezet kialakulásának és az elbeszélő készségek gyakorlásának az ideje (lásd Nelson, 1993; Nelson, Fivush, 2004; Nelson, 2003). A gyermek valósággal ontja a rövid, olykor töredékes és mindig a jelen élményeinek jegyében fogant beszámolókat: mi is történt velem? Köztudott, hogy emiatt az első 5-6 életév rendkívül fogékony, és ezért a késői visszaemlékezésekben gyak-

ran és élénk színekkel visszatérnek az e korból származó emlékképek, eltekintve a preverbális amnézia időszakától.

Közkeletű, hogy a serdülő- és ifjúkor nagy önreflexiós-önelemző hullám időszaka, legyen bár szó az identitásképzésről (Erikson), az individuáció tudatos élményéről (Jung), az életesélyek mérlegeléséről vagy a „lehetséges én”-ekről (Márkus, 1986). Klaus Mann (1987, 93) kortársai nevében szól, midőn ezt írja: „Forrón vágyakoztam az önmegismerésre, az önabrázolásra.” Ennek az életkori szakasznak az adekvát kifejlődése a *napló és a líra*, éspedig ezek intim, nyilvánosságot kirekesztő változata. Hogy azután a naplóírás élethossziglani szükségletté válhat, mit sem változtat azon a tényen, hogy eredete rendszerint ebben az életkorban gyökerezik.

Az ún. „*életközépi válság*” (midlife crisis), amely valóban „az emberélet útjának felén” alakulhat ki, sok emberben valóban azt a kósza és zavaros érzést kelti: „nagy, sötét erdőbe jutott”. Az élet és a hivatás keretei kialakultak, a mindennapokra gyakran rátelepszik a rutin. Új kérdések éleződnek ki: „mi várható, és mi remélhető?”; „mi az értelme mindennek?”; „hogyan alakul az utódok sorsa?” Hirtelen s olykor nagy intenzitással felsejlik a *személyes lét végeességének* – módját és időpontját illetően egyaránt bizonytalan – kilátása. Változik a személyes *időélmény* szerkezete; a fiatalok „időtlen ség élménye” és prospektív beállítottsága fokozatosan átadja helyét a felgyorsuló, véges idő képzetének, az időhiány érzetének és a mindinkább retrospektív távlatnak. Ez az életszakasz hirtelen magasra szítja a különböző indítékokból táplálkozó önéletírási kedvet. Az általunk áttekintett memoárok tekintélyes része ebben az életkorban születik.

A mérlegmegvonás, a *visszatekintő emlékidézés* (life review) különösen jellemző lesz az életciklus zárószakaszában; ez az önreflexív szenzitizáltság s így az önéletírás klasszikus időszaka. A nagy emlékiratíró, Saint-Simon említi, hogy a hivatásbeli tevékenység befejezése és a halál között kínálkozik egy olyan életszakasz, amely leginkább az önéletírásra (memoáírásra) alkalmas. Az *elfogyott jövő* képzele helyett mindinkább a *jelenné tett múlt* foglalkoztatja a képzelőerőt. Bizonyosan ezzel magyarázható, hogy oly sok a hatvanéves kor után született önéletírás.

Az érzékeny korszakoknak ez a jellemzése csupán általánosságban írja le az önéletírásra indító *csúcspontokat*; az egyes művek időzítésében számos egyéb tényező is közrejátszik: az életút véletlen „sorseseeményei”, történelmi fordulatok, traumák, kudarcok és diadalok. Ezek az életciklus bármely pontján kiválthatják az önelemző hajlandóságot, egyebek közt attól függően is, hogy mennyire zaklatott, eseménygazdag történelmi környezetben adatik élnie az egyénnek. Ebből a szempontból a 20. századot gyakran illették a találó „büntetőszázad” elnevezéssel – alighanem joggal. Meglehet, ezzel is magyarázható, hogy e század oly nagy tömegben szülte a memoáirodalom változatos termékeit.

Az önéletírásban megjelenített szubjektív idő szerveződésében ugyancsak felfedezhetünk jellemző mintázatokat. A leggyakoribb esetben a *kronologikusan lepergő idő* szervezi az elbeszélést, azzal a közhelyszerű megszorítással, hogy a végső pillanattig egyetlen élettörténet sem ölthet befejezett alakot. Ebben az értelemben minden

önéletrírás *torzó*, ámbar befejezetlensége ellenére is lehet *végleges érvényű*. A nyugodt tempójú, kronologikus történetyszerkesztés menetét két – egymást gyakran átfedő – fejlemény törheti meg: valamely *életrészlet* feltűnő kitüntetése és szokatlan részletezése a többihez képest, illetve valamely *sorsélmény*, legyen bár szó személyes sorsról vagy történelmi eseményről. Az előbbi esetben gyakran feltűnik a gyermekkor (a nevezetes „első tíz év”), valamilyen intézményes életforma (diákélet, mozgalom, kollégium), a magánélet idilljei és válságai (betegségek). Az utóbbi a személyes sorsba bezúduló *történelmi események* alakját ölti (lásd a háborús emlékeket vagy a holokausztot idéző, a „kultusról” vagy 1956-ról szóló írásokat). Sokszor idézik Bibó István szavait; ezt szerette volna fejfájára íratni: „Élt 1945–1948”.

A *kitüntetett életrészek* elhelyezkedése a biográfia menetében egyik alkalmas ismerve lehet az élettörténet individuális jellegének. Emellett az epizódok eseménytelisége vagy „üressége” is mélységesen befolyásolja a biográfiai időtartamok megélési módját. Az eseményteliek tartósabbaknak, az üresek gyorsabban lepergőknek tűnnek fel. Az évek múlásával felerősödik az egyre inkább *gyorsuló idő* képzelete: megnő az *elfogyó idő* időskori szorongása. Mindkét említett élményminta – a biográfiai időtartamnak és az időmúlás ütemének észlelése – gyakran feltűnik a szerzők tapasztalatában.

Az *élettörténeti idő horizontjának kitágítása* az időkezelés jellemző vonása lehet; a jelenség sajátos rendeltetést teljesíthet az egyén számára. Ez a kitágítás ugyanis mindkét irányban történhet: a *múlt* és a *jövő* felé egyaránt. Az előbbi a közösség- és családtörténet, az *elődök és az ősök* vagy a szűkebb lokalitás szerves bekapcsolását jelenti a személyes biográfia historikumába. Ez főleg akkor kap hangsúlyt, ha az emlékező valamilyen oknál fogva különös jelentőséget tulajdonít eredetének és gyökereinek (asszimiláció, etnikai hovatartozás, társadalmi pozíció, „tősgyökeresség” dokumentálása). A *jövőképzet* nyitottsága természetes módon életkorfüggő, és meglehetősen sokféle irányba mutathat. Latolgathatja az „utóélet” esélyeit, tükrözheti a „nyomot hagyni” reményét és a „non omnis moriar” bizakodását; hevesen foglalkoztathatják a transzcendencia kérdései. Ezek a lehetőségek mélyen összefüggnek az önéletrírás indítékaival és szerzői intencióival; ezek kapcsán újólag érintenünk kell majd őket.

Miért írnak önéletrajzot?

Pszichológiai szempontból kétségtelenül az a legizgalmasabb kérdés: vajon mi indítja az egyént arra, hogy élettörténetét – részben vagy egészében – elmesélje? Mi lehet az aktus *pszichológiai hozama* az egyén számára? Minden adat arra vall, hogy ebben a készítésben valamifajta általános motívummintázat lappang, amely sokféle és változatos formában nyilvánul meg: az anekdotikus én-elbeszélésektől a naplórírási kényszerig, a magasrendű művészeti alkotástól az iskolázatlan ember önéletrajzáig, a valomásoktól a gyónásig. Árnyalja a képet, hogy az indíték megvalósításához nyilvánva-

lóan szükség van bizonyos *verbális és szövegalkotási készségekre*, legyenek azok bármily kezdetlegesek. Móricz „boldog embere” szívesen mesélte élete történetét, a néprajzkutatók gyűjtik a paraszti biográfiákat. A Szabad Szó 1942-ben pályázatot hirdetett iskolázatlan parasztolvasói számára: írják le önéletrajzukat. A kivitelezés minőségének gyökeres különbségei, a „mesterségbeli” készségek erényei vagy fogyatékoságai nem zárják ki, hogy a különböző teljesítmények mögött *azonos indítékok* húzódnak meg. Ebben a tekintetben (de csakis ebben a tekintetben!) a memoáíró művészi rangja elhanyagolható.

Egy életét szöfukar módon, görcsös erőfeszítéssel papírra vető „egyszerű ember” alapmotívumai miben sem különbözhetnek a Parnasszus ormain lakozó íróművész indítékaitól. Még akkor sem, ha írásuk tudatos reflektáltsága és árnyaltos kidolgozottsága merőben más minőségű lehet. De a *művészi minőség* és a *pszichológiai hitelesség* nem feltétlenül esik egybe. Mindemellett a művészi intuíció mélyebbre hatolhat az önelemzésben és a megjelenítésben, mint az eseményrögzítő krónika vagy rendszeresen vezetett napló. Balázs Béla (1982, II:402) találóan említi, hogy naplója, amelyet halála után „sokan fognak szeretni” (vagyis számol az utókor kíváncsi tekintetével), gazdagabb ugyan „részlet-pszichológiában”, de az önéletrajzi regény – bár „sokkal stilizáltabb, mese-egyszerűbb” – *mint egész mélyebben igaz*, jóllehet nem tartalmaz annyi „pszichológiai részletigazságot”, mint a napló.

Joggal húzza alá: „Egy önéletrajz létjogosultsága... az adott élet különleges jelentőségű valóságanyagában rejlik. Egyes-egyedül tartalmi jelentősége tehet jogosulttá egy önéletírást... Minden életrajznak a következő kérdésre kell feleletet adnia: Hogyan lett egy ember azzá, akivé lett, mire az életét elmeséli?” (i. m. I:40). Éppenséggel Balázs naplójának és „Álmodó ifjúság” című regényének egybevetése szemlélteti legjobban iménti szavait. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az önéletrajzi regény és novella mélyebben megragadja és érzékletesebben ábrázolja a személyiség gazdagságát, mint az eseménycentrikus krónika. Ezért „megvilágosítóbb” – legalábbis *pszichológiai* szempontból – Márquez vagy McCarthy, Déry, Illyés vagy Kertész (és folytathatnánk a sort!) önéletrajzi regénye, mint Hegedűs András, Trockij, Siqueiros vagy Horthy és Kállay Miklós önéletírása. Ez azonban elsősorban az önéletíró eszközeit, nem pedig pszichológiai érzékenységét érinti. Kassák tökéletesen tudatában volt ennek, midőn hozzáfogott az „Egy ember élete” megírásához (s éppen élete közepe tájt): „...most nem művészetet csinálok – írta. – Nem elsődlegesen teremteni akarok, csak egy megteremtett lénynek, magamnak a múltját akarom visszaidézni olyan eszközökkel, amelyek rendelkezésemre állanak” (Kassák, 1983, I:7).

A szerző gyakran csupán *egyetlen életszakaszt* választ ki elmélyült elemzése tárgyául; ezek az írásművek jellegzetesen „nevelődési regények”. Móricz élete első tíz évéről, valamint a család történetéről számol be az „Életem regényé”-ben. Márai, Balázs, Bernáth, Márquez és McCarthy egyaránt a *felnőttkor küszöbéig* vezetik el életük fonalát. Figyelemre méltón írja Móricz: „Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek? Ennél töb-

bet nem mondhatok magamról” (Móricz, 1978, 1022). Érdekes adalék ehhez a vallo-máshoz Hermann Imre és Alice (1959) „Az első tíz év” című antológiája, amelyben neves magyar írók önéletrajzi írásaiból gyűjtötték össze életük első évtizedére vonatkozó emlékeiket. Ezek meggyőzően igazolják Móricz iménti szavait az első évtized meghatározó pszichológiai jelentőségéről. A műalkotás minőségét és jellegét öltő önéletírás a továbbiakban csak pszichológiai jelenségként foglalkoztat bennünket; az esztétikai és irodalomelméleti elemzés az erre hivatott irodalomtudósok feladata. A pszichológiai elemzés szempontjából – de csakis ebből a szempontból – minden mű egyenértékű: egyaránt az *önreflexió* és az *én-megjelenítés* terméke.

Említettük már, hogy az emberek nem élettörténetüket, hanem életüket élik. A naplókban a *jelen perspektívájában* zajló mindennapi életükre reflektálnak, míg az önéletírás a személyes múltat szemléli a jelenből, és a jövőt kapcsolja be a jelen perspektívájába. Virginia Woolf szemléletesen írja, hogy a múltba pillantva mindig a jelen idő „kis peronján” állunk, és ebből a távlatból igyekszünk felidézni emlékeinket, de magánál az emléknél „nincs semmi egyéb a kezünk ügyében, amivel ellenőrizhetnénk vagy hamisságát leleplezhetnénk” (Woolf, 1999, 52). Persze jól tudjuk, hogy e szavakban nem kevés a költői túlzás, hiszen a tényeket, időpontokat mindig ellenőrizhetjük a dokumentumokban, levéltárakban, lexikonokban és egyéb forrásokban. De a hajdani élmény hitelességét s benne érzelmi érintettségünk *minőségét és intenzitását* csakis a személyes emlékezet őrizheti meg számunkra; feltéve, hogy az emlékek hozzáférhetőek a visszaemlékezési erőfeszítés számára.

Ha az érdeklődő pszichológus sorra olvassa az önéletírásokat, szembeszökő lesz, hogy milyen sokfajta, gyakorlatilag szinte áttekinthetetlenül nagyszámú konkrét motívum készíti írásra a szerzőket. Ezek egy része világosan megfogalmazott *szerzői intenció* alakját ölti, más részük azonban rejtettebb, kevésbé kifejezett indíték marad, amelyre olykor maga a szerző sem eszmél rá. Mint már jeleztük, a pszichológia számára itt lappang az alapkérdés: mifajta szükséglet elégíti ki az önéletírás? Milyen motívumok készítenek erre az önelemző kitérülésekre? Az e kérdésekre adott – akár csak megközelítő – válasz megvilágíthatja azt is, mi és miképpen szabályozza az önéletrajzi emlékezet szelektív működését. Közbevetőleg megjegyezzük: az általunk választott elemzési mód bizonyító ereje korlátozott; csupán valószínűségeket tétélezhet fel. Az idézett példák inkább szemléltetik és konkretizálják a hozzájuk kapcsolódó gondolatokat, hipotetikus megfontolásokat; ezek minden esetben vitára lehetnek érdemesek.

Alapvető feltevésünk így összegezzhető: az önéletírás háttérében mindig sajátos, egyénről egyénre változó *motívumegyüttes* (motívummintázat) húzódik meg; ennek középpontjában három – nagy szervező erejű – *kulcsmotívum* található, és pedig

a) az *egyéni lét tudatosan átélt végességét* (a halálélményt) valamiképpen feldolgozó és azt transzcendálni igyekvő elemi erejű készlet; ennek a szerző nincs szükségképpen tudatában;

b) az *egyén sajátos individualitását* kidolgozó és azt kifejezni és érvényesíteni kívánó igény;

c) az *aktuális én-állapotot és önértékelést* igazoló (önigazoló) és legitimáló szándék. Ezeket minden önéletrajzírás háttérében megjeljük – hol kifejezetten, hol burkoltan; ezért különleges figyelmet érdemelnek. Hozzájuk társulhat számos másfajta, *részlegesebb* és az életút individuális jellegét tükröző *részmotívum*. A memoárok elemzése révén ezekre is fényt deríthetünk. Minden nyilvánosság elé tárt önéletrajz – a maga összhatásával – magában rejti a magamutogatás mozzanatát s azt a képzetet, hogy az életút hasznos tanulságokat kínál az olvasónak.

Ez a képzet feltétlenül jogosult, s egyúttal rávilágít az önéletírás egy – a szerzői indítéktól független – funkciójára: az *informatív-ismereti, heurisztikus* funkcióra. Minden megismert életút valójában egy lehetséges *életvezetési minta*; sokfajta értesülést közöl az olvasóval az emberről, a társadalomról és a történelemről, az „*emberi sors*” végtelen változatosságáról. Talán ezzel is magyarázható az olvasók olthatatlan kíváncsisága az önéletrajzok iránt; íme, *így is lehet élni*. Ez a ráeszmélés pedig elindíthatja a társadalmi összehasonlítás folyamatait, és ezáltal is serkentheti az önreflexiót: a mérlegelő önértékelést. Ezzel magyarázható, hogy az önéletírást a hétköznapi *naiv pszichológia*, az empirikus-tapasztalati emberismeret fontos forrásának tekinthetjük. Erre nézve azonban szinte semminemű megbízható kutatási adat nem áll rendelkezésünkre.

Éppen ezzel kapcsolatban tehetjük fel a kérdést: *kinek* is mesél, kihez szól az önéletíró? Írásának olykor van konkrét és világos címzettje: családtagok, utódok, barátok vagy eszmetársak. A memoároknak azonban legtöbbször nincs *megnevezett és azonosítható*, személyes vagy kategoriális címzettjük; rendszerint személytelen vagy elképzelt olvasóhoz – esetleg a jövőhöz – szólnak, alkalomadtán pedig a remélt és feltételezett „*hívekhez*”, sorstársakhoz. Közéleti szereplők és írók-művészek intuitív módon igyekeznek kitapogatni rokonszenvező követőik vagy érdeklődő olvasóik körét, netán azokét, akiket a reklám elérhet. Az önéletírások iránti érdeklődés nyilvánvalóan feltételezi az „*írásstudás*” meghatározott mértékét, valamint némi jártasságot a tematizációban és a szerző személye iránti figyelmet. Ennek nem kell feltétlenül rokonszenvezőnek lennie; Rákosi emlékiratai iránt valamilyen oknál fogva az is érdeklődhet, aki egyébként ellenséges érzülettel tekint rá.

De ne feledjük: minden szerző *önmagának* is meséli tulajdon élettörténetét, hogy megteremtven személyes múltját, valamiképpen aktuális szükségleteit is szolgálja. „... a múlt erőforrás, amelyet az emberek kiaknáznak, és aktuális céljaikhoz igazíthatnak” (Ross, Buehler, 1994, 231).

A szerző önfeltárulkozása azonban – mint látni fogjuk – tág határok között mozoghat: a heves nyilvánosságszomjtól a tudatos rejtőzködésig terjedhet. A jelenség természetesen közvetlenebbül érinti a *nyilvánosság* közegeiben mozgó személyeket (alkotóművészeket, tudósokat, politikusokat), mint a hétköznapi lét homályában élő szerzőket. Az előbbiekről szólván írta Martin du Gard (1960, 171): „Érdekes, milyen szükségük van az embereknek arra, hogy beszéltesse magukról. Meg kell jelenniük nyomtatásban!... Milyen szomjasak arra, hogy hírnevüket fenntartsák! Píedestáltkórban szenvednek...” Remek és találó megnevezés! De ez a „*kór*” is az önmeghaladás szolgálatában áll.

A lét végessége, individualitás, öngazolás

Az emberi lét *egzisztenciális alapélménye* és az önreflexió (öntudat, én-tudat) adományáért fizetett „ár” az *egyéni lét végességének* tudata és a reflektált halálélmény: „a halál brutalitása és önkénye” (Jung). Ennek az élménynek az egyik összetevője az *én nyomtalan megsemmisülésének* elfogadhatatlansága, illetve ennek ellensúlyozásaképpen az egyéni lét transzcendálása, és pedig mind a múlt, mind a jövő felé. Az én e sajátos „átmentésének” többféle módjára is rábukkanhatunk az önéletírásokban. A legfontosabb és a leggyakoribb a *vallásokban* testet öltő transzcendencia által nyújtott bizonyosság érzülete. A „világi szentség” példái és a fundamentalista ihletésű önpusztításokat igazoló hiedelmek egyaránt erre vallanak. De hasonló rendeltetést teljesíthet az *elődök és az ősök* szerves beemelése a biográfiába, az *utódok és a jövő nemzedék* képzete, a *teljesítményekben* tárgyiasuló maradandóság, a megvalósulni remélt erkölcsi és társadalmi *eszmény*.

Újabbán mind az identitás kutatásában, mind pedig az ún. „félelemkezelési elmélet” keretében nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a „*kollektív identitások*”, vagyis a legkülönbözőbb társadalmi közösségekkel való azonosulások gyökeresen kiterjesztik az én-élmények körét: kiemelik őket a véges egyéni lét határai közül. „Ha az egyén valamely kollektív alakzat részévé válik, akkor ez lehetővé teszi számára, hogy térben és időben kiterjessze énjét, s így meghaladja individuális identitásának elkerülhetetlen korlátait, amelyek szükségképpen hozzákapcsolódnak halandó testéhez... Ha egy közösséghez tartozik, és osztozik annak kollektív identitásában, akkor ez kezeskedik azért, hogy létének folytonossága halálával nem szűnik meg” (Castano, Dechesne, 2005, 233). Ezáltal mintegy „*kollektív halhatatlanságra*” tesz szert: transzcendálhatja egyéni létezésének sors kiszabta határait.

A „félelemkezelési elmélet” is osztja ezt a feltevést; úgy véli, hogy az egyén – részesülvén közössége dicsfényében és kollektív önértékelésében – a szociális identitás alakjában hatásos pszichológiai eszközt kaphat az *egzisztenciális szorongás* leküzdéséhez. A továbbiakban gyakorta találkozunk majd azzal, hogy az önéletíró meghatározott társadalmi közösség vagy kategória képviselőjének, „delegáltjának” tekinti magát. Ezzel az azonosulási művelettel valójában azt reméli elérni, hogy „térben és időben kiterjessze énjét”, s ezáltal az önmeghaladást szolgáló pótlólagos motivációs erőforrások birtokába jusson.

Ez a *motivációs kör* számos életrajzban és élettörténeti reflexióban közvetlenül megjelenik. „De csábít, vonz engem is az öröklét” – írja Illyés egyik versében (1993, III:426). Malraux „Ellenemlékirat”-ában abban bizakodik, hogy műve lapjain megtalálható lesz az „ami maradandó, ami túlélte a halált”, hiszen „sem a vallásos ember, sem az ateista nem elégszik meg teljesen a látszattal”. Annál kevésbé sem, mivel a „halál mindenben nyomot hagy” (Malraux, 1993, 16, 17). Canetti (1982, 13) megvallja: „Alig van olyan hitványság, amit el ne mondhatnék akár az emberről, akár az emberiségről. És mégis változatlanul büszke vagyok az emberre, s ezért csak egy valamit gyűlölök igazán: ellenségét: a halált.”

Benedek Marcell (1985, 474) azt reméli és kívánja: „...gyermekeim, unokáim tartásuk fenn nevemet, emlékemet életük természet szabta határáig”. Gábor Miklós (1995, 175) leírja naplójában: „Sokszor gondolok a halálra és félek tőle.” Babits (1993, 5), aki – mint mondja – sohasem akart önéletrajzot írni, élete utolsó szakaszában egybegyűjtötte „apró írásait”, amelyek „nagyon sokat adnak egy elképzelhető önéletrajzból”. Indítékai között ez a gondolat is ott szerepelhetett: „Mondd meg, mit jelent számodra a halál, és megmondom, ki vagy” (i. m. 44). Holott – mondja – meglehet, inkább a halálfélelemtől félünk, mint magától a haláltól. Déry Tibor is úgy érzi, hogy elközelgő halála „előrevetődő árnyékában” írja memoárjait.

Kertész Imre (2006, 204) személyes vallomásként mondja: „...az igazi nagy filozófia úgy küzdi le a halálfélelmet, hogy elfogadja a halált”. Bízvást hozzátehetjük: nem csupán a nagy filozófia, hanem a nagy művészet vagy a lenyűgöző és magával ragadó *emberi példa* – az e világi vagy a transzcendencia által ihletett „szenteké” – egyaránt teljesítheti ezt a rendeltetést.

„...az élet nem más halálra születésnél” – mondja aforisztikusan Jung (1987, 79). Minden önéletírás valójában életfelmutatás és élettanúság: az elmúlás elleni tiltakozás – ám egyúttal az abba való belenyugvás – gesztusa; ennek a biztos kimenetelű küzdelemnek a dokumentuma. Jellemző e küzdelem vezérmotívuma: az ember *alkotásaiban, műveiben és tetteiben* léphet túl biológiai léte kiszabott idején. Ez a remény közhelyszerűen tér vissza az írásokban. A „Cháron ladikján” hajózó, idősödő Illyés írásain is végigvonul ez a „biograféma” (élettörténeti tematizáció). Áhítja a „mors bona” kegyét s egyúttal (az ő szavával szólva) a „halhatatlanulás” esélyét.

„Úgy távozom, hogy itt leszek,
úgy omlok össze – talpra állok”
(Illyés, 1993, III:289.)

Máshelyt vigasztalóan mondja „egy aggódó művésznek”:

„Útravalónk, ha meghalunk?
Mit itt hagyunk”
(i. m. 103.)

Jung pszichológiáját – főként munkássága kései korszakában – áthatja a *transzperszonális* (transzcendens-spirituális) szemlélet, vagyis az a hit, hogy az individuális élet valamiképpen a földi lét után is folytatódik: „...ami él, mind az öröklétre vágyik... (a) pszichém időnként az idő-tér oksági törvényein túllépve működik” (Jung, i. m. 366). Ezért válik oly fontossá számára „a személy fölötti életfeladat” teljesítése; az embert nem lehet megfosztani a „túlvilágiságtól”. E meggyőződésnek azonban számos *szekularizált*, a spirituális transzcendenciát elhárító változata is felfedezhető az önéletrajzokban: a „nem éltem hiába”, „nyomot hagytam magam után”, „megtettem, ami

tölem telt” – íme a leggyakoribb szövegezesek. Különösen kézenfekvő ez az eljárás a nagyszabású életművet létrehozó alkotók esetében.

Ilyenkor a „mű” – legyen bár tudományos-művészeti vagy társadalmi-politikai teljesítmény – szorosan hozzátapad az énhez, s mintegy annak képviselője és időbeli meghosszabbítója lesz. Freud határozottan kijelenti: „A pszichoanalízis az én alkotásom.” S hozzáfűzi: „Ami egyéb személyi viszonyaimat, küzdelmeimet, csalódásaimat és sikereimet illeti, a nyilvánosságnak nincs joga ezekről többet megtudni” (Freud, 1989, 63). Hogy az önéletrajz (és olykor a napló) a *halálélménnyel* való megküzdés egy neme is lehet, érdekesen szemlélteti Gábor Miklós, aki korábbi naplójegyzeteit utóbb önéletrajzá szerkesztette. Mint írja: „...félleg tudatosan dolgozni kezdtem egy halálom utáni sikeren, ez lesz majd a naplóm” (Gábor, 1995, 255). A színész képes lehet arra, hogy az életében oly megszokott „sikert” immár nemléte idejére is elővételezze.

Németh László is feljegyzi naplójában: „Úgy érzem, csak a munkám marad meg belőlem, s egészen közönyös, hogy a velem élők a másik szobában mit csinálnak” (Németh, 1977, II:551). Sokak érzületét fejezi ki a neves antikvárius, Stemmer Ödön (1985), midőn emlékiratában egyetértően idézi Newton bölcs szavait: „Megtettem, amit tudtam, tegyék meg jobban, akik tudják.” Ez a némileg rezignált hangulat hatja át a könyvkiadó Püski Sándor földönjáróbb sorait is: „...nem váltottuk meg a világot, még a saját nemzeti közösségünket sem, de a mégiscsak folyó megváltásban – a népi mozgalom hatásában – néhány csepp erejéig ott vagyunk és maradunk mi is a többiekkel együtt” (Püski, 2002, 548).

Minden önéletírás a személyes *létmeghosszabbítás esélyét* hordozza magában. Ennek egyik – ugyancsak egyetemesen jellemző – módja a máséhoz nem hasonlító *individualitás*, az egyszerűség és a kivételes sors felmutatása. Az előzmények áttekintése során már utaltunk az egyéniség pszichológiai jelentőségének felismerésére. Az önéletírás mindig az *én-élmény különösségének, egyediségének* feltárására és dokumentálására törekszik; a szerző tollát – tudva vagy nem tudva – akaratlanul is Kosztolányi már idézett felismerése vezérli: „Ilyen az ember, egyedüli példány.” Nagy erejű készítés működik abban az irányban, hogy az önéletírás szerzője kifejezésre juttassa ezt a tapasztalását, vagyis Rousseau nyomdokaiba lépjen. Minden ilyen mű *felderítő út* egy individuális én bonyolult világának „pszichológiai rejtelseibe”. Az ember létének igazolását fedezheti fel abban, hogy ráeszmél személyisége és a vele történtek *kivételes egyszerűségére*, és elmondhatja: az én életem csak az enyém, nem azonos senki máséval.

Ennek elismertetése az önéletírás egyik mozgatója. Az erre irányuló konkrét indítékek azonban széles skálán mozognak: a kezdetleges-öszönös „kivagyiságtól” a választékos szellem minőségigényéig húzódhatnak. Alkalmanként szélsőséges elhivatottságérzet – olykor a messianisztikus *küldetéstudat* – is vezérelheti a szerzőt. Sinka István írja a „Fekete bojtár vallomásai”-ban: „Hisz’ a magyar irodalomban nem volt még rá példa, hogy abból a világból, abból az életformából, olyan utakat járva kiemelkedett volna költő” (Sinka, 1989, 183). Máshelyt pedig hozzáteszi: „...meges-

küdtem, hogy én költő leszek még akkor is, úgy is, ha rámege az egész életem és ha az egész élő világ minden hatalma ellenem jön is” (i. m. 64). Szavai egyúttal bepillantást engednek nagy indulatú, könnyen sebezhető belső világába is. Szabó Dezső megalomán egocentrizmusa, *önistenítő és önünneplő* individualitáskultusza a szélső és ritka változatot képviseli: a kozmikus méretűvé duzzasztott ént. A maga sajátos módorában így méltatja önnön túlbujánzó énjét: „...visszanéző szemmel s későbbi hasonló nagy lelki lumpolásaim is ideösszegezve, tudom, hogy ezeknek a határtalan élvezeteknek lényege: a gazdag és mohó *én*-nek korlátlan kiterjeszkedési vágya volt, hogy magába egye, magába örvendje, sírja és haragudja, magává ölelje az egész világot” (Szabó Dezső, 1965, I:57). Ennek az extatikus élménynek hétköznapibb és szerényebb változatai is rendre felbukkannak: „érdekes életem volt”; „különös dolgok történtek velem”; „nagy emberekkel találkoztam”; „meghíntáztattott a történelem vak szeszélye”.

A „*nem olyan vagyok, mint más*” eszméje és annak megjelenítése az önéletírások vezérmotívuma. Az ember nem fajtája uniformizált és arctalan képviselőjeként, hanem unikális lényként bizakodik abban, hogy – akár valóságosan, akár csak szimbolikusan – túlléphet véges léte határain. Az *önéletrajzi individualitás* azért oly érdekes és izgalmas a tudomány számára, mert benne szétválaszthatatlan egységben jelenik meg az *egyetemes és az egyszerű*, a tudomány általánossága és az egyéni lét variabilitása. Mint már utaltunk rá (lásd Pataki, 2006), az egyes közvetlenül nem lehet a tudomány tárgya, de a tudományos felismerésnek mégis az egyes eset értelmezésében kell igazolódnia. Lehet ugyan kiváló elméleteket alkotni az öngyilkosságról vagy a szerelemről, de azok sohasem fogják *maradéktalanul* tartalmazni Csáth Géza vagy az ifjú Werther öngyilkosságának vagy Natasa Rosztova szerelmének magyarázatát. Egyebek közt ezért is lehet oly jelentős az önéletírások pszichológiai tanulmányozásának tudományos hozama, valamint az irodalom és a pszichológia egymásrautaltsága.

A történész a történelmi folyamat, a szociológus a társadalmi szerkezet és dinamika, az antropológus a kultúra tanulmányozásának forrásaként folyomodik az önéletírás kínálta adatokhoz. A pszichológus viszont az *önéletíró személyét* vizsgálja, közelebbről azt, hogy miként mutatkozik meg, és mi okból, mi végre írja művét. Valamely élettörténet sok ok miatt érdemelhet *közfigyelmet*; ezek között jelentéktelen divatok is feltűnnek. Két nyomós ok azonban mindig közrejátszik: az elbeszélőnek markánsan körvonalazott, *jelentős személyiségnek* kell lennie; biográfiájának pedig erőteljes *egyéni vonásokkal* kell rendelkeznie. Ha akár az egyik, akár a másik hiányzik, az élettörténet rutinszerűvé szűkül, s nélkülözi a megvilágító erőt. Ilyenkor vagy pusztá magamutogatási szándék, esetleg grafománia vagy valamilyen becsvágy mozgatja. A művészi megjelenítés ereje azonban a hétköznapit is új minőségi dimenzióba emelheti, amint azt Déry vagy Vas István, Hrabal vagy Márquez önéletrajzi regénye jelzi.

Az élettörténet kivételessége olykor *konfliktusgazdagságából* ered, legyen bár szó közeleti vagy személyes konfliktusokról, esetleg e kettő egybeszővődéséről. Kassák, Németh László, Féja, Erdélyi József életírásai különösen szemléletesen tükrözik ezt, de persze másokéi is...

„Mennyi féltékenység, irigység és düh tombol ezekben az emberekben csupáncsak azért, mert én az élet pirosságát és egy új népet hoztam az irodalomba” – írja vélt vagy valódi rosszakaróiról Sinka (1989, 106). A már korábban is jellemzett kivételességérzete fontos összetevője volt én-tudatának, de éppen a népi mozgalom felívelése idején nem kevesen táplálhattak volna magukban hasonló képzeteket; elegendő Illyés, Veres, Szabó Pál, Sértő, Tamási vagy – más irányból – Kassák és Nagy Lajos példájára hivatkozni. A felfokozott önérvényesítési és önállítási késztetésből kiélezett *versengés* és a lehetséges riválisokkal való szüntelen szociális összehasonlítás is származhat. Tanulságos ebből a szempontból Sinka Illyésről írt passzusa: „...most már egymás mellett állunk, s ő most is, sőt jobban, mint valaha, Párizs tájait álmodja és London felé néz. Én meg inkább Biharnak suttogok örökké, s álmaimmal Keletre vágyok. Hiába: én a kelő nap világát szeretem, ő meg a százötvenes villanyégőét” (Sinka, i. m. 299). Az egyéniség kidomborítása s az én érvényesítése legalkalmasabban *másokhoz képest*, velük összemérve lehetséges. Ezért tűnik fel oly gyakran ez az összehasonlítási művelet az individualitás kidolgozásának és megjelenítésének eszközeként.

Vas István (1972, 9) Goethe példáját és eszményét igyekszik követni: „a különlegeset egyetemessé” kell emelni, hogy beolvasható legyen minden egyéni különlegességbe. Az olvasók (s köztük a másik emlékiratíró) érdeklődése mindig a szerző *különlegességének titkát* szeretné felderíteni, éppenséggel azt, ami az átlagostól és a sematikus rutinszerűtől megkülönbözteti. Figyelemre méltón írja Malraux (1993, 16): „Az átlagemberben az emberi sors érdekel; egy nagy emberben nagyságának eszközei és természete; a szentben szentségének jellege. És néhány tulajdonság, amely nem annyira egyéni jellemet fejez ki, mint inkább a világhoz fűződő sajátos kapcsolatot.” Szentkuthy (1988, 13) ebben fedezi fel sorsának különlegesen egyedi jellegét: „A 20. század Magyarországnak egész társadalmi keresztmetszete az életem.” Csoóri (1982, 22) az önéletrajzírás kísértését emlegeti, s hozzáfűzi: „A műfaj nem is annyira érdekelt, mint az írás tétje: a sokgumójú Én titkainak megfejtése.” Az elmondottak fényében érthető lesz, hogy a művész – bármely területen alkosson is – miért oly érzékeny az eredetiségre.

Ha valamely korszak vagy politikai rezsim nem kedvez az egyéniség tiszteletének, s helyette az *uniformizált tömegembert* emeli piedesztálra, szinte automatikusan működésbe hozza az önvédelmi késztetéseket. Az önéletíró ilyenkor különösen érzékeny lesz arra, hogy megóvhassa és kifejezhesse egyéniségét. Kertész Imre (2006, 96) joggal írja: „Korunk nem kedvez az individuum fenntartásának: könnyebb megadni magunkat világmegváltó eszméknek, mint ragaszkodni a saját, egyszeri és megismételhetetlen egzisztenciánkhoz.”

Meglehet, hogy a „*fenyegetett egyéniség*” riadalma – az okok egyikeként – ott húzódik a bevezetőben emlegetett önéletírási divatok háttérében. Hiszen a 20. század – hol meztelen erőszakkal, hol pedig a fogyasztói társadalom manipulatív mechanizmusaival – korábban sohasem látott próbáknak tette ki az emberi individualitást és autonómiát. Az ilyen korszakokban az embernek mindenekelőtt *alkalmazkodóképességre* van szüksége, nem pedig szabadon kidolgozott *identitásra* – mondja az író.

Az én megkettőződése

Az *önéletrő* az én pozíciójának alaposabb szemügyre vétele vezet el bennünket a téma talán legfontosabb pszichológiai jelenségéhez: az *én megkettőződésének* tényéhez és élményéhez. A pszichológia régi – Jamesig visszanyúló – dilemmája tűnik itt elő: az én mint *alany* (megismerő) és az én mint megismerhető *tárgy* kettőssége. A mi esetünkben ez az *önéletrő alanyiségének* és az élettörténet, valamint az azt reprodukáló *én tárgyiségének* kettősségét jelenti. De a költő (Weöres Sándor) ezt ékeesebben mondja:

„Kettő vagyok: alany és tárgy,
Csak halál szülhet egyé engem.”

Szabó Lőrinc – ugyan némileg más szemszögből – hasonlóképpen ráébred e különös élményre, megkérdezvén, lehet e „egyszerre két helyen, egyszerre két időben” létezni az emlékezet által (idézi Domokos, 2005, 595).

Nagyszerűen rögzíti ezt a kettősséget Pilinszky, aki *önéletrásra* készülvén, ezt írta: „Nem az én *önéletra* leszek, hanem *figyelmem önéletra*. Nem tudom megvonni a határt, hol végződöm én, és hol kezdődik a *figyelmem*, melynek egyszerre vagyok *alanya és tárgya*” (Idézi J. Lukács, 2001, 11). Bármily furcsa is, e megkülönböztetés önszemléleti jelentőségét elsőként Goethe fedezte fel: „Semmi sem fejleszti jobban *önismeretünket*, mint hogyha újra-újra magunk előtt látjuk azt, ami néhány eszten-deje belőlünk indult ki, s ezáltal magunkat mint tárgyat szemlélhetjük...” (Goethe, 1982, 307).

Valóban ebben rejlik az *önéletrírás* logikája: felidézni azt, ami korábban „belőlünk indult ki”. Az *önéletrő* *intenció* mindig arra irányul, hogy a szerző képes legyen „*kívülről*”, *tárgyként*, aktuális énjéről immár levált történésként szemlélni tetteit, gondolatait és érzelmeit, valamint ezek előzményeit és következményeit. Jung kivételesen pontosan fogalmazza meg az *önéletrő* pozícióját: „*két ember vagyok*”. A *megkettőzött (duális)* én jelensége tűnik fel az alteregó élményekben s azok művészi megjelenítéseiben, mint Kosztolányi Esti Kornél-maszkja vagy Karinthy játéka az „én” és „énke” dialógusával. Balázs Béla írja, 13 éves kora óta elhatalmasodó naplóíró szenvedélyéről szólván: „...beteges szenvedélyemmé nőtt, olthatatlan kívánsággá, hogy mindent mindig jelentsek, tudatosítsak magamban, úgyhogy mihamar egy eleven alteregóm támadt, amellyel még sok bajom lett később” (Balázs, 1976, 218).

Hasonló gondolatot fogalmaz meg Pilinszky is: „Van személyes, van személytelen és van kollektív zóna. Csak a személyesből lehet eljutni a személytelenbe, a kollektív-ből soha. Előbb személyessé kell válni valaminek, s aztán lehet átlépni a személytelenbe” (idézi: Lukács, i. m. 11). A gondolat magva perdöntően fontos: csakis a személyes élmény tartalmait lehet *személytelenként eltávolítani*, és tárgyiasult tényként szemlélni. A szerzők olykor az ábrázolás objektivitásának igényéről, máskor a „*kívülről*”, illetve „*belülről*” való tájékozódásról (perspektíváról) beszélnek, és különbséget tesznek az éppen átélt és a felidézett pszichikus történések között.

Az *én-kettőződés* jelenségének megfigyeléséhez nincs szükség sem pszichológiai beavatottságra, sem kivételes művészi érzékenységre. A nevezetes Bárczy család egy hivatásos katona sarja, Bárczy János (1981) „Zuhanóugrás” című emlékiratában meglepő pontossággal idézi fel édesapja temetésekor átélt élményét, sőt azt különös képességnek minősíti. „Én lépkedtem... és mégsem én voltam ott” – írja; mindent „egy távoli, az eseményeken kívül álló, semleges pontról” látott. Ez a „tudathasadáshoz hasonló tünet” a továbbiakban is rendszeresen visszatért, „lehetetlenné téve azt, hogy önfeledten elhagyjam magam”. A legkülönbözőbb élethelyzetekben „azonnal megjelent előttem – láthatlanul és mégis tisztán, élesen a szituáció, a helyzet vetített képe, melyben épp voltam, mint a fényképezőgép homályos üvegén az ellenőrző kontrollkép”. Ezt a képet nevezi „kívülről belém vetített, nagyon kritikus és tárgyilagos önarckép”-nek (i. m. 39). Pompás és szakmailag is kifogástalan leírása ez az önmagát alanyként megélő, ám egyúttal tárgyként is szemlélő én-nek. Az én megkettőződése, vagyis a *megfigyelő és a megfigyelt én* megkülönböztetése jelenik meg Hrabal önéletrajzi regényciklusában is, amelyben felesége szemével láttatja önmagát. Nincs olyan önéletrírás, amelyben – ilyen vagy olyan módon – ne jelennék meg ez az „alany és tárgy vagyok” élmény.

Ez az eltávolító-tárgyasító látószög nem csupán aktuális élethelyzetekben nyilvánulhat meg, hanem az életút messze túnt eseményeinek és élményeinek felidézése során is. Ilyenkor a személyes múlt egyes epizódjai, sőt egész korszakai idegennek, én-vonatkozásaiktól megfosztottaknak tűnhetnek fel. Ismét csak Kertész Imre (2006) írja: „...bizonyos életkorszakaimra úgy emlékszem, mintha azokat egy idegen élte volna meg, bizonyos cselekvéseimre, mintha azok nem az én tetteim lettek volna”. Utóbb pedig hozzáteszi: „Megtanultam, hogy ott vagyok, és mégsem vagyok jelen. Ezt minden diktatúrában meg lehet csinálni” (i. m. 104, 126).

A két nézőpont szüntelen pozícióváltása, a múlt és jelen állandó egybejárásának a visszaemlékezés révén, az eltávolítás-elidegenítés és ugyanakkor a *létfolytonosság* fenntartásának igénye, az önkorrekció és az önmegőrzés szüntelenül vibráló dinamikája az önéletrírás legérdekfeszítőbb tartalmas jellemzője. Ezt a pszichodinamikát szövik át és szabályozzák az emlékezet nyílt és rejtett (implicit) folyamatai, az élmények érzelmi valenciája és az állandó szociális visszajelentések.

Máshelyt részletesen érveltünk már amellett (lásd Pataki, 2004, 177–204), hogy ebben a bonyolult és feszültségteli dinamikában ugyancsak kulcsmotívum az *önértékelés-önbecsülés* (méltóságérzet) megóvásának és fenntartásának indítéka, vagyis az aktuális én-állapot igazolása és legitimálása (önigazolás), még akkor is, ha az számos fordulaton – olykor konverzió – át jutott el jelen állapotáig. Ez az átütő erejű motívum minden önéletrírás fontos szervező tényezője. Sajátosan árnyalja a képet az a körülmény, hogy az egyén *önigazolása* rendszerint valamely általa képviselt „ügy” (eszme, mozgalom, hit) *igazolását* is szolgálja. Ez az „áttételes” öngazolás különösen a politikai emlékiratokban fordul elő gyakran; erre alább még ismételtelen ráeszmélhetünk. Újra csak azt látjuk: az élettörténet tárgyyszerűsége ki van szolgáltatva a tulajdon életére-múltjára reflektáló én aktuális szükségleteinek és állapotainak.

Ez viszont szükségképpen elvezet ahhoz a kérdéshez: vajon *mi tárgyasul* az élettörténetben? Mi az, amiről elmondhatjuk: valóban „*megtörtént*” benne? Röviden így válaszolhatunk: minden, ami a személyes emlékezetben – közvetlenül vagy az emlékezést támogató eszközök igénybevételével – *hozzáférhető vagy hozzáférhetővé tehető*, és pedig tekintet nélkül eredetére és forrásaira. De mint minden kategorikus kijelentést, ezt is árnyaltabbá és valóságközelibbé tehetjük. Jól ismert jelenség, hogy – főként korai emlékek esetében – gyakran nem tudjuk eldönteni, hogy vajon valóban átértük-e a történeteket, vagy csupán elmesélték azokat, netán olvasmányemlékeinkből, esetleg megfigyeléseinkből származnak.

Freud „csábítási elmélete” körüli vitákból (sőt, az effajta ügyeket tárgyaló bírósági ítéletekből) tudjuk, hogy a valóságosként felidézett gyermekkori szexuális abúzus sok esetben fantáziatermék. Elménkben forgatott szándékok, képzeleti termékek az emlékezetben utóbb megvalósult történés alakját ölthetik, s így *élettörténeti tényé* válhatnak. Jung éleselméjűen mondja: a tudattalan is az *én tudattalanom*, s ekképpen fejt ki hatását (Még bonyolultabb lesz a kép abban az esetben, ha valaki osztja Jung felfogását az archetípusokról, a kollektív tudattalanról.)

Az *élettörténet „tényei”* – némi leegyszerűsítéssel szólva – két forrásból erednek: a *külső világ* tágan értelmezett érzékleteiből és benyomásaiból, valamint a *belső tapasztalásból*. Ezeket a mindenkori működő „én”, az alany aktivitása kapcsolja össze és teszi egyneművé: *valakinek* a pszichikus élményévé. Mint már említettük, a visszaemlékező önéletrő mindig *élményvalóságot* idéz fel. Akkor is, ha biográfiai tényekre, eseményekre vagy történelmi epizódokra emlékezik, és akkor is, ha hajdanvolt ábrándjait, hangulatait, illúzióit vagy érzelmi megszállottsági állapotait idézi.

Az *érzelmi* élmények felidézése azonban alá van vetve annak a szabályszerűségnek, amelyet Skowronski és munkatársai (2004) az „*emlékek megfakulásának*” nevez. Kísérleti adataik szerint az idő múlásával az *eredeti* érzélem intenzitása némiképp elhalványul a visszaemlékezéskor *felidézett* élményhez képest. Ez a megfakulás azonban nem egyformán érinti a kellemes és a kellemetlen érzelmeket; emellett attól is függ, hogy az egyén milyen gyakran számolt be másoknak élményeiről. „Amint az emberek megosztják emlékeiket másokkal, olyan támogatásra és együttérzésre tesznek szert, amely elősegíti, hogy megőrizzék kellemes érzéseiket, és minimalizálják a kellemetleneket” (i. m. 287). Vagyis az élmények *verbalizálása* és társas közreadása befolyásolja azok feldolgozását és emlékezeti tárolásukat. Ez egybehangzik Pennebaker (2005) felfogásával. A szerzők fő következtetése így hangzik: „Feltehetjük, hogy az emberek általában arra motiváltak, hogy elkerüljék vagy legalábbis redukálják életükben a negativitást, és megóvják vagy gyarapítsák a pozitivitást” (i. m. 305). Ha elkészítjük egy-egy önéletrajz *érzelmi mérlegét*, általában a pozitív színezetű élmények kerülnek túlsúlyba. Az embernek elemi módon szüksége van rá, hogy önmagát *sikeresnek és/vagy hasznosnak* tudja. S minél többször számol be ez irányú tapasztalatairól másoknak, annál inkább elmondhatja ezt, és emellett emlékei is kevésbé fakulnak meg.

Az élettörténeti tény rendkívül *kontextusfüggő* (lásd Engel, 1999), s ezért felettebb képlékeny; jelentése átigazítható és manipulálható, összefüggései szükség és érdek

szerint változtathatók. (Egyebek közt az eltérő egyéni látószögek miatt is reménytelen a közeli múltra nézve teljes konszenzusra jutni.) Az egyes élettörténeti epizódok helyzeti *élményfűggősége és kontextuális beágyazottsága* azonban eltérő lehet. Az egyik esetben a tőlünk függetlenül zajló eseményekhez fűződő *személyes viszonyunk* tükröződhet a visszaemlékezésben, más esetekben öngerjesztette *belső folyamatok* emlékét őrizhetjük.

Az első esetben a szerzők mindig a korhangulatot, a közérületet és egyúttal *személyes korélményüket* ecsetelik. Alkalmos példája ennek Haffner német történész emlékirata az 1914–1933 közötti Németország atmoszférájáról, a fasizmus behatolásáról a társadalom pórusaiba, éspedig úgy, ahogy azt a szerző a maga perspektívájából megélte. Ezt írja: „A történetírás nem méri a történelem sodrásának erejét. Annak, aki erről akar megtudni valamit, életrajzokat kell olvasnia, éspedig nem államférfiak és politikusok életrajzát, hanem azokat a gyér számban előforduló életrajzokat, amelyeket ismeretlen kis emberek írtak...” (Haffner, 2005, 12–13). Ez a *személyen átszűrűt korszaklátomás* sok tekintetben megszabja az önéletírás általános atmoszféráját. Ez ihleti a nagyszabású önéletrajzi regényeket (Kassáktól Déryig és Vas Istvántól Márquezig), de a politikai emlékiratokat és a szociográfiai hitelességre törekvő biográfiákat is.

Gyakorta személyes vallomások, esszé jellegű betétek fejezik ki a szerző *korérzetét és világlátását*. Elegendő az „Egy polgár vallomásai”-t befejező Márai szavait idézni: „A szándék, amely tapinthatóan, érzékelhetően áthatja koromat, kétségbeeséssel tölt el; a kortársi tömegek átlagizlését, szórakozásait és igényeiket megvetem, erkölcsüket kétellyel szemlélem, a korszak technikai és rekord becsvágyait, melyek csaknem maradéktalanul kielégítik a tömegeket, végzetesnek tartom. A szellemi ember magányos jelenség, s mindenféle katakombákba kényszerül... Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni egy későbbi kor számára” (Márai, 1990, 392). Félreértés ne essék: ez Márai *korélménye*, nem pedig a kor „objektív” képe. Az előbbi pszichológiai hitelessége vitathatatlan, az utóbbi történészek és társadalomtudósok fel-fellobbanó eszmecseréinek tárgya, amelyek aligha zárhatók le véglegesen. A *korélmény és a korlátomás jellege* az önéletírások egyik legfontosabb *koherenciateremtő* tényezője.

Különös érdeklődésre tarthatnak számot azok az esetek, amikor a szerzők *egyazon korszakról* és színtérről merőben eltérő korélményt őriznek. Kodolányi János és Haraszi Sándor biográfiájuk és a történelem véletlene folytán egyaránt a szerbek által megszállt Dráva-vidéken élte át az 1918–19-es forradalmakat és lecsengésük korszakát. Kodolányi egyik utalásából kitetszően még személyesen is találkozhattak. Ám a korélmény, melyet Haraszi ábrázol a „Befejezetlen számvetés”-ében (1986), illetve amely Kodolányi „Süllyedő világ”-ából (1940) bontakozik ki, homlokegyenest eltérő. Haraszi – mint írja – ekkoriban „a kommunista frakció egyik közkatonája, a radikalizmus idült gyermekbetegségének lázában” ég, s bizakodik az új forradalmi fellendülés közeli bekövetkeztében (i. m. 84). Kodolányi „őrült, kétségbeesett” kísérletről beszél, melynek szemtanúja, s így látja azt a sereget, amelynek Haraszi „közkatonája”: „Megbűvölték, megbabonázták őket. Konok örületükben nem veszik észre, hogy a világ forgása más irányba tért, a szocializmus megvalósítása nem olyan egyszerű,

ahogyan ők konok elszántságukban elgondolták” (Kodolányi, 1940, II:202–205). A 20. század második fele bővelkedik az effajta szembesíthető – egyazon korszakról merőben különböző képet nyújtó – emlékiratokban. (Lásd a Horthy-korszakról vagy a Kádár-korról szóló visszaemlékezéseket!)

A „*lélek történetét*” megidéző szellemi önéletrajzokat rendszerint művészi ambíciók táplálják; az ősminta a letűnt idő nyomába szegődött Proust; példája sokakat vonzott és vonz ma is. De az önéletírás fő témájává válhat a *szellemi alkotóerő* kibontakozása – a meglett „saját ügy” és élethivatás szolgálata – is, ahogyan azt Jung vagy Freud esetében láthattuk. Ilyenkor a biográfiai tényeket is a fő témához fűződő kapcsolatuk szelektálja, és szervezi egységes elbeszéléssé. Goldziher Ignác drámai módon vall erről: „Egyetlen utam maradt önmagam felemelésére: a tudomány. Csak ez adhatta meg a szükséges elégtételt. Tudtam: a tudománynak kell szentelnem magam...” (Goldziher, 1984, 121).

Vígaszt talál „a tudományos világ hódolatában” s abban, hogy a megaláztatásokat, a „hitközségek” semmibevevő bánásmódját „a külső siker gyógyítóan enyhíti”. Életem kitöltő szenvedély lehet az irodalom vagy a képzőművészet szolgálata s általában a megszállott hivatásteljesítés; mindegyikre számos szemléletes példa akad. Kornai János pontosan fogalmazza meg a memoáriró pozícióját: „Könyvem nem vállalkozik a történész feladatának elvégzésére... az önéletrajzomnak, a műfaj jellegénél fogva én vagyok a központi figurája. A korból csak annyit tudok és akarok felmutatni, amennyi saját életemhez kapcsolódik” (Kornai, 2005, 14).

Ez azonban azt is jelenti, hogy ilyen célmeghatározás mellett a korábrázolás elkerülhetetlenül beszűkül, és esetlegessé, alkalmoszerűvé válik; képe csak akkor és ott jelenik meg, amikor és ahol az élettörténet belső logikája ezt megköveteli. A korkép ilyenkor a biográfia elmosódó hátere lesz. Az önéletíró mintegy a történelem fölé emelkedik, s bezárkózik saját élménykörébe és gondolatvilágába; Freud vagy Jung önéletírásából vajmi keveset tudunk meg koruk eseményeiről és atmoszférájáról.

A szerzői intenciók

Most visszatérhetünk az önéletírás *indítékainak és intencióinak* további vizsgálatához. Mint említettük, maguk az indítékok nincsenek szükségképpen képviselve a szerző *tudatos* szándékai és világosan kifejezett intenciói között. Ez végül is közhelyszerű felismerés, amely a tudatos és nem tudatos (explicit és implicit) folyamatok megkülönböztetésén, ám egyúttal szükségszerű egybejárásán alapul. „Nem tudják, de teszik”: írják élettörténetüket. Minden önéletírási művelet sajátos – általános és egyéni összetevőkből álló – *motívummintázat* mozaik; ezek némelyike világos és tudatos intenció – vagyis elhatározott szándék – alakját ölti. Ezek szabják meg azután az elbeszélés szerkesztésének *irányzatosságát*, amely mindenekelőtt az *emlékezeti szelekció* jellegét és a vele összekapcsolódó *jelentésalkotást* szabályozza. Minden szerző, aki tollat ragad a kezébe, valamit el akar érni; ez a „valami” konkretizálódik az önéletírást vezérlő intenciókban.

Nem minden önéletírási ambivalencia (erről később) háttérben fedezhető fel huzamos töprengés: az indítékok és célok alapos latolgatása. A szerző olykor *véletlen-szerű* külső benyomásoknak enged. Rippl-Rónai József (1957) így kezdi emlékezéseit: „Azért írok, mert *beugrattak*. Néhány íróművész ugratott bele” (i. m. 33). Beck Ö. Fülöp (1957) „barátai biztatására” ragadott tollat. Tímár János (2005) kijelenti: eszébe sem jutott, hogy életéről írjon. Úgy vélte, ez csak „nagy tudósok és államférfiak” életéhez méltó.

A hiteles önéletírás mindig a *teljes és egységes személyiség* kifejeződése, nem pedig részleges megnyilvánulásainak mozaikja. Az önéletírásokból azonban kiemelhetünk olyan – jól körvonalazható és önállóan vizsgálható – *intenciókat*, amelyek nagy gyakorisággal szervezik a koherens élettörténeti elbeszéléseket. A leggyakoribbak az alábbiak: az *önkítárulkozás* és önfelmutatás (az „én így éltem”; „különös életem volt” effektusa); az *önigazolás*; az élettörténeti *diszkontinuitás* magyarázata; a *szemtanú* és résztvevő *tanúságtétele*; *program és hitvallás* kinyilvánítása; a „nagy emberek árnyékában éltem” kérdése; *legenderemtés* és -ápolás, valamint olykor a *megbotránkoztatás* és felhaborítás. Ez, valamint a korábban tárgyalt alapotívumok (kulcsmotívumok) sajátos együttjárásokat és kapcsolódásokat hoznak létre, s ezáltal tág teret nyitnak a gyakorlatilag végtelen számú individuális változat szerveződéséhez. (Nem érdemel sok szót az az eset, amikor a szerzőt és alkalmi szerzőtársát egyetlen cél vezérli: a már kialakult „piaci” népszerűség fenntartása és anyagi kiaknázása. Hellyel-közzel bizonyos politikai emlékiratok is belekerülhetnek ebbe a kategóriába.)

A legtermészetesebb önéletírási intenció az önfeltárás és *önbemutatás* nagy erejű – de némiképp rejtélyes – készletéből ered. Ez nem csak a lírikusokat – ezeket a professzionális önfelfedezőket – jellemezheti. Rejtélyesnek azért nevezzük, mivel rendkívül sokféle arca van, de mindig együtt jár a tartózkodás és rejtőzködés meghatározott mértékével. Szerephez jutnak benne személyiségtipológiai jellemzők, a közlékenység, a mesélőkedv s a nyelvi megjelenítő tehetség. Serkentheti valamely különös élménykör, melyről a szerző úgy vélheti, csak reá jellemző, ezért érdekes és tanulságos: méltó az elbeszélésre.

A *siker mesélés* magában is önjutalmazó lehet. Ha valaki ráeszmél arra, hogy mesélőkedve és történetyszerkesztési készsége sikeresen működik, s ezzel másoknak is örömet szerez, másoknak is a felfedezés élményét adja, örömét fogja lelteni az önfeltáró megnyilatkozásokban, legyenek azok akár társalgási anekdoták is. Márquez ennek az örömforrásnak a lényegére tapint, midőn a már többször idézett önéletírásának címében megvallja: azért él, hogy elmesélje életét. Az önfeltárás egyúttal *önfelfedezés* is; újra és újra árnyalja önismeretünket, megerősíti identitásunkat.

Az újkori önéletírás vallomásos változatát megteremtő Rousseau fedezi fel a „*lélektörténeti*” önfeltárulkozás lehetőségét és semmihez nem hasonlítható élményét is. Mint írja: „Lelkem történetének megírását ígértem, s hogy híven megírhassam, nincs szükségem egyéb följegyzésre: elegendő – ha mint eddig is tettem – magamba tekintem” (1962, 274).

Az a különös jelenség, hogy állandóan s szinte minden kapcsolatunkban és szerepünkben „játszunk” a *kitárulkozás és a rejtőzködés ellenőrzött* feszültségével, sajátos izgalmas – olykor vonzó – érzelmi tapasztalást jelent: emeli a vitális tónust. Ha valaki mélyen behatol önmaga és társa világába, egyúttal „az emberről” is többet megtudhat; ez önmagában is csábító lehet. Annál is inkább, mert gyarapítja az *önismereti* s egyúttal az *emberismereti* kompetenciánkat. Minden önéletírás felderítő út önmagunk – semmihez sem hasonlítható – énjének és életútjának a mélyére.

Nincs olyan önéletrajz, amely ne tartalmazna valamilyen egyszeri-sajátos mozzanatot, valamilyen „*saját élményt*”; ezeknek az élettörténeti tematizációknak a lehetősége gyakorlatilag kimeríthetetlen. Nem függenek iskolázottságtól vagy intelligenciától; az analfabéta is úgy vélheti, hogy kivételes sors vagy sorseseemény jutott osztályrészéül, bár természetesen főként nem közülük kerülnek ki az élettörténeti elbeszélések szerzői. Ebből a rendkívüli tematikus sokrétűségből, az egyéni sorsok változatosságából ered az önéletírás korábban már említett *informatív-tájékoztató* – s ezáltal művelő – funkciója.

Minden élettörténet a *mintakövetés*, a szociális tanulás lehetséges tárgya s ezáltal az önreflexió állandó serkentője. Az önéletírásokat övező közérdeklődés jelentős mértékben ennek az *informatív* hozamnak köszönhető; az olvasó nem csupán bebocsátást nyer egy magánvilágba, hanem az „emberi sors” drámáiba is bepillanthat. Ezáltal saját élettapasztalata is gyarapodik; minden jó önéletrajz egy-egy „*élet-tankönyv*”, s e tekintetben mindegy, hogy vonz-e, vagy taszít. Az *ellenminták* („ilyen pedig nem leszek!”) is támogatják az önvizsgálatot, és hozzájárulnak a tudatos önalakításhoz.

Az *önigazolás* tudatos vagy tudattalan készítése így vagy úgy minden önéletírást átszínez. De sajátos helyzet áll elő akkor, ha a szerző *kinyilvánítja* önigazolási szándékát, ha írásának ez a vezető és meghatározó intenciója. A politikai emlékiratok tetemes része a *deklarált önigazolás* kategóriájába sorolható (Károlyi, Kállay, Horthy, Rákosi, Kállai Gyula és sokan mások.) Ugyanezt elmondhatjuk a külföldi államférfiak (például az amerikai elnökök) hasonló jellegű írásműveiről is. E művek legfontosabb intenciója: a szerző céljainak, eszméinek és tetteinek igazolása, a tévedések és kudarcok racionális – bár gyakran áthárító – magyarázata; ennyiben nem nélkülözik az önbíráló és önkorigáló elemzéseket sem.

Az önigazolás állandó jelenléte magyarázza, hogy ilyen írások forrásértéke bár jelentős, de felettébb kétséges, s mind a tények, mind az értelmezések tekintetében ellenőrzésre szorul, valahányszor forrásként kívánják felhasználni őket. Az önigazolási gesztus, miközben a személy múltjának eseményeit fürkészi, egyúttal mindig az én-rendszer *aktuális állapotának* fenntartását szolgálja. Többször utaltunk már rá: a kedvező önértékelés és önbecsülés megóvása, sőt állandó gyarapítása legerősebb motívumaink közé tartozik. Titkos rugóként sokféle alakban áthatja az önelemzést és az önbemutatást.

A *tanúságtétel* szándéka ritkán jelenik meg önállóan; rendszerint másfajta intenciókkal kapcsolódik össze. A szerző ilyenkor ama *szemtanú* pozíciójába helyezi magát, mint aki személyesen átélt és a saját bőrén megtapasztalt valamilyen jelentős törté-

nelmi eseményt. A tanúságtétel egyszerre irányul magának az eseménynek a hiteles, „valódi és igaz” felidézésére, valamint a hozzá fűződő személyes élmény pontos rekonstrukciójára. Éppen ez a *személyes nézőpont és értelmezés* vezet a „vihár kapujában” jelenséghez, vagyis ahhoz, hogy egyazon történetes gyökeresen eltérő jelentéseket kaphat. Memoárok tucatjai szemléltetik, mennyire homlokegyenest eltérő módon lehet értelmezni az 1918/19-es forradalmakat, háborús részvételünket, 1956-ot vagy a Kádár-korszakot. A személyes élmény közvetlensége úgy tűnik föl, mint ami a *hitelesség* bélyegét üti az esemény éppen adott, a szerző által képviselt értékelésére és értelmezésére.

A politikai emlékiratok és az egy időben divatos mozgalmi visszaemlékezések, amelyek gyakran *heroizáló és önheorizáló* beszámolókká válnak, mind résztvevő szemtanúk tanúságtételei. A *közélet* résztvevőit – önfontosságuk érzete miatt is – erős késztetés hajtja arra, hogy elszámoljanak tetteikkel, és megosszák a nyilvánossággal tapasztalataikat. Ez egyébként természetes és szerves része a *demokratikus nyilvánosság*nak. Az már más kérdés, hogy az effajta művek egy része nyomtalanul kihull a köztudatból, más részük viszont a nemzeti kultúra és hagyomány szerves része marad. Elegendő az erdélyi emlékiratokra, Széchenyi naplójára vagy a nagyszabású önéletrajzi regényekre utalni. Illyés (1987) ebben látja kiszabott földi feladatát: „számot adni mindarról, amit láttam és tapasztaltam” (i. m. 238). Önéletrajzi regényeiben ennek szellemében kísérli meg részt vevő szemtanúként újjáteremteni nemzedékének *korélményét*: „Tizennyolc-húsz év körüli fiatalok lelkületének mozivásznára vetítve ábrázolni egy korszak eszmegomolygását: erőpróbája lehetne ez még pszichológusnak is, nem szépírónak” (1987, 117).

Gyakorlatilag a tanúságtévő intenció részmozzanata a „*nagy emberek árnyékában*” szerzett benyomások ecsetelése (az Eckerman-effektus), valamint a *legendateremtő és legendaőrző* szándék. Az előbbinek saját neve is van (talán nem véletlenül idézi önéletrajzában éppen Ungvári Tamás): „name-dropping”, vagyis dicsekvés a „nagy” nevekkel. Az elnevezésben némi rosszindulat rejlik, ez azonban nem mindig indokolt. A valódi nagy ember elbűvölhet, és hatása alá vonhat; ez hiteles élmény lehet, és pedig nem csupán a mester-tanítvány viszonyban, hanem az elismerő tisztelet egyéb alakjaiban is. Ám a szociálpszichológia jól ismeri a „*kölcsönzött dicsfény*” jelenségét is: ha közel kerülünk sikeres és közismert emberekhez, bárkik legyenek is – tudósok, művészek, sztárok, sportolók vagy politikusok –, reánk is hullhat néhány fénysugár. Ilyenkor az öntetszelgő dicsekvés is megjelenhet a nagy nevekkel való könnyűkezü dobálódzásban: lám, milyen sok kiválóság kitüntetett figyelmével és barátságával dicsekedhetem!

Arra is akad azonban példa, hogy az önéletíró szerény tartózkodással, sőt alázattal szolgálja a méltó hírnevet. A legkisebb Mann fivér, Viktor Mann „Öten voltunk” című memoárjában elsősorban neves testvéreinek, Heinrichnek és Thomasnak az alakját és a család atmoszféráját idézi fel, illően háttérben tartva önmagát. „Életem a nagyok mellett” – így jellemzi a maga pozícióját. Thomas Mann fia, Klaus önéletrajzi regényéből, a „Fordulóponton”-ból kitetszően már céltudatosan használja fel írói karrierjének alakításához a családi autoritást és kapcsolatokat.

*Elsüllyedt irodalom*má váltak azok a művek, amelyek meghatározott korszakban kultikus rendeltetést teljesítettek; az önéletírás csak ürügy és alkalom volt a kultivált személy magasztalására. Lenínról könyvtárnyi visszaemlékező irodalom született; a szerzők között Gorkij is ott szerepel, csakúgy, mint a „titkárnő-irodalom” képviselői (Fofanova, Drabkina). Ennek az irodalomnak sajátos visszhangjaként vagy inkább fonákjaként fogható fel a kezdetben óvatos, majd mindinkább szókimondó önkritikai és önkorrigáló hullám. A magyar termés is bőséges; magában foglalja egyebek közt Hegedűs András önéletrajzi írásait, Hágy Gyula emlékezéseit („Született 1900-ban”), Lukács György élettörténeti vázlatát, Nagy Imre félbemaradt önéletrajzát és affajta műveket is, mint Farkas Vladimir „Nincs mentség”-e.

A „nagy emberek” közelsége gyakran átvezet a személyük által képviselt *ügy, mozgalom és eszme* legendáriumának ápolásába. A *legendateremtés* és -átszarmaztatás az emberi közösségek és intézmények fenntartásának és legitimálásának fontos eszköze. A messzire nyúló eredet hiedelme; a „hőskor” és a hősök kultusza minden társadalmi mozgalom sajátja és kohéziójának fontos tényezője; ezek a legendák a *csoporthelybeszélések* sajátos rétegét alkotják. A magukat „delegált önéletíróknak” minősítő és érző szerzők különösképpen hajlamosak arra, hogy széles érzelmi skálát megmozgató, *kollektív elbeszéléseket* alkossanak. Aligha véletlen, hogy a szentek életét és önéletírását legendák övezik. A mozgalmi hősök is gyakran úgy jelennek meg, mint az önfeláldozás hőszai vagy mint szenvedő aszkéták. (A munkásmozgalom boldogabb hőskorában a töviskoszorús, gyötrődő Krisztus képével jelenítették meg a proletariátust.) A legendák a mozgalomnak és nagyjainak rendkívüliségét, messianisztikus elhivatottságát és makulátlanságát sugározzák. A hibák és tévedések véletlenek és esetlegesek, külső okok szülik őket. A legendák különös *virtuális-szimbolikus világot* teremtenek, amelyet – ugyan esendő, de mégis – példaszerű „új emberek” népesítenek be.

Sajátos vonulatot képvisel a romantikus legendagyártásra kiváltképpen hajlamos hazai *munkásmozgalmi önéletírás*, különösen annak illegalitásba kényszerített, kommunista áramlata. Mivel hatása szükségképpen korlátozott volt, a szűk körű szervezeti és propagandisztikus „sikereket” is mitologikus magasságokba kellett emelnie. Másfelől kultiválnia kellett az illegalitás által megkövetelt *heroikus-aszketikus erényeket*: az önfeláldozást, a kemény megpróbáltatások elviselését, a kollektívizmust, a hűséget és szolidaritást. Demény Pál (1989), aki életéből 18 évet töltött börtönben – hat és felet Horthy, közel 12 esztendő pedig Rákosi alatt – személyében testesíti meg ennek a legendateremtésnek a hitelesebb és valóságosabb változatát, éspedig mind tartalmában, mind stílusában.

Először a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 őszén tartóztatják le. Így ír tapasztalatáról: „Arasznyi helyemtől bal kézt ült a Krisztus-képű és még itt is Jézus-szavú Wagner Béla, jobb szomszédom a páncélkemény Uitz Béla. Pezsgő szavai balszámotkák felpofozott képemet, nyugtattak, amikor a hajnali csöndben újabb zuhanó embertest puffant az udvar kövezetén, s haldokló hörgése fülembé tépett” (Demény, 1989, 21). A *szekularizált biblikus hang* csakúgy jellemző erre a stílusra, mint a szenvedéstűrés, a helytállás pátosza.

A mozgalmi legendáriumnak voltak *szimbolikus kulcsfogalmi*: proletár, szegény és szegénység, munka, munkásosztály, munkás és paraszt, nép, szolidaritás és kollektívizmus. Ezek olykor pusztán deklaratív kijelentések maradtak, mint oly gyakran Marosán György „Tüzes kemence” jelképesnek szánt címmel ellátott önéletírásában: „A szegénységben is – a munkások és parasztok erős családjában – embert emberrel összeköt még egy nagy kapocs: a munka. Összeköt az emberi alkotótévékenység nemesítő folyamata” (Marosán, 1967, 11). Vagy máshelyt: „Nálam a politizálás osztály- és társadalmi helyzetemből eredő állapot és elkötelezettség. A szervezett és szervezetlen munkásosztállyal szembeni elkötelezettség. Nemcsak azért, mert a munkásosztály nevelt olyanná, amilyenné lettem, de azért is, mert a munkásosztállyal közös társadalmi helyzetem ezt szükségessé tette” (i. m. 440). A legendagyártás ennél magasabb intellektuális és stílári színvonalon is folyhatott, de ettől mit sem változott *irányzatossága*. A Sarlós-mozgalom tanulságait elemző Balogh Edgár jóval választékosabban ír: „Azt hittük, csak mi bontakoztunk ki a népdal, a népnyelv, népszokások fájón szép hangulatából, abból a fojtó ölelésből, mely múltba húz, s íme: a valóságban is megfordult a világ. A fokozódó gyarmati, nemzeti és osztályelnyomás kiűzte a keleti csöndből, hagyományos életformák megszokottságából, az ősi tájképből, színek és dallamok vadonából ezt a népet, s meztelen nyomorában most új világ rendjét követeli magának” (Balogh, 1981, 229).

Így vagy úgy, ez a romantikus, legendagyártó, mesterkélt emelkedettség jellemzi Fehér Lajos, Kállai Gyula vagy Vas Zoltán emlékiratát. Félreértés azonban ne essék: a legendateremtés – forrásértékének kétsége ellenére – *nem hazugság*, hanem mitologizálás: *jelentőségduzzasztás, kontextusalkotás* vagy *stilizálás* a „jó történet” érdekében. Ilyen felduzzasztás eredménye volt az illegális kommunista párt minden akciójának – legyen bár mégoly jelentéktelen – történelmi méretűvé nyilvánítása vagy a hazai ellenállás súlyának és méreteinek eltúlzása.

A változó kontextusalkotás kiváló példájára lehetünk Vas Henrik (2003) emlékiratában. Az 1947. évi „kékcédulás” választás lebonyolításának históriáját meséli el: „Gondoltam, az illegális múlttal rendelkező embereket jól lehet erre aktivizálni. Nem tévedtem. Nagyon »titokzatos« léghőben hívtam őket össze... Elmondtam, hogy sok minden forog kockán, szóltam mindenről, ami az ügryhöz tartozott. Meglepetésemre nagy lelkesedéssel fogadták szavaimat, verebet lehetett volna fogatni velük. Az egyik tiszteletre méltó elvtárs az asztalra csapott és azt mondta: »Végre valami értelmes pártmunka!«” (i. m. 85–86). A sorokon átsüt az emlékidézés nosztalgiája, jóllehet a szerző, mai fejével gondolkodva, új kontextusba illeszti a történeteket; „torz ötlet” volt, mondja évtizedek múltán, mert a választási eredményeket nem befolyásolta, ezzel szemben sok erkölcsi kárt okozott.

A „bűnbánó” Vas Zoltán mintegy a múltba visszavetítve hajt fejet Kádár előtt, aki az emlékirat írása idején népszerűsége csúcán volt, egyebek közt óvatos – a Moszkvától való – függetlenségi gesztusai miatt is. Elmondja, hogy 1945 januárjában 24 órát késett egy megbeszélésről. „Kádár bosszúsán megjegyezte: – Nem tudom, hogy volt ez nálatok, Moszkvában. Nálunk Budapesten legfeljebb tíz percet lehetett késni... –

De megértette akadályoztatásom okát” (Vas, 1982, 18). A mozgalmi és általában az intézményhez, eszmekörhöz köthető legendák valódi funkciója nem a valóság, a történelem hűséges reprodukálása, hanem az érzelmeket mozgató *hagyományteremtés* és ezáltal a *csoporthoztartás* szolgálata, a közös csoportelbeszélések számának szaporítása.

A 20. század drámai történetének iszonyata jelenik meg a tanúságtételek egy különös formájában: a *szenvedéstörténetekben*. A tragikus sorsú Primo Levi műve („If this is a man”) és Semprun „Nagy utazás”-a vagy Kertész Imre „Sorstalanság”-a az embervoltuktól megfosztott, koncentrációs táborba hurcolt szerencsétlenek mártíriumáról tesz tanúságtételt. Szász Béla (1979) a „Minden kényszer nélkül” című írásában a koncepciós perek hithű áldozatainak sorsába enged bepillantást, mégpedig ama ritka esetek egyikébe, amikor az erőszak tehetetlen volt a tisztességgel és a fanatizmusnak be nem hódoló tiszta elmével szemben. Nagyezsda Mandelstam (1990) költő férjének kálváriáját mondja el a Sztálinról írt gúnyos-leleplező versének megírásától a Gulag valamelyik „szigetén” bekövetkezett haláláig. Közben széles panorámát vázol fel a sokat szenvedett orosz irodalmár értelmiség sorsáról. Százezrek és milliók szenvedése és pusztulása elborzaszt, de a tömegben elvesznek az egyéni pokljárások. Ezek az önéletrajzok *egyéni emberi arcot* adnak a tömeges szenvedésnek; ezáltal alig felbecsülhetően járulnak hozzá az egyén és a társadalom érzelmi kultúrájának alakulásához.

Egészen sajátos, történelmi időhöz kötött szerzői közérzet jelenik meg a „*felszabadult tudat*” képletében. Ennek a jelenségnek akár iskolapéldája is lehet Ilja Ehrenburg (1963, 1966) terjedelmes önéletrajza, az „Emberek, évek, életem”. A mű a desztalinizációt követő „olvadás” légkörében született, és mintegy kiszabadította a szerzőt az önként vállalt és/vagy rákényszerített szellemi kiskorúság bilincseiből: elkezdte mesélni az „igazat” úgy, ahogyan látta és megélte. Utóbb nem kevés követője támadt; ők már mélyebbre ástak és radikálisabban tagadtak. A folyamat Szolzsenyicin munkásságában tetőzött, de a magyar szerzők hozzájárulása sem jelentéktelen. Lengyel József (1989) tanúságtétele naplójában és drámai erejű novelláiban, a börtöneiből szabadult Demény Pál (1989) immár szabaddá vált retorikája vagy Hegedűs András (1988) szellemi Canossa-járása egyaránt ebben a mederben halad. A *posztszovjet korszak* orosz szellemi életében „felszabadult tudat”-tal tájékozódó és alkotó szubjektum napjaink főszereplője. Ennek köszönhető, hogy Konsztantin Szimonov közreadhatta végre tilalom által sújtott, felzaklató háborús naplóját, és megoszthatta olvasóival Sztálinról szerzett, demisztifikáló benyomásait.

Az önéletíró gyakori intenciója – rendszerint másfajta szándékokkal egybekapcsolódva – a szerzői *hitvallás és programdeklaráció* kifejtése. A dolog természeténél fogva ez főképpen a *közszereplők és politikusok* önéletírásának a jellemzője. Ez a szándék azonban gyakran feltűnik tudósok, „eszmei emberek”, ideológusok írásaiban is. Nyilvánvaló, hogy Hitler „Mein Kampf”-ja esetében az önéletírás csupán ürügy: a politikai programszándékok kifejtésének malaclopó köpönyege. Trockij (1930) nagysza-

bású önéletrajza ugyancsak a benne foglalt politikai elemzés és programdeklaráció (a „trockizmus”) keretétől szolgál: ez adja az élettörténeti reflexió értelmét.

Ha egy irodalmi áramlatot hevesen foglalkoztatnak a társadalmi és nemzeti „*sorskérdések*”, miként a magyar népi mozgalom esetében, akkor a magukat hozzá soroló írók műveiben megszorodnak a programnyilatkozatok. Ennek példáit már láthatuk Sinka, Illyés, Veres Péter és Kodolányi írásaiban. Az önéletírás ilyenkor alkalmat kínál a szerzőnek arra, hogy – miközben élete históriáját meséli – az őt mozgató eszméket (tudományos, hitbéli vagy világszemléleti gondolatokat) kifejtse, s élete példájával mintegy rájuk üsse a személyes élmény és meggyőződés *hitelességének bélyegét*. John Lukács (2001) önéletírását ugyan „*önéletrajzszerű*”-nek, de nem önéletrajznak minősíti, és pedig azért, mert – mint mondja – „... nem az életem történetét mondom el, hanem bizonyos gondolataimról és meggyőződéseimről adok számot” (i. m. 11). Erre utal könyvének címe is: „Egy eredendő bűnös vallomásai”. Ezért a mű inkább *értekezés*, semmint elbeszélés; jobban hasonlít Augustinus munkájának második részére, mint Rousseau vallomásaira.

Kodolányi (1940) önéletírása – mint már láttuk – érzékletesen tárja fel fiatalkori vívódásait, amelyek *világszemléletének és társadalmi tájékozódásának* kialakulását kísérték. Újra és újra nekirugaszkodott, hogy megkísérelje szervesen egybekapcsolni a szocialista forradalmiságot, a keresztény hitet és a mélyen átértzett nemzeti nézőpontot. „De mélyen, a lelkem legmélyén izzik a tudat, hogy magyar vagyok, s a magyarok társadalmát magyaroknak kell felépíteniük. Nacionalizmus és szocializmus keveredik bennem elválaszthatatlanul... Nem hiszem, hogy »a vallás csak ópium«, de hiszem, hogy azoknak a feleleteknek az összessége, amelyeket az emberiség időtlen idők óta az élet és a halál transzcendentális kérdéseire ad... Az is következik az én fölfogásomból, hogy csak lelkükben, erkölcsiségükben megtisztult, tökéletesebb, felsőbbrendű emberek valósíthatják meg a forradalmat, nem pedig az osztályharc és a materialista filozófia mezítlábasai” (i. m. II:188–190). A két háború közötti népi mozgalom eszmekörének szellemi tagoltsága és a különféle *szocializmusképek* változatossága immáron évtizedek óta foglalkoztatja az eszme- és politikatörténet művelőit. Kodolányi memoárja alkalmasan szemlélteti, hogyan forrongtak az eszmék *egy gondolkodó elmében*, amely kivételes eltökéltséggel törekedett a tudatos önmeghatározásra.

Hegedűs András (1988) világosan kinyilvánítja: „...a könyvemnek is az a célja, hogy azt a szocialista felvilágosodási folyamatot szolgálja, ami hazánkban 1953-ban vette kezdetét, de annak most – több mint három évtized múltán is – csak az elején tartunk” (i. m. 10). (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a „*szocialista felvilágosodás*” formula Mérei Ferenc leleménye volt, s azt az 1956 szeptemberében tartott balatonfüredi pedagógiai tanácskozás nyilatkozata tette közismertté.) Szokatlan, bár a korszakban érthető eljárás volt, hogy a kiadó annak idején utószóban igazította helyre Hegedűs „revizionistának” minősített fejtegetéseit. A programszerű szövegrészek gyakran *önigazoló-önmagyarázó*, illetve *önkorigáló* rendeltetést teljesítenek. Ebbéli minőségükben szorosan összekapcsolódnak az életút folytathatóságának vagy foly-

tathatatlanságának (kontinuitásának vagy diszkontinuitásának) súlyos – ámbár körülre mélyen jellemző – dilemmájával. Ez a dilemma az egyén élményeiben a *hűség és a szakítás* közötti választás – éspedig reflektált és tudatos választás – kényszerként jelenik meg. Ezért a döntés elkerülhetetlenül argumentálást igényel. Az önéletírónak – hiteles tapasztalatai alapján – magyarázattal kell szolgálnia *döntésének hátteréről* – mind önmaga, mind pedig a nyilvánosság előtt.

Aligha véletlen, hogy Koestler, miután megírja a szakítás dokumentumát, a „Sötétség délben”-t, gyakorlatilag élete végéig értelmezi és magyarázza döntésének okait – regényben, publicisztikában, elemző tanulmányokban és önéletrajzában kötetiben. Amilyen megszállott híve volt a cionizmusnak, majd a kommunizmusnak, éppoly kérelhetetlen szószólója lett az antikommunizmusnak. A kommunizmus eredendő bűnét abban látja, hogy nemcsak egyszerűen elfogadta a „cél szentesíti az eszközt” hitvallását, hanem meg is toldotta: a cél szentesít *minden* eszközt (lásd Holuber, 2005). A radikális fordulatokban bővelkedő életutak szinte *kikényszerítik* az értelmező-magyarázó és indokló (önigazoló) önreflexiót. Pusztán érdekességgként említjük, hogy a sok tekintetben hasonló dilemmákkal küszködő Orwell, Camus, Malraux ugyancsak tetemes mennyiségű önéletrajzi és önelemző írást hagyott ránk.

Demény Pál (1989) ezt a célt tűzi önéletrajza elé: arra törekedtem – mondja – „hogy a ráfröccsent sártól megtisztítsam szocialista hitünket”, mivel „én hites ember vagyok” (i. m. I:11). Ezzel szemben Háy Gyula (1990) éppenséggel azt a fájdalmas folyamatot kívánja megvilágítani, amelynek során „megfosztotta magát illúzióitól” (i. m. 301). De a reményekkel teljes illúziók nélkül sem könnyű az élet. Midőn 1960 tavaszán Háy kilép a márianosztrai börtön kapuján, *bizonyosságok és bizonytalanságok* keverednek benne. „Hol lettem Saulusból Paulus vagy Paulusból Saulus? – kérdi. – Úgy hiszem, sehol... Már évtizedek óta járok, loholok, bandukolok ugyanazon az úton, mindig ugyanazon, melyről azt hittem, a szocializmus felé vezet... Az én álmaim megvalósításához a világnak más, még ismeretlen utat kell keresnie.” Ezeket az utakat azonban sűrű homály rejti: „Akárhogy is kezdem, nekem mindig csak megbízhatatlan útitársam, a XX. század fogja az utat mutatni. Hová? Talán most Nyugat felé? Illúziók nélkül és mégis a mély csalódásba?” (i. m. 458, 461).

A század nagy „*szakadárainak*” sorsa, amilyen Koestleré (1996) is volt, az egyéni élmény változatos világában tárja fel a kor egyik alapkérdésére adott személyes válaszokat. A Rákosi-rendszer által másodszor is emigrációba kényszerített Böhm Vilmos (1990) megújított és változatlan hitvallással – a történetek ellenére is – kitart a hűség parancsa – vagy talán az illúziók? – mellett: „Számúzhatnak, megfoszthatnak állampolgárságotól, nem létező vagyonomtól, vezérezredesi rangomtól, pereket indíthatnak, rágalmozhatnak, a szabadság, a demokrácia, a függetlenség nemes gondolata, a szocializmus eszméje otthon marad, benne él a szervezett magyar munkásság, a dolgozó magyar nép szívében és agyában” (i. m. 283). A politikai emlékiratok és a „lélektörténeti” önéletírások mindegyike tartalmaz programszerű, eszmeképviselő és eszmevédő fejtegetéseket; különösen jellemző ez azokra a szerzőkre, akik szembesültek a folytatni vagy nem folytatni dilemmájával.

Folytonosság és szakítás

Ha egy történelmi korszak – akár egyetlen emberöltőnyi idő alatt is – bővelkedik drámai fordulatokban, „*rendszer váltásokban*”, akkor ez a korszakban lezajló életutakra is rányomja a maga bélyegét. Megkerülhetetlen kényszerek kelepcéjébe zárja, vagy rejtőzködésre készíti az egyént; mindegyre újabb döntések elé állítja, melyeknek súlyos egzisztenciális következményei lehetnek. Fokozottan érvényes mindez a közélet aktív szereplőire.

A 20. századi magyar történelemben óvatos becslés szerint is legalább *hét gyökeres fordulatot* – forradalmat és ellenforradalmat, rendszerváltozást – szokás számon tartani. Hogyne élezte volna ki ez a történelmi libikóka az egyéni életutak kontinuitásának és *önkéntes* vagy *kikényszerített* diszkontinuitásának a dilemmáit! Ebben – jól lehet nem kizárólag hazai jelenség – kétségtelenül felfedezhetők a „*hungaricum*” bizonyos elemei; ezek némi fényt vetnek a magyar társadalom *jelenlegi közérzeti állapotára* is. Mindenesetre a 20. század hazai története bővelkedik ilyen vagy olyan előjelű konverziókban és a róluk szóló önéletrajzi beszámolóknakban.

Az európai hagyományban a „légy hű magadhoz” eszméje, vagyis az életút eszmei és érték-képviselési kontinuitásának gondolata normatív követelmény rangjára emelkedett. Ámbár a köznapi tapasztalás mindig mellé tette ezt az „életbölcsséget”: „csak az ökor következetes”. De a hagyomány erejére utal, hogy annak megsértése, vagyis a hitehagyottság és a nyomában járó *identitásváltás*, amelyet jellemző módon éppen a század hajnalán elemzett James (1902), mindig kiváltotta az érintettek közül az *indoklás és a magyarázat* igényét. Moldova (2004–2005) immár hat kötetben igyekszik magyarázni, hogyan értelmezi az önmagához való makacs hűség parancsát.

Bár a vázolt dilemma főképpen a *politikai-közéleti* emlékiratok sajátja, feltűnik a művészi és tudományos pályafutások rajzában vagy a vallási élményekben is. Vállalni a marxizmust, a szocializmust vagy a kommunizmust, vagy éppen szakítani vele? Behódolni egy kor diktálta művészeti vagy tudományos irányzatnak, vagy szembeszégni vele? Megtérni (vagy visszatérni) valamely vallási tradícióhoz, vagy eltávolodni tőle? Elfogadni egy ideologikusan (és gyakorta rejtett erőszakkal) szankcionált tudományos tételt, vagy kitartani a magunk meggyőződése mellett? Ezek és a hozzájuk hasonló kérdések lépten-nyomon felbukkanhatnak, bár kívülről erőszakolt, durva alternatívákként jellemző módon a totalitárius rendszerekben fordulnak elő.

A rendszerváltás után készült önéletrajzoknak egyik vezető tematizációja fedezhető fel az e dilemmákkal való küszködésben. De éppen Augustinus távoli példája jelzi, hogy a probléma hátterében ott rejtezik az emberi egzisztencia egyik alapkérdése: a *szabad sorsválasztás* esélye, vagy annak hiánya. Tovább árnyalja a képet, hogy az egyén *különböző létszféráiban* eltérő kiélezettséggel tapasztalhatja meg a reá nehezedő kényszereket: másként a közéleti-politikai és eszmei tevékenységében, és ismét másként szakmai hivatásában, ízlésében, hitéletében vagy magánvilágában.

Az önéletrajzok elemzése arra vall, hogy a vázolt dilemmával szembekerülő egyén három lehetséges megoldási-megküzdési stratégia valamelyikét választhatja: az

önelfogadó-önapologetikus folytonosságot, az *önrevideáló-önkritikus* folytonosságot és a *gyökeres szakítást* követő újjászerveződést.

Az *önelfogadó, önapologetikus folytonosság* esetében az emlékezet egységes és szervelesen alakuló, harmonikus képet őriz az életútról. Természetesen van benne változás, fejlődés és növekedés, de nincs megtagadott életszakasz. Hogy maga az életút történelmi mércével mérve pozitívnak minősül, vagy pedig súlyosan elmarasztható, ebben az esetben másodlagos kérdés, pontosabban szólva ennek eldöntése más, erre hivatott ítéletalkotó instanciák dolga (közvélemény, történet- és politikatudomány, etika). Kállay Miklósnak vagy Mindszentynek, Rákosinak vagy Marosán Görgynek nem volt kétsége afelől, hogy a történelem szabta keretek között alapjában véve helyes úton járt, s nem volt szüksége gyökeres önkorrekcióra.

Jóllehet kívül esik választott időhatárunkon, idézzük Görgeyt az életútjának igazába vetett rendíthetetlen hit meggyőző példájaként. Kossuthal folytatott utolsó beszélgetéséről írja: „...világosan láthattam belőle, mennyivel könnyebb neki a haza elvesztését az én nyakamba varrni, mintsem bűnbánóan bevallani: arra csábította a nemzetet, hogy a maga törvényes igazát odadobja egy olyan eszme kedvéért, amelynek megvalósításához nem volt elég ereje... valószínűleg nekem kell ezután a kormányzó vétkeiért bűnbakul szolgálni...” (Görgey, 1988, II:383). Az effajta helyzetek tétje: a *felelősségvállalás* és/vagy a *felelősség-odaítélés* a történelem és a saját lelkiismeret előtt.

A szerves élettörténeti kontinuitás képzetét a legkülönbözőbb területeken, egyebek közt a tudomány és a művészet művelői körében is felfedezhetjük. Granasztói (1984) kiegyensúlyozott hangú önéletírását „krónikának” nevezi: „küzdelmes évek eseményeiről, egy, a helyét itthon érző és kereső ember alakulásáról”, aki végül is meglelte helyét; *íróként* elismertette önmagát. Ezt a megtalált belső harmóniát tükrözi ez a kijelentése is: „emlékiratot tetőpontnak vélt helyzetben kezd írni az ember” (i. m. 756, 301). Beck Ö. Fülöp (1957) is elégedetten pillant vissza életére: „...tehettem valami szolgálatot is... Hiábavaló tehát nem volt életem” (i. m. 401). A „nem éltem hiába” hite az önigazolás gyakori módja; rendszerint tevékeny, hasznos és alkotó életút mérlege.

Mindemellett a kontinuitás érzete nem feltétlenül eredményez *derűs és harmonikus életútmérleget*; zaklatottságok és becsvágyó nyugtalanságok, olykor kínlódások és rezignált hangulatok ékelődhetnek bele. Dérynél (1969) pontosabban aligha lehetne ezeket megfogalmazni: „Tehetségemet többre tartva, mint amennyi munkájánál fogva megillette, a sértett hiúság szakadatlan vergődése is összeférhetlenné tett, legalább olyan mértékben, ha ugyan nem nagyobbban, mint az a körülmény, hogy nem találtam helyemet a világban. A társadalomban... Mindvégig túlbecsültem, s tán még ma is, személyem és munkám jelentőségét” (i. m. 529–530). De mégis „önteltséggel és megbocsátó belátással” pillant vissza életére, még ha ebbe nem kevés rezignáció is belejátszik – már csak az öregség árnyai miatt is.

A *rezignáció* egyébként gyakori kísérője a 20. században lezajlott életutaknak. Tímár János (2005) írja: „Örültem annak, hogy ifjúságomat új, igazságosabb világhoz

fűzött szép remények kísérték, még ha ezeknek jó része csalfa álomnak bizonyult is” (i. m. 282). Berek Kati (2004) szavaiban is keserűség lappang: „Húszéves korig lejátszódik minden, ami az élet... A dolgok később már csak ismétlődnek” (i. m. 99). A katonapolitikus Náray Antal (1988), a rádió egykori elnöke (1942–44) „*eskühűségben*” látja élete vezérfonalát, „lelkiismeretére és becsületére” hivatkozva írja emlékiratát helytállásáról, legalábbis addig, amíg a körülmények ezt lehetővé tették. Siqueiros (1988) kétely és fenntartások nélkül, lendületesen meséli el a mexikói forradalom s benne a maga személyes történetét, a Trockij elleni merénylet kalandját és művészi hitvallását. Egy sikeres karrierdiplomata „sorsfordító esztendőiről” számolnak be Erdős André (2004) emlékezései.

Az önigazoló önéletírások sajátos változatát képviselik a „*mégis*”, „*csak azért is*”, a „*mindennek ellenére*” katartikus érzülete jegyében fogant művek. Ezekről nem mondható el, hogy a szerző számára soha egy pillanatra sem vált kétségessé a választott út helyessége. Éppen ellenkezőleg: csak súlyos *válságok és kételyek leküzdése árán* lehetett fenntartani az életút folytonosságát; ezért ezek különös elkötelezettség- és hűség-történetek. Az elkötelező „*ügy*” rendkívül változatos lehet: Demény Pálé és Nagy Imréré csakúgy, mint Mindszentyé, Máraié vagy Lukács Györgyé. Ezt a zaklatott-katartikus élményt a költő alighanem hívebben ragadta meg, mint bármely prózai szöveg:

„Micsoda keveréket
lökött is a végzet elém!
Mégis így egész ez az élet,
újra ezt kezdeném...
Vádlottnak és ügyészének
és tanúnak álltam én
a perben, hol az ítélet
joga nem az enyém –
de az enyém ez az élet,
újra ezt kezdeném”

(Benjámin László:
Vérző zászlók alatt)

Az élmény lényege: a vállalt ügyhöz való ragaszkodás vagy *meghasonlásokkal, csalódásokkal és kételyekkel* járt együtt, vagy súlyos *próbatételeket* követelt, ám mindennek ellenére méltó arra, hogy kitartsanak mellette. Más összefüggésben már idéztük Demény Pál vallomását a „hites emberek”-ről, Böhm Vilmos bizakodó kijelentését, de utalhatnánk Márai vagy Mindszenty makacs hűségére önmagához, szavaikhoz. A századik éve felé közeledő Kun Miklós (2004) megvallja: „Sose ábrándultam ki a szocializmusból. Kiábrándultam a sztálinizmusból, de a szocializmusból, mint kívánatos célból, sohasem. Ezzel együtt nem tudtam elfogadni azokat, akik vallásként kezelték a szocializmus eszméjét” (i. m. 118).

S bár ez a „*mindennek ellenére*” hűségeseknek maradni döntés sokféle területen megnyilvánulhat, leginkább azok voltak kitéve az effajta döntés kényszerének, akiket soruk közel sodort a *politika* világához. A fordulatok és a szakadások itt voltak a legkiélezettebbek, és ragadták magukkal azokat, akik önként vagy sorsszerűen a hatókörükbe kerültek. Márpedig szép számmal akadtak ilyenek a két háború közötti korszak politikai és szellemi elitjében csakúgy, mint a háborút követő évek közéletének (utóbb emigrációjának) szereplői között. Az a kérdés, hogy az élet „folytatható vagy nem folytatható”, különösen azokat érintette, akik *valódi „hívőként*”, messianisztikus reményekkel csatlakoztak üdvtanokat hirdető mozgalomhoz. Olykor egész generációkat vagy generációtöredékeket megérintett az utópisztikus távlat, mint a népi kollégiumok fiatal népessége esetében (lásd Pataki, 2005). Az eszmélkedés persze gyökeresen különbözött a rendszerváltás előtt és a „legvidámabb barakk” összeomlása után.

A *szembenézéssel* járó lehetséges válaszokat s a „*mindennek ellenére*” vállalt kritikus folytonosságot láthattuk Hegedűs, Demény írásaiban, Nagy Imre magatartásában és számos más kordokumentumban. Lengyel József (1989) 17 esztendő telt el a Gulagon és szibériai száműzetésben; ezek pedig vajmi kevésbé alkalmas színterek az irodalmi becsvágyak kielégítésére. „Pótcselekvésként” vég nélkül írja naplójegyzeteit, valójában folyamatos önéletrajzát, jóllehet – mint írja – „Se az önéletrajz, se a napló nem az én műfajom”. A naplójegyzések lesznek az elgondolt regények és drámák vázlatai s egyúttal az élettörténet útjelzői: az újra meghódított kritikus valóság szemlélet tanúbizonyságai. A tanulság módfelett egyszerű: „...nem a »pártos« szemléletre kell törekedni, hanem a teljes, a tökéletes, a hiánytalanra. Nem a progresszívásban van az igazság – az igazság progresszív” (i. m. 52). S itt még igencsak messze van a rendszerváltás vagy a gyökeres megújulás reménye! Csak ebben a kontextusban érthetőek alábbi szavai is: „Számomra a kommunizmus nem hit kérdése, tehát ha valamiben csalódtam, akkor nem hiszek. Számomra a kommunistaság létkérdés – pontosabban a létezésé... És így, ha valami rossz volt – akkor az nem a kommunizmus tévedése, hanem nem kommunizmus; és így, úgy határolok el magam, hogy küzdök ellene (ti. a sztálinizmus ellen P. P.) mint ellenséggel” (i. m. 106). Meglehet, ma már mindez anakronisztikus gondolatmenet; érvénye reménytelenül a múltba tűnt. De egykori *pszichológiai* valóságossága és sorshitelesítette őszintesége nem tűnt el, csupán a történelem mélyébe süllyedt. Az „*első hívők*” naiv hite és aszketikus ügyszolgálat a utóbb mindig anakronisztikussá válik, még akkor is, ha változatlan tisztelet övezi őket. Érdekes dokumentuma ennek Lengyel „Szembesítés” (1989) című írása. Az önrevideáló-önkritikus folytonosságnak léteznek gyakorlatiasabb, kevésbé túlfeszített változatai. Berend T. Iván (1997) – mint oly sokan mások – 1956-hoz köti a kritikus önvizsgálat kezdetét, amikor „egyértelműen Nagy Imre feltétlen hívévé” szegődött. Majd az események alakulása nyomán újra és újra latolgatja: vajon kiábrándultan forduljon-e el mindentől, vagy álljon azok mellé, akik „belülről neki látnak a rendszer megreformálásának”. Az önvizsgálatot és a kételyeket lezáró döntésként leszögezi: „Úgy láttam, hogy oda kell állni a reformtörekvések mellé, mert a rendszerrel való szembenállás nem vihet előre” (i. m. 148). Ebben a döntés-

ben a racionális megfontolások mellett több tényező is szerepet játszott: mesterek és barátok példája, a kínálkozó tudományos és közéleti lehetőségek, ráeszmélés a zsidóság vállalásának tisztázó hatására. („Mintha szégyelltem volna, hogy zsidó vagyok” – írja.)

Az önvizsgálat következetes végigvitele elől egyik-másik szerző úgy vonja ki magát, hogy mindenre kiterjedő, *általános rezignációba* és borúlátásba burkolózik. Erre is az önéletrő Déry a legalkalmasabb példa. A végső kérdésekkel szembesülve, természetesen sok „evilági” kérdés veszít súlyából. Így maga a kontinuitás-diszkontinuitás dilemma is megfosztható korábbi jelentőségétől. „Az ember születése pillanatától prédát keres: egy másik embert. A bölcsőből kilépve szétnéz, hol található egy ellenség-re” – írja Déry (1969, 537). „Az emberfaj sárkányfog vetemény” hiedelme sok minden alól felmentheti az embert – múltjára és jövőjére nézve egyaránt.

Olykor történelmi madártávlatba lehet emelni az eseményeket; ilyenkor az egyéni döntések és sorsfordulatok eljelentéktelenednek. Mátrai László (1982) kifejti: „Bármily alapvető is a társadalmi-politikai különbség a fasiszta és a szocialista társadalmi forma között, a ... tisztességes íróemberek számára aránylag könnyű az átmenet, hiszen ők hivatásuknál fogva, már eddig is a társadalmi vagy tudományos igazságért küzdöttek” (i. m. 189–190). Ez az általános érvényűnek szánt kijelentés minden bizonnyal a személyes életút magyarázatának és igazolásának funkcióját is teljesítette. Ezért lehet logikus a szerző következtetése: „Olyan korszakban éltünk, mikor a társadalmi rend megváltozásával együtt (vagy azt megelőzve és követve) a társadalmi értékrend is megváltozik, és ez közletről érinti a szellem alkotóinak életét, sorsát is” (i. m. 201).

A tudatosan vállalt diszkontinuitás, vagyis a *gyökeres szakítás*, a hitehagyás (konverzió) az eddig tárgyalt változatoknak a tagadása. A paradigmátikus ősminta ezúttal is Augustinus (1982, 134) vallomásaiban keresendő: éspedig az *újáalkotottsági élményben*, „Ugyan miféle kéz igazgatná a boldogulásunkat, ha nem a teremtményeidet újjá alkotó kezéd?” – kérdi Istentől, midőn szakít a manicheusokkal. Az *újászületés*, a *megújulás*, a „*megváltottság*” állapot a kívánatos emberi alapélmények közé tartozik – mind a valamitől való *szabadulás*, mind pedig a valamire való *rátalálás* értelmében. Ez alkotja az élettörténeti sorsfordulók magvát, jóllehet megvalósulása, sokféle konkrét alakot ölthet. Ezek közös lényege az, hogy az egyén szakít korábbi azonosulásával, és nem érez semmifajta közösséget és folytonosságot, valamely korábbi életszakaszával s annak értelmet és célt adó identitásával. Koestler vagy Fejtő átfordulása kommunistából harcias antikommunistává, Kornai tudatos eltávolodása a marxizmustól és a közvetlen politikai cselekvéstől, Háy Gyula önvallomása („ma mintha az ellenkezője volnék annak, ami valamikor voltam”) mind olyan döntések eredményei, amelyek új mederbe terelték az érintettek életét. A személyes elhatározásokban sajátos arányban fonódtak össze a megfigyelt és átélt tapasztalatok, valamint a külső-helyzeti kényszerek, az *új élethelyzetek*.

Gábor Miklós (1995) évtizedek múltán újra kézbe vette az 1954–55-ben vezetett naplóit. Kései kommentárjai világosan tükrözik a „*szakítani és újrakezdeni*” zaklatott

élményvilágát: „Harmincöt éves vagyok. Mindent elhibáztam... De akkor? Tegyem és mondjam most egyszerre az ellenkezőjét annak, mint még tegnap...?” Más helyütt: „...a Párttal együtt leszerepeltem... Mindkettőnknek van szégyellnivalónk” (i. m. II:211, 214). Egészen más ok miatt és másfajta összefüggésben hasonló cezúrát vont Radnóti és Vas István életében katolizálásuk. Benedek Marcell (1985) ugyancsak évtizedek után hajolt ismét fiatalkori naplója fölé, s ezt a megjegyzést fűzte az 1900–1901-es évekről szóló bejegyzésekhez: „Egyetlen fontos eseménye volt e két esztendőnek: a hit elvesztése, a lelki elszakadás a kinyilatkoztatott vallástól... Én azonban... mélységesen vallásos ember maradtam mindmostanáig, személyes Istenbe vetett hit nélkül” (i. m. 85).

Sikeresen dolgozó rendőrtiszt is kerülhet olyan konfliktusba, amely véget vet szakmai pályafutásának (Tonhauser, 1999). Ez a fordulat készteti arra, hogy „Nem kérek bocsánatot” címmel beszámoljon életéről és a kényszerű szakítás körülményeiről. Malraux a 30-as években az antifasiszta mozgalom kiemelkedő alakja, a spanyol polgárháború önkéntese, a szovjetek barátja. Az ellenállásban azonban radikális és immár élethosszig tartó fordulattal De Gaulle híve és munkatársa lesz. Döntése hátterét is felfedi: „...a nem kommunisták csak tapogatóztak, mert nem értették meg, hogy egy ellenállásból született mozgalomnak szükségképpen gaulle-istának kell lennie ezekben az időkben, ha nem akar kommunista lenni: mert egyedül a tábornok akart valóban egy államot, egy független Franciaországot szembeállítani a kommunista állammal” (Malraux, 1993, 86).

Természetesen más az élettörténeti fordulat *pszichológiai minősége*, ha külső-véletlen események (szerencsétlenségek, történelmi fordulatok) kényszerítik ki, akár ha külsődleges mimikriként is, illetve ha az egyén – megfigyelési és tapasztalatai alapján – *önként és szabadon* dönt élete irányváltásáról. E váltás persze jóval könnyebb akkor, ha a fordulat hosszútávú hozama *kifizetődő* az egyén számára. A rendszerváltás kapcsán gyakran emlegetett Saulus–Paulus-metamorfózisok hátterében gyakran effajta józan számítás húzódott meg.

Az autonóm döntés eredményeként született élettörténeti fordulatok mindig a *jelentős életesemények* (sorseseemények) rangjára emelkednek, s ennek révén az élettörténeti visszaemlékezés *gyújtópontjai*, dinamikus szervezői lesznek. Egyebek közt úgy is, hogy sűrűn befonják őket az érzelmi válaszok és fantáziálások, az új és új öngazoló műveletek. A jelenség drámai feszültségeivel magyarázható, hogy az irodalmi önéletrajzokban oly gyakran visszatér ennek az élménykörnek az ecsetelése.

Különleges figyelmet érdemelne – kivált a hazai történelem zaklatott viszonyai közepette – a fordított mintázat: a *szakítás-visszatérés* típusú változás. Az elmúlt évtizedekben nem kevesen szakítottak családjukkal, osztályukkal, kultúrájukkal, vallásukkal, majd – főként a rendszerváltás után – visszakanyarodtak az elhagyott fészkekhez. Az önéletrajzok egy részében már feltűnnek az effajta visszatérések epizódjai: valláshoz, zsidósághoz, eszmekörhöz és hagyományvilághoz. De a társadalmi fordulat óta még csak szűkös idő telt el ahhoz, hogy leülepedjenek az ilyen típusú élmények. De a történet még nem ért véget...

Az önéletíró ambivalenciája

Végezetül s mintegy összegezésképpen érintenünk kell az önéletírók különös *ambivalenciáját* ama kérdést illetően: lehetséges-e tényszerű, hűséges, objektív, teljes – vagyis *igaz* – önéletírás? A bevezető részben mérlegeltük a lehetséges válaszokat, s arra a következtetésre jutottunk: videorögzítéshez hasonlatos „totális” önéletírás *elvileg* lehetetlen. Ezt igen sok szerző megfontoltan ki is jelenti. Ám ezt követően tüstént hozzálát, hogy megírja élete történetét vagy annak egynehány fejezetét. Vagyis nem lehetséges, de mégis megtehető! Lappang itt valamilyen megfejtésre váró talány vagy kétértelműség.

A szerzők – kevés kivétellel – kétfajta hangütéssel kezdik memoárjuk írását. Vagy *kétely nélkül*, természetes gesztussal kinyilvánítják szándékukat, s nem teszik problematikussá magát a feladatot. Vagy pedig hosszan elmélkednek annak lehetőségéről. Sokan azzal zárják fejtegetéseiket, hogy különböző megfontolások alapján ugyan *reménytelennek* ítélik a megbízható önéletírást, sőt a maguk számára nem is tartják kívánatosnak, de – ezzel mintegy feloldozván magukat – mégis nekilátnak az írásnak. Mintha tartanának attól, ami az önéletírás legfőbb becse és érdekessége: a *személyeségtől*, az „objektivitás” rovására érvényesülő „szubjektivitástól”. Mintha azt sugalmaznák az olvasónak: vállalkozunk ugyan a lehetetlenre, de ne kérd rajtunk számon az „igazságot”. Még akkor se, ha megesküszünk a „színtiszta igazság” kimondására.

Ez a kétely és ambivalencia sokféle formában fogalmazódik meg: a kategorikus kijelentéstől egészen az óvatos fenntartásokig. Haraszi (1986, 5) leszögezi, hogy a „profán önérdék” és az „elfogultság” a legjobb szándék mellett is tévútra vezethet. Hágy Gyula (1990, 15) hosszan tűnődik azon, vajon ő vagy a világ változott-e meg oly radikálisan, hogy korábbi önmaga ellentettjének érzi magát. Malraux (1993, 8) másokhoz hasonlóan jellegzetes formulával kínál magának kibúvót: „Nem nagyon érdeklődöm önmagam iránt.” Ez a vándormotívum a szerénység benyomását (vagy annak látszatát) óhajtja kelteni. Illyés (1980) korábban már jelzett fenntartásaihoz híven, szívesebben olvas „nyers dokumentumokat”, mint személyes beszámolókat. Azt is megmondja, miért: „Az emlékeknek is van teremő erejük: a nehézség az, hogy meg kell őket tudni ragadni, a kellő időben... Mindenki annyi más és más emlékiratot írhatna az életéről, ahányszor nekiül. Elkerülhetetlen, hogy ne más szögből nézze folyton a tartalmat, és leljen hozzá formát” (in Bihari, 1980, 158). Akad, aki úgy érzi, nem állhat ellen a „hűség és az emlékezés parancsának” (Gyergyai, 1972, 5). Moldova (2004, 7) azt hangsúlyozza, hogy el kell számolnia a „rábízott talentummal”, miközben természetesen „feltétlen őszinteséget szeretne” garantálni.

Tímár János (2005, 13) azzal menti fel magát az objektív tárgyyszerűség követelménye alól, hogy nem emlékiratot, hanem „életregényt” írt. Balogh Edgár (1981, 9) is kijelenti: „önéletrajzra nem adom magam”. De mert egy nemzedék sorsa is megjelenik benne, az ellentmondás feloldható: ebben a kontextusban megírható a történet.

V. Woolf (1999, 27) ugyancsak a nehézségeket ecseteli: az emlékezetet terhelő „hihetetlen mennyiségű” dolgot, valamint az emlékiratírás sokféle lehetséges módját.

Mások mindenekelőtt arra törekszenek, hogy ne hazudjanak, s hogy a jelenségeket lehetőleg „minden oldalról körüljárják” (Zolnay, 1986, 12). Granasztói (1984, 649) a „hazug életrajzok” keltette „bűntudat nyomásáról” beszél. Püski (2002) áthidaló megoldáshoz folyamodik: nem önéletrajzot közöl, hanem dokumentumfüzért életéről és az általa vezetett intézményekről.

Magyar írók tekintélyes csoportjának önéletrajzait gyűjtötte kötetbe „Curriculum vitae” címmel Tárnok Zoltán (1995). A szerzők egy része ugyancsak küszködik az *önéletró ambivalenciájával*. Egyikük Füst Milánt idézi: „Minden életrajz hamis!” Mások árnyaltabban fogalmazznak: „Az nem úgy van, hogy az ember csak úgy elmeséli az életét; s mindjárt az egészet... Nekem több életrajzom van.ű” (i. m. 78). Ez egybeesendül Dennet (1998) felfogásával: nincs egyetlen végső életrajzi kézirat, csak számos alkalmi nyersfogalmazvány létezik. Ezért a „curriculum vitae nem életünk története, hanem életünk emlékezete” (i. m. 29). Egy másik szerző még kategorikusabban fogalmaz: „Nem vagyunk azonosak bemutatásainkkal. S önéletrajzunkkal még kevésbé. Igaza lehet Hamvasnak: az önéletrajz narcisztikus műfaj... S még csak hazudnunk sem kell ahhoz, hogy mégse legyünk maradéktalanul őszinték” (i. m. 188). (Az írói önéletrajzok elemzését részletesebben lásd Pataki, 2001, 326–332.)

A fenti példák meggyőzően látszanak igazolni, hogy az önéletrírásra vonatkozó *szerzői döntés* nem pusztán technikai kérdés: igényli a program és az indítékok elmélyült mérlegelését, a szelekció szempontjainak és az írás irányzatosságának a megválasztását és számos más kérdés eldöntését. Az önéletrírásra való pszichológiai *felkészülés fázisának* nagyobb része rejtve marad a szerző élményeiben, s csupán részlegesen jelenik meg magában a szövegben, éspedig az iméntiekhez hasonló szövegezésekben. E tekintetben mindaz, amit az önéletrírás motívumairól, intencióról és a szerző pozíciójáról korábban mondtunk, belejátszik a szerzői elhatározásba. Ezért az *önéletrírási szándék* megszületése és az elgondolás előzetes kidolgozása önálló figyelmet érdemel.

Végül is minden szerző maga dönti el, hogy – a műfaj elkerülhetetlen feltételelességével és korlátaival számolva – miképpen oldja meg a maga számára az említett ambivalenciadilemmát. Mint már többször említettük, az önéletrírás nem lehet végtelesenített dokumentumfilm, de még ha az lenne is, akkor sem rögzíthetné mindazt, ami a fejekben – a gondolatokban és az indulatokban – rejtőzik. Ezért minden szerzői megoldás szigorúan *egyedi*; nem tehető paradigmátikus mintává. Már csak azért sem, mert akkor az önéletrírás nem tehetne eleget egyik alapvető rendeltetésének: az *egyéniesség szabad megmutatkozásának*.

De ebből szükségképpen hátrányai is származnak a személytelen és általánosításra törekvő *történetírással*, illetve az irodalmi *fikcióval* szemben. A tudományos életrajzírás – mint tudjuk – a történettudomány legitim műfaja a regényes önéletrajz pedig – kivált a legnagyobbaké – egyúttal az irodalom *szerves része*. Az önéletrírás azonban önmagában sem az egyikhez, sem a másikhoz nem sorolható, de mindkettővel szoros kapcsolatban áll. Egyaránt táplálhatja tényekkel és adatokkal a történettudományt és inspirációkkal a művészi képzelőerőt, mindemellett pedig gyarapíthatja általános emberismeretünket.

Kertész Imre (2006) vitatja és önellentmondónak véli az „önéletrajzi regény” megjelölést, mivel az eleve a fikció világába emeli a művet, és így megfosztja a valósághoz fűződő kapcsolataitól. Mint írja: „Vagy önéletrajz, vagy regény... A jó önéletrajz olyan, akár egy dokumentum: korrajz, amelyre »támaszkodni lehet«. A regényben viszont nem a tények a fontosak, hanem egyedül az, amit a tényekhez hozzáteszel... az önéletrajz valamire visszaemlékezik, a fikció megteremt valamilyen világot” (i. m. 12–13).

A dokumentatív jelleg és a fiktív (képzeleti) elemek ily merev szembeállításra szokatlan, hiszen számos nagy művészi erejű önéletrajzi regényt megfoszt minden, személyes vagy történeti valóságra utaló mozzanatótól. Márpedig elegendő akár csak Márquez vagy Canetti, Déry vagy Vas István önéletírására emlékeztetni, hogy kitessék: az irodalmi eszközökkel megformált valóság nem tűnik el a fikció közegében sem.

Heller Ágnes (2004), emlékezeti teljesítménynek tekintvén az önéletírást, nem az „igaz-nem igaz” dilemmát minősíti a műfaj legfőbb kérdésének, hanem azt, vajon *autentikus-e* az elbeszélte történet, vagy sem. Autentikussá pedig csakis a kendőzetlen és nyíltan *vállalt személyesség* tehet. „Minden autentikus abban az értelemben, ahogy leporogtam a memóriámban, és elmondtam azt, ahogyan én láttam, és ahogyan én igaznak tartom... Nem az igazságot mondom, azt senki sem tudja, hanem azt, amit én igaznak tartok. Amiről nem tudok igazat mondani, arról nem beszéltem” (i. m. VII). Ez az autentikusság valóban az önéletírás alapjellemezője, még akkor is, ha természetesen számos *ténybeli és adatszerű igazság* nem függ attól, vajon igaznak tartjuk-e, vagy sem.

Ez persze korántsem érinti értelmezéseink és vélekedéseink, érzelmi élményeink és kontextusteremtő erőfeszítéseink igaz mivoltát; ezeknek valóban autentikusnak kell lenniük. Egyebekben pedig úgy véljük: alkalmanként a memoárokkal szemben is feltehető a kérdés, vajon igazak-e a benne olvashatók. Ezért talán túlzás ez a végkövetkeztetés: „Minden fikció. A memoár őszinte fikció” (i. m. 474). *A személyesség birodalma nem fiktív*; az élmény valóságos, ezért is létezhet a pszichológia.

Mindvégig igyekeztünk érzékeltetni, hogy az *önéletírás valósága* egészen sajátos természetű. Bizonyos korlátai egyaránt erednek a *visszaemlékező ember* sajátosságaiából és az *elbeszélés-szerkesztés* követelményeiből. Az önéletírás elkerülhetetlenül *emlékezeti termék*, bármennyi kisegítő forráshoz folyamodjék is a szerző. Egy élettörténet eseményeinek és az őket kísérő élményeknek a *totalitása* egyszerűen nem reprodukálható; ennek áthághatatlan antropológiai gátjai vannak. Ezért – újra és újra hangsúlyozzuk – minden memoár szükségképpen *szelektív*. E szelektív művelet kivitelezője az emlékezet (s benne az önéletrajzi emlékezet), a mozgatója azonban a *motivációs és szükségleti* szférában s az általuk gerjesztett érzelmi-indulati állapotokban keresendő.

A pszichológiai kutatás fényt derített az emlékezet működésében szisztematikusan megfigyelhető *torzítások, felejtések és vétések* szabályszerűségeire (Schachter, 1998, 2002; Schank, 2004). Ezek keresztül-kasul átszövik az élettörténeti visszaemlékezést

is. A képet csak bonyolítja, hogy az említett szabályszerűségek általában *reflektálatlanul*, nem tudatos módon érvényesülnek: az emlékező nincs tudatában a felejtésnek és felcserélésnek, az eltolásnak és forrástévesztésnek, az időzítési hibának vagy az egykori érzelmi válasz pontatlan felidézésének. Emellett azzal is számolnunk kell, hogy az emlékezeti szelekció az éppen érvényesülő kognitív disszonancia redukciójának fontos szabályozója: befolyásolja a szelektív felejtést és a nyílt vagy rejtett intenciók alakulását.

Korábbi elemzéseinkből kitűnhetett, hogy az *önéletíró intenciója* milyen határozottan megszabja az *emlékezeti felkutatás irányait*. Engel (1999) a visszaemlékezés alapvonásának tekinti, hogy mindig *kontextuálisan* – vagyis az egyén által konstruált helyzettől függően – emlékezünk. E konstruálásba a *múlt* tapasztalatai éppoly meghatározó módon belejátszanak, mint az *aktuális helyzet* követelményei és az *elővételezett jövő* szükségletei. Az *önéletírási elhatározás* mindig *kontextusalkotó* is egyúttal; legfőbb szervező tényezője pedig a szerzői intenció és program.

Viszonylag ritkán szokás számolni a ténnyel, hogy az *önéletírást* pszichológiai tényezők mellett erkölcsi, kulturális és konvencionális normák is szabályozzák. A szerzők ugyan gyakran utalnak tapintatra és ízlésre, az intim szférák tiszteletben tartására, de általában nem bocsátkoznak bele ez irányú fejtegetésekbe. Holott minden kultúra kifejleszt és általában tiszteletben tart bizonyos – az emberi megnyilvánulások és kapcsolatok *nyilvánosságát* érintő – konvenciókat. (Manapság éppen ezeket töri át a bulvár és a botrány-biográfia.) Ezek mindenekelőtt az *intim élményvilág nyilvánosságát* és a társak, a többi szereplő, a „mások” értékelő bemutatását és a hozzájuk fűződő viszony kitergetésének mértékét igyekeznek elfogadható korlátok között tartani.

A jó megfigyelő, de alkalmanként epés-gunyoros Kosztolányiné, Harmos Ilona (2003) jó érzéssel tapint rá a dolog lényegére. Találón írja: „Rosszat mondani barátainkról, ismerőseinkről megvetett, lenézett dolog. Mindannyian mélységesen sérelmezzük, ha valaki rólunk a legcsekélyebb rosszat is mondja... Az, amit felőlünk mondanak, ne bolygassa meg az általános emberi eszményképet, de a magunk külön eszményképét – amely pedig sokszor szögesen ellenkező az általános emberi eszményképpel – még kevésbé merje bántani” (i. m. 371). Persze e szavakban ott sejlik a „ne ítélj, hogy ne ítéltessél” meglehetősen hétköznapi „bölcssége” is, de olykor ez a megfontolás is vezérli a szerző tollát.

A személyes sors és a társak sorsának összefonódásából eredő kényes dilemmára – az „én igazságom” és az „ő igazsága” viszonyának bonyolultságára – már Rousseau (1962) is ráeszmélt. Érdekes felidézni ezzel kapcsolatos tűnődését: „Különös és páratlan helyzetemben sokkal többel tartozom az igazságnak, semhogy másnak bármi-vel is tartozhatnék... Vallomásaim szükségképpen sok ember vallomásával kapcsolódnak össze; mindenről egyforma őszinteséggel vallok abban, ami rám tartozik. Azt hiszem, senkinek sem tartozom több kímélettel, mint önmagamnak, de másokat jobban akarok kímélni... Ha emlékem velem együtt múlna el, semhogy bárkit is rossz hírbe keverjek, zokszó nélkül túrném el az igaztalan és múltó gyalázatot...” S persze

tüstént hozzáfűzi az önmagát mindenekfölött védelmező és igazoló szavakat is: viselte sorsát „úgy, amilyen valóban volt, s nem úgy, amilyennek igaztalan ellenségei szüntelenül festeni akarják” (i. m. 391). A mások megértésére és méltánylására irányuló mégoly őszinte szándéknak is korlátot szab az *önkép és az önértékelés fenntartásának* mindent átható indítéka.

E tekintetben azonban nagy különbségek mutatkoznak a szerzők között. Ez érthető is, hiszen az említett konvenciók felettébb viszonylagosak és változékonyak: a *szerző ízlése* is befolyásolja érvényesítésüket. Vannak szerzők, akik kategorikusan elutasítják magánéletük és intim-személyes kapcsolataik bevonását. Úgy vélik, személytelen tárgyszerűsésre és „*ügyközpontúságra*” kell törekedniük, kirekesztvén minden – ehhez képest járulékos – mozzanatot. Ha a szerző *intencionált „tétje”* valamely ügy, eszme, mozgalom, tudományos gondolat, közszereplés vagy egy nagy hatású történelmi esemény bemutatása, még inkább ezek apologetikus védelmezése, akkor a mellékes vagy magánjellegű szálak csak elterelhetik az olvasó figyelmét, és gyengíthetik a fő mondanivaló erejét. Egyes szerzők pusztán idegenkedésüket fejezik ki, midőn megfogalmazzák a maguk számára a *diszkréció parancsát*. Nem kevesen akadnak viszont olyanok, akik – Rousseau példáját követvén – minden tekintetben „lemeztelenítik” magukat; olykor a konvenciók tudatos felrúgására is vállalkoznak. Ilyen Déry és Vas István önéletírása, de Szentkuthy és Heller, Berek Kati és Moldova is szokatlannul szokimondó.

Tüstént szögezzük le: ezek a megállapítások (a bulvártól eltekintve!) semminemű értékítéletet nem tartalmaznak. Csupán a szabadon választott *szerzői pozíciók* tág lehetőségeiről tanúskodnak, tükrözvén egyúttal az írók ízlésvilágát, ami természetesen az olvasói megítélés tárgya lehet. Arról se feledkezzünk meg, hogy az átlagos olvasó *pletykaéhes*; szereti, ha *bennfentessé teszik*, és beavatják a vélt vagy valódi „*titkokba*”. Ezért állandóan ilyen irányú nyomás alatt tartja a szerzőket. Olykor az „*őszinteség*” fogalmához tapadó erkölcsi érték és az elfogulatlanság óhaja is vezérli a szerzők tollát.

A dolog nehéz és kényes mivolta abból ered, hogy az *önéletíró nem „magányos sziget”*; énjének minden megnyilvánulása egy többé vagy kevésbé kiterjedt *társas hálót* mozdít meg, melynek tagjaihoz különböző jellegű élmények és kapcsolatok fűzik. Akiket szóba hoz, és így vagy úgy megítél, meg vannak fosztva attól a lehetőségtől, hogy az elmondottakkal ott helyben szembeszegezzék saját értékítéleteiket. Ezt csakis a memoár keretein kívül és *elkészett reakcióval* tehetik meg. Ezzel magyarázható, hogy egyes önéletrajzokat heves és hosszadalmas *utópolémiák* kísérnek, amelyek olykor a bíróság előtt fejeződnek be. A dolog érdemi részéről Vas István (1990) szemléletesen írja: „...az, ami *én* vagyok, nemcsak nőkből áll, hanem a barátaimból is”. Ezért lesz érthető az a különös kijelentése, hogy a barátságban nincs halál, mert ha „valaki meghalt, az nem változtat a barátságon”, legalábbis addig, amíg az *én* él, és őrzi a barátság emlékét (i. m. 240, 244).

A másokhoz fűződő érzelmeim, a róluk alkotott vélekedéseim és közös sorsunk megítélése nemcsak reám tartozik; ezek kinyilvánítása *erkölcsi vagy esztétikai tilalom*

alatt állhat, indiszkréciónak minősülhet. Az ez irányú gátlástalanság táplálhatja ugyan a kandi kíváncsiskodást, s ez alkalmanként felettebb „jövödelmező” lehet, de súlyosan sérthet bizonyos kulturális normákat vagy egyszerűen csak az ízlést és az illendőséget. S e tekintetben minden memoáriró – akarja vagy sem – *választás kényszerre* elé kerül. Döntését – vagyis a *számára* kívánatos mérték megjelését – nem csupán erkölcsi és ízlésbeli érzékenysége fogja megszabni, hanem – mint már említettük – bizonyos tipológiai sajátosságai is.

A szerző maga is tudatosan reflektálhat ez irányú hajlamaira, s világosan megfogalmazhatja a *nyilvános megmutatkozáshoz fűződő viszonyát*. Hadd emlékeztessünk ezzel kapcsolatban Jung, Freud vagy Illyés példájára. Az utóbbi különösen érzékeny volt e tekintetben. „Könnyű tehát úgy föltenni a kérdést: ki zárkózott és ki nem; a pontos, árnyalt válasz, az a kérdés. Személy szerint én meg vagyok verve bizonyosfajta tartózkodással; azokhoz húztam mindig, akik »áttételesen« mondanak ki valami lényegeset” (in Bihari, 1980, 157). Feltehetően ezzel magyarázható, hogy a makacs naplóíró Illyés sohasem írt a szó eredeti értelmében vett önéletrajzot, viszont önéletrajzi regényciklusában meg tudta lelni az „áttételezés” alkalmas módját, a fikció burkába öltöztetvén a történeteket. Egyebek közt azért is becsülte nagyra Vas István önéletrajzi regényeit, mivel „a saját véleményén, a saját elméjén át úgy tudja átszűrni ezeket a tényleges eseményeket, hogy azok különös művészi tartalmat is kapnak... egy írónak művészi varázslatával ereszkedem vissza egy korszakba” (i. m. 159). Bizonyosan e varázslat csábítja arra a szépírók tekintélyes részét, hogy megírják „életük regényét”.

A *diszkréciónak kulturális normáinak* érvényesülése a szerző által választott műfajtól is függhet. A dokumentatív önéletrajzok – tárgyyszerűbbek és ügyszolgálóbbak lévén – általában diszkrétebbek; a szerzők olykor teljesen kirekesztik magánéletük világát. Ezzel szemben az irodalmi önéletrajzok kitérültebbek, „indiszkrétebbek” és szabadszájúbbak. Hogy ennek mi a *művészi* funkciója, arról az irodalomkritikusok szólhatnak hitelesen. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy a szerző ezzel a számára oly fontos *olvasói kíváncsiságot* kívánja táplálni és fenntartani. (Az pedig közhely, hogy ezzel éppúgy vissza lehet élni, mint bármi mással.) A *biográfus* és az *autobiográfus* alapbeállítottsága főként e vonatkozásban különbözik egymástól. Az előbbi hőse minden titkát ki akarja fürkészni, az utóbbi szigorúan *ellenőrzése alatt kívánja tartani* nyilvános képének alakulását. Még akkor is, ha egyébként büntudatteli, önkritikus számadás mellett dönt, feltéve, hogy ezt szabad elhatározással teszi.

Mindemellett azzal is számolnunk kell, hogy az általánosságra törekvő *fogalmiság* szükségképpen elvont nyelvezete kevésbé alkalmas az *egyszeri-konkrét jelenség* érzékletes megjelenítésére, mint az irodalom vagy az anekdotikus elbeszélés. A pszichológus mélyenszántó traktátusokat írhat a büntudatról, a szerelmi szenvedélyről vagy a barátságról, de ezek sohasem fogják maradéktalanul tartalmazni Raszkolnyikov, Anna Karenina vagy Don Carlos sorsát. Mint már utaltunk rá, az önéletrajz vonzereje is ebben az individuális érzékletességében rejlik. Ez a körülmény magyarázza a *pszichológia és az irodalom* (s általában a művészet) kölcsönös egymásrautaltságát.

Az önéletrajzi szelekció önkényességének egyik lehetséges forrása a kellő „*távol-ságtartás*” hiányából, az én eltárgyasítására való képtelenségből ered. Ennek hátterében leginkább *narcisztikus* késztetések, *önértékelési* bizonytalanságok vagy *énes érzékenységek és sérülékenységek* húzódnak meg. Az elsőként említett változat tiszta típusának Szabó Dezső (1965) tekinthető. A profetikus elhivatottságérzet szinte kozmikus méretűvé duzzasztja, és állandó *önmagasztalásba* fullasztja a biográfia hő-sét – önmagát. Az én nem egyszerűen személyes névmás vagy pszichikus konstrukció, hanem *kozmosz ágens*: „Én a világban történő magamat s a bennem történő világot adom. Én egy roppant életakarat vagyok, s folyton felém áradó emberekkel, dolgokkal, eseményekkel, ezeknek bennem összeállt látomásával mondom meg a mindig több élet, több egészség, több egység, több jószág és több igazság akaratát” (i. m. I:368). Szabó már gyermeki álmaiban úgy érzi: „kell a csoda, az eposz”. Úgy emlékszik, anyja abban reménykedett, hogy „ő fogja a világra szülni a minden magyar szenvedés megváltóját” (i. m. I:47).

Élete alkonyán rá kellett eszmélnie, hogy az anyai mitológia csupán az alkoholista apa és fivér példájának követésétől akarta megóvni; a reményeket nem teljesítette be. Mégis óhajtaná, hogy a Gellért-hegy ormán temessék el, s az Eötvös-kollégiumot róla nevezzék el. Számára az önéletírás is heroikus tett: életalkotás. Ezért mondja: „Mikor életrajzomat írom, nem visszaemlékezem: most élő életem egyik döntő elemét adom” (i. m. I:359). Érdekes módon ez a gondolat utóbb Németh Lászlónál (1977) is visszatér: az önéletírás a remélt vagy vágyott-elképzelt *élet helyettesítője* lehet. A „Magam helyett” címet magyarázván írja: „...az életrajz idővel az élet helyettese lesz” (i. m. I:628). Míg Németh – mint már láttuk – az *énes érzékenység* kristálytiszta megtestesítője, addig Szabó Dezső példája arra utal, hogy az önéletírások alkalmas terepül szolgálhatnak az *én-patológia* különféle változatainak módszeres tanulmányozásához. Ennek lehetséges példaira futólag már utaltunk, az idevágó jelenségek önálló elemzését azonban nem tekintjük feladatunknak.

Az *önértékelési bizonytalanság* és ennek hatása az élettörténeti emlékezet működésére számos teljesítményorientált, alkotó ember önelemzésében feltűnik. A *tehetség természetének*, mértékének és produktivitásának latolgatása és a fogadtatás, a visszhang szelektív mérlegelése szinte állandó kísérője lehet a kreatív életútnak. Az effajta kétely a közszereplőket is megérintheti. Olykor csupán átmeneti hangulatként telepszik rá az egyénre, máskor tartós életérzéssé válhat. Beck Ö. Fülöp (1957) némi rezignációval állapítja meg: „simább, alkalmazkodóbb, néha megalkuvóbb lavírozással sok apró összeütközésen átsiklottam volna nehézségek elkerülésével” (i. m. 400). Déry (1969) megvallja: „Mindvégig túlbecsültem, s tán még ma is, személyem és munkám jelentőségét” (i. m. 530).

Márquez (2003) még a világhír után is felpanaszolja: „még ma sem tudom, hogy ki vagyok” (i. m. 487). Hatvanéves korában az ugyancsak világhírű du Gard-t (1960) is elfogja a riadalom: „...számomra mindennek vége... az események túlhaladtak rajtam... soha többé nem lesz olyan mondanivalóm, amely a születő új világ embereit érdekelhetné” (i. m. 113). Attól tart, hogy csak azt tudja ismételtetni, amit már el-

mondott? A *kételynélküliség* a narcisztikus magabiztosság tünete, mint Szabó Dezső esetében. A választásokat és döntéseket kísérő *kételemek*, valamint a teljesítmények értékelésével járó bizonytalanságok nem iktathatóak ki; végigkísérik az *önmagukkal szemben őszinte*, alkotó emberek életútját. Olykor még a művészi stílusirány megválasztása is döntő fordulattal járhat. Vas István (1972) költői pályája kezdetén a Kaszák-kör avantgardizmusa és a „réginyagok” konzervatív költészete között ingadozik, mígnem eldönti: „...legyek inkább korszerűtlen epigon, mintsem hogy a költészetben is olyasmit csináljak, amihez nincs kedvem” (i. m. 808). A döntés nyomán nemcsak költészete alakul át, hanem kapcsolatai és személyes környezete is.

Ha valaki elszánja magát arra, hogy megmutatkozzék a nyilvánosság előtt, bizonyosra vehetjük: valamiképpen *hatni akar* olvasójára. Erről már eddig is sokféle összefüggésben szót ejtettünk. Most hadd emeljünk ki egy további lényeges mozzanatot. Aki önéletírásának előadásával *hatni akar*, annak feltétlenül *rokon-szenvet* és *együttérzést* kell kiváltania az olvasóban. De vajon mi kezeskedhet ezért a rokonszenvért? A kérdésfeltevés újabb jelentős kutatási szálra utal, amelynek kidolgozása azt követelné, hogy ne a *szezőre*, hanem az *olvasóra* összpontosítsuk figyelmünket. Ezért e helyt éppen csak jelezzük ezt az ígéretes kutatási irányt; hátha felkelti valakinek az érdeklődését.

Az áttekintett művek alapján megkockáztathatjuk azt az előzetes feltevést, hogy meghatározott *sorsok* és *életútminták* inkább hajlamosak arra, hogy empatikus rokonszenvet keltsenek, mint mások. Így például a méltán és megérdemelten sikeresek, a „nagy győztesek” vagy a megalázottak és szenvedők, a cserbenhagyottak és elárultak, a heroikusan helytállóak inkább kivívják *rokon-szenvünket* és *beleélő együttérzésünket*, mint a dicsekvően kérkedők, az átlátszóan öngigazolók, a gyűlölködően elfogultak és a gátlástalanul indiszkrétek. Mindez azonban csupán *előzetes benyomás*; megalapozottsága további vizsgálatra szorul. Bizonyosra vehetjük azonban, hogy az önéletírások pszichológiai hatása döntő mértékben azon múlik, hogy szerzőik mennyire képesek kiváltani *azonosulási indítékainkat* és együttérző *rokon-szenvünket*. Ennek magyarázata pedig mindig a szerző személyiségében rejlik, úgy, ahogyan az feltárulkozik előttünk. A szöveg formai és stiláris jellegzetességei csupán gyengítik vagy felerősítik ennek hatását.

Az önéletírási ambivalencia leküzdése gyakran nagyfokú tudatossággal történik. Ilyen esetekben érdekesekek és tanulságosak azok az *érvek és szempontok*, amelyeket a szerzők mérlegelnek belső monológjaikban. Károlyi Mihály (1982) nagyanyja szavait idézi, melyekkel elhárította azt az igényt, hogy írja meg emlékiratait: „...mindig azt felelte, hogy nem teszi, mert az igazat nem írhatja meg, hazudni pedig nem fog” (i. m. 12). Itt érvényes konvenciók gátolják a kitarulkozást; ezeket maga Károlyi azzal oldhatta fel, hogy kijelentette: „nem fog hazudni”.

Jung (1987) *elvileg* is elképzelhetetlennek tarja a megbízható önéletírást. Érvei megingathatatlanul magabiztosaknak látszanak: „Túlságosan sok önéletrajzot ismerek, önámításaikkal és célirányos hazugságaikkal együtt, és túlságosan sokat tudok az önéletírás képtelenségéről, semhogy magam merném ilyen jellegű kísérletezésre

adni a fejem...” (i. m. 8). S lám, ezek a kategorikus szavak csak időlegesen oldották meg az ambivalenciát, mivel tetemes idő múltán mégiscsak kötélnek állt, s hosszú életútinterjúban mesélte el életének elmondható történetét: eszméinek és érzelmi élményeinek alakulását.

Mint emlékezetes, már Goethe (1982) is arról írt, hogy a *hiteles* önéletrajzhoz arra van szükség, hogy „az egyén ismerje magát és századát” (i. m. 9). Mivel az *önismeret* megbízhatósága mindig kétséges, a reá való hivatkozás alkalmas kibúvó lehet; ez pedig még a köznapi naiv pszichológia hiedelmeivel is egybehangzik. „Az ember legkevésbé önmagát ismerheti” közhelye különös „kokettálásra” és paradox logikai játszódásra is indíthatja egyik-másik szerzőt. Ungvári (2004) sajátos érveléssel oldja fel a kijelentésben rejlő paradoxont. Egyfelől ugyanis elmondja, hogy az önéletrajz magunkról szól, arról az egyetlen személyről, akit *nem* ismerünk; ezért az önéletrajz a „hazugság műfaja”. Másfelől azonban éppen ez a tény indítja arra, hogy mégiscsak vállalkozzék a feladatra. „A vállalkozás reménytelensége ösztönöz arra, hogy az életem történetéből felidézsem azt, amire még emlékezem” (i. m. 7). Vagyis a tudatos szerzői ambivalencia változatlanul megoldatlan marad; mi több, ez a körülmény ösztönzi a szerzőt arra, hogy vállalkozása hajtóerejévé tegye.

E tanulmány első részében részletesen vizsgáltuk az önismeret határait és feltételeit. Bízást kijelenthetjük azonban: lehetetlen, hogy ne mi tudjuk a legtöbbet önmagunkról, feltéve, hogy hajlandók vagyunk latba vetni a szükséges mentális és erkölcsi erőfeszítést, és képesek vagyunk énünk már jellemzett eltárgyasítására. Ha kategorikusan tagadnánk az önmagunkra irányuló megismerő-értékelő aktus lehetőségét, talán nemünk legfontosabb jellemzőjétől – az *öntudat* és az önreflexió képességétől – fosztanánk meg magunkat. Ez pedig – bármilyen bonyolult legyen is az önismeret – a pszichológiai autonómia és az erkölcsi szuverenitás esélyét vitatná el az embertől.

A szerzők túlnyomó többsége személyes hitvallással hidalja át az önéletírási ambivalenciát: *kinyilvánítják*, hogy minden körülmények közt hűségesek lesznek az igazsághoz, a tényekhez és az objektivitás követelményeihez. Vagyis – Heller szavaival – töreksenek az autenticitásra. Bármily tiszteletreméltó legyen is ez a törekvés, előfordulhat, hogy az emlékező kizárólag tulajdon emlékeihez lesz kétely nélkül hűséges. Márpedig ha nem eszmél rá az élettörténeti emlékezet működésének „ravaszágaira”, elkerülhetetlen torzításaira, könnyűszerrel foglya lehet a mélyebben húzódó *énes dinamizmusoknak*: a megszépítő öngazolásnak, az önvédelmi elhárításoknak, a szelektív felejtésnek, a nagyzólo benyomáskeltésnek.

Az önéletírási ambivalencia feloldásának – bármilyen legyen is annak módja – legfontosabb feltétele a szerző *szabad döntése* afelől, hogy miképpen tárulkozzék fel a nyilvánosság előtt. Az önként vállalt, szuverén önbemutató indítékát erőteljesen támogatja a *visszaidézett és újraélt idő* élményének effektusa. Füst Milán jellemző címet adott elpusztult, majd újraírt naplójának: „Ez mind én voltam egykoron”. Ez a hajdanvolt önmagunkra való rácsodálkozás és az „*újraélt élet*” *illúziója* hatalmas ösztönzője az élettörténeti reflexiónak és a visszaemlékezésnek. Alighanem ezzel is magya-

rázható, hogy az önéletírások – hol ilyen, hol olyan formában – csaknem mindig a szerzők benső jóérzéséről, megkönnyebbüléséről számolnak be. Amint azt Olivier esetében láthattuk, hasonlatos ez a „gyónás” utáni lelkiállapothoz.

Thomas Mann (1961) kifejezésével élve, ez „az utazás önmagam felé” mindig közelebb visz ahhoz, hogy megtudjuk, kik is vagyunk voltaképpen. A „kiválasztott” Gregoriusról szólván, ezt is hozzáfűzi: „...mindnyájunkban ott székel a vágy: a voltba visszatérni és újrakezdeni, hogy ha mi akkor boldogtalan volt, most boldog legyen” (i. m. 945). A *múltidézés* elkerülhetetlenül „szellemjárás” (Illyés), hiszen élő és halott szereplők közlekednek az emlékező képzeletében. Elmondhatjuk: senki sem marad ugyanaz, ha megismerni törekedett önmagát.

Minden önéletírás egyúttal *identitáspróba* is: vagy identitásigazolás vagy pedig identitásváltás előkészítése és magyarázata. Ez olykor programszerűen kifejezésre jut, vagy csupán beleszövődik az elbeszélés menetébe; lényege azonban mindig az „önmagyarázó lélektörténet” (Háy Gyula). Ezért mondhatja az önmagát eleve elrendelt irodalmárnak tekintő Benedek Marcell (1985): „...mindig több közöm volt az irodalomhoz, mint az élethez” (i. m. 12). Az emlékezet és a képzelet révén felidézett „letűnt idő” különösen időskorban válik pszichológiailag jelentőssé. Gyergyai Albert (1972) az időseket „szorgalmas harkályok”-nak nevezi, akik „emlékeink félig zöld fáján életkedvünk maradék morzsáit? utolsó illúzióinkat? vagy végső önigazolásunkat keresgéljük...” (i. m. 6). Nagy István (1974, 5) „kétszer élt” életről beszél: a történelemben lezajlott valóságos életéről és arról, amelyet a képzeletében játszott végig, midőn papírra vetette önéletírását.

Az önéletírás és az élettörténeti reflexió *korunk tömeges ténye*. Minden jel arra vall, hogy mind a szerző, mind az olvasó számára olyan *pszichológiai szükségletet* elégít ki, amely semmi mással nem pótolható: sem a professzionális történetírással, sem a fikcióval, sem pedig a társalgási anekdotákkal. Az okok sokfélék, a jelenség szerteágazó, azért beszéltünk az „önéletírás pszichológiai univerzumáról”. Ennek körvonalait, lehetséges kérdésseltevéseit igyekeztünk kipuhatolni. De végül is csak abban vagyunk bizonyosak, hogy a jelenségkör számos „fehér foltot” és további vizsgálódásra érdemes talányos kérdést kínál a pszichológiának.

A kézirat elfogadva: 2006. október

Függelék

A szerző a tanulmány megírásához az alábbi önéletírásokat használta fel. Az egyes művek kiadásának *helyét* csak akkor jelöljük, ha az nem Budapest.

BABITS Mihály (1993): *Keresztül-kasul az életemen*. Pesti Szalon.

BALÁZS Béla (1976): *Álmodó ifjúság*. Magvető–Szépirodalmi.

Uő (1982): *Napló 1903–1922*. I–II. köt. Magvető.

BALOGH Edgár (1981): *Hétpróba (1924–1934)*. Szolgálatban (1935–1944). Magvető.

BÁRCZY János (1981): *Zuhanóugrás*. Magvető.

- BEAUVOIR Simon de (1966): *Mandarinok*. Magvető.
- BENEDEK Marcell (1985): *Naplómat olvasom*. 2. kiad. Szépirodalmi.
- BEREK Katalin (2004): *Tájékp magammal*. Lejegyezte Ézsiás Erzsébet. Papirusz Book.
- BEREND T. Iván (1997): *A történelem – ahogyan megéltem*. Kulturtrade.
- BERNÁTH Aurél (1978): *Így éltünk Pannóniában*. Magvető–Szépirodalmi.
- BIHARI Sándor (szerk.) (1980): *Válaszolni nehezebb. Írók a képernyőn*. Budapest: RTV–Minerva.
- BÖHM Vilmos (1990): *Másodszor emigrációban*. Progresszió.
- CANETTI Elias (1982): *A megőrzött nyelv. Egy ifjúkor története*. Európa.
- CSIFFÁRY Gabriella (szerk.) (2005): *Születtem... Magyar politikusok önéletrajzai*. Palatinus. Ugyanebben a sorozatban a szerkesztő gondozásában megjelentek az írók (1999) színészek (2001), képzőművészek (2002) és tudósok (2003) önéletrajzai.
- CSOÓRI Sándor (1982): *A félig bevallott élet*. Magvető.
- DEMÉNY Pál (1989): *Rabságaim*. I–II. Magvető.
- DÉRY Tibor (1969): *Ítélet nincs*. Szépirodalmi.
- DRABKINA Jelena (1980): *Viharos esztendők*. Európa.
- du GARD ROGER Martin (1960): *Önéletrajzi és irodalmi emlékek*. Gondolat.
- EHRENBURG Ilja (1963): *Emberek, évek, életem*. I–II. köt. III. köt. 1966. Gondolat.
- ERDÉLYI József (2001): *Önéletrajzi írások*. 1. A harmadik fiú. 2. Fegyvertelen. Gede testvérek.
- ERDŐS André (2004): *Sorsfordító esztendők*. Korona Kiadó.
- FARKAS Vladimír (1990): *Nincs mentség*. (Borenich Péter közreműködésével.) Interart Stúdió.
- FEHÉR Lajos (1981): *Így történt*. Magvető.
- FÉJA Géza (1982): *Lapszélre*. Szépirodalmi.
- FEJTŐ Ferenc (1990): *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Magvető.
- FREUD Sigmund (1989): *Önéletrajzi írások*. In *Művei*. 1. köt. Cserépfalvi.
- GÁBOR Miklós (1995): *Egy csinos zseni*. Magvető.
- GOETHE J. W. (1982): *Költészet és valóság*. Európa.
- Uő (1984): *Önéletrajzi írások*. Európa.
- GOLDZIHNER Ignác (1984): *Napló*. Magvető.
- GÖRGEY Artúr (1988): *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. I–II. köt. Európa. Katona Tamás bevezetője, I. 5–128.
- GÖRGEY Guidó (2004): *Két Görgey*. Helikon.
- GRANASZTÓI Pál (1984): *Ifjúkor a Belvárosban. Múló világom. Itthon éltem*. Magvető.
- GYERGYAI Albert (1972): *Anyám meg a falum*. Szépirodalmi.
- Uő (1979): *A falutól a városig*. Szépirodalmi.
- Uő (1986): *A várostól a világig*. Szépirodalmi.
- HAFFNER, Siegmund (2005): *Egy német története. Emlékeim (1914–1933)*. Európa.
- HARASZTI Sándor (1986): *Befejezetlen számvetés*. Magvető.
- HÁY Gyula (1990): *Született 1900-ban. Emlékezések*. Interart.
- HEGEDŰS András (1988): *A történelem és a hatalom igézetében*. Kossuth.
- HEGEDŰS Géza (1982): *Előjáték egy önéletrajzhoz*. Szépirodalmi.
- Uő (1984): *Egy jólnevelt fiatalember felkészül*. Szépirodalmi.
- HELLER Ágnes (2004): *Bicikliző majom. Kőbányai János interjúregénye*. Második, átdolgozott kiadás. Múlt és Jövő.
- HORN Gyula (1991): *Cölöpök*. Kossuth.

- HORTHY Miklós (1990): *Emlékirataim*. Európa–História.
- HUSZÁR Tibor (szerk.) (2005): *Találkozások*. Corvina.
- ILLYÉS Gyula (1979): *Beatrice apródjai*. Szépirodalmi.
- Uő (1986): *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi.
- Uő (1987): *A Szentlélek karavánja*. Szépirodalmi.
- Uő (1993): *Összegyűjtött versei*. I–III. Szépirodalmi.
- KAFKA Franz (1981): *Naplók, levelek*. Magvető.
- KÁLLAI Gyula (1980): *Életem törvénye*. Kossuth.
- Uő (1984): *Két világ határán*. Kossuth.
- KÁLLAY Miklós (1991): *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944*. Európa–História.
- KÁROLYI Mihály (1982): *Hit, illúziók nélkül*. Európa.
- KASSÁK Lajos (1983): *Egy ember élete*. I–II. Magvető.
- KERTÉSZ Imre (2006): *K. dosszié*. Magvető.
- KODOLÁNYI János (1940): *Süllyedő világ*. I–II. Athenaeum.
- KOESTLER Artúr (1996): *Nyílvevő a végtelenbe*. Osiris.
- KORNAI János (2005): *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris.
- KOSZTOLÁNYINÉ HARMOS Ilona (2003): *Burokban születtem*. Noran.
- KUN Miklós (2004): *Kedves Hilda! Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*. Medicina.
- LÁNGH Júlia (2003): *Egy budai úrilány*. Magvető.
- LENGYEL József (1988): *Szembesítés*. Magvető.
- Uő. (1989): *Noteszeiből*. Válogatta és szerkesztette Major Ottó. Magvető.
- LUKÁCS John (2001): *Egy eredendő bűnös vallomásai*. Európa.
- MALRAUX, André (1993): *Ellenemlékiratok*. Magvető.
- MANDELSTAM, Nagyezsda (1990): *Emlékeim*. Magvető.
- MANN, Klaus (1987): *Fordulópont. Tudósítás egy életről*. Európa.
- MANN, Thomas (1961): *A kiválasztott*. In Uő: *elbeszélései*. Magyar Helikon, 813–1040.
- MANN, Viktor (1977): *Öten voltunk. Képek a Mann-család életéből*. Európa.
- MÁRAI Sándor (1990): *Egy polgár vallomásai*. Akadémiai–Helikon.
- MAROSÁN György (1967): *Tüzes kemence*. Magvető.
- MÁRQUEZ, Gabriel Garcia (2003): *Azért élek, hogy elmeséljem az életemet*. Magvető.
- MÁTRAI László (1982): *Műhelyeim története*. Szépirodalmi.
- McCARTHY, Mary (1968): *Egy katolikus leány emlékezései*. Európa.
- MINDSZENTY József (1989): *Emlékirataim*. 4. kiad. Apostoli Szentészék Könyvkiadója.
- MOLDOVA György (2004–2005): *Az utolsó töltény*. 1–6. Urbis.
- MÓRICZ Zsigmond (1978): *Életem regénye*. In Uő: *Regények*. VI. Szépirodalmi. 697–1022.
- NAGY Imre (2004): *Viharos emberöltő*. Nagy Imre Alapítvány.
- NAGY István (1968): *Sáncalja*. Bukarest, Kriterion.
- Uő (1971): *Hogyan tovább?* Bukarest, Kriterion.
- Uő (1974): *Szemben az árral*. Bukarest, Kriterion.
- NAGY Lajos (1983): *A lázadó ember*. Szépirodalmi.
- NÁRAY Antal (1988): *Visszaemlékezései 1945*. Zrínyi.
- NÉMETH László (1977): *Homályból homályba. Életrajzi írások*. I–II. Magvető–Szépirodalmi.
- OLIVIER, Laurence (1985): *Egy színész vallomásai*. Európa.

- PAUSZTOVSZKIJ, Konsztantin (1962): *Nagy várakozások kora*. I–III. Szépirodalmi.
- PÜSKI Sándor (2002): *Könyves sors – magyar sors*. Püski.
- RADNÓTI Miklós (1989): *Napló*. Magvető.
- RÁKOSI Máttyás (1997): *Visszaemlékezések 1940–1956*. Kossuth.
- RATZINGER, Joseph (2005): *Életutam. XVI. Benedek pápa önéletírása*. Szent István Társulat.
- RIPPL-RÓNAI József és BECK Ö. Fülöp (1957): *Emlékezései* (5–135. és 159–406. o.). Szépirodalmi.
- SINKA István (1989): *Fekete bojtár vallomásai*. Budapest–Debrecen, Püski–Csokonai.
- SIQUEIROS, David Alfaro (1988): *Úgy hívtak, hogy „Ezredes úr”*. Európa.
- STEMMER Ödön (1985): *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Szépirodalmi.
- SZABÓ Dezső (1965):
Uó (1975):
SZABÓ Imre (1995): *Sírjanak a papok. Mozaikok egy falusi lelkész életéből*. Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány.
- SZABÓ Pál (1958): *Nyugtalan élet. Az írás jegyében*. Szépirodalmi.
- SZÁSZ Béla (1979): *Minden kényszer nélkül. Egy műper körtörténete*. München, Griff Verlag.
- SZENTKUTHY Miklós (1988): *Frivolitások és hitvallások*. Kabdebó Lóránt magnófelvételei alapján szerkesztette Tömpe Mária. Magvető.
- TÁRNOK Zoltán (szerk.) (1995): *Curriculum vitae. 30 kortárs magyar író önéletrajza*. Kortárs Kiadó.
- TÍMÁR János (2005): *Életregény. Szubjektív adalékok a XX. század objektív történelméhez*. Noran.
- TONHAUSER László (1999): *Nem kérek bocsánatot*. Totem Kiadó.
- TROCKIJ, Leo (1930): *Moja zszizny*. I–II. Berlin, Gránit.
- UNGVÁRI Tamás (2004): *Lezáratlan nyomozás*. Ulpius Ház.
- VAS Henrik (2003): *Egy életút a XX. században*. MTA Történettudományi Intézete – Glória. Press.
- VAS István (1972): *Nehéz szerelem*. Szépirodalmi.
- Uó (1980): Interjú. In BIHARI Sándor (szerk.): *Válaszolni nehezebb. Írók a képernyőn*. RTV–Minerva, 231–255.
- Uó (1984): *Miért vijjog saskeselyű?* I–II. Szépirodalmi.
- VAS Zoltán (1980): *Viszontagságos életem*. Magvető.
- VERES Péter (1943): *Számadás*. Püski.
- WOOLF, Virginia (1999): *Egy jó házból való angol úrilány. Önéletrajzi írások*. Debrecen, Csokonai.
- ZOLNAY László (1986): *Hírünk és hamvunk*. Magvető.

Irodalom

- ADLER, A. (1933): *Emberismeret. Gyakorlati individuálpaszichológia*. Budapest, Győző Andor Kiadó.
- ALLPORT, G. W. (1980): *A személyiség alakulása*. Budapest, Gondolat.
- AUGUSTINUS, A. (1982): *Vallomások*. Fordította Városi István. Budapest, Gondolat.
- BAUMEISTER, R. F. (1986): *Public self and privat self*. New York, Springer.

- BAUMEISTER, R. F. (1987): How the self became a problem: A psychological review of historical research. *J. of Personality and Social Psychology*, 52, 1, 163–176.
- BAUMEISTER, R. F., LEARY, M. R. (1995): The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497–529.
- BAUMEISTER, R. F., NEWMAN, L. S. (1994): How stories make sense of personal experiences: Motives that shape autobiographical narratives. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 676–690.
- BRUNER, J. (1990): *Acts of meaning*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- BRUNER, J. (1994): The „remembered” self. In NEISSER, U., FIVUSH, R. (eds.): i. m. 41–54.
- BRUNER, J. (2002): *Making stories: Law, literature, life*. New York, Farrar, Straus and Giroux.
- BÜHLER, Ch. (1928): *Kindheit und Jugend*. 3. Aufl. Leipzig: Hirzel.
- BÜHLER, Ch. (1959): *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. 2. Aufl. Unter Mitarbeit H. Harvey, E. Kube. Göttingen, Hogrefe.
- CASTANO, E., DECHESNE, M. (2005): On defeating death: Group reification and social identification as immortality strategies. *European Review of Social Psychology*. Vol. 16, 221–256.
- CONWAY, M. A. (1990): *Autobiographical memory: An introduction*. Bristol PA, Open University Press.
- CONWAY, M. A., SINGER, J. A., TAGINI, A. (2004): The self and autobiographical memory: correspondence and coherence. *Social Cognition*, 22, 5, 491–529.
- DAWKINS, R. (1984): *Az önző gén*. Budapest, Gondolat.
- DENNET, D. (1998): *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris.
- DILTHEY, W. (1974): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat.
- DOBOS István (2005): *Az Én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Budapest, Gondolat.
- DOMOKOS Máttyás (2005): „Kinek ön-énje nem hazug”. *Holmi*, 5, 595–617.
- ENGEL, S. (1999): *Context is everything. The nature of memory*. New York, Freeman.
- ERDÉLYI Ágnes (1974): Bevezető: Wilhelm Dilthey (1833–1911). In DILTHEY, W.: i. m. 5–55.
- FIVUSH, R., HADEN, C. A. (eds.) (2003): *Autobiographical memory and the construction of a narrative self. Developmental and cultural perspectives*. Mahwah NJ, London, Erlbaum.
- GERGEN, K. J. (1991): *The saturated self. Dilemmas of identity in contemporary life*. New York, Harper Collins, Basic Books.
- GERGEN, K. J., GERGEN, M. M. (2001): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat Kiadó, 77–120.
- HARRÉ, R. (1987): The social construction of selves. In YARDLEY, K., HONESS, T. (eds.): *Self and identity. Psychosocial perspectives Chichester*. New York, Wiley.
- HELLER Mária (2005): A diskurzus rehabilitációja. *Jel-Kép*, 2, 25–54.
- HERMANN Imre, HERMANN Alice (1959): *Az első tíz év*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HOLUBER Ernő (2005): Dosztojevszkij unokája. *Magyar Tudomány*, 9, 1077–1090.
- JAMES, W. (1902): *The varieties of religious experience*. New York, Longmans- Green and Comp.

- JUNG, Carl Gustav (1987): *Emlékek, álmok, gondolatok*. Feljegyezte Anilla Jaffé. Európa.
- JUNG, Carl Gustav (1989): *Lélektani típusok*. Budapest, Gondolat.
- JUNG, Carl Gustav (1990): *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Budapest: Európa.
- LEARY, M. R., TANGNEY, J. P. (2003): *Handbook of self and identity*. New York, London, Guilford Press.
- LEVIN, D. D. (1992): *Theories of the self*. Washington, Philadelphia, London, Hemisphere Publ. Comp.
- MARKUS, H., NURIUS, P. (1986): Possible selves. *American Psychologist*, 41, 954–969.
- Mc ADAMS, D. P. (1988): *Power, intimacy, and the life story*. New York, London, Guilford Press.
- Mc ADAMS, D. P. (2003): Identity and the life story. In FIVUSH, R., HADEN, G. (eds.): i. m. 187–207.
- MEKIS, D. János (2002): *Az önéletrajz mintázatai*. Budapest, FISZ.
- MÉREI Ferenc (1998): Az utalás lélektana. In *Lélektani napló*. Budapest, Osiris 7–80.
- NEISSER, U. (1994): Self-narratives: true and false. In NEISSER, U., FIVUSH, R. (eds.): i. m. 1–18.
- NEISSER, U., FIVUSH, R. (eds.) (1994): *The remembering self. Construction and accuracy in the self narrative*. Cambridge, Cambridge University Press.
- NELSON, K. (1993): The psychological and social origins of autobiographical memory. *Psychological Science*, 4, 7–14.
- NELSON, K., FIVUSH, R. (2003): Narrative and self, myth, and memory: Emergence of the cultural self. In FIVUSH, R., HADEN, G. A. (eds.): i. m. 3–28.
- NELSON, K., FIVUSH, R. (2004): The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory. *Psychological Review*, 111, 2, 468–511.
- PATAKI Ferenc (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*, Budapest, Kossuth.
- PATAKI Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris.
- PATAKI Ferenc (2004): *Érzelem és identitás*. Budapest, Új Mandátum.
- PATAKI Ferenc (2005): *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.
- PATAKI Ferenc (2006): Önéletrajzi emlékezet – önismeret – önéletírás. *Pszichológia*, 26, 2, 97–151.
- PENNEBAKER, J. W. (2005): *Rejtett érzelmeink, valódi önmagunk*. Budapest, Háttér Kiadó.
- PLÉH Csaba (2000): *A lélektan története*. Budapest, Osiris.
- PLÉH Csaba (2003): *A természet és a lélek*. Budapest, Osiris.
- ROSS, M., BUEHLER, R. (1994): Creative remembering. In NEISSER, U., FIVUSH, R. (eds.): i. m. 205–242.
- ROUSSEAU, J.-J. (1962): *Vallomások*. Fordította Benedek István és Benedek Marcell. Budapest, Magyar Helikon.
- RUBIN, D. G. (ed.) (1996): *Remembering our past: Studies of autobiographical memory*. New York, Cambridge University Press.
- SCHACHTER, D. L. (1998): *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Budapest, Háttér Kiadó.
- SCHACHTER, D. L. (2002): *Az emlékezet hét bűne*. Budapest, HVG Kiadó.
- SCHANK, R. C. (2004): *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Budapest, Vince Kiadó.
- SKOWRONSKI, J. J. et al. (2004): The effect of social disclosure on the intensity of affect provoked by autobiographical memories. *Self and Identity*, 3, 285–309.

- SPERBER, D. (2001): *A kultúra magyarázata*. Budapest, Osiris.
- SZÁVAI János (1978): *Az önéletírás*. Budapest, Gondolat.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1986): The life and times of the autobiographical novel. *Neohelicon*, 13, 1, 83–104.
- WEINTRAUB, M. J. (1978): *The value of the individual: Self and circumstance in autobiography*. Chicago, Chicago University Press.

FERENC PATAKI

The Psychology of the Autobiography

As a preliminary and exploratory review of the „psychological universe” of autobiography writing, the study is resuming the thematic line of a previous publication of the author (Pataki, 2006). Scrutinizing 115 pieces of the genre all from the 20th century and published in Hungarian, the study is devoted to the interrelations of the autobiographical memory, self-knowledge and autobiography.

The biographical genres (biography, autobiography, diary, correspondence, personal documents) enjoy a striking popularity among the wide public and, at the same time, they are essential sources for psychological research, narrative psychology in particular. However, there is a recent rise of interest in the biographical methods and life histories as possible frames of interpretation.

The central issue of the subject is the narrator’s motivational constellation: the pattern of motives that excite its self-presentation. There is a fundamental triad in the core of this pattern: to surpass the limited individual existence, to elaborate and assert one’s individuality, and to justify the actual self-system, self-esteem and self-regard in particular. There are additional motives enriching this pattern that emerge from the narrator’s intentions, either conscious or hidden, and also from its autobiographical position. The latter is basically determined by the narrator’s attitude: if it regards itself as a particular individual or as a specimen of some social group. Organically integrating the events of social history and the episodes of personal life, this position is crucial in the process of selecting the autobiographical events and also in the construction of one’s life-history.

Continuity, in this setting, is a critical element of life history. Turning points and identity transitions demand for the narrator’s conscious and detailed explanations and justifications. An autobiography is always a social report: the history of a „social atom” à la Moreno.

The urge is twofold: the narrator's intention to open up sincerely might conflict with its awareness of the limits of personal memory and also with the call for complying with cultural norms and *savoir faire*. The tension emerging from this ambivalence is one of the driving forces of autobiography writing.

The author is deeply convinced that further, many-sided investigations of literary and documentary autobiographies might be indispensable sources of the complex research of some fundamental psychological problems, especially in the psychology of the self and the identity.

HONBOLYGÓ FERENC, CSÉPE VALÉRIA

MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Pszichofiziológiai Osztály,

Fejlődés-pszichofiziológiai Csoport

A BESZÉD SZUPRASZEGMENTÁLIS JELLEMZŐINEK AUTOMATIKUS ÉSZLELÉSE: ESEMÉNYHEZ KÖTÖTT AGYI POTENCIÁL VIZSGÁLAT^{*1}

Jelen tanulmányban a szegmentális és szupraszegmentális beszédjellemezők automatikus feldolgozásának agyi elektromos korrelátumait vizsgáltuk. A vizsgálatban egy olyan passzív kakukktójas paradigmát használtunk, amelyben a standard inger feldolgozását két deviánséval vetettük össze: egy szókezdő fonémában eltérő szóval (fonéma deviáns) és egy hangsúlymintázatban eltérő szóval (hangsúly-deviáns), ahol is a hangsúly a második szótagon volt a kötelező első helyett. A kísérlet eredményei szerint mindkét deviáns kiváltotta az Eltérési Negativitás (EN) eseményhez kötött agyi potenciált. Ráadásul a hangsúly-deviáns két, egymást követő EN-t váltott ki. A két EN feltételezésünk szerint a hangsúly hiányára, illetve a hangsúlytöbbletre adott válaszként értelmezhető. A kísérlet eredményei igazolják azt, hogy az EN nemcsak a szegmentális, hanem a szupraszegmentális beszédjellemezők eltéréseire is megjelenik, így az EN-adatok betekintést nyújthatnak a beszédhangok feldolgozásának magasabb szintű folyamataiba.

Bevezető

A prozódiai jellemzők szerepe a beszédészlelésben

A beszéd észlelése során alapvetően két típusba sorolható akusztikai információt kell feldolgoznunk: a beszédhangok, hangkapcsolatok és hangsorok jellemzőire vonatkozó *szegmentális* információt, és az ezekre mintegy ráépülő, a hangsorok egészét moduláló, több beszédhangon átívelő *szupraszegmentális* információt (Gósy, 2004).

* A cikk a Honbolygó, F., Csépe, V., Ragó, A. (2004): Suprasegmental Speech Cues are Automatically Processed by the Human Brain: a Mismatch-Negativity Study. *Neuroscience Letters*, 363/1, 84–88. felhasználásával készült.

¹ A tanulmányt az OTKA N37282 számú pályázata támogatta. A szerzők köszönetüket fejezik ki Baliga Gabriellának az adatok felvételében nyújtott segítségéért.

A szupraszegmentális, más néven prozódiai információk közé soroljuk általában a beszéddallamot, a hangsúlyt, a beszédtempót, a beszédszünetet és a beszédritmust. A prozódiai jellemzőkkel kapcsolatban a legfőbb kérdés az, hogy mi is ezeknek a funkciója a beszédészlelés folyamatában. Cutler (2003) szerint ezek a jellemzők elsősorban a beszéd különböző szintű tagolásában játszanak szerepet. Így a hangsúly a beszédfolyam szavakra való tagolásában, az intonáció pedig a beszéd nagyobb szintaktikai egységekre, frázisokra vagy mondatokra való tagolásában vesz részt. Ezek mellett a beszédfeldolgozás legmagasabb szintjén, a pragmatikában is megjelennek a prozódiai jellemzők. Itt mindenekelőtt a megnyilatkozások érzelmi tartalmának kifejezésére (affektív prozódia) használjuk őket.

A hangsúly szerepe a beszédészlelésben

Jelen tanulmányban a prozódiai jellemzők közül a szavak jelentésének feldolgozásában igen fontosnak tekintett hangsúly észlelésével foglalkozunk. Még pontosabban fogalmazva azzal, hogy az észlelőrendszer milyen módon dolgozza fel azokat az akusztikai információkat, amelyekkel a nyelvhasználó közösség a produkciónál során a hangsúlyt megvalósítja. A hangsúlynak több típusa is létezik (mondathangsúly, szóhangsúly), melyek közül mi az úgynevezett szóhangsúlyval foglalkoztunk. A szóhangsúly mindenekelőtt a beszéd szavakra való szegmentációjában játszik szerepet, és ily módon a lexikai feldolgozás folyamatában vesz részt.

A beszéd megértésével kapcsolatos modellek általában két szakaszt különböztetnek meg: egy prelexikai fázist, amelyben a bejövő akusztikai információból létrejön valamiféle absztrakt reprezentáció, és egy lexikai fázist. Az utóbbi során az akusztikai bemenet által aktivált, versengő lexikai jelöltek közül az választódik ki, amelyek leginkább megfelel az aktuális bemenetnek. A kohort-modell szerint például a szófelismerés során a beérkező beszédhangokat a beérkezés sorrendjében, egyesével dolgozzuk fel (Marslen-Wilson, 1987; Marslen-Wilson és Welsh, 1978). A lexikai feldolgozás azonnal megkezdődik, amint az első hang elérhetővé válik, és mindaddig folytatódik, amíg a perceptuális bemenetnek megfelelő szó egyértelműen azonosíthatóvá nem válik.

Ahhoz azonban, hogy a megfelelő lexikai jelöltek egyáltalán aktiválódni tudjanak, szükséges, hogy tisztában legyünk azzal, hol kezdődnek a szavak. Ennek eldöntése ugyanakkor nem egyértelmű, mivel a beszéd, az írott szövegtől eltérően, folyamatos akusztikai áramlatot alkot, és nem tartalmaz egyértelmű információt (pl. szünetet) a szakaszhatárokról. Vagyis a feldolgozórendszernek szüksége van olyan egyéb jelzésekre, amelyek a szóhatárokkal kapcsolatban állnak. Az egyik ilyen akusztikai jelzés feltételezhetően a prozódiai, specifikusan pedig a szóhangsúly-információ. Grosjean és Gee (1987) olyan szófeldolgozási modellt javasolt, amelyben a prozódiai információ lényeges szerepet játszik. Grosjean és Gee szerint a lexikai hozzáférés az akusztikai információ alapján nem közvetlenül történik, hanem az akusztikai

jellemzők először egy közbenső reprezentációba íródnak át, és a lexikai hozzáférés ezen a közbenső reprezentáción megy végbe. A közbenső reprezentáció lényegében a fonetikai szegmensek hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokba való csoportosítását tartalmazza. A modell tehát legalább két interfész működését tételezi fel: az egyik az akusztikai jel és a közbenső reprezentáció között található, a másik pedig a közbenső reprezentáció és a lexikon között. A közbenső reprezentáció azért fontos, mert a lexikai hozzáféréshez kizárólag a hangsúlyos szótagokat használjuk fel, vagyis ezek a beszédfolyam azon részei, amelyek beindítják a lexikai feldolgozást. A hangsúlytalan szótagok (illetve akár a hangsúly nélküli funkciószavak) a hangsúlyos szótagok mindkét oldalán valamilyen mintázatfelismerő elemzés révén kerülnek feldolgozásra, illetve a hallgató fonotaktikai és morfofonemikus ismereteire támaszkodnak. Miután a hangsúlyos szótag elindította a lexikai feldolgozást, a további elemzés feltételezhetően úgy történik, mint ahogyan azt a hagyományos beszédfeldolgozási modellek (pl. kohort-modell) elképzelik: az aktiválódott, egymással versengő lexikai elemek közül az választódik ki, amely leginkább megfelel az inputnak.

Grosjean és Gee (1987) ugyanakkor top-down folyamatokat is feltételez: ezek egyrészt magának a szónak a felismerését, másrészt pedig a hangsúlytalan szótagoknak az azonosítását segítik. A két szerző azt is kiemeli, hogy a fonotaktikai szabályok fontos szerepet játszanak, hiszen ezek segíthetnek eldönteni, hogy mely hangsúlytalan szótagok járhatnak együtt a hangsúlyosakkal. A szerzők szerint a prozódiai információk egy másik szempontból is igen fontosak lehetnek, ez pedig az, hogy a prozódiaira vonatkozó fonológiai szabályok bizonyos predikciókat tesznek lehetővé a szakaszhatárokkal kapcsolatban. Például az angolban egy *hangsúlyos-hangsúlytalan-hangsúlyos-hangsúlyos* szekvenciát a rendszer minden bizonnyal úgy fog szegmentálni, hogy különválasztja a *hangsúlyos-hangsúlytalan-hangsúlyos* hármast, és egy következő szóhoz tartozónak jelöli az utolsó hangsúlyos szótagot (természetesen a magyar nyelvben eltérő szabályok működnek). Mindez azt jelenti, hogy pusztán a szupraszegmentális információ alapján, mielőtt még bármilyen, beszédhangokkal kapcsolatos feldolgozás történne, a kijelentés szegmentációjával kapcsolatban már készen lehet egy olyan „prozódiai váz”, amely bár később felülbírálnak, minden bizonnyal nagymértékben segíti a szófeldolgozást.

A beszédfolyam szavakra való szegmentációjában, és így az egész szófelismerési folyamatban tehát úgy tűnik, fontos szerepet játszanak a prozódiai jellemzők, illetve, mint láttuk, elsősorban a szóhangsúly. A hangsúlynak a lexikai hozzáférésben játszott szerepével kapcsolatban empirikus adatok is rendelkezésre állnak. Cutler és Norris (1988) egy úgynevezett beágyazásos paradigmát alkalmazott a hangsúlyos szótag mentén való lexikai hozzáférés vizsgálatára. A kísérleti személyek feladata az volt, hogy olyan jelentés nélküli álszavakba ágyazott célszavakat detektáljanak, amelyek jelentéssel rendelkeztek. Az álszavak két szótagosak voltak, és vagy csak az első, vagy pedig mindkét szótag hangsúlyos volt. A második szótagra helyezett hangsúly esetében azonban a célszó átnyúlt a szakaszhatáron. Például a *mint* szót két álszó kontextusában kellett detektálni: a *mintesh* és a *mintayve* esetében. A *mintesh*-nél az első szótag, vagyis a *mint* hangsúlyos, a *mintayve* esetében viszont az angol nyelv hangsúlyozá-

si szabályainak megfelelően a *tayve* is hangsúlyos lesz. Vagyis ha valóban a hangsúlyos szótag indítja el a lexikai hozzáférést, akkor a *mintayve*-hoz hasonló kontextus esetében a *tayve* elindít egy második lexikai feldolgozást is, és ez megnehezíti a *mint* szó detektálását, mivel a szó utolsó hangját a szegmentálási folyamatok egy másik szó részeként fogják feldolgozni. A kísérlet eredménye valóban alátámasztotta ezt a feltételezést: ha a detektálandó szó átnyúlt az álszóban a hangsúlyos és hangsúlytalan szakasz határára, akkor mintegy 80 ms-mal tovább tartott a célszó detektálása.

A hangsúly észlelésének idegrendszeri háttere

A hangsúly feldolgozásának idegrendszeri hátterét viszonylag kevés tanulmány vizsgálta. Berman és munkatársai (2003) például arra voltak kíváncsiak, hogy a hangsúly feldolgozásában részt vevő agyi területek a feldolgozás során mutatnak-e bármiféle lateralizációt. PET (pozitron emissziós tomográfia) és eseményhez kötött agyi potenciál- (EKP)mérések segítségével azt találták, hogy a szavak detekciója a bal oldalra lokalizálható, a hangsúly észlelése viszont inkább jobb oldali feldolgozási fölényt mutat. Egy másik vizsgálatban Aleman és mtsai (2005) funkcionális képalkotó eljárást (fMRI) alkalmazva kimutatták, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok diszkriminációja során a bal oldali superior temporális területek poszterior része aktiválódott. Az aktiváció egyaránt kiterjedt a superior temporális tekervényre (STG) és árokra (STS). Ez az aktivitási mintázat érdekes módon akkor is megjelent, amikor a kísérleti személyek nem hallották, hanem elképzelték a képernyőn megjelenő szavak prozódiai szerkezetét. Ezenkívül a bal inferior frontális tekervény területén (Br 44 = Broca-terület) is találtak aktivációt. Mindez arra utal, hogy a hangsúly-információ feldolgozása során a kísérleti személyek a motoros kódra is támaszkodtak, mégpedig mind a hallgatási, mind a képzeleti feladat során. Aleman és mtsai eredménye szerint tehát a hangsúly-információ feldolgozása a bal és nem a jobb oldali agyi területekhez köthető, ez pedig ellentmond Berman és mtsai (2003) adatainak. Jelenleg a prozódiai információk feldolgozásának agyi lokalizációja erősen vitatott. A vita egy lehetséges megoldása Gandour és mtsai (2004) szerint az, hogy a prozódia feldolgozását a feladattól függően eltérő agyi területek végzik: valószínű, hogy a prozódia általános feldolgozása elsősorban a jobb féltekéhez köthető, az információnak a magasabb szintű nyelvi feldolgozásban való felhasználásakor azonban mindenképp a bal féltekének a részvételére van szükség.

A beszédészlelést kísérő agyi elektromos változások

Vizsgálatunkban a két típusú (szegmentális és szupraszegmentális) beszédjellemező feldolgozásának agyi elektromos korrelátumait tanulmányoztuk. A beszédhangeltérések feldolgozásának vizsgálatára leggyakrabban az úgynevezett *passzív kakukktójás*

paradigmát alkalmazzák. Ebben egy gyakori (*standard*) és egy ettől valamilyen ingerdimenzióban eltérő, ritka inger (*deviáns*) felváltva mutatnak be, miközben a kísérleti személyek figyelme egy elterelő feladatra irányul, azaz a hallott ingereket figyelmen kívül hagyják. A passzív kakukktójas helyzetben a deviáns inger – ha a standardtól megkülönböztethető – kivált egy, a változás kezdetét 100–250 ms-mal követő, frontocentrális maximumot mutató negatív, a poszterior területeken pedig polaritásfordulást mutató eseményhez kötött agyi potenciált, az úgynevezett Eltérési Negativitást (EN) (Näätänen, 2001). Az EN-t első leírása óta (Näätänen, 1978) mind humán, mind állatkísérletekben (pl. Csépe, 1987) sokat vizsgálták. Näätänen (2001) szerint az EN egyedülálló mérőeszköze a hallási diszkrimináció pontosságának, így valójában a modern képpalkotó eljárások sem vehetik fel vele a versenyt, már csak azért sem, mivel ezek egyike sem kínál ilyen pontos idői felbontást. Ráadásul az EN jelzi a diszkrimináció pontosságát is: minél jobb a megkülönböztetés, annál nagyobb az EN (Lang és mtsai, 1990).

Számos bizonyíték szól amellett is, hogy az EN-komponens megjelenik a beszédin-gerek eltéréseire is, feltéve ha azokat a személyek detektálni képesek. A fonémakont-rasztokra megjelenő EN első leírása Aaltonen és munkatársai (1987) nevéhez fűző-dik, akik azt találták, hogy az EN megjelenik például akkor, ha a finn /y/ hangot ese-tenként az /i/ hang váltja fel, illetve, ha az /i/ helyett egy /i/ és /y/ közötti beszédhang hallható, akkor a komponens kisebb lesz. Ez az EN-nek az akusztikai jellemzők meg-változására való érzékenységet mutatja. Ehhez hasonlóan, Kraus és mtsai (1996) csak azoknál a gyermekeknél találtak EN-komponenst a /da-/ga/ kontrasztra, akik egyébként a viselkedéses feladatokban is képesek voltak a két szótag diszkrimináci-ójára. A beszédhangok eltéréseivel kiváltott EN ugyanakkor jellegzetes, egyes jellem-zőkre specifikus eltéréseket mutat az egyszerűbb akusztikai jelek által kiváltott EN-hez képest. Näätänen és mtsai (1997) kimutatták, hogy egy adott nyelvben létező beszédhangok nagyobb bal oldali EN-t váltanak ki, mint azok a beszédhangok, ame-lyek nem léteznek a nyelvben. Finn és észti anyanyelvű kísérleti személyeknek olyan magánhangzókat mutattak be, amelyek vagy léteztek a nyelvükben, vagy nem. Az eredmények szerint a finn személyek kisebb EN-t mutattak a nyelvükben nem létező hangokra, még akkor is, ha a hangok akusztikai eltérése a standard hanghoz képest egyébként nagyobb volt. Ráadásul a magne-toenkefalográfia módszerével (MEG) végzett vizsgálat azt is kimutatta, hogy a finn nyelvben létező hangokra a finn szemé-lyeknél a bal oldalon nagyobb EN jelent meg, a nyelvben nem létező hangokra viszont nem volt lateralizált válasz. Úgy tűnik tehát, hogy a beszédhangok kontrasztjaival kivál-tott EN kettős természettel rendelkezik: egyrészt egy olyan, a fonémákra jellemző akusztikus változás detekciójával jár együtt, amely egy mindkét oldalon jelentkező komponenst vált ki, másrészt pedig egy olyan nyelvspecifikus feldolgozás befolyása alatt áll, amely egy bal oldalra lokalizálható választ eredményez.

A beszédinformáció feldolgozásának agyi hátterével foglalkozó tanulmányokban mind ez idáig nem kapott jelentős figyelmet a szupraszegmentális információ feldol-gozása. Jelenleg két olyan vizsgálatról tudunk, amelyben ennek a jellemzőnek a fel-

dolgozását az EKP módszerével tanulmányozták. Mindkét vizsgálatban csecsemők hangsúly-megkülönböztetési képességeit vizsgálták, és azt találták, hogy egyrészt már a 4-5 hónapos csecsemők is képesek lehetnek a hangsúlymintázat eltéréseinek detektálására (Weber és mtsai, 2004), másrészt a specifikus nyelvi károsodás szempontjából veszélyeztetett gyermekek 5 hónapos korukban kevésbé érzékenyek a hangsúlymintázat eltéréseire (Weber és mtsai, 2005).

Jelen vizsgálat

Saját vizsgálatunkban a prozódiai jellemzők közül csak eggyel, a hangsúllyal foglalkoztunk. Ahogy láthattuk, a hangsúly jelentős szerepet tölt be a beszédnek a szavakra való szegmentálásában. Emiatt feltételezhető, hogy a beszéd megfelelő megértésében nemcsak a beszédhangok feldolgozása, hanem a prozódiai információk, köztük mindenekelőtt a szóhangsúly feldolgozása is alapvető fontosságú. Továbbá feltételezhető az is, hogy a beszédhangokhoz hasonlóan az emberi észlelőrendszer érzékeny a hangsúlymintázatban bekövetkező változásra is. Vizsgálatunkban ezért a hangsúlymintázatban bekövetkező változással kiváltott eseményhez kötött agyi potenciálokat (EKP) tanulmányoztuk. Célunk az volt, hogy megállapítsuk, képes-e az emberi agy a hangsúlymintázatban bekövetkező változás észlelésére preattentív helyzetben. Ezenkívül a jól ismert beszédhangkontrasztok feldolgozását is vizsgáltuk, annak érdekében, hogy a szegmentális és szupraszegmentális információk feldolgozását össze tudjuk hasonlítani. Feltételezésünk szerint mindkét jellemzőben bekövetkező változás detektálható preattentív módon, és a két jellemzőben bekövetkező változást a rendszer egymástól függetlenül dolgozza fel, amely az EKP-mintázatok különbségében nyilvánul meg.

Módszer

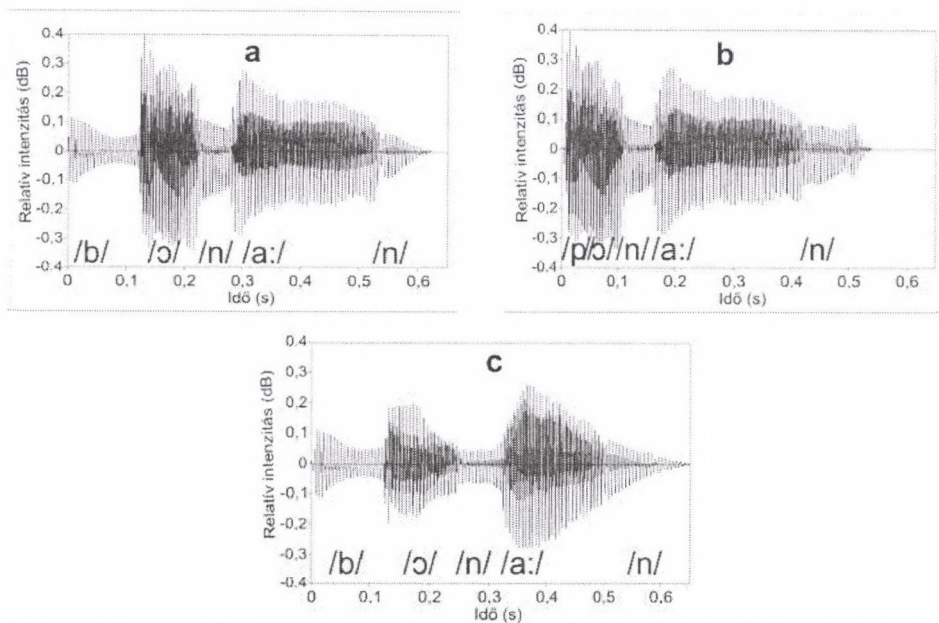
Résztvevők

A kísérletben 34, nagyrészt egyetemista korú személy vett részt (18–41 évesek), közülük 23 nő. A személyek mindannyian jobbkezesek voltak, és az audiometriai teszt szerint egyiküknek sem volt hallási problémája. A kísérlet megkezdése előtt a résztvevők informált beleegyező nyilatkozat formájában beleegyezésüket adták a vizsgálathoz, és a részvételért fizetést kaptak.

Ingerek

A kísérletben olyan egyszerű magyar szavakat használtunk, amelyeket egy női beszélő artikulált. Az ingereket számítógép segítségével rögzítettük és digitalizáltuk 44 kHz mintavételi frekvenciával. Három különböző ingerszót alkalmaztunk, egy standard és két deviáns ingert. A standard egy két szótagú, értelmes szó volt („banán”,

lásd 1a. ábra). Az úgynevezett „fonéma-deviáns” (1b. ábra) abban tért el a standardtól, hogy a szókezdő „b” fonémát annak zöngétlen párjára, azaz „p”-re változtattuk (vagyis a „panán” szót kaptuk).

1. ábra. A kísérlet ingerei. A standard (a) és a hangsúly-deviáns (c) közel azonos hosszúságúak (624 ms és 649 ms), és ugyanazokat a fonémákat tartalmazzák. A fonéma-deviáns (b) rövidebb a standardnál (538 ms) és a /b/ helyett a /p/ fonémát tartalmazza

A másik deviáns nem szegmentális, hanem szupraszegmentális struktúrájában tért el a standardtól: a szabályos magyar kiejtéstől eltérően ezen a második szótagon volt a hangsúly. Ezt az úgynevezett „hangsúly-deviánst” az eltérő hangsúlymintázattal rögzítettük (lásd 1c. ábra).

Eljárás

A kísérlet során a résztvevők akusztikusan szigetelt és elektromosan árnyékolt kísérleti helyiségben, egy kényelmes székben foglaltak helyet. A kísérleti ingereket fejhallgatón keresztül (AKG Varimotion System, K401), 70 dB SPL hangerővel hallották, és az ingerekkel kapcsolatban semmilyen feladatuk nem volt. Elterelésül egy általuk választott, hang nélkül bemutatott videofilmet néztek. Az ingereket random sorrendben mutattuk be, a deviáns inger valószínűsége 25% volt. A két különböző típusú deviánst különálló sorozatokban adtuk, minden sorozatban 150 standard és 50 deviáns szerepelt. Az ingerek közötti időtávolság (stimulus onset asynchrony, SOA) random módon változott 730–830 ms között. A SOA-random változtatása azért volt fontos, mert azonos SOA-értékek mellett a standard ingerek egy szabályos és ritmikus min-

tázatot alakítanak ki. A deviáns ingerek ezt a szabályosságot megtörik, ez pedig befolyásolhatja az ingerek közötti különbség észlelését (mivel elképzelhető, hogy a személyek ekkor nem a fonéma- vagy hangsúlykülönbségre reagálnak, hanem a szabályosság vagy a ritmus megváltozására).

A kísérlet tervezését és bemutatását a Presentation szoftverrel (0.55 verzió, www.neurobs.com) végeztük. A kísérlet időtartama körülbelül 1,5 óra volt, beleértve az elektródák felhelyezését és levételét.

Az agyi bioelektromos jelek rögzítése és elemzése

Az agyi elektromos aktivitás rögzítése egy 32 csatornás EEG regisztrálóberendezéssel történt (BrainAmp erősítő és BrainVision Recorder szoftver, BrainProducts GmbH). Az elektródákat elasztikus elektródasapka (EasyCap) segítségével helyeztük a kísérleti személyek hajas fejbőrére, a nemzetközi 10%-os rendszernek megfelelően. Az elektródákat az alábbi pozíciókban helyeztük el: Fp1, Fp2, F9, F7, F3, Fz, F4, F8, F10, FC5, FC1, FC2, FC6, T9, T7, C3, Cz, C4, T8, T10, CP5, CP1, CP2, CP6, P7, P3, P4, P8, O1, O2, P9, P10. Referenciaként a Pz elektróda, földként pedig az Fz és Fpz pozíciók között elhelyezett elektróda szolgált. Az elektródák kontaktimpedanciáját 10 k Ω alatt tartottuk. A felvétel során 500 Hz-es mintavételezési frekvenciát és 1–70 Hz közötti online sávszűrőt használtunk. A regisztrált adatok offline elemzése a BrainVision Analyzer szoftver segítségével történt. Az elemzés során elsőként az adatok szűrése történt meg, 0,5–30 Hz (24 dB/oct) közötti Butterworth sávszűrő segítségével. Ezt követte a nyers EEG szegmentálása 900 ms-os szakaszokra, az ingerek kezdetéhez szinkronizáltan (az inger kezdete előtt 100 ms-tól az inger kezdete után 800 ms-ig). A szegmentálást mindhárom ingertípusra külön végeztük el. Ezután a szegmentált adatok alapvonal-korrekciója (–100 ms-tól az ingerkezdetig tartó szakaszt figyelembe véve), majd a műtermékek kiszűrése következett. A műtermékeket az Fp1 és Fp2 elektródákon kerestük egy automatikus algoritmus segítségével, amely eltávolította a + μ –80 μ V-ot meghaladó feszültségértékeket tartalmazó szegmenseket.

A műtermékszűrés során a résztvevők közül 9-et zártunk ki a további elemzésből, mivel náluk az összes szegmens több mint 30%-át kellett eltávolítani a műtermékek miatt. Végezetül a megmaradó szegmenseket átlagoltuk, és az eredeti referenciát átszámoltuk az összes elektróda átlagos referenciaértékére. Ezt az eljárást Picton és munkatársai (2000) javasolják mint a legkevésbé torzító referenciaszámítási módot.

Statisztikai elemzés

A statisztikai elemzéshez az egyéni EKP-görbék csúcsmplitúdóit használtuk. A csúcsok mérése a frontocentrális csatornákon (F3, Fz, F4, C3, Cz, C4) automatikus csúcskereső algoritmus segítségével történt. A csúcsokat úgy definiáltuk, mint egy adott látenciaablakba eső, leginkább negatív deflekciókat, és attól az alapvonaltól számítva mértük őket, amelyet az inger kezdete előtti 100 ms-os szakasz aktivitásá-

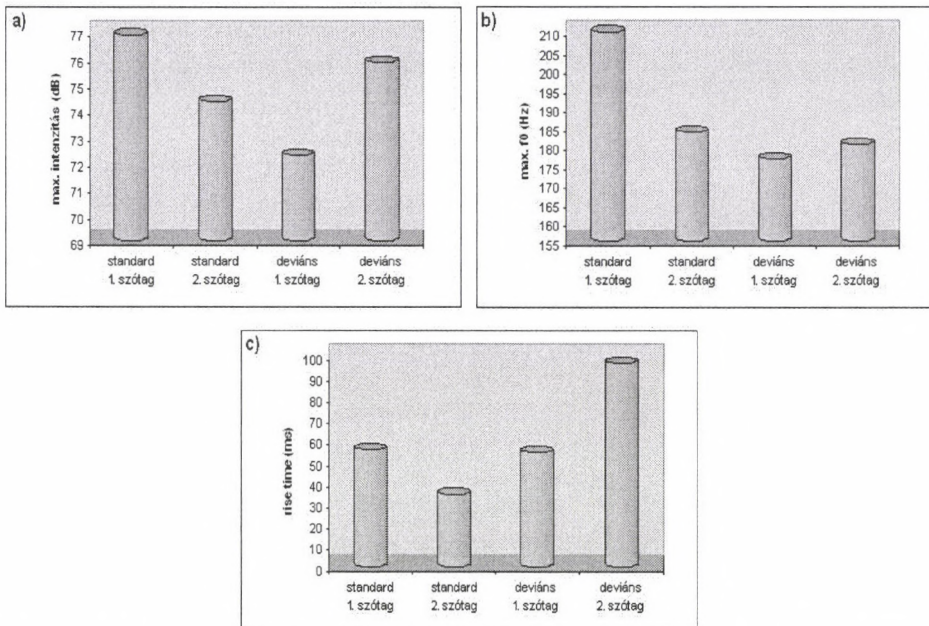
nak átlagolásával kaptunk. A fonéma-deviáns esetén a csúcs keresése 250–450 ms közötti látenciaablakban történt, míg a hangsúly-deviáns esetében 250–450, illetve 550–750 ms között. A látenciaablakokat a nagy átlagok (összes személy EKP-görbéinek átlaga) alapján jelöltük ki.

A különböző ingertípusok által a különböző elektródákon kiváltott agyi aktivitás összehasonlítása érdekében egy 6×2-es ismételt méréses varianciaanalízist végeztünk el, az Elektróda (F3, Fz, F4, C3, Cz, C4) és Feltétel (standard vs. deviáns) faktorokkal. A statisztikai elemzést három különálló ingerhelyzet esetében végeztük el: fonéma-deviáns, hangsúly-deviáns első válasz, hangsúly-deviáns második válasz. Az elemzés során a varianciaanalízis korrekciója érdekében a Greenhouse–Geisser (G–G) korrigált egyváltozós tesztet használtuk (adjusted univariate test), mivel az Elektróda faktor sok szintje miatt feltételezhető volt a szféricitási feltétel megsértése. Az egyes elektródákon elvezethető aktivitások összehasonlításához kontraszt-elemzést alkalmaztunk.

Eredmények

Akusztikai mérések

A hangsúly-deviáns több akusztikai jellemzőben is eltért a standardtól, amint azt a 2. ábra mutatja.

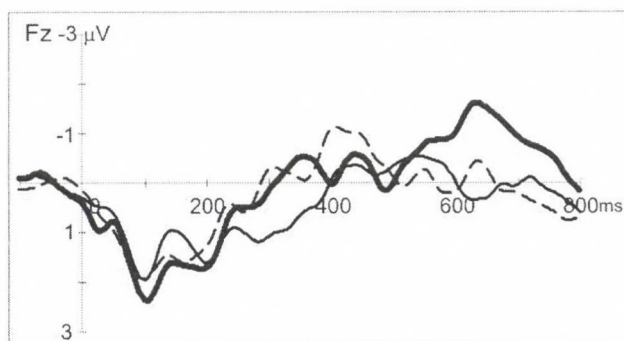
2. ábra. Az ingerek akusztikai mérésének eredményei. A standard és hangsúly-deviáns ingerek első és második szótagján három paramétert mértünk: (a) maximális intenzitás; (b) maximális F0; (c) rise time

Három akusztikai jellemzőt mértünk mindkét szó (standard és hangsúly-deviáns) mindkét szótagján (első és második). A maximális intenzitás, vagyis az adott szótagon belül az intenzitás legmagasabb értéke, a standard esetén az első szótagon volt nagyobb (77 vs. 74 dB), a deviáns esetén pedig a második szótagonál (76 vs. 72 dB). A maximális F0 értéke, azaz a szótagokon belül az alapprofrekvencia legmagasabb értéke, a standardnál az első szótagon (210 vs. 183 Hz), a deviánsnál pedig a második szótagon (180 vs. 177 dB) volt nagyobb. A harmadik akusztikai jellemző a rise time (maximális amplitúdó elérésének ideje), amely azt fejezi ki, hogy a szótag kezdete és a maximális intenzitás elérése között mennyi idő telik el, a standard esetén szintén az első szótagon volt nagyobb (55 vs. 34 ms), a deviánsnál pedig a második szótagonál (96 vs. 54 ms). Ahogy látható, mindkét szónál az első szótag rise time-ja nagyjából azonos, de a második szótag hangsúlytalan típusú inger esetében rövidebb ennél, hangsúlyos helyzetben viszont hosszabb. Vagyis a hangsúlyosságot nem az abszolút rise time, hanem a rise time-ok közötti relatív eltérés valósítja meg. Az akusztikai mérések tanúsága szerint tehát a hangsúly megvalósulása komplex, és több akusztikai jellemzőben is eltérést okoz. Ez a komplex eltérés egyébként a magyar nyelvre igen jellegzetes hangsúly-megvalósulás, amelyet a nyelvészek a nyomaték elnevezéssel jelölnek. Az eltérés minősége minden esetben hasonló, vagyis a hangsúlyos szótag az adott akusztikai jellemző többletét okozza (nagyobb intenzitás, F0, rise time).

EKP-eredmények

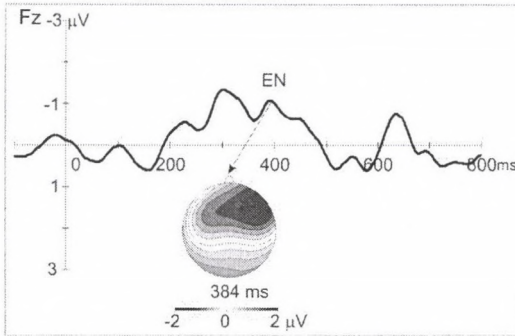
A 3. ábra összefoglalja a három különböző ingerre (standard, fonéma-deviáns, hangsúly-deviáns) adott EKP-válaszokat. A bemutatott EKP-görbék 25 személy egyéni válaszainak átlagából készült nagytalagok.

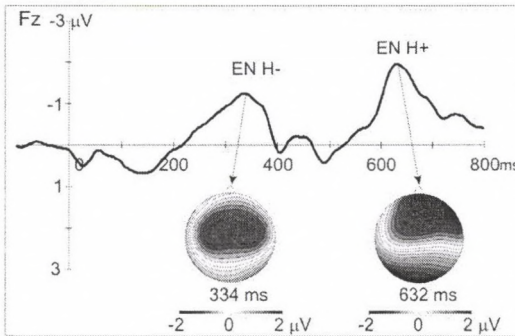
3. ábra. EKP-nagytalagok az Fz csatornán. A vékony vonal a standard, a szaggatott a fonéma-deviáns, a vastag pedig a hangsúly-deviáns ingerekre adott EKP-választ mutatja. Az ábrán és a további ábrákon a negativitás felfelé mutat, és az ábrázolt görbék 20 Hz-es aluláteresztő szűrővel vannak szűrve

Annak érdekében, hogy pontosabb képet alkothassunk a standard és deviáns ingerek által kiváltott EKP-ok különbségéről, a két görbe különbségét képeztük. A 4. ábra a fonéma-deviánséhoz tartozó különbségi görbét (deviáns mínusz standard) mutatja.

Ahogy az ábráról leolvasható, a deviáns által kiváltott válaszokon két negatív csúcs jelent meg 300 és 400 ms körül, amelyek közül a másodikat tekintettük EN-komponensnek, mivel a nagytalagok alapján az mutatkozott valódi negativitásnak. Az amplitúdóértékekből készült eloszlási térkép szerint az EN a frontocentrális elektródakon jelentkezett maximális amplitúdóval, és az okcipitális területek felett mutatott polaritásfordulást. Ez a polaritásfordulás Näätänen és munkatársai (2001) szerint az EN-komponens lényeges jellemzője, és tiszta hangok esetében elsősorban a masztoid elvezetésekben figyelhető meg. Kísérletünkben a fonéma-deviáns által kiváltott EN kismértékben jobb oldalra lateralizálódott.

4. ábra. A fonéma-deviánsra adott különbségi görbe az Fz csatornán (fonéma-deviáns mínusz standard). Az EN-komponens csúcsa 384 ms-nál volt. Az amplitúdóeloszlási térkép az EN-komponens csúcsának eloszlási mintázatát mutatja

5. ábra. A hangsúly-deviánsra adott különbségi görbe az Fz csatornán (hangsúly-deviáns mínusz standard). Az EN-komponensek csúcsa 334 és 632 ms-nál volt. Az amplitúdó eloszlási térképek az EN-komponensek csúcsainak eloszlási mintázatait mutatják

A hangsúly-deviáns esetében a különbségi görbe azt mutatja (lásd 5. ábra), hogy a hangsúly-deviánsra két eltérő csúcslátenciájú EN-komponens jelent meg, az első 330, a második pedig 630 ms-nál. A fonéma-deviánsához hasonlóan mindkét EN polaritásfordulást mutatott az okcipitális területeken. Az első EN centrális eloszlással, míg a

második jobb oldalra lateralizált és kissé frontálisabb eloszlással rendelkezett. A könnyebb megkülönböztetés érdekében az első EN-t „EN H–”-nak (hangsúly mínusz), a másodikat „EN H+”-nak (hangsúly plusz) neveztük el, mivel feltételezhetően az első a deviáns inger esetén jelentkező hangsúly hiánya, a másodikat viszont a többlet-hangsúly váltotta ki.

Statisztikai eredmények

A statisztikai elemzéshez az egyéni EKP-görbéken lemért csúcsok amplitúdóinak értékeit használtuk fel. A különböző feltételek esetében az egyes csatornákon mért átlagértékeket az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A standard és deviáns ingerek által kiváltott EKP-válaszok amplitúdóértékeinek átlagai és szórásai a 6 vizsgált csatornán és a három különböző ingerhelyzetben

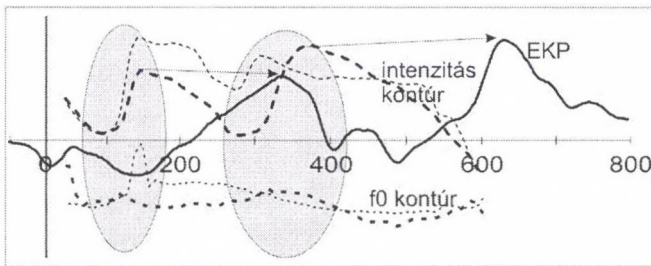
	Fonéma				H–				H+			
	standard		deviáns		standard		deviáns		standard		deviáns	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
F3	-0,58	0,16	-1,39	0,33	-0,58	0,16	-1,31	0,31	-0,71	0,14	-1,63	0,29
Fz	-0,63	0,19	-1,87	0,29	-0,63	0,19	-1,63	0,24	-0,81	0,12	-2,42	0,22
F4	-0,29	0,20	-1,84	0,29	-0,29	0,20	-1,23	0,30	-0,64	0,13	-2,05	0,22
C3	-0,69	0,10	-1,04	0,18	-0,69	0,10	-1,19	0,23	-0,62	0,12	-0,98	0,26
Cz	-0,76	0,13	-1,38	0,21	-0,76	0,13	-1,33	0,29	-0,75	0,10	-1,33	0,27
C4	-0,41	0,10	-1,10	0,19	-0,41	0,10	-1,26	0,24	-0,51	0,08	-0,68	0,18

Az ismételt mérések varianciaanalízis szignifikáns különbséget mutatott ki a standard és fonéma-deviáns ingerek által kiváltott EKP-ok között: szignifikáns Feltétel főhatást $F(1,24) = 25,66, p < 0,001$) és szignifikáns Feltétel $\times$ Elektroda interakciót [$F(5,120) = 7,13, p < 0,001$, G–G korrigált $p < 0,001$; G–G Epsilon = 0,57] találtunk. Az egyes elektródákon elvégzett kontrasztelemezések szerint a standard és deviáns feltétel között a C3 elektródát kivéve mindenhol szignifikáns különbség volt ($p < 0,01$). A hangsúly-deviáns által kiváltott két EN-t külön-külön vizsgáltuk. A H– esetén szignifikáns Feltétel főhatást kaptunk [$F(1,24) = 16,35, p < 0,001$], de nem volt interakció a Feltétel és Elektroda hatások között. A kontrasztelezés kimutatta, hogy a Cz elektróda kivételével minden vizsgált elektródán szignifikáns eltérés volt a két feltétel között ($p < 0,03$).

Végül a H+ esetén szignifikáns Feltétel [$F(1,24) = 24,76, p < 0,001$] és Elektroda főhatást [$F(5,120) = 13,49, p < 0,001$, G–G korrigált $p < 0,001$; G–G Epsilon = 0,59] kaptunk, valamint szignifikáns volt a kettő közötti interakció is [$F(5,120) = 6,22, p < 0,001$, G–G korrigált $p < 0,001$; G–G Epsilon = 0,58]. A kontrasztelezés eredménye szerint a két feltétel közötti különbség csak a frontális elektródákon (F3, Fz, F4) volt szignifikáns ($p < 0,01$).

Megbeszélés

Eredményeink azt mutatják, hogy mindkét deviáns inger szignifikáns EN-t váltott ki a frontocentrális elektródákon, vagyis mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális eltérés preattentív diszkriminációja megtörtént. A fonéma-deviáns által kiváltott EN jól dokumentált hatás: több szerző is bizonyította, hogy a beszédhangok egyes jellemzőiben bekövetkező változás EN-t vált ki (lásd Näätänen, 2001). Jelen tanulmányban reprodukáltuk ezt az eredményt, annyi különbséggel, hogy természetes beszédet és több szótagú szavakat használtunk, míg a szerzők nagy része szintetizált beszédet és egyszerű szótagokat alkalmaz kísérleti ingerként. Eredményeink azt bizonyítják, hogy az EN létrejön a hétköznapi helyzetekhez nagyon hasonló situációban is, azaz nem valamiféle laboratóriumi műtermék.

6. ábra. A standard és a hangsúly-deviáns inger akusztikai eltérése és az EKP-válaszok összefüggése. A vastag folytonos vonal jelöli a hangsúly-deviáns különbségi görbét (vö. 5. ábra), a szaggatott vonalak pedig a standard (vékony) és a deviáns (vastag) akusztikai változását. Az ábrán az intenzitás és a F0 változását is feltüntettük, és a szürkével jelölt területek jelzik azokat az időtartományokat, ahol a két inger közötti kritikus eltérések találhatók. A nyilak azt jelzik, hogy feltételezhetően az ingerek mely eltérései váltják ki az EN-válaszokat

A hangsúly-deviáns által kiváltott EKP-ok azt mutatják, hogy a hangsúlymintázat megváltozása preattentív feldolgozásra, azaz automatikus, a figyelemtől jelentősen független feldolgozásra kerül. Ugyanakkor adatainkból az is látható, hogy a hangsúly-deviáns a fonéma-deviánstól eltérő EKP-okat vált ki, mégpedig ahogy láttuk, két egymást követő EN-t, a fonéma-deviáns által kiváltott egy helyett. Ez tehát arra utal, hogy a szegmentális és szupraszegmentális jellemzők feldolgozása eltérő módon, és egymástól függetlenül történik. Feltételezéseink szerint a két egymást követő EN-t úgy értelmezhetjük, hogy az első EN a deviáns első szótagjának hangsúlyhiányára adott válasz, a második EN pedig a szavak második szótagján jelentkező hangsúlytöbbletre jelenik meg. A hangsúlyhiány és hangsúlytöbblet jelentős akusztikai változásokkal járt együtt. A 6. ábra illusztrálja a standard és deviáns közötti akusztikai eltéréseket, és azt, hogy ezek az eltérések milyen viszonyban állnak a létrejövő EN-válaszokkal. Az ábra mutatja a standard és hangsúly deviáns-inger intenzitás-

és F0 kontúriját. Az intenzitáskontúrok elsőként az ingerkezdet után kb. 150 ms-mal térnek el egymástól, amikor is a deviáns intenzitása és az intenzitás növekedése kisebb, mint a standardé. A rise time-ban ugyanakkor nincs eltérés. Innentől kezdve komplex változások láthatók a kontúrokban, de körülbelül 350 és 400 ms között ismét markáns eltérés tapasztalható: az intenzitás nagysága ugyan mindkét ingernél hasonló, de a rise time a deviánsnál nagyobb. Az F0 változása lényegében követi az intenzitás változását: 150 ms-mal az inger kezdete után a standard esetében egy jelentős F0 csúcs látható, amely hiányzik a deviánsnál. 350-400 ms-nál ugyanakkor a deviáns F0 értéke nagyobb, bár ez a különbség jóval kisebb, mint az inger elején. A 6. ábrán azt is ábrázoltuk, hogy ezen eltérések milyen összefüggésben állnak a megjelenő EN-válasszal. Ahogy az ábrán látható, a két inger közötti akusztikai eltéréseket konzisztens módon 160, illetve 150 ms-os különbséggel követik az EN-válaszok. Vagyis feltételezhetjük, hogy a kapott EN-mintázat valóban a szupraszegmentális jellemzőkben bekövetkező változásokat jelzi, illetve pontosan, időben szinkronizáltan követi az akusztikai eltéréseket. Az észlelőrendszer tehát specifikus érzékenységet mutat a hangsúlymintázat eltéréseire, és mind a hangsúlytöbbletet, mind pedig a hangsúlyhiányt automatikusan detektálja. A hangsúly hiányának detektálása felveti azt a kérdést, hogy ebben az esetben vajon csak az akusztikai jellemzők közötti eltérés detekciójával van-e dolgunk, vagy ennél többről, valamilyen magasabb szintű nyelvi (fonológiai) szabálysértésre adott válaszról van-e szó, azaz arról, hogy az elvárt szókezdő szótaghangsúly helyett egy hangsúlytalan szótag hallható. Jelen kísérletből nem derül ki egyértelműen, hogy melyik esettel állunk szemben, hiszen a hangsúly hiánya egyszerre jár együtt akusztikai és fonológiai változással, így ennek a kérdésnek a megválaszolásához további vizsgálatok szükségesek.

A kézirat elfogadva: 2006. október

Irodalom

- AALTONEN, O., EEROLA, O., HELLSTRÖM, A., UUSIPAikka, E., LANG, A. H. (1997): Perceptual magnet effect in the light of behavioral and psychophysiological data. *Journal of the Acoustical Society of America*, 101, 1090–1105.
- ALEMAN, A., FORMISANO, E., KOPPENHAGEN, H., HAGOORT, P., DE HAAN, E. H. F., KAHN, R. S. (2005): The Functional Neuroanatomy of Metrical Stress Evaluation of Perceived and Imagined Spoken Words. *Cerebral Cortex*, 15, 221–228.
- BERMAN, S. M., MANDELKERN, M. A., PHAN, H., ZAIDEL, E. (2003): Complementary hemispheric specialization for word and accent detection. *Neuroimage* 19, 319–331.
- CUTLER, A., CLIFTON, C. (2003): Comprehending spoken language: a blueprint of the listener. In BROWN, C. M., HAGOORT, P. (eds): *The Neurocognition of Language*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- CUTLER, A., NORRIS, D. (1988): The role of strong syllables in segmentation for lexical access. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 14(1), 113–121.

- CSÉPE, V., KARMOS, G., MOLNÁR, M. (1987): Evoked potential correlates of stimulus deviance during wakefulness and sleep in cat-animal model of mismatch negativity. *Electroencephalography and Clinical Neurophysiology*, 66, 571–578.
- GANDOUR, J., TONG, Y., WONG, D., TALAVAGE, T., DZEMIDZIC, M., XU, Y., LI, X., LOWE, M. (2004): Hemispheric roles in the perception of speech prosody. *NeuroImage*, 23, 344–357.
- GÓSY Mária (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GROSJEAN, F., GEE, J. (1987): Prosodic structure and spoken word recognition. *Cognition*, 25, 135–155.
- KRAUS, N., MCGEE, T., CARRELL, T. D., ZECKER, S. G., NICOL, T. G., KOCH, D. B. (1996): Auditory neurophysiologic responses and discrimination deficits in children with learning problems. *Science*, 273, 971–973.
- LANG, H., NYRKE, T., EK, M., AALTONEN, O., RAIMO, I., NÄÄTÄNEN, R. (1990): Pitch discrimination performance and auditory event-related potentials. In BRUNIA, C. H. M., GAILLARD, A. W. K., KOK, A., MULDER, G., VERBATEN, M. N. (eds): *Psychophysiological brain research, 1*. Tilburg, Tilburg University Press, 294–298.
- MARSLÉN-WILSON, W. D., WELSH, A. (1978): Processing interactions and lexical access during word recognition in continuous speech. *Cognitive Psychology*, 10, 29–63.
- MARSLÉN-WILSON, W. D. (1987): Functional parallelism in spoken word-recognition. *Cognition*, 25, 71–102.
- NÄÄTÄNEN, R., GAILLARD, A. W., MANTYSAALO, S. (1978): Early selective-attention effect on evoked potential reinterpreted. *Acta Psychologica (Amst)*, 42, 313–329.
- NÄÄTÄNEN, R., LEHTOKOSKI, A., LENNES, M., CHEOUR, M., HUOTILAINEN, M., IIVONEN, A., VAINIO, M., ALKU, P., ILMONIEMI, R. J., LUUK, A., ALLIK, J., SINKKONEN, J., ALHO, K. (1997): Language-specific phoneme representations revealed by electric and magnetic brain responses. *Nature*, 385, 432–434.
- NÄÄTÄNEN, R. (2001): The perception of speech sounds by the human brain as reflected by the mismatch negativity (MMN) and its magnetic equivalent (MMNm). *Psychophysiology*, 38, 1–21.
- PICTON, T. W., BENTIN, S., BERG, P., DONCHIN, M. E., HILLYARD, S. A., JOHNSON, R., MILLER, JR, G. A., RITTER, W., RUCHKIN, D. S., RUGG, M. D., TAYLOR, M. J. (2000): Guidelines for using human event-related potentials to study cognition: recording standards and publication criteria. *Psychophysiology*, 37, 127–152.
- WEBER, C., HAHNE, A., FRIEDRICH, M., FRIEDERICI, A. D. (2004): Discrimination of word stress in early infant perception: electrophysiological evidence. *Cognitive Brain Research*, 18(2), 149–161.
- WEBER, C., HAHNE, A., FRIEDRICH, M., FRIEDERICI, A. D. (2005): Reduced stress pattern discrimination in 5-month-olds as a marker of risk for later language impairment: Neurophysiological evidence. *Cognitive Brain Research*, 25(1), 180–187.

*Automatic processing of suprasegmental speech cues:
an event-related brain potential study*

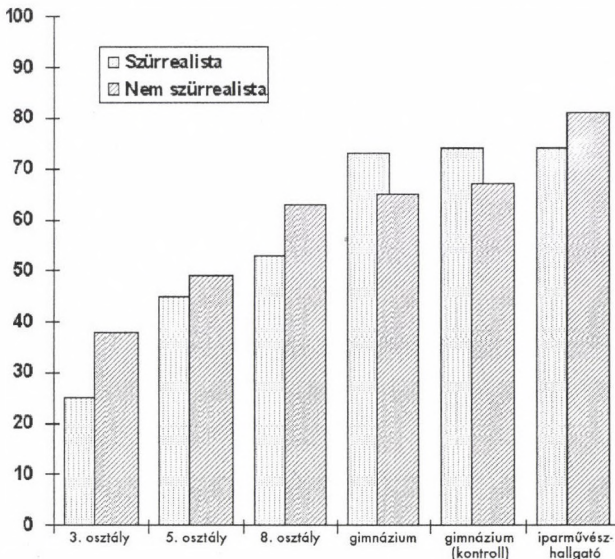
In the present study, we investigated the brain electrical correlates of the automatic processing of segmental and suprasegmental speech cues. In the study, we used a passive oddball paradigm, comparing the processing of standard stimulus (natural Hungarian word) with two deviants: in one, the standard was contrasted with a word having a different word-initial phoneme (phoneme-deviant), and in the other, the standard was contrasted with a word having the stress on the second syllable instead of the obligatory first (stress-deviant). The results of the study showed that both deviants elicited the Mismatch Negativity (MMN) components of the event-related brain potentials. Furthermore the stress deviant elicited two different MMN's: the first was interpreted as being a response to the lack of stress and the second, as a response to the additional stress. The results of the study demonstrated that the MMN appeared not only to the change in the segmental, but also in the suprasegmental speech cues, and thus the MMN may provide insight to the higher levels of speech perception.

FARKAS ANDRÁS

MTA Pszichológiai Kutatóintézete, Budapest

FESTMÉNYEK SZABAD FELIDÉZÉSE 1.*

Ebbinghaus óta foglalkoznak a pszichológusok a szófelidezés kérdéseivel. A szabad felidezés (free recalling) kísérleti eredményeinek összefoglaló tanulmányai találhatóak például Murdock (1962) és Glanzer (1972) dolgozataiban. Ebben a kísérleti paradigmában a személyek például 20 vagy 40 szóból álló listát látnak, vagy a listaelemeket külön-külön exponálják számukra, ezt követően a személyeknek a szókészletből minél többet fel kell idézniük, tetszőleges sorrendben. A szófelidzési gyakoriság a kísérleti csoportra az ún. „recenciagörbével” jellemezhető, amely az első néhány listaelem gyakori felidezésének fokozatos csökkenését követően egy mély plató körül ingadozik, majd a recens (utolsó 7) listaelem tájékán ismét a gyakori, esetleg a teljes felidezés irányába emelkedik.

1. ábra. 13 szürrealista és nem szürrealista képpár felidézése

* Készült az OTKA T456066 pályázat támogatásával.

Paivio (1971) a kettős kódolás bizonyítékaként ismertetett egy olyan kísérletet, amelyben a szavak helyett a szabad felidézésben képek is szerepeltek. A képekre a személyek lényegesen jobban emlékeztek vissza, mint a szavakra.

A művészetpszichológiában elkerülte a kutatók figyelmét a szabad felidézéses helyzet vizsgálata, például a festményeknél. A szerző (2001) egy korábbi dolgozatában a szürrealista és nem szürrealista képpárok felidézhetőségével kapcsolatban olyan eredményt mutatott be, amelyben a nem szürrealista képek előnye mutatkozott az előhívásnál minden vizsgált korosztályban, kivéve a gimnazista korcsoportban (lásd 1. ábra).

A felidézés kérdése általánosabban is feltehető. Milyen festményszám, milyen festői stílus, a tematikus homogenitás vagy az inhomogenitás segíti-e a felidézést? Hogyan alakul a sikeres felidézési arány a festményszám növelésével? Az utóbbi kérdésre adunk választ kétrészes cikksorozatunk második részében.

A korábbiakban végzett kísérletünkben a felnőtt egyetemista kísérleti csoportban iparművész hallgatók szerepeltek. Általában szakértő csoportnak szoktuk őket tekinteni. Tehát a laikus egyetemista populáció teljesítményéről nincs adatunk. Az a véleményünk, hogy náluk a szürrealista képeken megjelenő nyílt vagy rejtett agresszív és szexuális tartalmak lényegesen gátolni fogják a felidézést. Hogy a kuriózumérték hat-e, azt az alábbi kísérletsorozatban fogjuk megvizsgálni: (1) veszünk egy 40 elemű szürrealista képsort, melyet 10 festő alkotott, mindegyiktől 4-4 műalkotást mutatunk be. Ez az ingersor megegyezik a szürrealista festményeknél a prototípuság és a tetszés közötti kapcsolatnál alkalmazott ingersorral (Farkas, 2002; 2003). A szabad felidézéses kísérletben 5 fokú skálán tetszésítéleteket kérünk a 40 festményről, egyenként jelenítve meg a képeket. További skálákon is értékeltetjük a képeket az előbbi vetítés során, hátha találunk direkt összefüggést egy adott tulajdonság és a felidézés sikeressége között. Ezek a tulajdonságok a következők: erős emóciókat vált ki, visszaszító, gondolatébresztő, különös, tipikusan szürrealista, ismert. (2) Létrehozunk egy 50 elemű képsort egy inhomogén vegyes stílusú festménykészletből, amellyel szintén elvégezzük a kísérletet. Ezek XX. századi amerikai festők alkotásai lesznek. (3) Kiválasztjuk a legsikeresebben felidézett festőt a 10 szürrealista közül, előállítunk festményeiből egy 50 elemű képsort, amelyet az egyenkénti exponálásnál fogunk alkalmazni, és végrehajtjuk a szabad felidézéses kísérletet. Ezek a szabad felidézéses kísérletek a szokványos kísérletektől abban térnek el, hogy exponálásakor minden képről tetszésítéletet kérünk egy 5 fokú skálán azért, hogy növeljük kísérleteink művészetpszichológiai relevanciáját.

1. Kísérlet

Módszer

Személyek

23 fő II. évfolyamos pszichológia szakos egyetemista

Ingerok

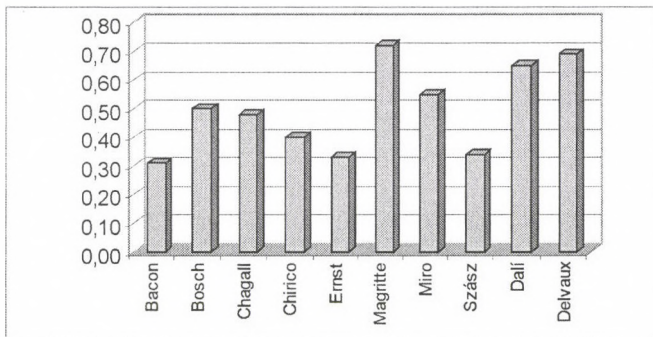
Bacon, Bosch, Chagall, Chirico, Ernst, Magritte, Miró, Szász Endre, Dalí, Delvaux
4-4 festménye szerepelt az ingersorban. A képek randomizálva voltak.

Eljárás

A képeket számítógépes projektorral mutattuk be 1m×1m-es fehér felületen. Az expozíciós idő kb. 20 mp-ig tartott, mivel a személyeknek 7 skálán kellett értékelni a képeket. A skálák 5 fokúak voltak. Az 1-es azt jelentette, hogy egyáltalán nem rendelkeznek az adott tulajdonsággal az adott kép, az 5-ös azt jelentette, hogy a jellemző teljes mértékben érvényes az adott képre. A skálák a következők voltak: tetszik, erős émo-
ciókat vált ki, visszataszító, gondolatébresztő, különös, tipikusan szürrealista, ismert. Az utolsó festmény kódolását követően egy tiszta papírra le kellett írni néhány szót minden képről, amilyen sorrendben eszükbe jutott. Például ilyeneket: – fogalmazott az instrukció – „fekvő akt”, „fasor naplementével”. A feladat az volt, hogy minél több képre emlékezzenek vissza a személyek, és jegyezzék le az arra jellemző szavakat. A feladatnál időkorlát nem volt, de általában a személyek a felidézési részt legfeljebb fél óráig végezték. Ezt követően újra levetítettük a képeket, és a személyeknek a szöveg alapján be kellett azonosítaniuk, hogy melyik képre gondoltak a felidézett szöve-
ges bejegyzéseknél.

Eredmények

Az átlagértékek az egyes skálákon a következők: tetszik: 3,032, erős émo-
ciókat vált ki: 2,915, visszataszító: 2,085, gondolatébresztő: 3,013, különös: 3,592, tipikusan szürrea-
lista: 3,364, ismert: 0,24, felidézési arány: 0,497. Ez utóbbi érték szokatlanul magas sza-
bad felidézéses helyzetben. A tetszés átlagos, a képek közepesen váltanak ki erős émo-
ciókat, érdekes, hogy viszonylag alacsony a visszataszító hatásuk, közepesen gondolat-
ébresztők. Inkább különösek. Összhangban a szürrealista stílus lényegével, inkább
szürrealisták. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti 2002-es, 2003-as kísérletekben az
ingerkészletet úgy állítottuk össze, hogy a szürrealizmus különböző fokozatait egyenle-
tesen fedje le. Az ismertség tekintetében kevésbé ismert képekről van szó, legalábbis
jelen kísérleti csoportunknál. Ez azért volt fontos, hogy a stílushatást el ne nyomja az is-
mertségi hatás. A felidézési gyakoriságok festőnként lebontva a 2. ábrán találhatóak.

2. ábra. A felidézés sikeressége a festők alkotásaira átlagolva

A legkisebb felidézési sikerességgel Bacon, Ernst és Szász rendelkezett, mintegy 30% körüli értékkel. Magasan kiemelkedett a felidézetttség tekintetében az a négy kép, amelyet René Magritte festett. A képek több mint 70%-át tudták a személyek felidézni, holott a megfelelő képek ismertsége csak 23% volt. A második helyen Delvaux-t idézték fel 18%-os ismertséggel, a harmadik helyen Dalí állt 58%-os ismertséggel. Utóbbi esetben az ismertség segíthette a felidézést.

A felidézésben győztes Magritte képeiből alkottuk meg a 3. kísérlethez azt az 50 elemű képsort, amellyel a szürrealista képekre való visszaemlékezést vizsgáltuk.

A felidézés sikertelenségét-sikerességét 0-1-gyel kódoltuk. Személyenként korrelációt számítottunk a felidézés és a felvett paraméterek között. Ezzel próbáltuk megállapítani, van-e olyan személy, akinél a tetszés és a további paraméterek elősegítik a felidézést. A korrelációnál a kritériumszintet $p < 0,05$ -on állapítottuk meg.

Az eredmények: 4 olyan személyt találtunk a 23 fő között, aki a neki inkább tetsző képeket könnyebben felidézte, 5 személyt a felidézésben a kiváltott erős emóció segítette, 2 személyt gátolta, 1 személyt facilitálta a felidézésben a kép visszataaszító volta, 2 személyt a képek gondolatgazdagsága segítette, a különösség 4 személynél pozitív, 1 személynél negatív hatást gyakorolt a felidézésre. A szürrealista stílustipikusság 5 személynél elősegítette a felidézést, 1 személynél gátolta. Az ismertség 9 személynél játszott pozitív szerepet a felidézésben. Megállapíthatjuk, hogy nincsen egységes stratégia, amelyet a személyek alkalmaztak a felidézésnél, hanem inkább egyéni stratégiák köthetők bizonyos személyekhez, de nem mindenkihez.

2. Kísérlet

Módszer

Személyek

18 fő III. évfolyamos pszichológia szakos egyetemista

Ingerek

50, inkább figuratív kép „*A XX. századi ameikai festők*” című ingersorból. Részletebben lásd Farkas (2006).

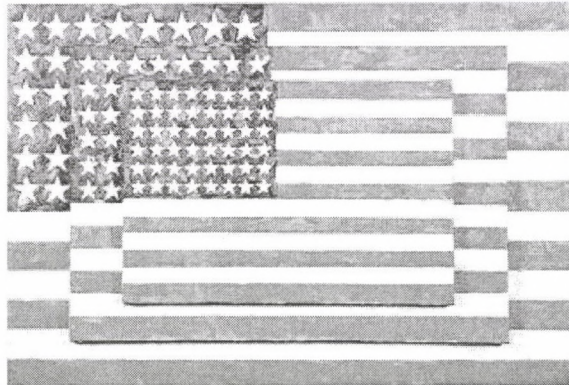
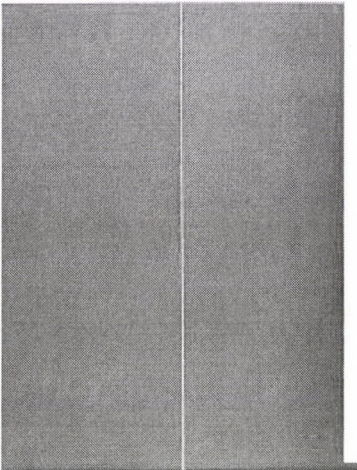
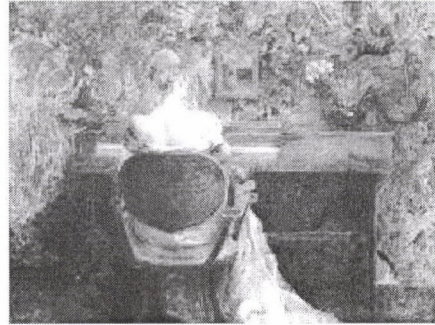
Eljárás

Az 1. kísérlethez hasonlóan az 50 képet egyenként exponáltuk, ezt követően szabad felidézéses eljárást alkalmaztunk. Mindössze egy kérdésre kellett válaszolni az 5-fokú skálán: mennyire tetszik a kép a személynek. A felidézést követő vetítés során a személyek beazonosították a képekhez tartozó szöveges bejegyzéseket, azaz bejelölték, hányadik képre emlékeztek vissza az adott bejegyzésnél.

Eredmények

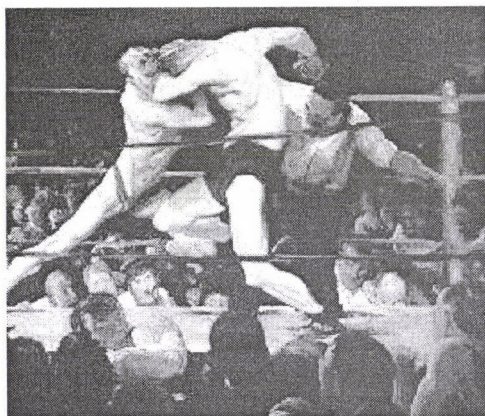
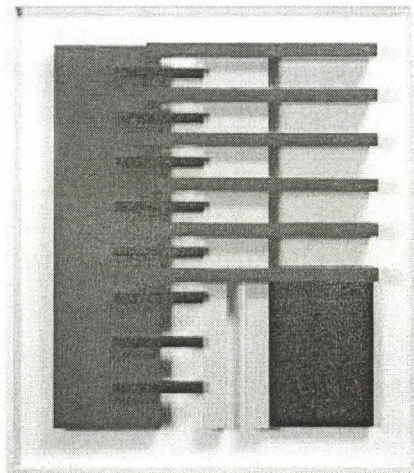
Az eredmények közül az átlagos felidézési szinteket nézzük meg elsőnek. Az 50 képből álló amerikai festők képsoránál a sikeresen felidézett képek részaránya 0,569. A 40 elemű szürrealista képegyüttesnél ez az érték 0,497. A két értéket a szórásokat is figyelembe vevő d-statisztika szerint $(-3,084)$, $p < 0,01$ szinten szignifikánsan különbözik egymástól. Tehát azzal az érdekes jelenséggel találtuk magunkat szemben, hogy az ingersor növelésével nő a felidézés sikeressége. A tanulmány 2. részében a fokozatos növekedés kérdését fogjuk vialatóra.

Illusztrációként lássunk 4-4 festményt az 1–2. képen. Az 1. képen 78%-ban sikeresen felidézett festmények szerepelnek. A 2. képen a bokszot ábrázoló kép sikeres felidézettisége mindössze 10%. A további három kép felidézettisége 22%. Az ábrákon nem szereplő többi kép felidézettisége e két szélsőség között helyezkedik el.

1. kép. A legsikeresebben felidézett képek a „XX. századi amerikai festők” ingersorozatból

2. kép. A legkevésbé sikeresen felidézett képek a „XX. századi amerikai festők” ingersorozatból

A sikeresen és kevésbé sikeresen felidézett képek között sem tematikai, sem stílusbeli különbséget nem lehetett felfedezni. Mindkét csoportba néhány nonfiguratív kép is került. Ez sem látszik választóvonalnak, pedig ha a kettős kódolás elméletére gondolunk, valószínűsíthető, hogy a nonfiguratív képeket nehezebb szavakkal kódolni.

A következőkben megnézzük, hogy az 50 Magritte-kép hogyan hat a szabad felidézés során.

3. Kísérlet

Módszer

Személyek

A kísérletben 18 fő pszichológushallgató vett részt.

Ingerek

50 Magritte-kép véletlenszerű sorrendben.

Eljárás

Az eljárás megegyezett a 2. kísérletben alkalmazottal.

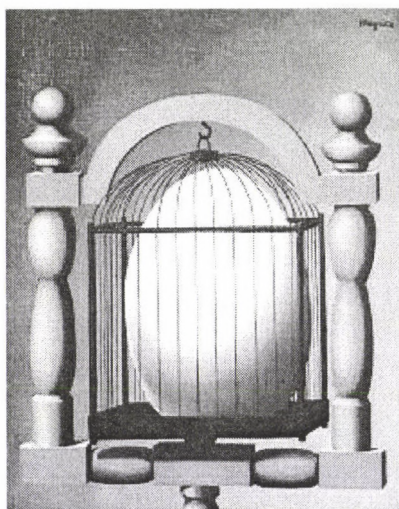
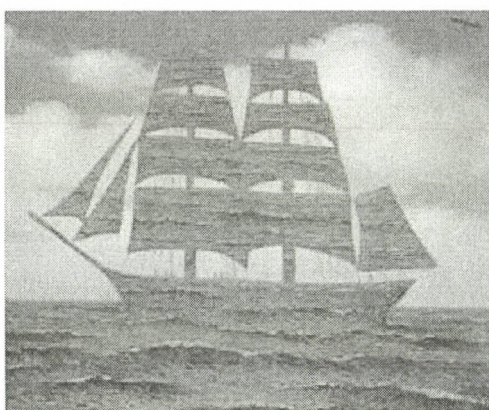
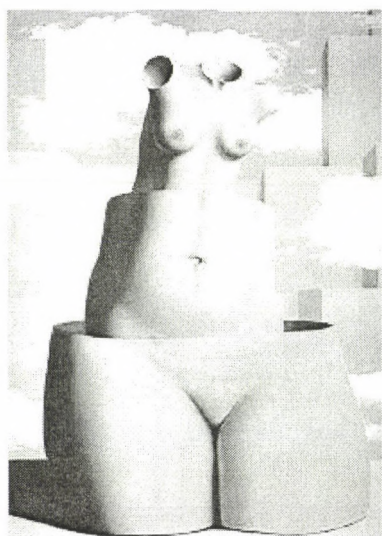
Eredmények

Először a felidézések átlagát számítjuk ki: 0,620. Ez az érték a d próba tanúsága szerint mindkét korábbi átlagértéknél magasabb, $p < 0,01$. Ez több szempontból érdekes eredmény:

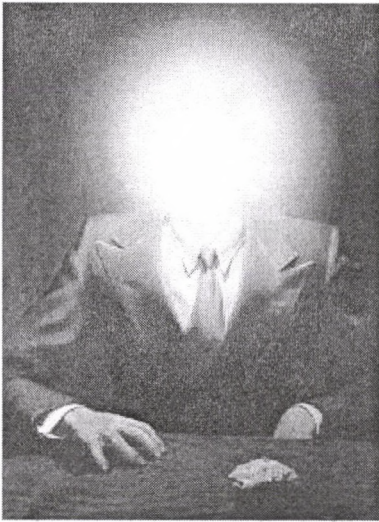
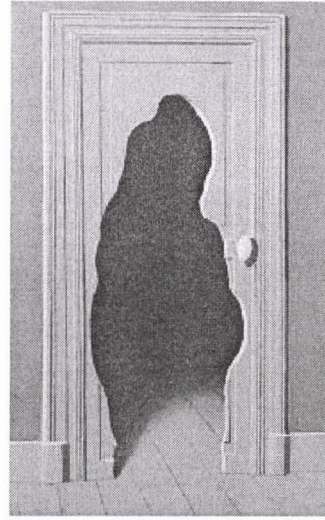
1. Az 50 szürrealista képből többre emlékeztek vissza a személyek, mint a vegyes stílusú, XX. századi ameikai képeknél. Tehát van olyan szürrealista festő, aki könnyebben felidézhető, mint a nem szürrealista. Kérdés, mi lett volna a felidézési rangsorban alacsonyabb helyet elfoglaló festők esetén (például Bacon, Ernst, Szász). Erre csak további kísérletekkel tudnánk választ adni.

2. Van-e valami specifikumuk a Magritte-képeknek, amely elősegíti a felidézést? Ennek megválaszolásához mutassunk be könnyen felidézhető és nehezen felidézhető Magritte-festményeket a 3–4. képen.

3. kép. A legsikeresebben felidézett képek a Margritte-ingersorozatból

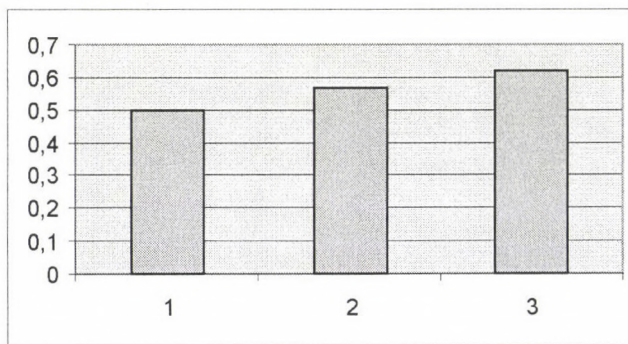
4. kép. A legkevésbé sikeresen felidézett képek a Margritte-ingersorozatból

A sikeresen és sikertelenül felidézhető Magritte-képek, a négy szélsőséges helyzetű kép alapján talán a félelemkeltés a megkülönböztető jegy. A sikeresen felidézhetőket a játékoság köti össze.

Megbeszélés

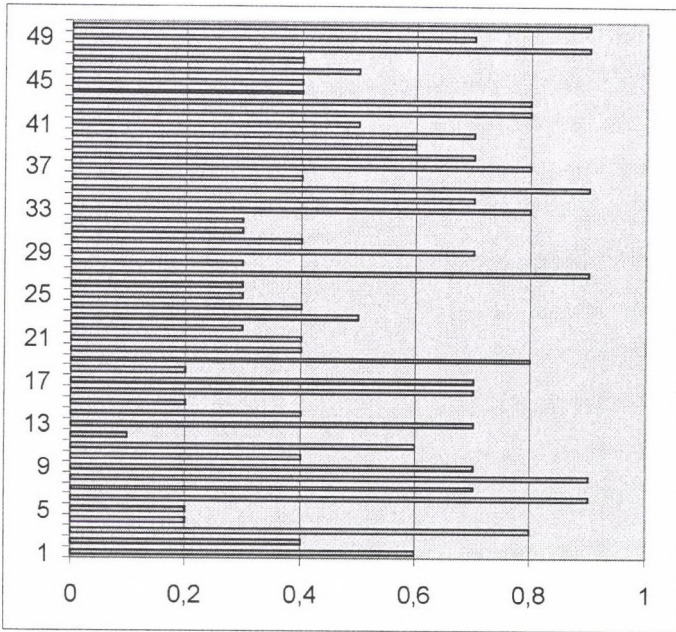
Az 1. kísérlettel kiválasztottunk egy szürrealista festőt, akit az eredmények tanúsága szerint viszonylag könnyű felidézni. Készítettünk egy stílus és festő szempontjából inhomogén 50 elemű ingersort, amelyet a 2. kísérletben teszteltünk. Ezt követően elkészítettük Magritte festményeiből az 50 elemű ingersort, és elvégeztük a szabad felidézési kísérletet. Az egyes kísérletekben a felidézés gyakoriságát ábrán is bemutatjuk: 3. ábra, felidézés sikeressége, 4. ábra: a 2. kísérlet eredményeként adódó hisztogram, 5. ábra: a 3. kísérlet eredményeként adódó hisztogram.

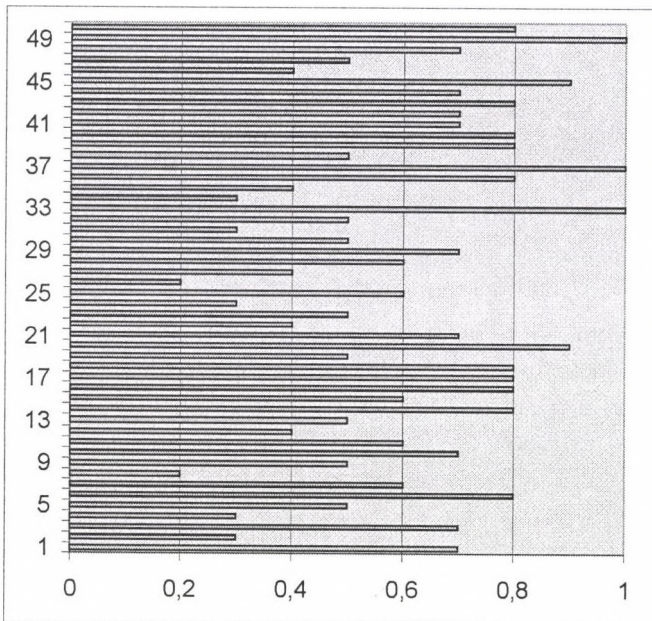
3. ábra. Felidézés sikeressége 1: szürrealista, 2: amerikai 3: Magritte

Mint látható, a 40 elemű ingersorból kevesebb elemet idéztek fel, mint az 50 eleműekből, az 50 eleműek között a Magritte-képek voltak előnyben. Az előbbieket még stílusazonos ingersorokkal is ellenőrizni kell, azaz azt, hogy általában a mintaelemszám növekedtével valóban növekszik-e a helyesen felidézett képek aránya, és milyen mintaelemszámig.

A 4. és 5. ábrán látható hisztogramok egyáltalán nem hasonlítanak egy tipikus recenziagörbéhez. Az ábrákon a függőleges tengely alja képviseli az alacsony sorszámú ingersorelemeket, a tetején található az 50. és környezete. A kezdeti elemekre a személyek egyáltalán nem emlékeznek jobban. Talán az ingersor hossza okozza ezt a sajátos eredményt. Az utolsó, legrecensőbb elemek helyes felidézése is esetleges. A középső szakaszban igen sok a sikeres felidézés. Ezt valószínűleg valamilyen szembetűnő sajátosság jelenlétével lehet magyarázni, de a konkrét válasz számos további kísérlet alapján adható csak meg.

4. ábra. A 2. kísérlet eredményeként adódó hisztogram

5. ábra. A 3. kísérlet eredményeként adódó hisztogram

Összefoglalva. Az a korábbi gyanúnk, hogy a felnőtt korosztály a művészhallgatókhoz hasonlóan viselkedik, és náluk is a szürrealizmusból áradó rejtett vagy nyílt agresszió és szexualitás elfojtáshoz vezet, ennek következtében csökken az ilyen típusú ingereknél a felidézés sikeressége, nem igazolódott, legalábbis a René Magritte-képeknél. A Magritte-festményeknél kapott eredmények Martindale legújabb elméleti eredményeivel is összefüggésbe hozhatók, amelyeket 2006-ban publikált (Kwiatkowski, Vartanian, Martindale). Azt találta, hogy kétértelmű feladatoknál kettős disszociáció megy végbe a neuronhálóban, amely erősebb aktivitást fog eredményezni. A könnyen felidézhető René Magritte-képek pedig éppen ezekkel a tulajdonságokkal rendelkeznek.

A kézirat elfogadva: 2006. szeptember

Irodalom

- FARKAS András (2001): Elfojtás vagy kuriózumhatás: Szürrealista és nem szürrealista képpárok felidézése. In PLÉH Csaba, LÁSZLÓ János, OLÁH Attila (szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 61–80.
- FARKAS András (2003): Az esztétikai ítélet – Művészetpszichológiai modellek. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FARKAS András (2006): Az esztétikai ítéletek terének kiterjesztése a tömegművészetre, a sikertelen művészetre és a silány művészetre. *Pszichológia*, 26, 77–94.
- GLANZER, M. (1972): Storage mechanisms in recall. In BOWER, G. H., SPENCE, J. T. (eds.): *The psychology of learning and motivation*. Vol. 5. New York, Academic Press.
- KWIATKOWSKI, J., VARTANIAN, O., MARTINDALE, C. (2006): Creativity and speed of information processing: A double dissociation between simple and an ambiguous task. In GOTTASDIENER, H., VILLATTE, J.-C. (eds.): *Culture and Communication*. Avignon, IAEA. 671–673.
- MURDOCK, B. B. Jr. (1962): The serial position effect in free recall. *Journal of Experimental Psychology*, 64, 482–488.
- PAIVIO, A. (1971): *Imagery and verbal processes*. New York, Holt.

Free recalling of different paintings 1

In three experiments, free recalling of different series of painting was studied. In the first experiment, 10 Surrealist painters with 4-4 paintings participated. The stimulus series contained 40 artworks. The average recall of paintings was 49.7 p. c. René Magritte was the most successful in respect of recalling with the value 70 p. c. In the second experiment, 50 American paintings from the 20th century took place. They were inhomogeneous regarding theme and style. The average recall of these paintings was 56.9 p. c. In the third experiment, 50 René Magritte paintings were considered. They had much ambiguity in their meanings. The average recall of these paintings was 62 p. c. According to the results the Surrealistic René Magritte won in respect of recalling. This result is in contradiction with the previous results of the author (Farkas, 2001), where the Surrealism resulted in less recall.

A PSZICHOLÓGIA olvasóinak ajánljuk a Gondolat Kiadó pszichológiai és pedagógiai kiadványaiból

SÁNTHA KÁLMÁN

Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban

Kutatás-módszertani Kiskönyvtár

E módszertani kiskötet a hazai és a külföldi szakirodalomra alapozva a kvalitatív mintavétel-kiválasztás kérdéseinek és problémáinak összegyűjtését, sokoldalú megközelítést és elemzését tűzi ki célul.

A kötet hat egymásra épülő fejezetből áll. A kvalitatív kutatás önálló területté válásának indokait és lépéseit, a kvalitatív vizsgálatok fejlődéstörténetét és a módszerek csoportosíthatóságának problémáit bemutató első fejezet után a második rész a kvalitatív kutatás folyamatlogikájának megismertetésére törekszik. A harmadik fejezet a kvalitatív mintavétel-kiválasztás etikai elveinek bemutatásával és az elméleti minta értelmezésével foglalkozik. A negyedik rész a mintavétel-kiválasztási stratégiák jellemzése mellett rámutat alkalmazásuk előnyeire és gyenge pontjaira is. Az ötödik fejezet gyakorlati útmutatót tartalmaz a különböző stratégiák alkalmazásához, célja a kvalitatív mintavétel-kiválasztás során felmerülő gyakori kérdések megválaszolása. Az utolsó rész a klasszikus és az új, alternatív, speciálisan a kvalitatív vizsgálatokra kifejlesztett elvek teljességét elemzi, majd szempontsort ad a kvalitatív vizsgálatok tervezésére, kivitelezésére és az eredmények bemutatására.

Kb. 96 oldal, vágott A/5, puhafedél

ISBN 963 9610 78 X

ISSN 1587-4494

Ár: 1450 Ft

FODOR LÁSZLÓ

Fejezetek a motivációkutatásból

A motivációkutatás fontosabb kérdései a következők: Milyen szerepe van a kultúrának és az örökletes tényezőknek a motiváció fejlődésében? Melyek a motivumtanulás alapvető formái? Miként színezik a különböző motívumok és érzelmek a racionális viselkedést? Milyen idegrendszeri központok felelősek a motivált viselkedés irányításáért? Melyek a sajátosan humán motívumok?

A pszichológiai motivációkutatás eredményei, azok gyakorlati felhasználása napjaink fogyasztói kultúrájában és életünk minden területén jelentős szerepet játszanak. Gondoljunk csak a marketingre, a reklámra, a szervezeti kultúrára vagy a választások idején felerősödő politikai kommunikációra.

A kötet remélhetően nem csak a pszichológia tanulmányozásával elkötelezettek foglalkozók számára nyújt érdekes szellemi kalandot.

300 oldal, vB/5, keménytáblás

ISBN 978 963 9610 45 3

Ár: 2980 Ft

A Gondolat Kiadó kiadványai megvásárolhatók és megrendelhetők:

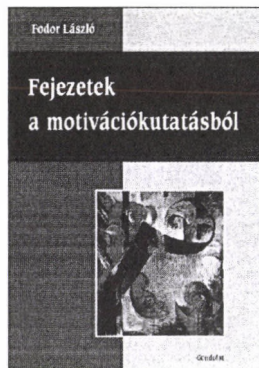
a kiadótól: Tel./fax: 06-1-486-1527, 486-1528,

gondolat@gondolat.axelero.net

www.gondolatkiado.hu

mintabolt: Gondolat Könyvesház, 1053 Budapest, Károlyi Mihály u. 16.

Tel.: 266-4999

Recenzió

KISS SZABOLCS

MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest

PTE Pszichológiai Intézet

A LOGIKA SZOCIOLÓGIÁJA¹

Jean Piaget: *Szociológiai tanulmányok*. Fordította Gervain Judit. Utószó Pléh Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 397 oldal. 2480 Ft. Szociológia sorozat.

Végere megjelent a várva várt tanulmánygyűjtemény Piaget-től! A magyar nyelvű olvasóközönség eddig csak szórványosan értesülhetett a genfi mester szociológiai munkásságáról. A hazai pszichológiatörténeti hagyományban Pléh Csaba már korábban is – nem csak a jelen kötet utószavában – számos írásban mutatta be a szociális konstruktivista Piaget-t. Ugyanő a BUKSZ 1994. évi nyári számában több Piaget-val kapcsolatos könyv bírálata kapcsán felsorolja a svájci szerző legfontosabb munkáit, és bemutatja magyarországi hatástörténetüket. Jelen könyvszemlének tehát nem célja ezek ismételt felsorakoztatása. Recenziómban alapvetően négy területet mutatok be. Először a könyvben is tetten érhető, Piaget-t ért hatásokról szólok. Másodszer a tanulmányokban döntő szerepet játszó témaköröket és téziseket mutatom be. Harmadszer napjaink Piaget-t ért kritikái közül érintek olyanokat, amelyek közvetlenül relevánsak a mű témái szempontjából. Végezetül Piaget mai hatásáról írok.

A Piaget-t ért hatások

A francia nyelven olvasó és író Piaget-ra a tanulmányokban Durkheim gyakorolta a legnagyobb hatást. Miben is mutatható ki ez az erős szellemi befolyás? A francia szociológiai iskola jeles képviselőjének egyik legismertebb szembeállítása a *mechanikus versus organikus szolidaritás* koncepció. Piaget ezt a kétféle társadalomszerveződési módot kapcsolja össze különböző gondolkodási formákkal. A mechanikus szolidaritás felel meg a tekintélyelvű, énközpontú gondolkodásnak, ahol is egy kijelentés elfogadása még nem követel meg racionális igazolási eljárásokat. Ezzel állítható szembe

¹ Jelen könyvszemle elkészítése során a szerzőt az OTKA T 043091 ny. számú pályázata támogatta.

az organikus szolidaritás által meghatározott fejlettebb gondolkodási stílus, melyben egy vélekedés rögzülése a demokratikus együttműködés és vita ésszerű eljárásain nyugszik. A bevezetőben röviden érintett Pléh-féle hazai ismertetésekből a Durkheim-hatás ezen aspektusa eddig is ismeretes volt a figyelmes olvasó számára.

Durkheim azonban még számos kérdéskörben hatott Piaget-ra. A francia szociológus érdeklődésének középpontjában az erkölcs és a társadalom kapcsolatának bonyolult problémája áll. Ebben az összefüggésben vetődik fel a jog és erkölcs különbségének a kérdése. Piaget a tanulmányokban érdemben foglalkozik a jogtudomány és a jogszociológia eltérő megközelítési módjaival. Az erkölcsre vonatkozó fejtegetésekben pedig visszavisszatérő probléma a morál és a logika meglehetősen szoros kapcsolatának a kérdése.

Durkheim egyik legjelentősebb hatása a kollektív reprezentációk (pl. a nyelv, a valóság) fogalmának a bevezetése volt. Piaget nagyon sokszor épít erre a fogalomra. A kollektív reprezentációk még napjainkban is erős hatást gyakorolnak. A szociális reprezentációk mai irodalma közismerten erre a fogalomra nyúlik vissza. Csakúgy mint a kollektív reprezentációk, Piaget számára a kollektív tudat is fontos vonatkoztatási pont. Miként az köztudott, Durkheim a kollektív tudattal Kant *a priori* kategóriáját társadalmassította. Ezzel összefüggésben végezetül meg kell jegyezni, hogy Piaget teljesen tisztában volt Durkheimnek a gondolkodás alapvető kategóriáinak szociális eredetére vonatkozó történelmi elképzelésével.

A francia hatások közül még Lévy-Bruhl és Janet-t említeném meg. A „primitív gondolkodásmódról” értekező Lévy-Bruhl jelentőségét Pléh Csaba utószavában méltatja. A szerző nemcsak a tanulmányokban, hanem Piaget más műveiben is fontos szerepet játszik. Piaget szerint a „primitív gondolkodásmód” és a gyermeki világkép között sok hasonlóság van (adualizmus, realizmus, animizmus, participáció, artificializmus, mágikus gondolkodás stb.).

Janet nevével is többször találkozunk a szövegekben. Hatása egy nagyon fontos tézisben foglalható össze: „A gondolkodás belső párbeszéd.” Janet szociális konstrukcionista elképzelése a lelki élet és azon belül a gondolkodás eredetét illetően mára pszichológiai történeti jelentőségű.

Az amerikai Baldwin is több területen gyakorolt befolyást Piaget-ra. A csecsemőkori érzékszervi-motoros intelligencia szakaszait részletesen leíró Piaget utóbb a cirkuláris reakció fogalmát veszi át tőle. A tanulmányokban az én és az utánzás jelentőségét tárgyalva merül fel a neve. Baldwin talán legismertebb pszichológiai történeti hatása az én szociális konstruktivista felfogásának kidolgozása volt. A genfi mester alaposan ismerte ezt a koncepciót.

A szociológiai tanulmányok fő üzenete

A tanulmányokban a logika természete kapja a legnagyobb figyelmet. Piaget logikaközpontúsága rendkívül modern vonás. Napjaink megismeréstudományában is nagyon erős az a törekvés, hogy az egész kogníciót a logikára alapozzuk. Sem a nyelvés-

szet, sem az analitikus filozófia nem művelhető logika nélkül. De így van ez a gondolkodás-lélektan és a kognitív fejlődés kutatásával is. A formális gondolkodás kialakulásának logikájáról írt fontos Piaget-mű pedig magyarul is olvasható. Az „óvoda óriása” a tanulmányokban azokkal a szerzőkkel ért egyet, akik szerint a logikai következtetés igazi alkotó folyamat.

A könyv egyik legfontosabb mondanivalója az a tétel, hogy a logika nem innátan (veleszületetten) adott. A logikus gondolkodás tehát nem eleve meglévő, s következésképpen az nem belső, biológiai érés függvénye. A logika az ontogenezis során alakul ki. Ez a felfogás gyökeresen eltér napjaink igen divatos nativista hozzáállásától. A kortárs kognitív tudományban Jerry Fodor tekinthető a propozíciókat is tartalmazó ún. „gondolat nyelve” innátista felfogás legismertebb képviselőjének. Fodor a híres Chomsky–Piaget-vitában is ezt a nézetet képviselte. Manapság a nativisták nemcsak általában a mentális kijelentések (propozíciók) veleszületettségéről értekeznek, hanem specifikusabb logikák, mint például a deontikus logika (a kötelezettségek és az engedélyek logikája) innát voltáról is beszélnek.

Ha a logika nem veleszületett, akkor miként alakul ki? A tanulmányok egyik leggyakrabban visszatérő válasza a kérdésre a logika szociális konstrukciója. A logika a szocializáció során bontakozik ki. Piaget nagyon sokat beszél a logika lehetséges személyközi, társas eredetéről. A logika szociális konstrukciójában az együttműködés játssza a döntő szerepet. Nem véletlen, hogy a műben Piaget a kötelezés és a logikai következmény szoros kapcsolatáról beszél. De nagyon sokatmondóak és szintén igen modernek azok a fejtegetések, amelyek az interperszonális beszédcselekvések (pl. utasítás, ígéret) logikáját érintik. Napjainkra ez a téma, az ún. *illokúciós logika* címző alatt már a logika egy külön ágát jelenti. A tanulmányokban hosszú fejtegetések találhatóak a személyközi kapcsolatok logikájáról. A szerző eközben voltaképpen formális szociálpszichológiát művel. A társas életben nagy szerepet játszó kölcsönösség szintén összefügg a logikával. Az sem véletlen tehát, hogy a fentiekben bemutatott Durkheim hatására Piaget megfogalmazza azt a tételt, miszerint a logikai alapelvek morális alapelveknek is tekinthetők.

Piaget számára a formális logika mint a gondolkodás szabályozója jelenik meg. Ez szorosan kapcsolódik az ésszerűség problémájához, hiszen a racionális gondolkodás nem más, mint logikus gondolkodás. Ebben a felfogásban a racionális gondolkodás mint egyfajta eszmény jelentkezik. A racionalitáshoz azonban közeledni lehet, és ez a folyamat éppen az együttműködésen keresztül valósul meg. A tanulmányokban az együttműködés mindig a (társadalmi) kényszer ellentétéként fordul elő. Az együttműködés a cselekvések összehangolását jelenti, és egyben elvezet a reflexió és az öntudat kialakulásához is. A racionalitás kérdéskörének előtérbe állításával Piaget ismét igen korszerű pszichológusnak mutatkozik. Tudjuk jól, hogy az ésszerűség problémája az egész filozófiatörténeten végighúzódó kérdés, a pszichológiában azonban csak a kognitív mozgalom kibontakozását követően vált az egyik uralkodó témává.

Amennyire forrongó téma a mai kognitív pszichológiában a racionalitás, legalább annyira aktuális a fogalmi szerveződés problematikája napjaink megismerés-

tudományában. A fogalmak rendkívüli relevanciáját az a tény adja, hogy azokat a gondolatok építőköveinek tekinthetjük. Talán mondani sem kell, hogy a filozófiában és a logikában a fogalomkutatás hagyománya az ókorig nyúlik vissza. Piaget-nak a fogalmakról is fontos és eredeti mondanivalója van a tanulmányokban. Felfogásában a fogalmak alapvetően társas eredetűek. „Szavak jelölte társas fogalmakról” beszél a mű 283. lapján. A kollektív gondolkodás hatására kialakuló társas, valódi fogalmak élesen szemben állnak a kisgyermek álfogalmaival. Ezzel a tézissel Piaget a mai kognitív csecsemőkutatás egyik legvitatottabb problémáját elővételezi. Rendelkeznek-e a preverbális csecsemők valódi fogalmakkal? – hangzik a mai kérdés. A kérdésre napjainkban számos egymással ellentmondó válasz adható. Itt és most csak annyit jegyeznek meg, hogy a ma leggyakrabban használt módszere a kognitív csecsemőkutatásnak, az ún. habituációs-diszhabituációs technika, mely leginkább csak olyan végkövetkeztetések levonását teszi lehetővé ezen a téren (korai kategorizáció), amelyek a baba perceptuális, tehát nem konceptuális képességeire vonatkoznak.

A valódi fogalmak szociális természetének hangsúlyozása egyébként már a tanulmányokban is nagy szerepet játszó tudásszociológia felé vezet. Rendkívül érdekes és tanulságos az a szellemi egybecsengés a fogalmakról alkotott nézetet illetően, amely Piaget és a tudásszociológia mai, ún. „erős programja” között áll fenn.

A társas meghatározottság hirdetése – mint azt már eddig is láttuk – a mű más témáiban is kiemelt szerepet játszik. Talán az egyik legszebb példa a szabálykövetés esete. Hazánkban Mérei Ferenc tanulmánya nyomán is jól ismert erre a golyózó gyermek képe, aki már szociális szabályokat követve merül el ebben a játékban. A belső szabálytudat fejlődése fontos kutatási területe volt Piaget-nak.

A szabálykövetés problémája ma is aktuális a társadalomtudományokban. A 20. század filozófiájában közismerten Wittgenstein tette a legtöbbet a fogalom jelentőségének elismertetése érdekében. Számára a szociális szabálykövetés a szóhasználaton keresztül a nyelvjátékokkal, illetve az ezekhez kapcsolódó életformákkal fonódott össze. A kiváló cambridge-i fejlődépszichológus, James Russell egy fontos tanulmányban részletesen bemutatja a Piaget-féle szabálytudat és a Wittgenstein-féle szabálykövetés párhuzamait. A szabály fogalma tehát rendkívül sok területen érezte-ti hatását (pl. nyelvi szabályok, erkölcsi szabályok, játékszabályok, jogszabályok, viselkedési szabályok, közlekedési szabályok, illemtani szabályok stb.). A fentiekben tárgyalt racionalitás- és logikafelfogás fényében tehát nem meglepő, hogy Piaget számára az ellentmondás-mentesség követelménye is szabály.

Már Durkheim hatásának bemutatásakor láttuk, hogy az erkölcs problémája is fontos szerepet játszik a könyvben. A fentiekben röviden érintettem Piaget azon tételét, miszerint a logika és az erkölcs között rendkívül szoros kapcsolat mutatható ki. Ezek után nem meglepő a svájci mester tézise, amely szerint az erkölcs sem veleszületetten adott. Az erkölcs fejlődik. Hazánkban is közismert Piaget-nak a morál egyedfejlődésére vonatkozó munkássága, amely során a legfontosabb fordulat a heteronóm erkölctől az autonóm erkölcsig terjed. Az erkölcs fejlődésére vonatkozó

állítás ma sem triviális tétel. Napjainkban a híres Premack házaspár képviselte álláspont szerint már a csecsemőknek is vannak erkölcsi ismereteik.

A felsőbb tekintély feltétlen tiszteletére épülő erkölcs (heteronómia) szorosan összefonódik az énközpontúsággal. Az egocentrizmus fogalma nemcsak a tanulmányok, hanem Piaget egész életművének egyik legmeghatározóbb elképzelése. A fogalmat igazoló, közismert, ún. három hegy kísérlet a szövegekben is szerepel. Vigotszkijjal pedig az egocentrikus beszédről folytatott „polémia” hazánkban is nagy figyelmet kapott. Az önmagának szóló beszéd Piaget megfigyelése szerint az iskoláskorra eltűnik. A genfi pszichológus ezt a gyermek szociálissá válásával magyarázta. Vigotszkij szerint a fejlődés pontosan fordított módon történik, vagyis a szociálisból halad az individuális felé. Az egocentrikus beszéd nem tűnik el, hanem a gondolkodást segítő belső beszéddé alakul át. Piaget szerint az önközpontúság egyik jellemzője, hogy az az én tudatosulásának hiányából fakad.

Ennek az alfejezetnek a tárgyalását a tanulmányok egyik szintén sokszor visszaköszönő témájának a megemlékezésével szeretném zárni. A párbeszéd – mint a kijelentések cseréje – nagy szerepet kap a műben. A társalgások és a vita jelentőségét a következő idézet is alátámasztja: „A párbeszéd belső reflexiót alakít ki.” (245). A vélekedések verbális ütköztetésének tárgyalásával Piaget egy mai diszciplínát, a diskurzuselemzést előlegezi meg.

Piaget-t ért bírálatok napjainkban

Piaget-nak a pszichológiára gyakorolt hatását sokszor Shakespeare-nek az irodalomra mért befolyásával hasonlítják össze. Ebben az alfejezetben csak azok közül a kritikák közül emelek ki néhányat, amelyek közvetlenül relevánsak a szociológiai tanulmányok szempontjából. Egy ilyen terjedelmű recenzióban természetesen nem lehet céлом az összes bírálat szisztematikus bemutatása. A következő, záró alfejezet hangja pozitívabb lesz, amikor is a mára sokszor mozgalommá terebélyesedett Piaget-nak köszönhető hatásokról írok.

A műben találkozhatunk az értelmi fejlődés híres szakaszainak az ismertetésével (szenzomotoros, műveletek előtti, konkrét műveleti és formális műveletek periódusa). Piaget szerint a szakaszoknál nem annyira a pontos életkori határok a fontosak, hanem az a tény, hogy a szakaszok *sorrendje felcserélhetetlen*. Egy további döntő jellemzője a szakaszoknak az, hogy olyan általános változások történnek a szakaszok közötti átmenetekben, amelyek a kogníció (szinte) minden területét érintik. Ezek a változások egyfajta intellektuális forradalmat jelentenek a fejlődő gyermek életében. Más szavakkal, Piaget koncepciójának lényege, hogy a fejlődés területáltalános. Az igazsághoz persze hozzátartozik az a tény, hogy Piaget is felismerte a területek közötti egyenetlen fejlődést, és azt *eltolódásnak (décalage)* nevezte el, de ez a fogalom inkább olyan, szabályt erősítő kivételnek tekinthető, amely nem kapott központi szerepet az értelmi fejlődés magyarázatában.

Az intellektuális fejlődés ezen területáltalános nézetét bírálták a 90-es évek elejétől kezdve az egyedfejlődés ún. területspecifikus felfogásának képviselői. A területspecifikus hozzáállás szerint a gondolkodás különböző „tartományaiban” (pl. naív fizika, intuitív matematika, laikus biológia, naív pszichológia, nyelv stb.) olyan specifikus megszorítások, korlátok mutathatók ki, amelyek már az ún. „kompetens” csecsemőknél is megtalálhatók (pl. az áthatolhatatlanság korlátja a naív fizikában). Ezek a megismerést megszábró megszorítások sokszor veleszületettek. A területspecifitász szószólói igen gyakran nativisták. Ez utóbbi helyzet annak is köszönhető, hogy a megismeréstudomány igen ismert, modularista mozgalmában és felfogásában az innát modulok egyik legfontosabb kritériuma éppen a területspecifitász.

A könyvben is előkerülő három példával szeretném illusztrálni Piaget és mai kritikusainak eltérő nézetrendszerét. Elsőként nézzük a tárgyállandóságot! A genfi mester nézete szerint a permanens tárgy fogalma az ún. érzékszervi-mozgászos periódus végére, tehát olyan 18–24 hónapos korra alakul ki. A tárgyállandóság hat fejlődési szakasza mára a fejlődéslélektani tankönyvek törzsanyagává vált. Baillargeon korszkos kísérletei ezt a piaget-i képet ingatták meg. Habitúációs-diszhabitúációs technikával kimutatta, hogy már a 3-4 hónapos csecsemők is rendelkeznek tárgyképzettel. Adatai és Piaget klasszikus eredményei együttesen vezettek el napjaink ún. tárgyállandósági paradoxonjához. Miként magyarázható a tárgyfogalom kialakulására felhozott, radikálisan eltérő életkori különbség? A tárgyállandósági paradoxon lehetséges feloldásai között ma sincs konszenzus. Napjaink magyarázó alternatíváit egy külön tanulmányban ismertettem, itt csak már a fentiekben is érintett egyik lehetséges feloldást említem meg. Baillargeon eredményei értelmezhetőek pusztán *perceptuális* képességekkel, míg Piaget *fogalmi* kompetenciáról beszélt.

Második példaként a szimbolikus játék mai elméletéről szólok. A gyermeki szimbólumképzésről írt nagyszabású és igen részletes megfigyeléseket tartalmazó Piaget-mű magyarul is olvasható „Szimbólumképzés a gyermekkorban” címmel. Szimbolikus játéknak tekinthető például, amikor a kisgyermek úgy mozgat egy dobozt a falon, mintha egy macska mászna a fára. Ez a játéktípus is a szenzomotoros szakasz végén (18–24 hónap) jelenik meg. Piaget szerint ez az időszak az általános szimbolikus funkciók kialakulásának a kezdete. Ma ezt a játékot inkább „mintha játéknak” nevezik.

A tanulmányokban a szerző kiemeli, hogy ez a fajta szimbolikus játék éppúgy, miként a másik fontos szimbolikus funkció, az álom, még nem követel meg logikai képességeket. Rendkívül érdekes, hogy a „mintha játék” mai elméletalkotói egyik legnagyobb hatású képviselője, Alan Leslie éppen a logika és ezen játék párhuzamaira hívja fel a figyelmet. Elemzésében a mentális állapotokról való nyelvi beszámolók logikai sajátosságait felelteti meg a „mintha játék” fő típusainak. Így például a létezés nem tartalmazásának logikai eleme megfelel a „mintha játék” képzeletbeli tárgyának. Ezzel a megfeleltetéssel összhangban Leslie a „mintha játékban” látja a naiv tudatelmélet kezdetét, hiszen itt voltaképpen már egy metareprezentációs képességet

érhetünk tenni. Leslie egyébként ennek a metareprezentációs képességnek a kioldódását biológiai, érési folyamat eredményének tekinti, így tehát nem véletlen, hogy őt az új racionalista, innatista tábor egyik jeles tagjának tekinthetjük.

Harmadik példaként nézzük a számfogalom mai kutatásait! Miként az közismert, Piaget tagolásában a valódi műveletekben való gondolkodás meglehetősen kései fejlemény. A modern habituációs-diszhabituációs kísérleti módszerrel nyert adatok megengedik azt a következtetést, hogy már néhány hónapos csecsemők is képesek elemi matematikai műveletek, mint az összeadás és a kivonás elvégzésére. Ezeket még természetesen csak nagyon kis számok (1, 2, 3) esetében tudják megvalósítani. Igen fontos megjegyezni, hogy ezek a kora csecsemőkori műveletek nem tekinthetők azonosnak azzal, amiről Piaget olyan sokat értekezett. Számára a valódi művelet interiorizált cselekvés, amely megfordítható, és csoportokba szerveződik.

Miként azt fentebb röviden láttuk – Lévy-Bruhl kapcsán – a gyermeki világkép egy-két jellegzetessége már a tanulmányokban is szerepel. Napjainkban ezeket a jellemzőket sem fogadja el mindenki. Még a 80-as években kérdőjeleződött meg a gyermeki realizmus jelensége, vagyis az, hogy a kisgyerekek képtelenek a mentális jelenségeket elkülöníteni a fizikai világtól (pl. egy széket a székre vonatkozó gondolattól). Ma pedig Paul Bloom a piaget-i adualizmus elvetésében odáig megy, hogy a már csecsemőkorban is adott „józan ész dualizmusáról” értekezik a provokatív „Descartes babája” című könyvében. E szerint a lélek és a test elkülönítése már igen korai fejlemény a csecsemők gondolkodásában.

Piaget-t sokszor vádolták és vádolják túlzott individualizmussal. A tanulmányokból egyértelműen kiderül, hogy ez a vád alaptalan. A műből az is látható, hogy a túlzott intellektualizmus bírálatával is hasonló a helyzet, hiszen a szerző sokat beszél kogníció és érzelem párhuzamáról.

Piaget mai hatása

A könyvben számos olyan szociológiai fejtegetés található, amely mára elkülönült szociológiai aldiszciplínák tárgyát képezi. Igen érdekesek a műben a jog- és erkölcs-szociológiai eszmefuttatások, de gyakran találkozhatunk érték- vagy idősociológiai témákkal is. Az egész mű hozzáállására azonban leginkább a tudásszociológia a jellemző. Miként eddig is láttuk, Piaget főként a fogalmak, a logika és az erkölcs szociális eredetéről beszél. A gondolkodás és a tudás társas/társadalmi meghatározottságának hirdetése tehát szintén rendkívül korszerű vonás. A tudásszociológia és az ún. szocializált episztemológia napjainkban hazánkban is egyre nagyobb figyelmet kap.

Manapság a tudásszociológia-mozgalom szorosan érintkezik az ún. kognitív szociológiával. Mindkettőre igen nagy hatást gyakorolt Mannheim Károly munkássága. Nem véletlen, hogy a kognitív szociológia egyik jeles mai képviselője, Zerubavel éppen Mannheim „Ideológia és utópia” című művét említi meghatározó olvasmányaként.

Piaget igen nagy mértékben hatott a német társadalomtudomány és társadalomfilozófia egyik legismertebb művelőjének, Jürgen Habermasnak a munkásságára is. Habermas olyan történelmi racionalizálódási folyamatról beszél, amely során a kezdetben még differenciálatlan világok (mint a fizikai külvilág, a társadalom normatív világa és a szubjektív belvilág) fokozatosan elkülönülnek egymástól. Habermas ezt a decentrációra épülő tanulási folyamatot egyértelműen Piaget egyedfejlődésre kialakított elképzelésének mintájára írja le. A genfi pszichológus részletesen bemutatja azt a gyermeki gondolkodásmódot, amelyben a fizikai determináció még nem különül el a szociális kötelezettségektől, és ahol a fizikai tapasztalat még összefonódik a belső érzelmekkel. Ennek a Piaget-hatásnak a részleteit egy külön írásomban mutattam be.

Ezekben a szövegekben Piaget tehát mint szociális konstrukcionista mutatkozik be. A konstruktivizmus rendkívül nagy jelentőségű mozgalom napjainkban is. Quartz és Sejnowski egy kiáltványukban szintén Piaget-ra hivatkoznak, amikor is a konstruktivizmust a neurális fejlődésre alkalmazzák. A neurális konstruktivizmus felfogásukban azt jelenti, hogy az agykéreg kezdetben ekvipotenciális, és ez a felfogás szemben áll az ún. neurális darwinizmus elképzelésével. Napjainkban a konstruktivizmus a kognitív fejlődéslelektanon belül azt a nézetet jelenti, hogy az egyedfejlődés során kibontakozó új képződmények (pl. reprezentációk, fogalmak, naiv elméletek) a gének és a környezet dinamikus interakciójának az eredményei.

Fontos megemlíteni, hogy a mai szakirodalomban találkozhatunk olyan nagy hatású elképzeléssel, amely a Piaget-féle konstruktivizmust próbálja összebékíteni a Fodor-féle nativizmussal. Karmiloff-Smith munkájában elismeri bizonyos veleszületett, területspecifikus predispozíciók meglétét, de teret hagy a területáltalános, ún. reprezentációs újraírás folyamatának is, amely során a kognitív rendszerben egyre explicitebb reprezentációs formák alakulnak ki. Az újraírás végeredménye a tudatosság és a verbalitás számára egyaránt hozzáférhető reprezentációk megjelenése. Ebben a megközelítésben a modulok nem a fejlődés kiindulópontjai, hanem végtermékei.

A konstruktivizmus szorosan kapcsolódik az epigenezis fogalmához. Nem véletlen, hogy a Jean Piaget Társaság egyik fontos szimpóziumának kiadványában, amelyben az elme epigeneziséről esik szó, Karmiloff-Smith írása is szerepel. A preformizmussal szembeállított epigenezis szerint az egyedfejlődés kitüntetett szerepét az adja, hogy az több egyszerű, biológiai érésnél, hiszen a szervezet és a környezet kölcsönhatásának eredményeképpen új struktúrák alakulnak ki.

Ebben az epigenezisről szóló kötetben találkozhatunk napjaink ún. neopiaget-iánus irányzatának képviselőivel is. Már magának a mozgalomnak a léte is jelzi, hogy Piaget-nak még mindig milyen jelentős hatása van. Mivel az iskola nézetrendszere tankönyvi anyag, itt és most csak a már fentebb is említett James Russel munkásságára utalnék. Az ő neopiaget-iánus megközelítésében a fejlődő gyermek saját ágenciája központi szerepet játszik a gondolkodás kialakulásában. Ágencián Russel azt érti, hogy a gyermek képes a saját perceptuális bemenetét akaratlagosan megváltoztatni

(pl. elfordítom a fejem egy nemkívánatos látvány esetén). Nála az ágens fogalma bevalottan Piaget aktivizmusából származik.

Befejezésül még azt jegyezném meg, hogy napjaink kognitív fejlődéslelektanában alig találunk olyan kutatási témát, amelyet Piaget ne vizsgált volna. Így van ez például olyan területeken, mint a kauzális megismerés, a fogalomalkotás, a problémamegoldás, téri tájékozódás, numerikus kogníció, nyelvelsajátítás, „mintha játék”, nemzeti identitás, morális fejlődés, tárgyállandóság. A fentebb említett gyermeki világkép egyik fontos jellemzője, a mágikus gondolkodás vizsgálata szintén a reneszánszát éli. Jean Piaget életműve tehát még napjaink megismeréstudományában is az egyik legmeghatározóbb orientációs pont.

A kézirat elfogadva: 2006. október

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

- Ferenc Pataki:*
The Psychology of the Autobiography.....3
- Ferenc Honbolygó, Valéria Csépe:*
Automatic processing of suprasegmental speech cues:
an event-related brain potential study.....69
- András Farkas:*
Free recalling of different paintings 1.....85

BOOK REVIEW

- Szabolcs Kiss:*
The sociology of logics. On a book by Jean Piaget:
Sociological writings.....99

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Pataki Ferenc:*
Az önéletírás pszichológiája.....3
- Honbolygó Ferenc, Csépe Valéria:*
A beszéd szupraszegmentális jellemzőinek automatikus észlelése:
eseményhez kötött agyi potenciál vizsgálat.....69
- Farkas András:*
Festmények szabad felidézése 1.....85

RECENZÍÓ

- Kiss Szabolcs:*
A logika szociológiája. Jean Piaget: *Szociológiai tanulmányok*
című könyvéről.....89

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Könyvesházban
Budapest 1053, Károlyi Mihály u. 16.
www.gondolatkiado.hu
Tel.: 36 1/266-4999**

PSZICHOLÓGIA

27. Évfolyam

2007 JUN 25

2007/2

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alap kutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.

Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléletet, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.

Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.

2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:

a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),

b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,

c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,

d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,

e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozza és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívot kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.

3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példának megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).

4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetékneve, keresztnévének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.

a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.

b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.

c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.

6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.

7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200-250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.

8. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamosságának biztosításához nélkülözhetetlen.

9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza..

PSZICHOLÓGIA

2007 JUN 25

2007/2

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Csépe Valéria
Ehmann Bea
Engländer Tibor
Erős Ferenc
Fülöp Márta
Gergely György
Gervai Judit
Halász László
Karmos György
László János
Marton Magda
Molnár Márk
Pataki Ferenc
Winkler István

A Szerkesztőség tagjai:

Ehmann Bea (főszerkesztő)
Marton Magda (főmunkatárs)
Király Ildikó
Sipos Mihály

A Szerkesztőség munkatársai:

Moharos Éva (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.

Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.

Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a

Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.

Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.

F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,

a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével

www.gondolatkialdo.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható a Gondolat Kiadó nagykereskedésében:
1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46. Tel.: 06 1/787-5661, otkonyv@chello.hu

Tanulmányok

HALÁSZ LÁSZLÓ

MTA Pszichológiai Kutatóintézete, Budapest

A TERRORISTA MINT IRODALMI HŐS PERCEPCIÓJA ÉS AZ IRODALMI SZÖVEGFELDOLGOZÁS PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA 2.

Az öngyilkos terrorista¹

Előző tanulmányomban (Halász, 2006a) a főcímben jelöltek kutatásának indokolásával egyetemben bemutattam magyar főiskolai és egyetemi hallgatók asszociációit, ismereteit és kötetlen véleményét a terrorizmusról, valamint percepciójukat a terroristáról, illetve önmagukról a Gough-Heilbrun Melléknév Lista Agresszivitás Skálájának adatai alapján. Közöltem továbbá, hogy a k. sz.-ek által elképzelt regényt, amely egy kitalált terroristát állít középpontba, hogyan ítélték meg a Green-féle Realizmus Észlelési Skálán, és végül milyen válaszokat adtak az Irodalmi Értékek Elutasításának Skálájára. E vizsgálatokkal kettős céloom volt: egyrészt meghonosítani a kérdéses eljárásokat és ellenőrizni belső konzisztenciájukat, másrészt olyan alapadatokhoz jutni, amelyek a további, immár meghatározott irodalmi művekkel (szövegkorpuszokkal) végzett vizsgálatok adataival összevethetők. Jelen munka erre az első alkalmat kínálja.

Módszer

Szöveg. Joseph Conrad *A titkosügynök* című 1907-ben megjelent regénye a 19. században, a nyolcvanas évek Londonjában játszódik le. Mr. Verloc, az elhízott, jellegtelen külsejű, már nem fiatal boltos és forradalmi harcos a franciák titkosügynöke. Megbízója szerint hatásos merényletsorozatra van szükség. De nem vezető politikusok ellen. A nulladik hosszúsági fok felrobbantása kellően céltalan és képtelen rombolás a sokkoláshoz.

¹ A munka az Arany János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Verloc egyik lehetséges társa egy fogatlan szájú, öreg és kopasz ember, aki magát büszkén nevezi terroristának. Olyan férfiakról álmodik, akik nem ismernek irtalmat. Sokkal fontosabb nála egy higgadt kis ember, egykori kémiai bemutatósegéd, robbanószer-készítő, a Professzor. Letartóztatástól nem fél, mert egy vastag üvegflaskában a készlet egy része mindig vele van, és ezt a rendőrök tudják. A szerkezet fogyatékosága, hogy a labda megnyomását csak sok másodperc múlva követi a robbanás. Viszont az eredmény garantált. A Professzor a társadalmi rend képviselőit éppúgy lenézi, mint – ahogyan egyiküknek kifejtí – a forradalmi propagandistákat, mert mindnyájan a konvenciók rabjai. Neki azonban minden álságtól mentes az erkölcsfogalma, ami egyértelműen a halálra hagyatkozik. A tökéletes detonátoron dolgozik, a különféle megoldásokat ki kell próbálnia. Ezért is osztogatja a szert.

Egy újsághírből tudja meg, hogy a Greenwich Parkban napközben bomba robbant, a detonáció messze terjedt, és egy hatalmas lyukban egy ember cafatokra tépett maradványaira letek. Beszélgetőtársa, a Központi Vörös Bizottság tagja büntettnek nevezi – a számukra vélhetően káros hatása miatt. A Professzornak viszont csak az számít, hogy a pusztulásra ítélt társadalmi renden az ítélet minél hamarabb beteljen. Verlocnak készítette a nagyhatású, könnyen szállítható robbanószerkezetet.

A Professzor csalódott volt, de remélte, ha most nem sikerült is átütő csapást mérnie a felháborító rendre, majd a következő akció meghozza az eredményt. Külseje – miként mentalitása – alkalmatlan, hogy az adottságainak kijáró hatalmat és hírnevet ügyeskedéssel szerezze meg. Apja egy keresztény szekta lánglelkű vándorprédikátora volt, igazsága rendíthetetlen tudatában. E vallásos hit nála világivá alakult. Az utcán pillanatokra elfogta ugyan a kétely a nyüzsgő emberek között, hátha érzéketlenek a félelemre, hátha semmi sem hat rájuk.

Valójában a bomba nem Verlocot tépte szét, mint egy ideig a Professzor és mások is hitték, hanem beteges, ügyetlen, kissé gyengeelméjű fiatal sógorát. A fiú rajongott Verlocért. Ő betanította, hová helyezze a szerkezetet, és az időzítő beállításával tizenöt percet adott neki, azonban alig hagyta magára, a fiú elbotlott. Verloc sem erre, sem arra nem számított, hogy a rendőrség hamar eljut hozzá, mert felesége öccse köpenyegébe – gondosságból – bevarrta közös lakcímüket. Pedig már a siker küszöbén volt, presztízse is hatalmasat nőtt volna. Verloc felesége kétségbeesésében és iszonyában a keze ügyébe eső kést férje mellkasába döfi. Félelme az akasztófától a La Manche csatornába kergeti. És a Professzor megy tovább a maga útján.

A szereplők között a legártalmatlanabbnak tűnő fajta a szájhős. Bár már akkor terroristának nevezi magát, amikor a kifejezés még nem volt divatban, egyetlen tényleges akciót sem hajtott végre. Jobban belegondolva azonban verbális ténykedésébe, belátjuk, hogy az ártalmatlanság mégsem találó rá. Hiszen mást sem tesz – és ez több a soknál –, mint meglovagolja a szegénységgel gyakran együtt járó nyomorúságot, tudatlanságot, irigységet és hivatásszerű céltudatosággal kelt agresszív tömegindulatokat.

Bonyolultabb figura a szereplésvágy, a meggyőződés, a pénzhétség és a helyzet sodrásának összekuszálódó szálaiba tekeredett címadó hős, aki ugyan már sok éve fellépett politikai gyűléseken, fogalmazott anarchista röpiratot, és kémkedett a franciák-

nak, de önmagától fel sem merült volna benne a terrorakció ötlete, nemhogy a végrehajtása. Most azonban kutyaszorítóban érzi magát. Eleget tesz a megbízásnak, vagy elveszti fő foglalkozását, és marad a jellegtelen boltocska. Napokig komor és ideges, nem tudja, mit tegyen. A bomba megszerzése a Professzortól nem okozhat gondot, annál többet a helyszínre szállítása. A kockázatot, hogy ő vigye oda, a személyes gyávaság és a konspiratív óvatosság kategorikusan kizárja; olyan társa pedig, akire rábízhatná, nincs. Akaratán kívül felesége játszik a kezére. Ráveszi, hogy ifjú sógorát, aki rajong érte, vigye magával sétáira, és megnyugtatja, hogy ne aggódjon, ha elveszítené szeme elől, a fiú hazakerülne. Bár Verloc nem volt érzéketlen, amit tett, mégis hitvány karakteréből fakad, ami hiába jelentéktelen, így is közveszélyes. Bűntudatot, lelkiismeret-furdalást, megbánást nem érzett. Sőt, sógora nem kívánt szörnyű halála ellen semmi kifogása nem lett volna, ha nem marad utána nyom. Hiszen az így (is) sikeres akció megfelelő helyeken megnövelte volna az ő értékét.

A terrorakciónak közvetlenül csak egy áldozata van, közvetve két további. A történetek a jámbor nővérből és feleségből előhívják a férj-, majd öngyilkost. A tragikus kör mégsem zárul be. Hiszen ha nem is virul, de él – és ki tudja, mit tesz majd – a regény legkülönösebb alakja, a magát is felrobbantani kész terrorista. Eltérően az előbbi szereplőktől, neki ugyan magasabb szakképzettsége van, de szárnalmas törpe külsejét is ellensúlyozó elhivatottságának és nonkonformizmusának a kínálkozó lehetőségek nem felelhetnek meg. Apja példája elültette benne a hit megingathatatlan szilárdságát és a hívő bizonyosságát abban, hogy ha talál egy ügyet, amire felteszi az életét, az egyszersmind erkölcsileg méltó és nagyszerű.

A Professzor önképe szerint a korszakos alkotók egy személyben feltalálók, művészek és megváltók mellé – ha nem a helyükbe – lép, hiszen műve jelentősége forradalmi – nemcsak műszaki, hanem lélektani és társadalmi értelemben is. Nem a választékos szóáradat kimondásától megrészegülve, és főleg nem tőle eltelve – mint az ír Chesterton nála egy évvel később megszületett lidérces-parodisztikus alakjait – őt is magával ragadta a szent momentum: „Az ember, aki elhajít egy bombát, művész, mert mindennél többre tart egy nagy pillanatot. Tudja, hogy mennyivel többet ér egyetlen vakító fénylobbanás, egyetlen egy másodpercre feldördülő tökéletes mennydörgés, mint néhány idomtalan rendőr oly igen hétköznapi teste?” – kérdezi Mr. Gregory, a vörös hajú költő és anarchista összeesküvő. És a Professzor jelszava is a mindent vagy semmit, ahogy Mr. Gregoryé: „Az Istent akarjuk megdönteni! Mi nemcsak egy-két zsarnokságot vagy néhány rendszabályt akarunk felszámolni. (...) Mi mélyebbre ásunk a talajba, és magasabbra röpitjük Önöket a levegőbe. Mi tagadjuk, hogy jogos lenne a megkülönböztetés bűn és erény, becsület és árlulás között (...) A francia forradalom a maga ostoba érzélgőségében arról beszélt, hogy az Ember jó. Mi éppúgy gyűlöljük a Jót, mint a Rosszat” (Chesterton, 1987: 13, 28).

A Professzor valóban túl van jón és rosszon. Ha futó pillanatra kétely fogja el, felülkerekedve rajta még elszántabban hisz a terror világmegváltó erejében, csakúgy mint önmaga megváltó voltában. Nemcsak papol a pusztításról, de ki is veszi a részét belőle, hogy az minél teljesebb legyen. Irtózáttal értem meg erkölcsi fölényét. Nincs

oka képmutatásra, önbecsapásra, de afféle pragmatikus cinizmusra sem, mint Verlocnak, aki korántsem akarja gyengeelméjű, ifjú sógora halálát, ám ha mégis úgy alakulna a dolog, hogy ő jól jönne ki belőle, mindent a legnagyobb rendben találna; vagy mint a központ funkcionáriusának, aki az akciót egyenesen bünténynek nevezi, de természetesen nem azért, mert tényleg az, hanem mert nekik most éppen rosszul jön. Ezek bármilyen súlyos gyarlóságok, tagadhatatlanul – és sajnos – emberiek.

A Professor „aszketikusan tiszta gondolkodása” – Conrad narrátora jellemzi így – maga az embertelenség. Ismét Chesterton egy további alakja, a titkár elragadtatott szavaival: „A kés csak egyéni ellenszenvet fejez ki egy egyén zsarnoksága iránt. A dinamit nemcsak a legjobb eszközünk, hanem a legjobb módszerünk is. (...) Kiterjed, és pontosan ezáltal rombol. Akár a gondolat: az is csak azért rombol, mert terjed. Az ember agya maga is bomba (...) Úgy érzem, egy bomba ketyeg a fejemben éjjel-nappal. Tágulnia kell, tágulnia kell! Az ember agyának tágulnia kell, még ha szilánkokra hasad is az univerzum!” (Chesterton, 1987: 82). A nagyzó és üldözési téveszmétől hajtott Professor tébolyodott megszállottsága nem hagyott helyet az olyan társas érzelmeknek, mint szeretet, szánalom, könyörület, részvét. Meg sem érintette, hogy a bomba ártatlanok szenvedését, halálát okozza; egyetlen gondja az, hogy a pusztítás lehetne sokkal nagyobb. Nincs kétségem a felől, hogy következetességében a végső-kig hajlandó elmenni. Benne tisztelhető a sok évtizeddel későbbi való világ öngyilkos terroristájának előfutára. A művészi képzelet nem először és természetesen nem utoljára jár az élet előtt, hogy azután az kénytelen-kelletlen kullogva kövesse. A közzelműltben megjelent kötetből kiderül, hogy a Professzort – minden bizonnyal szerzője tudta nélkül – megelőzte egy orosz militáns ateista és anarchista zsidó, aki a cári rendőrség egyik épületében robbantotta fel magát (lásd Gambetta, 2005; a terrorizmus pszichológiai kérdéseiről a szakirodalom áttekintésével együtt lásd Halász, 2006b).

A Professor önmagára telepített bombája a kioldást követően a perc egyharmad részéig még nem képes robbanni. Ez egyrészt a terroristának – ne felejtjük, azért ő sincs fából – szerfölött kellemetlen várakozási időt iktat be, másrészt meglehet, hogy éppen ez alatt az idő alatt a környezet a merénylet szempontjából károsan átrendeződik, vagyis kevesebb lesz az áldozat, mint amennyi a beindítás pillanatában lett volna. Még nagyobb fogyatékoság, hogy a Professor csak végveszélyben, esetleges letartóztatásakor kívánta használni szó szerint korszakalkotó találmányát. Pedig tudta, hogy az eredetileg önvédelemre szánt fegyver egyszersmind hatékony támadó eszköz. A hely, az idő és az eszköz gondosan megválasztható. A Professor – az vesse rá az első követ, aki a helyében másként tett volna – nem mérte fel az általa megnyitott korlátlan lehetőségeket, amelyek kihasználása pusztán az övénel is igazabb hit kérdése. Hogy is vizionálta Conrad? „Ahogy a dögvész terjed.” Nincs nagyobb érték, mint a felismerhetetlenségig összeégett és szétrobbantott hullák maximalizálása, mindannak megsemmisítésével, amit korábban ők vagy a hozzájuk hasonlóak alkottak.

Úgy ítélt meg, hogy a jelenből visszatekintve a Professor alakja magasodik ki a regényből, nem szólva arról, hogyha Verloc alakját is bevonnám a vizsgálatba, túlsá-

gosan igénybe venném a k. sz.-ek türelmét. A szövegtörzset (1526 szó) a róla szóló szoroson összefüggő szövegrészekből állítottam össze. Mindvégig szigorúan követtem Conrad szövegét, a 9. sorban szereplő „omnibusz” után gondolatjelek közé beillesztettem „a 19. század végén vagyunk” magyarázatot, ami a regény itt nem olvasható helyéből derül ki (1. melléklet).

A szövegtörzs uralkodó kategóriája a direkt beszéd (pl. „Mondd, tényleg mindenkinek adsz a készletedből?”). Ezt követi fele akkora arányban a belső narráció (pl. „a küszködések... olyannyira eltöltötték saját nagyszerűsége tudatával”). Számottevő a narráció (pl. „nagy, lapos füle elállt a koponyájától”), valamint az indirekt gondolat (pl. „hiába is próbálta volna elhitetni magával”) előfordulása. Az indirekt beszéd (pl. „a Professor elmondja neki”), valamint a narrátor gondolati aktusa (pl. „ahogy a dögvész terjed emberekkel teli utcán”) igen ritka, viszont az utóbbi súlyát megemeli, hogy az elbeszélés (és a szövegtörzs) záró kijelentései alkotják (1. táblázat). Még a direkt beszéd – amelyben a Professor társa is részt vesz –, valamint a narráció – alkalomadtán e társra is vonatkozik – középpontjában is a Professor áll, egészében a szövegtörzs kijelentéseinek kilencven százaléka vele foglalkozik.

1. táblázat. A szöveg stilisztikai kategóriáinak aránya a kijelentésegységekhez viszonyítva, százalékban

Direkt beszéd	48
Belső narráció	21
Indirekt gondolat	14
Narráció	13
Indirekt beszéd	2
Narrátor gondolati aktusa	2

A narráció a Professor számos, egytől egyig negatív külső tulajdonságát említi meg (nyomorúságos külsejű, nyomorúságos ritka, sötét pofaszakállú, silány, piszkos, törpe termetű, nagy, lapos fülű, zsíros-egészségtelen színű, beesett arcú). E megjelenéssel kontrasztot alkotnak a meglehetősen szép számmal megnevezett lelki tulajdonságai, amelyek közül kettőt ugyancsak a narráció említi meg (fensőséges viselkedés, parancsoló beszéd). Néhányat a direkt beszédben önmaga ír le (szilárd, halálosan veszedelmes, álságtól mentes, felsőbbrendű, erős), többet pedig a belső narráció árul el (nagyszerűség, önélégültség, sztoikus gondolkodásmód, jelentékeny adottságok, individualizmus, pedáns fanatizmus, erkölcsi tartás, bosszúszomj, nyughatatlanság, bizalmatlanság, türelmetlenség és mindenekelőtt a négy különböző alkalommal szóvá tett magabiztosság).

Skálák. A vizsgálat első része személyiségvizsgálat. A személyiségdiagnosztikai célra kifejlesztett eszközök művészetpszichológiai alkalmazásának jeles példái vannak. Barron (1973), McKinnon (1983) és Helson (1983) a vizsgálatukba bevont festőművészek, építőművészek, írók személyiségjegyeit változatos eljárások révén határozták

pontosabban körül. Egyebek között használták a Gough-féle Tulajdonságvizsgáló Listát is. Ennek Gough és Heilbrun (1965) által kidolgozott végső változata 300 melléknévből áll, amelyek különböző skálákba szerveződnek. Nevezetesen:

Megvédés: a célokhoz való eltökélt és önkontrollált ragaszkodás. Férfias (f) és nőies (n) jegyekkel egészül ki.

Kedvező tulajdonság: megítélők szerint a 300 melléknév közül a 75 legkedvezőbb tulajdonság.

Kedvezőtlen tulajdonság: megítélők szerint a 300 melléknév közül a 75 legkedvezőtlenebb tulajdonság.

Önbizalom: a CPI skálán a higgadt és magabízó viselkedés nyalábjának felel meg.

Önkontroll: a CPI skálán a felelősség–szocializáció nyalábjával párhuzamos.

Labilitás: belső nyugtalanság és képtelenség a konzisztencia elviselésére.

Kiegyenlítés: egészséges alkalmazkodás, pozitív attitűd az élet iránt.

Szükségletskálák:

Teljesítmény: törekvés, hogy kiemelkedjen a társadalmilag elismert jelentőség keresésében.

Dominancia: csoportok vezetésének keresése és fenntartása vagy törekvés az egyéni viszonyok kontrollálására.

Kitartás: állhatatosság bármilyen feladat végrehajtásában.

Rendszeret: nyomaték a takarosságon, a tevékenység szervezettségén és megtervezettségén.

Intracepció: elkötelezett törekvés a saját vagy mások viselkedésének megértésére.

Gondoskodás: törekvés a mások anyagi vagy érzelmi javait szolgáló viselkedésre.

Affiliáció: számos személyes barátság keresése és fenntartása.

Heteroszexualitás: ellenkező nemű társak és az interakcióból származó érzelmi kielégülés keresése.

Exhibicionizmus: mások közvetlen figyelmének felkeltésére irányuló viselkedésmód.

Autonómia: másoktól vagy társadalmi értékektől és igényektől független cselekvés.

Agresszió: mások megtámadására vagy megbántására–megsértésére irányuló viselkedés.

Változtatás: új tapasztalat keresése és a rutin elkerülése.

Támazért folyamodás: szimpátia vagy érzelmi támogatás keresése másoktól.

Megalázkodás: kisebbségi érzés kifejezése önkritikával, a büntudat vagy szociális tehetetlenség bevallásával.

Alárendelődés: másoknak alárendelt kapcsolatok keresése és fenntartása.

Készenlét a klinikai tanácsadás elfogadására: a tanácsadás hatékonyságához szükséges motiváció a változtatásra, férfias és nőies változatokkal.

Akárcsak az előző vizsgálatban, az adott összefüggésben különösen releváns Agresszivitás Skálát kiemeltem; ez azokat a mellékneveket tartalmazza, amelyek pozitív (bennfoglaló), illetve negatív (kizáró) módon figyelemre méltók. Azaz agresszivitásra jellemzők vagy éppen kizárják azt, egyszersmind néhány más skálához is tartoznak.

Bár az eredetiben mindig egyszavas melléknevek szerepeltek, azon esetekben, ahol a vizsgálatban elkerülendő latin, illetve görög származékszónak nincs megfelelő egyszavas magyar változata, több szót használtam. A melléknevek mellett az érintett skálák olvashatók, amelyek a kérdőívben értelemszerűen nem szerepeltek (2. melléklet).

A vizsgálat második részét a Green-féle (2004) Realizmus Észlelési Skála alkotta. Azt méri, hogy a k. sz.-ek az adott irodalmi narratív szöveget mennyire észlelik realisztának. Ebből – a megfelelő helyen részletezem, miért és hogyan – következtetni tudunk a narratívum involváló és képzeleti képet kiváltó hatására. A tételek mellett zárójelben a kulcs: egyetértés esetén a narratívumra jellemző (+), illetve nem jellemző (–) a realizmus (a kérdőívben értelemszerűen nem szerepeltek) (3. melléklet).

A következő részt a Professzorra vonatkozó attribúciókat (fantáziaeredet tulajdonságainak, illetve azoktól független tényezőknél a szerepe), valamint a szöveg sajátosságait (irodalmisságát, elhithető erejét, eredetiségét, szórakoztató mivoltát) vizsgáló tételek jelentették (4. melléklet).

A befejező rész a Miall- és Kuiken-féle (1995) Irodalmi Válasz Kérdőív Irodalmi Értékek Elutasítása Skálája. A szerzők jelentős korrelációt találtak az irodalmi érték elvetése és a kizárólag cselekményre összpontosított olvasás között. Függetlenül a tételek állító vagy tagadó megfogalmazásától, az egyetértés az elutasítás, az egyet nem értés az elutasítás elutasítása, azaz az érték méltányolásának jele (5. melléklet).

Eljárás

A kísérletvezető elmondta, hogy egy pszichológiai vizsgálatban való részvétellel kéri a megkeresetteket. A vizsgálat azt kutatja, hogy az emberek hogyan értenek meg különböző szövegeket. A vizsgálat *nem* képességmérő teszt. Nevüket nem kell megadniuk, sem más adatot, amely személyazonosságuk megállapítására szolgál. A vizsgálatot az MTA Pszichológiai Kutatóintézete gondolja. A vizsgálati ív fedőlapján ugyanezt írásban is megtalálták, és itt megadták nemüket és életkorukat.

Ezután a tulajdonságlista következett. „Alább ábécésorrendben számos tulajdonság szerepel. Húzza alá azokat, amelyeket saját magára jellemzőnek talál!” A kitöltést követően került sor a szövegtörzs elolvasására: „Kérjük, a minél alaposabb megértésre törekedve figyelmesen olvassa el az alábbi szöveget, akár többször is!” Majd a Professzor tulajdonságainak megítélésével folytatódott a vizsgálat.

„Alább ábécésorrendben számos tulajdonság szerepel. Húzza alá azokat, amelyeket a Professzorra jellemzőnek talál!”

A Realizmus Észlelési Skála instrukciója: „Ítéld meg, hogy az olvasottakra mennyire jellemzők az alábbi megállapítások!” Mindegyik tételt ötfokú skála követte, az alábbi vagy fordított sorrendben:

Egyáltalán nem   Kissé   Közepesen   Meglehetősen   Nagyon ilyen

(Miután elolvasta az összes lehetőséget, mindig a véleményének megfelelő egyik választ húzza alá!)

A Professzorra vonatkozó attribúciókat, illetve a szövegsajátosságokat mérő skálák közös instrukciója: „Mit gondol”, ezt követték a tételek kérdőjellel. Ezúttal is ötfokú skálán lehetett a fentihez hasonló módon válaszolni.

Az Irodalmi Értékek Elutasítása Skálája tételeinek közlése előtt a k. sz.-eket arra kértük, hogy „Befejezésül közölje – a megfelelő választ aláhúzva –, hogy mennyire ért egyet az alábbi megállapításokkal” Szintén ötfokú skálán lehetett a fentihez hasonló módon válaszolni.

Személyek

A kísérletben 140 egyetemi hallgató vett részt a Magyar Képzőművészeti Egyetemről. 53 férfi, 87 nő, átlagéletkor 24,5 év.

Eredmények

Tulajdonságlista

Indítsunk a terrorista (előző vizsgálat), a Professor és önmaga jellemző tulajdonságai átlagpontszámának összevetésével. Idetartozónak vettem mindazokat a tulajdonságokat, amelyeket legalább a k. sz.-ek egyharmada megjelölt. A terrorista 16, a Professor 19, önmaga 25 tulajdonsággal szerepel. A terrorista tulajdonságai – az alárendelődést kifejező másoktól függő-t kivéve – az agresszivitást képviselik, és közülük kilencet annak idején az amerikai megítélők kedvezőtlennek minősítettek. A Professor tulajdonságai – az önbizalmat és önkontrollt kifejező kimért és komoly kivételével – az agresszivitást képviselik, és közülük 11 kedvezőtlen. Mind a terroristára, mind a Professorra legjellemzőbb tulajdonságok az agresszivitáson kívül egyúttal az autonómiát, a dominanciát, az exhibicionizmust is képviselik, míg szinte mind kizárja a gondoskodást, és több a megalázkodást. Önmaga tulajdonságai közül mindössze öt képviseli az agresszivitást, ebből három kedvezőtlen, a húsz agresszivitást kizáró tulajdonság közül viszont az eredeti amerikai besorolás szerint kilenc kedvező. Többségük tagja a gondoskodás, a megvédés (f) és az intracepció skálának (2. táblázat).

2. táblázat. A terrorista, a Professor és önmaga jellemző tulajdonságai (minimum átlag 0,33)

Terrorista		Professor		Önmaga	
kegyetlen	0,86	elégedetlen	0,83	szelíd	0,75
erőszakos	0,84	véleményéhez mereven ragaszkodó	0,81	együttérző	0,68
sajátjától eltérő nézeteket elutasító	0,84	sajátjától eltérő nézeteket elutasító	0,80	békés	0,63
bosszúálló	0,76	késérű	0,77	megbocsátó	0,61
véleményéhez mereven ragaszkodó	0,75	önközpontú	0,71	elégedetlen	0,54
durva	0,75	kegyetlen	0,69	tapintatos	0,54
ellenséges	0,75	ellenséges	0,58	türelmes	0,54
lázadó	0,64	magabiztos	0,56	gátlásos	0,53

Terrorista		Professzor		Önmaga	
elégedetlen	0,60	bosszúálló	0,54	kedves	0,52
ingerlékeny	0,46	uralkodó	0,54	megértő	0,51
rosszindulatú	0,45	cinikus	0,49	gyengéd	0,48
magabiztos	0,44	lázadó	0,44	erélyes	0,47
uralkodó	0,39	önkényeskedő	0,44	óvatos	0,45
türelmetlen	0,35	erőszakos	0,42	csendes	0,44
keserű	0,34	komoly	0,42	önuralommal rendelkező	0,44
másoktól függő	0,33	ingerlékeny	0,34	ésszerű	0,44
		gúnyos	0,33	előzékeny	0,44
		kimért	0,33	szókimondó	0,42
		rosszindulatú	0,33	sértődékeny	0,40
				cinikus	0,39
				makacs	0,38
				vitatkozó	0,37
				jó modorú	0,36
				nyugodt	0,34
				jó természetű	0,33

A terrorista és a Professzor szóban forgó tulajdonságai közül 12 azonos. Mindkettőjüket erősen jellemzik a sajátjától eltérő nézeteket elutasító és a véleményéhez mereven ragaszkodó tulajdonságok. A bosszúálló, erőszakos, kegyetlen, lázadó, ellenséges (0,001 szinten), türelmetlen (0,005 szinten), ingerlékeny, rosszindulatú (0,01 szinten) jellemzőbb tulajdonsága a terroristának, mint a Professzornak, míg az elégedetlen, keserű (0,000 szinten), uralkodó (0,002 szinten), magabiztos (0,01 szinten) élesebben jellemzi a Professzort, mint a terroristát (kétmintás t-próba szerint). A nem közös tulajdonságok közül a durva, másoktól függő a terroristát, a kimért, komoly, önkényeskedő, gúnyos (0,000 szinten), az önközpontú és cinikus (0,001 szinten) a Professzort jellemzi markánsan. A Professzort, illetve önmagát jellemző tulajdonságok között mindössze kettő közös: az agresszivitást, az autonómiát, a változtatást és a támaszért folyamodást képviselő elégedetlenség, de e tulajdonságot a k. sz.-ek 0,000 szinten ítélték oda gyakrabban a Professzornak, mint önmaguknak (egymintás t-próba szerint). A cinizmus viszont hasonló mértékben jellemző mindkettőjükre.

Mivel a választott kritérium alapján e tulajdonságok között – ahogy a 2. táblázatban látható – éppúgy vannak olyanok, amelyeket a k. sz.-ek négyötöde, mint olyanok, amelyeket éppen egyharmada ítél jellemzőnek (ez kiugróan szignifikáns különbség), rekonstruáltam a terrorista és a Professzor tulajdonságait kizárólag azoknak alapján, amelyeket legalább a k. sz.-ek fele megjelölt. E szigorúbb kritérium szerint mindkettő kegyetlenek, a sajátjuktól eltérő nézeteket elutasítók, bosszúálló, véleményükhöz mereven ragaszkodók, ellenségesek, elégedetlenek, de többnyire e

közös jegyek súlya is eltér. A terrorista jóval kegyetlenebb, bosszúállóbb, erőszakosabb és ellenségesebb, míg a Professor sokkal elégedetlenebb. A terrorista egyszersmind igen erőszakos, durva és lázadó, a Professor viszont inkább keserű, önközpontú, magabiztos, uralkodó. Önmaga képe annyira más, hogy az itt is előforduló elégedetlen jelentése az eltérő kontextus miatt sokat veszít agresszivitásából: szelíd, együttérző, békés, megbocsátó, elégedetlen, tapintatos, türelmes, gátlásos, kedves, megértő.

Az összes tulajdonság átlagpontszámai alapján képzett index eltérése szembeszökően jelzi a Professor és önmaga közötti alapjában ellentétes viszonyt. Az index megállapítása mind a Professor, mind önmaga jellemzése esetében azonos módon történt. Az agresszivitást képviselő tételek, illetve a kizáró tételek átlagpontszámának kiszámítása után az előbbiből kivontam az utóbbit. A Professor indexe pozitív (0,28), mivel az agresszivitást képviselő tételek összpontszáma kiugróan nagyobb, mint a kizárókéi (0,39–0,11), önmagánál az eredmény fordított, vagyis az index negatív (–0,16), (0,20–0,36), a szórás mindkét indexnél 0,19. A különbség 0,000 szinten szignifikáns (egymintás t-próba alapján).

Az előző vizsgálatban a terrorista, illetve önmaga indexe ehhez hasonló volt, azonban a terrorista indexe a nőknél szignifikánsan magasabb volt, mint a férfiaknál, míg az önmaga index nem tért el a nemek között. Bár a Professor indexe a nőknél ezúttal nem múlta felül szignifikánsan a férfiakét, a Professor és önmaga indexe közötti távolság a nőknél 0,48, szemben a férfiak alacsonyabb 0,40-es pontszámával.

A teljes mintában önmaga és a Professor indexének a korrelációja –0,29, ami 0,001 szinten szignifikáns.

Az önjellemzés egyéni indexei alapján a legmagasabb pontszámútól, azaz a leginkább nem agresszívótól a legalacsonyabb pontszámúig sorba rendezhetők a k. sz.-ek. Az átlag plusz/mínusz szórás/2 képlet alapján a felső és az alsó tartományban 45, illetve 46 k. sz. Professzorról készített jellemzésének az összevetése tisztázza, vajon függ-e a róla kialakított kép a k. sz. agresszivitásának mértékétől. Az önjellemzés egyéni indexei alapján a felső tartományba tartozók (átlag –0,39) Professor-indexének átlaga 0,34, míg az alsóba tartozóké (átlag 0,08) 0,22. A különbség 0,005 szinten szignifikáns (kétmintás t-próba szerint).

Attribúciók, a szöveg minősítése

A k. sz.-ek igen határozottan úgy találták, hogy a Professor tulajdonságai meghatározók mindabban, ami történt és történhet (ötfokú skálán $m = 4,1$, $s = 0,87$). Bár ennél kisebb, de közepesnél nagyobb mértékben tartották fontosnak a Professzortól (tulajdonságaitól) független tényezőket ($m = 3,0$, $s = 1,2$); a két változó között a különbség 0,000 szinten szignifikáns (egymintás t-próba szerint). A Professzort közepes mértékben vélték fantázia szülte, kitalált alaknak ($m = 2,7$, $s = 1,1$). Nyilvánvaló volt számukra, hogy irodalmi ($m = 3,3$, $s = 1,1$) és nem történelmi mű, amit olvastak ($m = 1,9$, $s = 1,0$); a különbség 0,000 szinten szignifikáns (egymintás t-próba szerint). Közepesen szórakoztatónak ($m = 2,5$, $s = 1,0$), ezt meghaladó mértékben elhithetően ($m = 3,2$, $s = 1,0$) és eredetien ($m = 3,1$, $s = 1,0$) megírtak ítélték.

A Professor fantázia szülte volta fordítva korrelál a megírás elhitetőségével ($r = -0,34$) és a szöveg történelmi műnek ítéletével ($r = -0,19$), az utóbbi pedig korrelál a Professor tulajdonságaitól független tényezők meghatározó szerepével ($r = 0,20$). A szöveg irodalmi műnek ítétele a megírás eredetiségével ($r = 0,55$), elhitetőségével ($r = 0,41$) és szórakoztatóságával ($r = 0,40$) jár együtt, ugyanakkor a megírás elhitetősége a Professor tulajdonságaitól független tényezők meghatározó szerepével ($r = 0,23$), az eredetiséggel ($r = 0,35$) és a szórakoztatóságával is ($r = 0,33$), egyszerűs mind az eredetiség és a szórakoztatás egymással is korrelálnak ($r = 0,46$). A koefficiensek többségében 0,01 szinten szignifikánsak, kivéve $r = .0,20$ és $0,19$, amelyek 0,05 szintűek). Egyik változó sem korrelált a Professor tulajdonságainak megítélésével.

Realizmus észlelése

Az összevont átlagpontszám 2,9 ($s = 0,62$), vagyis nem sokkal magasabb a közepesnél. Ezt az okozza, hogy a

A szereplők ahhoz hasonló emberek, akiket ténylegesen megismerhetek az életben
A szereplőknek mind a jó, mind a rossz oldalukat bemutatja
Olyan nehéz választásokkal foglalkozik, amelyeket az embereknek mindennapjaikban meg kell tenniük

tételeket átlagosan 2,5 vagy még azt sem elérő pontszámmal minősítették.

A realizmus észlelése korrelált a megírás elhitető voltával ($r = 0,43$), és negatív korrelált a Professor fantázia szülte természetével ($r = -0,28$, mindkettő 0,01 szinten szignifikáns). A realizmus észlelése és a Professor tulajdonságainak megítélése között nem volt korreláció.

A realizmus észlelése egyéni mutatói alapján a felső (átlag 3,5) és az alsó (átlag 2,0) tartományba tartozó, 0,000 szinten eltérő 40, illetve 30 k. sz.-nek az attribúciói, valamint a szövegre vonatkozó minősítései is eltérnek. Akik a szöveget leginkább realistának ítélték, a Professort kisebb mértékben találták fantázia szülte, kitalált alaknak (0,001 szinten), egyszerűs mind elhitetőbbnek (0,000 szinten), szórakoztatóbbnak (0,01 szinten) és eredetibbnek (0,06 szinten) találták a szöveget, mint akik azt a legkevésbé realistának ítélték (kétmintás t-próba szerint).

A szövegkorpusz realizmusának észlelése kisebb, mint az előző vizsgálat szerint a k. sz.-ek kedvére való irodalmi narratívumé, amely írója elképzelése szerint kitalált terrorista főszereplőt mutat be ($m = 3,5$, $s = 0,69$); a különbség 0,000 szinten szignifikáns (kétmintás t-próba szerint).

Irodalmi érték elutasítása

Az összevont átlagpontszám 1,7 (szórás 0,49). A megkérdezettek egészében csak kisérténeket egyet az irodalmi érték elutasításával. Különösen az alábbi tételekkel nem értettek egyet (átlagpontszáma 1,1–1,2):

Azt gondolom, hogy az embereknek kevés időt kellene azzal vesztegetniük, hogy irodalmi művekről beszélnek, avagy írnak.

Még ha az irodalom jól tanítható lenne is, azt gondolom, hogy a középiskoláknak nem kellene sok időt erre szentelniük.

A nők még kevésbé értenek egyet az irodalmi érték elutasításával, mint a férfiak. A különbség 0,02 szinten szignifikáns (kétmintás t-próba szerint).

Az irodalmi érték elutasítása a vizsgált változók egyikével sem korrelált.

Megvitatás

A k. sz.-ek a szövegtörzset nem ismerték (Conradtól nem olvastak semmit). Bár nem volt kétségük, hogy irodalmi művet olvasnak, eredetiségét (miként elhithető erejét) nem ítélték az átlagosnál számottevőbben jelentősnek. És nem vélték a Professzort jellegzetesen írói fantázia termékének. Ebben bizonyára szerepe volt annak, hogy a mű keletkezésének időpontjára és szerzőjére vonatkozó háttértudás nem befolyásolta őket.

A szöveg realizmusát is az átlagos köré tették, ami felfogható elmarasztalásnak. Annak ellenére, hogy a k. sz.-ek nem teljesen naivak irodalom és valóság viszonyát illetően, az előző vizsgálat szerint egy elképzelt fiktív narratívumot: regényt vagy elbeszélést akkor tartanak „jóknak” (irodalminak, elhithetőnek, eredetinek és szórakozhatóknak), ha a kitalált terrorista és a többi szereplő környezete, viselkedése, miként a cselekmény is, meglehetősen élethű; ha a k. sz.-ek mindennapi életből származó valóságos(nak vélt) benyomásai és az olvasottak között erőfeszítés nélkül áthidalható a távolság. Azaz, ha a mű ebben az értelemben meglehetősen realista. Ennek a mércének a szövegtörzset alatta maradt. Bár az idevágó átlagítélet tanúsága szerint az ideális műnek sem kell egybeesnie azzal, amit a k. sz.-ek (nyers) valóságnak, való életnek tartanak, de az olvasott szövegtörzsetnél közelebb kellene kerülnie hozzá.

A realizmus észlelése skálájának szerzője figyelemre méltó korrelációt talált az adott narratívum kognitív és érzelmi involváló hatása, eleven képzeleti képeket kiváltó ereje és a narratívum realista voltának észlelése között. Ettől függetlenül saját korábbi vizsgálataimban realista, meseszerű fantasztikus, valamint reális és képtelen mozzanatokot játékosan egybeszervező posztmodern irodalmi szövegek képzeleti feldolgozását (34 tételes, háromrészes skálával) összehasonlítva (Halász, 2006b) kitént, hogy a k. sz.-ek a többi hőshöz képest a realista hősök érzelmi állapotát jóval elevenebben képzeletük el, de vizuális elképzelésük is elevenebb, és helyükbe is inkább beleélték magukat. Más szóval az a paradoxon tárult fel, hogy ahol a legnagyobb mértékben szabad fantáziajáték-szülte hősökkel kerül szembe az olvasó (ez történik a posztmodern művek hőseivel), ahol tehát a legnagyobb mértékben volna szükség a képzeletére, ott működik a legkevésbé elevenen, megfelelő fogódzók híján. A realizmus észlelésének mérése tehát takarékos eljárás, mert egyszersmind a képzeleti feldolgozás valószínű szintjét is behatárolja.

Valóban a realizmus észlelése fordított viszonyban van a Professor fantázia szülte természetével, ami szintén fordított kapcsolatban van a megírás elhitetőségével, ami viszont együtt jár a realizmus észlelésével. Mindezzel összhangban a szövegtörzset leginkább realistának ítélt k. sz.-ek – a legkevésbé realistának ítéltökhöz képest – elhitetőbbnek, szórakoztatóbbnak és eredetibbnek találták, és a Professzort kisebb mértékben vélték fantázia szülte, kitalált alaknak. Ugyancsak összhangban a vázolatokkal, az elhitetőség, szórakoztatóság és eredetiség egyaránt szorosan összefüggnek a szövegtörzs irodalmiságával.

Egy tétel: a Professor tulajdonságai szerepének megítélése függetlennek bizonyult a többiektől, és közülük igen magas átlagpontoszámával vált ki. A k. sz.-ek úgy találták, hogy a Professor tulajdonságai a rajta kívül eső tényezőket messze meghaladón meghatározzák mindazt, ami történt és történhet. Ez az olvasat megfelel annak, ahogyan Conrad maga is felfogta művét. A regény alapja a greenwichi obszervatórium felrobbantására tett kísérlet, „e véres ostobaság” – ahogy az író egy barátjának megjegyezte. Tőle tudta meg, hogy az ember, „aki cafatokra tépette magát a semmiért”, félkegyelmű volt, és halála után a nővére öngyilkos lett. Az író úgy döntött, „hogy egyedül az ironikus tárgykezelés fogja lehetővé tenni, hogy mindent elmondhassak, amit úgy érzem, el kell mondanom, hol megvetően, hol szánakozva” (Conrad, 1986: 12–13). Mint a történet mindentudó narrátora néhány vonással rajzolja az idegen hatalmi érdeket éppúgy, mint a szegénységet, de csak háttérként. Azt sugallja, hogy ha nem lennének a pusztításnak elkötelezett, magukat a rombolásban kiélő, illetve ebből megélő, egyértelműen fogyatékos vagy eltorzult emberek, olyanok, mint a legsajátabb írói leleménye: a Professor, a mégoly nemkívánatos körülmények sem vezetnének terrorizmushoz.

A felkínált tulajdonságok közül a Professzort legerősebben jellemző tulajdonságok a felső kvartilist teszik ki. Nem meglepő, hogy szinte mind az agresszivitást képviselő tulajdonságok közül került ki, ezeknek a felét jelentősen kihívja a Professor. Közülük a magabiztos négyes ismétlődve szó szerint szerepelt a szövegtörzsben, a bosszúálló mint bosszúszomjas, a sajátjától eltérő nézeteket elutasító és a véleményéhez mereven ragaszkodó mint pedánsan fanatikus, az uralkodó mint parancsoló beszédű fordult elő. A felső kvartilist alkotó legtöbb tulajdonság (elégedetlen, önközpontú, uralkodó, keserű, lázadó, erőszakos, kegyetlen, ellenséges, ingerlékeny, cinikus, önkényeskedő, komoly, kimért, gúnyos, rosszindulatú) ugyan nem volt megnevezve a szövegben, de a k. sz.-ek kikövetkeztethették abból, ahogy a Professor megjelent előttük, mindenekelőtt a direkt beszéd és a belső narráció során.

Kikövetkeztethették, de nem bizonyos, hogy kikövetkeztették. Ugyanis több mint a fele azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a k. sz.-ek válaszgyakoriságai szerint a Professzort leginkább jellemzik, ugyanígy jellemzik a terroristát is – előző vizsgálatom eltérő k. sz.-einek válaszgyakoriságai szerint. Minthogy a körökben elvégzett asszociációs kísérlet, illetve a terrorizmusra vonatkozó kötetlen válaszok egyáltalán nem utaltak arra, hogy a k. sz.-ek idevágó ismereteit irodalmi művek befolyásolnák (megvallom, fel sem tételeztem), és jelen vizsgálat k. sz.-ei az előző vizsgálat eredmé-

nyeit nem ismerték, a tulajdonságok közötti jelentős egybeesés okát másutt indokolt keresni. Azok a tulajdonságok, amelyeknek a meghatározó voltában az előző vizsgálat k. sz.-ei egymással figyelemre méltó mértékben egyetértettek, anélkül hogy válszaikat előzetesen egyeztették volna, a terrorista sztereotip jegyei. Ezek bukkannak fel a legszembeötlőbbben a k. sz.-ek előtt a terrorista céljainak, akcióinak, eljárásainak – tömegkommunikációval közvetített – bemutatásában. Természetesen ugyanezek a sztereotip jegyek élnek kortársaikban is, mint amilyenek jelen vizsgálat k. sz.-ei.

Amint a szöveggörpusz olvasása során felismerték, hogy a Professor terrorista (erről a szöveg egyötöde már több mint elégséges információt adott), a releváns sztereotípiáik működni kezdtek. Nem mellesleg azért is, mert Conrad százéves, művészi anticipációban gazdag narratív szövege a Professor különös alakját a(z öngyilkos) terrorista több markáns (sztereotíppá váló) vonásával mintázta meg. Ez azonban önmagában nem jelenti, hogy a k. sz.-ek kizárólag sztereotípiára vezérelt olvasásra voltak képesek. A Professor képe a rá is érvényes sztereotip vonások ellenére eltér a terroristától. Ugyan mindketten hasonlóan szélsőséges mértékben elutasítják a sajátjuktól eltérő nézeteket, és mereven ragaszkodnak véleményükhöz, a terrorista kegyetlensége, erőszakossága, bosszúsomja, ellenségessége, durvasága, függése másoktól a Professorét felülmúlja, viszont az ő elégedetlensége, önközpontúsága, keserűsége, komolysága, cinizmusa, gúnyossága, magabiztossága, uralkodó mivolta megkülönböztetetten erős. Ennek oka nem az, hogy a terrorista valóságos, vagyis tetteinek következményei a k. sz.-ek életének alakulását saját véleményük szerint is befolyásolják, míg a szerintük átlag – realistán kitalált Professor megmarad az irodalmi képzelet világában. Ha a k. sz.-ek mindkettejüket azonos ontológiai státussal ruháznak fel, a rendelkezésre álló információk akkor is azt jeleznék, hogy a (tipikus) terrorista brutálisabb, szervezettebb és ellentmondásmentesebb gyilkológép, mint az önnön felesültségeivel folyamatosan vívódó, magányos Professor.

A Professor és önmaga tulajdonságainak megítélése alapján fordított. Ami az előbbinél kiemelkedik, az utóbbinál eljelentéktelenedik, avagy ami az utóbbinál emelkedik ki, az előbbinél jelentéktelenedik el. Ezen az általános tendencián belül érvényesül az a különbség, hogy akiknek önmagukról alkotott képe a legkisebb agresszivitást mutatja, a Professzort agresszívebbnek ítélik, mint akik önmagukat agresszívebbnek látják. Az egyén önmagának tulajdonított agresszivitási szintje az agressziótűrés eltérő küszöbével jár: alacsonyabb szinten mások agresszivitásának adott mértéke nagyobbhat, mint ugyanez magasabb szint esetén.

Az előző vizsgálatban határozottan kitűnt, hogy a nők az agresszivitás terroristára általában jellemző megnyilatkozásait a férfiaknál fenyegetőbbnek érzik. Jóllehet a Professor nem váltott ki ilyen éles különbséget a nemek között, a nők – természetesen anélkül, hogy tudatában lehettek volna – ezúttal is nagyobb távolságot vontak önmaguk és a Professor közé, mint a férfiak. A nők élesebben reagálnak az irodalmi érték elutasítására is, de az előbbi mérés ettől függetlenül bizonyult. Ugyancsak annak bizonyult a realizmus észlelése és az irodalmi érték elutasítása. E két mérés érvényessége – természetesen férfiaknál is – eltér. A realizmus észlelése procedurális:

megmutatja, hogy a k. sz.-ek adott fiktív irodalmi narratívum olvasása során valóban mit hogyan várnak, és találnak fontosnak. Az irodalmi érték elutasítása viszont deklaratív: azt mutatja meg, hogy a k. sz.-ek mennyire vannak tudatában, milyen helytelen az elutasítás és a csak cselekményre irányuló figyelem. Ebből azonban nem következik, hogy irodalmi olvasmányaikat ténylegesen miként válogatják meg, és hogyan dolgozzák fel.

Egyértelműen kitűnt, a Professor tulajdonságait (agresszivitása/nem agresszivitása jellegzetességeit) a k. sz.-ek attól függetlenül ítélik meg, hogy miként ítélik meg a Professor fantázia szülte mivoltát, tulajdonságai vs. körülményei szerepét, a szöveg irodalmiságát, eredetiségét, elhitelesítését vagy éppen realizmusát. Az *öngyilkos*(jelölt) *terrorista* kategóriának a felszólító ereje a Professor tulajdonságainak leolvasásában a – legalábbis a nem szakértő irodalmi olvasó – k. sz.-eknél kiiktatja a szóban forgó tényezőket. A vizsgált szövegfeldolgozási mutatók ezért nem kapcsolódtak össze a sztereotípiá vezérelt, bár a Professor szövegből kikiabáló külön individualizmusa miatt kiigazított olvasással.

A kézirat elfogadva: 2006. december

Irodalom

- BARRON, F. (1973): A komplexitás – illetve egyszerűség mint személyiség-dimenzió. In: HALÁSZ L. (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest, Gondolat, 84–107.
- CHESTERTON, G. K. (1987): *Az ember, aki csütörtök volt: Rémálom*. Ford. Rakovszky Zsuzsa. Budapest, Helikon.
- CONRAD, J. (1986): *A titkosügynök*. Ford. Gy. Horváth László. Budapest, Európa. A vizsgálat alapját alkotó szövegtörzset a 75–81, 83–84, 86–87, 92–94, 302, 304, 310 oldalakról való.
- GAMBETTA, D. (ed.) (2005): *Making Sense of Suicide Missions*. Oxford, Oxford University Press.
- GOUGH, H. G., HEILBRUN, A. B. (1965): *The Adjective Check List Manual*. Palo Alto, California, Consulting Psychologists Press, 3–13.
- GREEN, M. C. (2004): Transportation into narrative worlds: the role of prior knowledge and perceived realism. *Discourse Processes*, 18 (2) 247–266.
- HALÁSZ, L. (2006a): A terrorista mint irodalmi hős percepciója és az irodalmi szövegfeldolgozás pszichológiai vizsgálata. 1. A terrorista percepciója és az önpercepció, nemi különbségek. *Pszichológia*, 3, 205–224.
- HALÁSZ, L. (2006b): *Az elképzelt valóra válása*. Budapest, Gondolat.
- HELSON, R. (1983): Írók és kritikusok: kétfajta hivatástudat a művészet rendszerében. In: HALÁSZ L. (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2., bővített kiadás. Budapest, Gondolat, 104–131.
- MCKINNON, D. (1983): Az alkotóképesség személyiségbeli megfelelői: az amerikai építőművészek vizsgálata. In: HALÁSZ L. (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2., bővített kiadás. Budapest, Gondolat, 80–103.
- MIALL, D., KUIKEN, D. (1995): Aspects of literary response: a new questionnaire. *Teaching of English*, 29, 37–58.

Perception of the terrorist as a literary protagonist and psychological study of literary text processing 2.

The study is second part of a project to see the perceptions with respect to the terrorist as a literary protagonist in different kinds of novels. The task of the previous paper was to assess Hungarian undergraduates' knowledge of and opinion about terrorism and terrorists; to measure their perceptions about the terrorist in relation to their self-perception by the Aggressivity Scale of the Gough-Heilbrun Adjective Check List; to test a Perceived Realism Scale and a Scale of Rejection of Literary Values in the given frame of reference. This paper reports a study in which the same variables were measured with similar subjects who read an unfamiliar text-corpus for them from Joseph Conrad's *The Secret Agent*. The text portrays the most peculiar character of the novel. He is nicknamed the Professor. A perfect detonator is his goal. He is ready to blow up even himself. He unambiguously prefers death as a means. As the Professor works on a new and perfect variety of bomb, he will, according to his self-image, come to occupy the place of an epoch-making creator as an inventor, artist and saviour in one person. "He was a force. His thoughts caressed the images of ruin and destruction. He walked frail, insignificant, shabby, miserable – and terrible in the simplicity of his idea calling madness and despair to the regeneration of the world. Nobody looked at him. He passed on unsuspected and deadly, like a pest in the street full of men" – these are the last words of the novel and the text-corpus, too.

As the subjects recognized during the reading that the Professor was a terrorist the relevant stereotypes which had been shown in the first study began to work. This does not, however, mean that the subjects could read the text only in a stereotype-driven way. Despite the stereotyped traits the image of the Professor was different from that of *the* terrorist. Although both of them were opinionated and intolerant, but cruelty, aggressivity, vindictiveness, hostility, rudeness, dependency were greater with the terrorist than with the Professor, while his dissatisfaction, self-centeredness, bitterness, cynicism, assertiveness, sarcasm, domineering were extraordinarily significant. The typical terrorist seemed to be a more brutal and organized killing machine without any inner contradiction than the lonely Professor fighting against his own tensions.

It was clear that the subjects judged the Professor's traits (characteristics of his aggressivity/non-aggressivity) independent of how they judged his fantasy origin or the role of his traits vs his circumstances, and literariness, originality, believability or realism of the text, or the rejection of literary values. The valence of the category of suicide terrorist concerning the Professor eliminated these variables – at least with the non-expert undergraduate subjects. This is why the examined variables of text-processing were not connected with the stereotype-driven, although adjusted to the obviously eccentric individualism of the Professor reading.

1. melléklet

A szemüveges, piszkos kis emberke egy londoni pubban nyugodtan beleivott a sörébe. Nagy, lapos füle elállt a koponyájától, amely oly tökéletesnek tetszett, hogy társa hüvelyk- és mutatóujja közt összeroppantotta volna; a homlok boltozata mintha a szemüveg keretén nyugodott volna; a zsíros, egészségtelen színű, beesett arcot inkább éktelenítette, mint ékesítette a nyomorúságosan ritka, sötét pofaszakáll. A sajnálatosan silány külsőt csak még nevetségesebbé tette tulajdonosának fensőséges, magabiztos viselkedése. Parancsolóan beszélt, és igen hatáson tudott hallgatni.

Partnere elképzelte, amint ez a kerek, fekete keretes szemüveg végighalad az utcákon, egy omnibusz tetején – a 19. század végén vagyunk –, és magabiztos villogása hol a házfalakra, hol a járdán mit sem sejtve közlekedő emberek fejére esik. A falak minden bizonnyal megdőlnék, az emberek pedig hanyatt-homlok menekülnek e szemüveg látványa elől. Hiszen ha tudnák! Micsoda pánik törne ki!

– Mondd – halkította le hangját –, tényleg mindenkinek adsz a készletedből, aki csak kér?

– Elvem, hogy senkit sem utasítok vissza.

– És úgy gondold, hogy ez helyes?

– Igen. Minden körülmény között. Miért ne adnék?

– Még egy kopónak is adnál?

– Ismernek engem, de én is ismerem mindet. Nem fognak a közelembre jönni. Kétlem, hogy akadna közülük, aki szívesen letartóztatna. Egy se merne vállalkozni rá.

– Miért?

– Mert nagyon jól tudják, hogy a készletem egy részétől sose válok meg. Mindig magamnál hordom. Egy vastag üvegflaskában. Ahhoz, hogy a magamfajta emberrel elbánjanak, szintiszta, ostoba hősiességre volna szükség. Bal kezemet mindig a nadrágzsebemben levő gumilabdán tartom. Ha ezt a labdát megnyomom, a flaskába épített detonátor működésbe lép. A detonátor részben mechanikus, részben vegyi megoldású – magyarázta leereszkedően.

– Természetesen azonnal felrobban? – mormolta megborzongva társa.

– Korántsem – vallotta be a másik vonakodva. – Húsz teljes másodperc telne el a labda megnyomása és a robbanás között.

– És te ezt kibírnád? Én beleőrülnék...

– Mit számítana az már akkor? Persze, ennek a speciális szisztémának ez a gyenge pontja. Most olyan detonátorral kísérletezem, amely minden cselekvésformához alkalmazkodik. Ebben a teremben senkinek sem lenne reménye az életben maradásra – mondta ki a szentenciát.

Társa egy pillanatra elképzelte, amint a kivilágított terem rettenetes fekete lyukká változik, amelyből iszonyatos füst gomolyog, és tele van téglatörmelékkel meg széttépett hullákkal. Olyan élénken látta maga előtt a pusztulást és halált, hogy megborzongott. A másik higgadt önelégültséggel figyelt.

– Végső fokon az ember biztonsága mindig a jellemétől függ. Kevesen vannak, akiknek olyan szilárd a önmagában természetesen nem elegendő. Szükség van hozzá az embereknek a szilárd hitére is, hogy valóban használni fogom ezeket az eszközöket. Márpedig ők hisznek ebben. Az ő jellemük a konvencionális erkölcsfogalomra épül. A társadalmi rendre támaszkodik. Az enyém mentes minden ilyen álságtól. Ők az életre hagyatkoznak, amit sokféle feltétel vesz körül, én a halálra hagyatkozom, amely nem támadható. Ebből származik a felsőbbrendűségem.

– Attól tartok, el kell rontanom az ünnepedet. Ma reggel a Greenwich Parkban felrobbant egy ember. Két óra óta minden újságos ezt kiabálja az utcán. Megvettem az újságot. Itt van, ni! Egy fa tövében hatalmas lyuk tátong, tele széttépett gyökerekkel és összetört faágakkal. Körös-körül egy ember cafatokra tépett maradványai. Állítólag elvetemült kísérlet az obszervatórium felrobbantására. Meg vagyok győződve róla, hogy adtál valakinek a készletedből. Osztogatod boldog-boldogtalannak.

– Pontosán. A pusztulásra ítélt társadalmi rendet nem papírra és tintára építették, és veletek ellentétben én nem hiszem, hogy a papír és tinta véget vehet neki. Igen, két kézzel osztogatom a szeremet mindenkinek, minden futóbolondnak, ha úgy tetszik. A jövőt tervezgetitek, arról álmodoztok, milyen gazdasági rendszert kell felépíteni abból, ami van; holott mindent ki kell söpörni, hogy tiszta lappal indulhasson az új életszemlélet. Ez a jövő magától felépül, csak helyet kell csinálni neki. Ezért a legszívesebben lapáttal hánynám ki a készletemet minden utcasarokra; de mivel nincs elegendő, mindent megteszek, hogy előállítsak egy igazán megbízható detonátort.

– A detonátoraid. Nem csodálkoznék, ha a te egyik detonátorod söpörte volna ki az életből azt az embert a parkban.

– V.-nek adtam. Nem mondhatod, hogy az első futóbolondnak. Úgy tudom, prominens tagja volt a csoportotoknak.

– Ő volt az általános hírszerző központunk.

A másik tüntető közönnnyel várt. Származása meglehetősen kétes volt, többnyire csak úgy ismerték, hogy: a Professzor. Ez a cím onnan eredt, hogy valamikor kémiai bemutatóságod volt egy műszaki intézményben. Méltánytalan bánásmód miatt összerúgta a port az intézmény vezetőségével. Utána egy festékgyár laboratóriumában szerzett állást. Ott is felháborítóan igazságtalanul bántak veled. A küszködések, a nélkülözések, a kemény munka, hogy a társadalmi ranglétrán feljebb jusson, olyannyira eltöltötték saját nagyszerűsége tudatával, hogy a világnak igen nehéz dolga volt, ha igazságosan akart bánni veled.

– Azt mondta, a demonstráció egy épület ellen fog irányulni. De az ostobaságnak annyi válfaja van, az ember nem készülhet fel mindre. Egy detonátortól nem lehet elvárni, hogy teljesen üzembiztos legyen.

A Professzor már talpon volt, a köpönyegét gombolgatta, és közönyösen tekingetett körbe, és távozott. Befordult egy bal kézre eső utcába, és fejét mereven felszegve vonult a tömegben, amelynek majdnem minden tagja fölője magasodott. Hiába is próbálta volna elhitetni magával, hogy nem érez csalódottságot. De hát ez csak érzés; stoikus gondolkodásmódját sem ez, sem más kudarc nem fogja megzavarni. Következő alkalommal vagy ha nem, hát az után, igazi csapást fog mérni – olyan csapást, amely megrepszti a homlokzatát annak az épületnek, amely a jog falaival védi a társadalom felháborító igazságtalanságát. Mivel alacsony sorból származott, és a külseje olyan nyomorúságos volt, hogy sokszor útjába állt jelentékeny természetes adottságai kibontakozásának, képzeletét korán felgyújtották az olyan emberekről szóló történetek, akik a legnagyobb szegénységből küzdöttek fel magukat a hatalom és gazdagság szférájába. Mivel a gondolkodása szélsőségesen, szinte aszketikusan tiszta volt, s a világot egyáltalán nem ismerte, elhatározta, hogy a hatalmat és hírnevet nem ügyeskedéssel vagy pénzzel szerzi meg, hanem egyedül és kizárólag a tehetségével. E téren érdemesnek tartotta magát a vitathatatlan sikerre. Apja egy zord keresztény szekta lánglelkű vándorprédikátora volt, olyan ember, aki száz százalékig meg van győződve a maga igazáról. Az alkatilag individualista fiúban – amikor az egyetem tudománya kiszorította belőle az imaház hitét – ez az erkölcsi tartás minden egyebet kizáró ambícióvá alakult át. Úgy dédelgette, akár valami világi szentséget. S amikor ambíciója előtt lezárult az út, felnyílt a szeme, és meglátta a világ valódi természetét, művi, korrupt és gyalázatos erkölcsét. Még a legjogosultabb forradalmak útját is a hitvallásnak álcázott személyes ösztönök kövezik ki. A Professzor felháborodása önmagában lelt rá a végső okra, amely feloldozta az alól a bűn alól, hogy ambíciójának eszközeül most már a pusztulást választotta. Pedáns fanatizmusának tökéletlen elképzelése az volt, hogy lerombolja a tömegeknek a törvényességbe vetett hitét; tudat alatt azonban nagyon pontosan látta, hogy a szilárd alapokon álló társadalmi rend vázát csak valamilyen kollektív vagy egyéni erőszak alkalmazásával lehet összedönteni. Az erkölcs ügynöke lesz – ezt szilárdan elhatározta. Azzal, hogy dolgozatát irtalom nélkül végezte, szert tett a hatalom és a személyes presztízs látszatára. Bosszút szomjazó keserűségétől ezt nem lehetett megtagadni. Ez békítette meg valamelyest a nyugha-

tatlanságát - s a maguk módján a leglánglelkűbb forradalmárok is ugyanúgy keresik a békét, mint az egész emberiség; a megcirógatott hiúság, a kielégített étvágy s talán a lecsendesített lelkiismeret békéjét.

Nyomorultan, törpe testével elveszve a tömegben, magabiztosan elmélkedett a hatalmáról, míg bal kezével a gumilabdát, belső szabadságának e legfőbb biztosítékát markolta nadrágzsebében; de csakhamar idegesíteni kezdte az úttesten nyüzsgő járművek s a gyalogjárdán tolongó férfiak és nők látványa. Gyakran megesett, amikor az utcán sétált – ilyenkor néha kilépett önmagából is –, hogy rettenetes és teljesen józan bizalmatlanság fogta el az emberiséggel szemben. Mi lesz, ha semmi sem hat rájuk? Ilyen pillanatokban mindenkinek része van, aki valamilyen közvetlen módon akarja megragadni az emberiséget – művészeknek, politikusoknak, gondolkodóknak, reformereknek, szenteknek egyaránt. Undorító érzelmi állapot ez, amely ellen csak a magány vértezi fel a magasabb rendű jellemet; a Professzor zord gyönyörűséggel gondolt a lelakatolt szekrényre, szobájának menedékre az ínséges házak rengetegében.

Partnerével később itt találkozik. A Professzor elmondja neki, hogy közben meglátogatta az anarchizmus apostolát.

– Most épp azon az eszméjén dolgozik, hogy a világot egy hatalmas és kényelmes kórházzá kellene átalakítani, amelyben az erősek a gyengék gyámolításának szentelhetnék magukat. Közöltem vele, hogy az én álomom egy mézárszékké átalakított világ, amelyben a gyengéket könyörtelenül kiirtják. Ők a mi szörnyű uraink – a gyengék, a gerinctelenek, az ostobák, a gyávák, a határozatlanok, a szolgálattelkűek! Ők a sokaság. Előbb a gyengék hatalmas tömegét kell kiirtani, aztán a csak viszonylag erőseket. Minden gyarlóság, minden bűn, minden konvenció pusztuljon.

– És mi marad? – kérdezte fojtott hangon társa.

– Én, ha elég erős vagyok. Az emberiség egyáltalán nem tudja, mit akar – jelentette ki a Professzor vaskeretes szemüvegét magabiztosan villogtatva, miközben a sötözőbe tartottak.

Ivott, majd némaságba merült. Nyomasztotta az a gondolat, hogy az emberiség éppoly számos, mint homokszem a fővenyen, s éppoly elpusztíthatatlan és kezelhetetlen. Erőt vett rajta a türelmetlenség. Felállt, és közben odavetette társának.

– Minden szenvedély kiveszett mostanára. A világ középszerű, ernyedt, erőtlen. Az őriület és a végső elkeseredés ezzel szemben erő. Adj nekem egy ilyen emelőt, és én kimozdítom a világot!

És ment az utcán a Professzor, elfordítva szemét a gyűlölt embertömegről. Neki nem volt jövője. Megvetette a jövőt. Gondolatai a romlás és a pusztulás képeit simogatták. Ment törékenyen, jelentéktelenül, kopottan, nyomorultan – és rettenetesen, mert rettenetes volt egyszerű eszméje, hogy az őriületet és végső elkeseredést hívja a világ megújítására. Senki se nézett rá. Feltűnés nélkül ment, és halálosan, ahogy a dögvész terjed emberekkel teli utcán.

2. melléklet

békés	+ megvédés (f), önkontroll, gondoskodás, affiliáció, alárendelődés – agresszivitás, készenlét, tanácsadás elfogadására (n)
bosszúálló	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
cinikus	+ kedvezőtlen tulajdonság, autonómia, agresszivitás, készenlét tanácsadás elfogadására (n) – kiegyenlítés, gondoskodás
csendes	+ készenlét tanácsadás elfogadására (f) – dominancia, exhibicionizmus, agresszivitás

dicsőítő	+ affiliáció, alárendelődés – agresszivitás
dolgokat könnyen vevő	– teljesítmény, dominancia, kitartás, agresszivitás
durva	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
együttérző	+ megvédés (n), kedvező tulajdonság, intracepció, gondoskodás – agresszivitás
elégedetlen	+ autonómia, agresszivitás, változtatás, támaszért folyamodás – kiegyenlítés
ellazult	+ affiliáció – agresszivitás
ellenséges	+ kedvezőtlen tulajdonság, autonómia, agresszivitás – gondoskodás
előzékeny	+ önbizalom, gondoskodás, megalázkodás, alárendelődés – autonómia, agresszivitás
engedékeny	+ támaszért folyamodás, megalázkodás, alárendelődés, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás
erélyes	+ önbizalom, teljesítmény, dominancia, agresszivitás – megalázkodás, alárendelődés
erőszakos	+ megvédés (f), önbizalom, teljesítmény, dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás, készenlét tanácsadás elfogadására (n) – gondoskodás, megalázkodás, alárendelődés
ésszerű	+ megvédés (f, n), kedvező tulajdonság, intracepció – agresszivitás
félénk	+ megalázkodás, alárendelődés, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás
gátlásos	+ önkontroll, intracepció, megalázkodás, alárendelődés, készenlét tanácsadás elfogadására (f, n) – önbizalom, dominancia, heteroszexualitás, exhibicionizmus, agresszivitás, változtatás
gúnyos	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – önkontroll, gondoskodás
gyengéd	+ kedvező tulajdonság, gondoskodás, alárendelődés – önbizalom, agresszivitás
hetvenkedő	+ agresszivitás – önkontroll
higgadt	+ megvédés (n), kedvező tulajdonság, kiegyenlítés, intracepció – agresszivitás
ingerlékeny	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás
jó modorú	+ önkontroll, affiliáció, alárendelődés – agresszivitás
jó természetű	+ kedvező tulajdonság, önkontroll, gondoskodás, affiliáció – agresszivitás
kedves	+ kedvező tulajdonság, gondoskodás, affiliáció – agresszivitás

kegyetlen	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
kellemes	+ megvédés (n), kedvező tulajdonság, önkontroll, gondoskodás, affiliáció – agresszivitás
keserű	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
kimért	– önbizalom, dominancia, exhibicionizmus, agresszivitás
komoly	+ kedvező tulajdonság, önkontroll, kiegyenlítés, intracepció, gondoskodás, affiliáció – agresszivitás
könnyen felizgatható	+ labilitás, heteroszexualitás, agresszivitás
kötekedő	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
közönyös	+ kedvezőtlen tulajdonság – teljesítmény, dominancia, kitartás, exhibicionizmus, agresszivitás, változtatás
lágyszívű	+ gondoskodás, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – agresszivitás
lázadó	+ autonómia, agresszivitás – önkontroll, megalázkodás, alárendelődés
magabiztos	+ önbizalom, teljesítmény, dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás, készenlét tanácsadás elfogadására (n) – megalázkodás, alárendelődés
makacs	+ autonómia, agresszivitás – önkontroll, megalázkodás, alárendelődés, készenlét tanácsadás elfogadására (f)
másoktól függő	+ támaszért folyamodás, alárendelődés – dominancia, autonómia, agresszivitás
megbocsátó	+ kedvező tulajdonság, labilitás, intracepció, gondoskodás – agresszivitás
megértő	+ megvédés (n), kedvező tulajdonság, kiegyenlítés, intracepció, gondoskodás, affiliáció – agresszivitás
mérsékelt	+ készenlét tanácsadás elfogadására (n) – agresszivitás, heteroszexualitás
neheztelő	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás
nyájas	+ támaszért folyamodás, megalázkodás, alárendelődés, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás
nyugodt	+ önkontroll, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – önbizalom, exhibicionizmus, agresszivitás
óvatos	+ önkontroll, rendszeret, alárendelődés, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – önbizalom, autonómia, agresszivitás
önkényeskedő	+ kitartás, autonómia, agresszivitás, készenlét tanácsadás elfogadására (n) – labilitás, kiegyenlítés, gondoskodás, megalázkodás, alárendelődés

önközpontú	+ kedvezőtlen tulajdonság, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás, támaszért folyamodás, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – intracepció, gondoskodás
pimasz	+ kedvezőtlen tulajdonság, önbizalom, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás – kiegyenlítés, gondoskodás, megalázkodás, alárendelődés
rosszindulatú	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
sajátjától eltérő nézeteket elutasító	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – kiegyenlítés, intracepció, gondoskodás
sajátjától különböző nézeteket mérlegelő	+ kedvező tulajdonság, labilitás, intracepció, gondoskodás – autonómia, agresszivitás
szelíd	+ önkontroll, megalázkodás, alárendelődés – dominancia, exhibicionizmus, agresszivitás
szégyenlős	+ megalázkodás, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – dominancia, exhibicionizmus, agresszivitás
sértődékeny	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás
szókimondó	+ önbizalom, dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás – önkontroll, alárendelődés
szórszálhasogató	+ kedvezőtlen tulajdonság, autonómia, agresszivitás
tapintatos	+ megvédés (f), kedvező tulajdonság, önkontroll, gondoskodás – autonómia, agresszivitás – gondoskodás, alárendelődés
tapintatlan	+ kedvezőtlen tulajdonság, autonómia, agresszivitás
türelmes	+ kedvező tulajdonság, kitartás, gondoskodás – önbizalom, agresszivitás
türelmetlen	+ kedvezőtlen tulajdonság, labilitás, agresszivitás – kitartás, gondoskodás
uralkodó	+ önbizalom, dominancia, kitartás, agresszivitás – támaszért folyamodás, megalázkodás, alárendelődés
veszekedő	+ kedvezőtlen tulajdonság, agresszivitás – gondoskodás
védekező	+ agresszivitás
véleményéhez mereven ragaszkodó	+ kedvezőtlen tulajdonság, dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás – önkontroll, intracepció, megalázkodás, alárendelődés
visszahúzó	+ önkontroll, készenlét tanácsadás elfogadására (f) – dominancia, heteroszexualitás, exhibicionizmus, agresszivitás, változtatás
vitatkozó	+ kedvezőtlen tulajdonság, dominancia, exhibicionizmus, autonómia, agresszivitás – önkontroll, megalázkodás, alárendelődés

3. melléklet

A párbeszédék életszerűen valóságosak és hihetők (+)
A környezet éppenhogy nem látszik valóságosnak (-)
A szereplők ahhoz hasonló emberek, akiket ténylegesen megismerhetek az életben (+)
Nem túl pontosan ábrázolja azt a módot, ahogyan az emberek mindennapjaikat élik (-)
Kifejti azokat az eseményeket, amelyek megtörténnek vagy megtörténhetnek benne (+)
A szereplőknek mind a jó, mind a rossz oldalukat bemutatja (+)
Alig tudom elhinni, hogy a szereplők élethűek, mert az alaphelyzet erőltetett (-)
Olyan nehéz választásokkal foglalkozik, amelyeket az embereknek mindennapjaikban meg kell tenniük (+)

4. melléklet

mennyire fantázia szülte kitalált alak a Professor?
mennyire meghatározók a Professor tulajdonságai mindabban, ami történt és történhet?
mennyire meghatározók a Professortól (tulajdonságaitól) független tényezők?
mennyire irodalmi mű, amit olvasott?
mennyire történelmi mű, amit olvasott?
mennyire elhithetően van megírva?
mennyire eredetien van megírva?
mennyire szórakoztatóan van megírva?

5. melléklet

Azt gondolom, hogy az embereknek kevés időt kellene azzal vesztegetniük, hogy irodalmi művekről beszélnek, avagy írnak.
Még ha az irodalom jól tanítható lenne is, azt gondolom, hogy a középiskoláknak nem kellene sok időt erre szentelniük.
Számomra egy irodalmi művet tönkretesz, ha megpróbálják elemezni.
Az egyik dolog, amit nagyon nem szeretek az irodalomórán, az a tanár, aki megmondja, hogy az irodalmi szöveg mit jelent.
Az elmúlt századok irodalmi szövegeinek olvasását irodalomtudósokra és történészekre kellene hagyni.
Nem hiszem, hogy az irodalom társadalmilag lényeges.
Nem szeretem a középiskolai magyar irodalmat, mert a legtöbb szöveget, amelynek elolvasására kérnek, magamtól nem választottam volna.
Az irodalmi művek az élet dolgait gyakran komplikáltabbnak tüntetik fel, mint amilyenek ténylegesen.
Ha az időmet olvasással kívánom tölteni, nem „irodalmi” szövegeket választok.

KIRÁLY ILDIKÓ, SZEDLÁK NÓRA

MTA Pszichológiai Kutatóintézete, Budapest

ESEMÉNYRE EMLÉKEZŐ CSECSEMŐ: CÉLRELEVÁNS AKCIÓK KÓDOLÁSA*

Absztrakt

A célvezérelt viselkedés csecsemőkori értelmezésével kapcsolatos legfrissebb kutatási eredmények, többféle módszer használatával egybehangzóan a teleológiai értelmezés központi szerepét hangsúlyozzák. Késleltetett utánzási paradigmát alkalmazó kutatások eredményei alapján a 14 hónaposok annak függvényében sajátítanak el utánzásos tanulással új viselkedést, hogy az a modell lehetőségeihez képest hatékony eszköz-e az adott cél elérésében. Az ilyen korai teleológiai viselkedéértelmezés kulcsingerei nem beszélő csecsemőknél azonban egyelőre az adott viselkedés kontextusának számukra észlelhető és releváns jegyeire korlátozódnak. A nyelv megjelenésével, illetve általában a kommunikatív kulcsingerek javuló megértésével azonban jelentősen bővül azoknak a kulcsingereknek a köre, amelyekre támaszkodva a célinformációval kapcsolatos teleológiai következtetéseket elvégezhetik. A beszédaktusok és más nem verbális kommunikatív kulcsingerek már az akciót megelőzően körvonalazódó célokról is nyújtanak információt, melyeket később az akció kontextusából és szerkezetéből kikövetkeztethető támpontok megerősíthetnek vagy cáfolhatnak. E cikkben egy utánzásos vizsgálat eredményeit mutatjuk be, melyben 28 hónapos gyerekek komplex akciósorokat értelmeztek úgy, hogy a célokkal kapcsolatos különböző típusú (verbális és viselkedésalapú perceptuális) támpontokat szisztematikusan változtattuk. Az eredmények rámutatnak a teleológiai hozzáállás központi funkciójára a célra irányuló akciósorozatok kódolásakor, és valószínűsítik a célra vonatkozó információ elsődleges szervező szerepét az eseményreprezentációk kialakulásában.

* A cikkben bemutatott kutatást az OTKA (T 047071) támogatta.

Bevezetés: a célok értelmezésének szerepe az emlékezetkutatásban

A felnőtt eseményreprezentációval kapcsolatos kutatások több figyelemre méltó eredménye kiemeli a céloknak az események megszervezésében betöltött szerepét. Az események különféle reprezentációs formáit – pl. narratívákat (Mandler, Johnson, 1977), megfigyelt akciósorokat (Lichtenstein, Brewer, 1980) és a rutin cselekvésekkel kapcsolatos absztrakt viselkedéseket (Schank, Abelson, 1977) – kutató vizsgálatok mind osztják azt a feltételezést, hogy a felnőttek minden jel szerint egy, az adott cél elérését értelmező keretre támaszkodnak az általuk megtapasztalt emberi viselkedés értelmezésekor. A célokra alapuló fő tudásstruktúrák segítik az akciósorozatok akciókra való lebontását azzal, hogy kijelölik az akciók határait (epizódok esetén, Black, Bower, 1979), azonosítják a vonatkozó tudást (forgatókönyveknél, Schank, Abelson, 1977), illetve hasznos hierarchikus struktúrákat alapoznak meg (pl. tervek-nél, Lichtenstein, Brewer, 1980). Mindezek alapján úgy tűnik, a célok szerinti szerveződés központi szerepet játszik a felnőtt eseményreprezentációban.

A fejlődési folytonosság kérdésköre az eseményreprezentációk szerveződésében számos, gyerekek eseményreprezentációival kapcsolatos kísérletet kezdeményezett. Már 4 éves gyerekek eseményreprezentációi tartalmaznak információt az időbeli sorrendiségről, az oksági kapcsolatokról és az esemény céljáról: a korábban tapasztalt eseményekről szóló beszámolóik vázlatosak ugyan, de csakis olyan elemeket tartalmaznak, amelyeket felnőttek is felidéznének (Nelson, Gruendel, 1986). Felidézéseikben figyelembe veszik a kontingenciaviszonyokat olyan akciópárok között (közös célok esetén), melyeket beékelődő események elválasztottak (Price, Goodman, 1990). Tehát már 4 éves korban az emlékek szervezése a célra alapozó szerveződés szempontjából hasonló a felnőttekéhez, bár még kevésbé összetett reprezentációs formákkal (Nelson, Fivush, 2000; Fivush, Kuebli, Clubb, 1992). Fiatalabb, még nem beszélő gyerekek emlékezetéről azonban jóval kevesebb bizonyítékkal rendelkezünk.

Az eseményreprezentációk korai szervezettségére utal az a kísérleti eredmény, amelyben a csecsemők egyszeri bemutatást követően utánoztak új, rövid eseménysort, amelybe a kutatók egy irreleváns lépést ékeltek. E késleltetett utánzásos vizsgálatuk kapcsán Bauer és Mandler (1989) arra a feltételezésre jutottak, hogy kicsiknél az esemény lépései közötti kauzális-támogató viszony segíti az események megszervezését, és ez az eseménysor jobb felidézését eredményezi. 16, illetve 20 hónapos csecsemők képesek voltak új események felidezésére: az esemény lépéseit utánozták, és ha a lépéseket kauzális-támogató viszony fűzte össze, kihagyták vagy áthelyezték az irreleváns lépést. Az esemény lépései közötti kauzális-támogató kapcsolat egyetlen értelmes időbeli sorrendet határoz meg az adott cél elérése szempontjából, és így támogatja az emlék megszerveződését. A világ eseményei és cselekvései azonban nem hordozzák magukban minden esetben ilyen magától értetődően a támogató idői szerveződést. Bizonyos események lépései tetszőleges idői elrendezésben is a kívánt célt eredményezik. Kakaó készítésénél például a készítő kedve szerint kezdheti az

akciót a tej bögrébe öntésével vagy a kakaópor bögrébe kanalazásával, az eredmény a keverést követően ugyanaz a finom ital lesz. Bauer és Mandler szerint (1989) a támogató kapcsolatokat tartalmazó események jobb felidézését – az ilyen kapcsolatokat nem tartalmazó eseményekéhez képest – az bizonyítja, hogy a kicsik ezeket pontosabb sorrendben idézték fel. Mindez azt sugallja, hogy a csecsemők érzékenyek az időbeli állandóságra/megfordíthatatlanságra, sőt a kauzális viszony – mint az időbeli elrendezésről árukkodó információ – segíti az emlékek felidézését. Kínálkozik azonban az az alternatív magyarázat, mely szerint azért jobb a támogató kapcsolatokat tartalmazó eseménysorok felidézése, mert az események célok szerinti kódolása elég az ilyen események rekonstruálásához, hiszen a célinformáció már önmagában segíti a kapcsolódó esemény lépéseinek összefűzését.

Egy további kísérletben Bauer (1992) arra a kérdésre keresett választ, hogy vajon a jobb felidézési teljesítmény háttérben problémamegoldási vagy emlékezeti teljesítmény áll-e. A vizsgálatban 20 hónaposoknak csupán az események végső célállapotát mutatták meg, a célhoz vezető esemény lépéseit nem láthatták. A csecsemők gyenge teljesítményt mutattak a célhoz vezető esemény lépéseinek produkálásában, és nem volt különbség a támogató és a tetszőleges lépéspárokat tartalmazó eseménysorok között. Némileg ellentmondva ezeknek az eredményeknek, Bauer és munkatársai (1999) kimutatták, hogy 20 és 27 hónaposok képesek voltak tervezési próbálkozásaikban hatékonyan felhasználni a célra vonatkozó információt új, támogató struktúrájú eseményeknél. Mindez azt bizonyítja, hogy a problémamegoldás körében a célállapot központi szervező szerepet tölt be.

A fenti rejtély egy lehetséges megoldását Carpenter, Call és Tomasello (2002) tanulmánya veti fel. Eredményeik szerint az eseménysor teljes modellezését megelőzően bemutatott végállapot vagy eredménykonfiguráció jobb felidézést eredményez, mint csupán a lépések teljes modellezése. Ez az eredmény megerősíti, hogy a célra vonatkozó információ központi szerepet tölt be az események értelmezésében és kódolásában, illetve a későbbi felidézés szempontjából is központi szervező elem, hiszen a végállapot *előzetes* bemutatása az esemény lépéseinek jobb követését eredményezte.

Egy másik feladatban a csecsemőknek időben elkülönülő események közötti kapcsolatot kellett reprezentálniuk, amelyek együttesen szolgálták egy cél elérését, így ezek konvergáló struktúráját kellett reprezentálniuk. Travis (1997) kimutatta, hogy 24 hónaposok képesek voltak események reprezentálására és utánzására a célalapú hierarchikus struktúra alapján. Ha az eseménysorba a cél elérése szempontjából irreleváns lépést ágyaztak (amelyben két, egyébként független akció egy harmadikat eredményezett), a csecsemők a közös cél szempontjából összetartozó eseményeket az időtényező szerint csoportosították, és a cél szempontjából releváns lépéseket gyakrabban reprodukálták, mint a célok szempontjából irrelevánsakat. Az eredmények egyértelműen bizonyítják, hogy kétévesek képesek konvergáló kauzális struktúra leképezésére, amely a célok által irányított cselekvés szervezésének egyik jellemzője.

A célalapú szervezés korai meglétének jelentősége leginkább az eseménytípusok gyors elemzésében és azonosításában, illetve valószínűleg az általános eseményreprezentációk megalkotásában rejlik. Annak ellenére, hogy empirikus bizonyítékok támasztják alá a célra irányuló információ központi szerepét az eseményreprezentációk megszervezésében már kétéves korban, az emlékezet fejlődésének területén a teleológiai hozzáállás fogalma széleskörűen még nem elfogadott. A teleológiai hozzáállás – Gergely és Csibra (1997), Csibra és Gergely (1998) által javasolt, a cselekvések kódolását támogató korai értelmező séma – az események percepciójának és releváns, adekvát, 'valós' összetevőinek kódolását irányító keret, amely az esemény akár egyszeri bemutatását követően is működik. A modell jelentősége abban rejlik, hogy képes megmagyarázni a célra vonatkozó információ központi szerepét az akciók reprezentálásában úgy, hogy leírja a következtetés szerkezetét és az értelmezés alapvető mechanizmusait, melyeket a racionalitás elve közvetít és vált ki.

E tanulmány célja, hogy bemutassa a teleológiai hozzáállás modelljének következményeit és kísérleti alkalmazását az utánzásos tanulásban, és az emlékezet fejlődésének témakörében.

Az akciók megértésének korai értelmezési kerete: A teleológiai hozzáállás

A teleológiai hozzáállás elmélete egy sor habituációs kísérlet eredményén alapul (Csibra és mtsai, 1999, 2003; Gergely és mtsai, 1995), melyek a céltulajdonítás képességének meglétét mutatták ki 9–12 hónaposoknál. E kísérletekben számítógép-animációs, absztrakt, kétdimenziós, humán jegyeket nem mutató ábrákat (köröket és háromszögeket) használtak, amelyek viselkedését felnőttek célvezérelt intencionális akciókként írták le. Például Gergely és munkatársai (1995) vizsgálatában egy kis kör oly módon közelített meg egy nagy kört (cél), hogy átugrott (eszköz-cselekvés) egy őket elválasztó akadályon (szituációs korlát). A csecsemők ehhez az eseményhez habituálódtak, majd a tesztfázis során eltávolították a köroket elválasztó akadályt, azaz módosították a szituációs korlátot. Ezt követően a csecsemők kétféle teszteseményt láttak: az egyiket a perceptuálisan azonos ugró megközelítést (tehát mint eddig), a másikon viszont egy perceptuálisan új, egyenes vonalú megközelítést. A kicsik hosszabb ideig nézték a régi, ugró akciót (azaz jelezték, hogy szokatlannak találták, hiszen az akadály hiányában ez már nem volt hatékony cél-elérési mód), és nem diszhabituálódtak az új, egyenes vonalú célmegközelítés látványára. Ez azt sugallja, hogy bár az akció új volt számukra, megfelelt a várakozásaiknak, hiszen a megváltozott helyzetben ez volt a leghatékonyabb cél-elérési mód.

Ezek a vizsgálatok kimutatták, hogy már legalább 9 hónapos csecsemők képesek a) megfigyelt eseményeknek célt tulajdonítani; b) így tesznek akkor is, ha a cselekvők ismeretlen absztrakt entitások, melyek nélkülöznek bármilyen humán vonást; c) értékelik a cél elérésnek relatív hatékonyságát a szituációs korlátok fényében; d) a helyzet re-

leváns korlátainak változásakor feltételezik, hogy a cselekvő adaptívan módosítja cselekvését annak érdekében, hogy ez a megváltozott helyzetben is a cél hatékony elérését eredményezze (Csibra és mtsai, 1999, 2003; Gergely és mtsai, 1995).

Újabb eredmények megerősítették, hogy 6 hónaposok az épp zajló eseményeket képesek a teleológiai hozzáállás keretében értelmezni: már ebben a korban célokat tulajdonítanak embereknek, emberszerű robotoknak (Kamewari és mtsai, 2005), és bármilyen élettelen tárgynak, ha az képes módosítani a cél elérésének módját (Csibra, kézirat).

Mint látható, kétévesek már kifinomult képességgel rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy megfigyelt akcióknak célt tulajdonítsanak, és hogy értékeljék az eszközcselekvések viszonylagos hatékonyságát a cél elérésében, a cselekvő fizikai korlátainak figyelembevételével. Ráadásul, ha ismerik a cselekvő célját, és változást észlelnek a helyzet korlátaiban, már fiatal csecsemők képesek kikövetkeztetni, hogy az új szituációban mi lenne a cél leghatékonyabb elérési módja, és feltételezik, hogy a cselekvő ezt az akciót fogja végrehajtani, ha célját el akarja érni (Gergely, Csibra, 2003).

Ezen eredményeket Gergely és Csibra a következőképpen magyarázza: a csecsemők egy absztrakt és területspecifikus akcióértelmezési rendszerrel, a teleológiai hozzáállás értelmező keretével rendelkeznek, amely a célirányos akciók reprezentálására és elővételezésére szolgál (Csibra, Gergely, 1998; Gergely, Csibra, 1997, 2003). Röviden tehát a teleológiai hozzáállás egy olyan reprezentációs rendszer, amely három tényezőt kapcsol össze egy sajátos (teleológiai) értelmezési keretben: a) a megfigyelt viselkedést (az akciót); b) az ennek következtében a világ állapotában fellépő változást (a célt); és c) az adott helyzet olyan szempontjait, melyek akadályozzák az adott akció céljának elérését (a szituáció korlátait). A teleológiai hozzáállás nélkülözhetetlen eleme a racionális cselekvés elve (Csibra, Gergely, 1998; Gergely, Csibra, 1997, 2003). Az elv felelős a) a célvezérelt akciókra vonatkozó következtetések levonásáért, és ezzel egyidejűleg b) a jólformáltság kritériumait biztosítja a teleológiai akcióértelmezésekhez. A racionalitás elvének fontossága abban a tényben gyökerezik, hogy képes irányítani a céllal kapcsolatos (vs azzal nem kapcsolatos) és a cél szempontjából releváns (vs irreleváns) lépések kiválasztását azáltal, hogy irányítja az épp zajló akciósor 'online'/egyidejű értékelését. A racionalitás elve alapján történő folyamatos értékelési mechanizmus képessé tesz arra, hogy bejósoljuk egy épp zajló akció kimenetelét azzal az egyszerű feltételezéssel, hogy az adott akció a végállapot, vagy cél elérése felé a közvetlen út.

A teleológiai hozzáállás és az utánzás: a csecsemők utánzásos tanulásának szelektív-interpretatív természete

Az emlékezet fejlődése területén Meltzoff (1988) klasszikus tanulmánya kimutatta, hogy csecsemők egy hét késleltetéssel képesek újra bemutatni, azaz felidézni új eseményeket. Más szavakkal, csecsemők már nagyon korán képesek mások megfigyelé-

se által új eszközcselekvéseket utánzásos tanulással elsajátítani. Meltzoff tanulmányának leghatásosabb feladatában 14 hónaposok megfigyeltek egy felnőtt modellt, aki ülésben, csípőből előrehajolva a homlokával megérintette egy doboz (egy varázslámpa) tetejét, mire az felkapcsolódott. Egy héttel később a kicsik 67%-a bemutatta az új „fejakciót”, míg az alaphelyzet-kontrollcsoportban, ahol ezt az akciót nem mutatták be, egyikük sem produkálta. Ez az eredmény nyilvánvaló mutatója csecsemőknél az egyedi, specifikus esemény hosszú távú megjegyzésének. Meltzoffnak az utánzás alapmechanizmusáról szóló elmélete szerint ez a fajta kulturális tanulás egy veleszületett azonosulási késztetésből fakad, és az „épp olyan, mint én” lények viselkedésének utánzását váltja ki. Meltzoff (1988) eredménye, amely szerint 14 hónaposok készek utánozni egy szokatlan fejakciót, az egyévesek teleológiai hozzáállásának szempontjából váratlan viselkedés (Csibra, Gergely, 1998; Gergely, Csibra, 2003). A teleológiai hozzáállás modellje alapján azt várnánk, hogy ebben a feladatban a csecsemők mint racionális cselekvők a leghatékonyabb célirányos akciót alkalmazzák (a kezüket használják a lámpa felkapcsolására) ahelyett, hogy utánoznák az egyedi, de kevésbé hatékony fejakciót.

A szituáció tisztázására Gergely, Bekkering és Király (2002) elvégezte Meltzoff (1988) feladatának egy módosított változatát. Feltételezésük szerint „ha a csecsemő látta, hogy a demonstrátor nem használta a kezeit, bár azok szabadok voltak, akkor azzal a feltételezéssel élhetett, hogy a fej-akciónak valami előnye lehetett a lámpa felkapcsolásában a kéz-akcióval szemben. Így ugyanazt az akciót használták ők is az azonos szituációban” (755). Az ötlet tesztelésére Gergely és munkatársai kísérletükben 14 hónaposok két csoportját vizsgálták meg, melyben a modell szituációs korlátait változtatták. A „kezek foglaltak” helyzetben a modell kezei szemmel láthatóan foglaltak voltak: úgy tett, mintha fázna, és egy plédbe burkolózott, azt mindkét kezével tartva, és így mutatta be a fejakciót. A „kezek szabadon” helyzetben azonban, miután beburkolózott a plédbe, kezeit jól láthatóan az asztalra helyezte, és ezt követően mutatta be a fejakciót.

Amikor a modell kezei szabadon voltak, a 14 hónaposok csak kis százalékban utánozták a fejakciót (21%). Ehelyett a kicsik a lámpa felkapcsolására a kezüket használták, vagyis az adott helyzetben a számukra elérhető (de a modell számára nem elérhető) legésszerűbb, legegyszerűbben, de hasonló hatékonysággal elvégezhető emulatív választ mutatták. Ezzel ellentétben, amikor a modell kezei szabadon voltak, de ő mégis a fejével érintette meg a dobozt, hogy felkapcsolja a lámpát, a 14 hónaposok 69%-a utánozta a fejakciót ($p < 0,02$) (ez az eredmény Meltzoff 1988-as eredményeinek megismétlése).

Egy további vizsgálatban, a bólintós kísérlet eredményeinek kiterjesztése céljával, a szerzők egy új helyzetet alakítottak ki, amely az eredeti vizsgálat eredményeit három szempontból magyarázza (Király, 2002). Az első pont az, hogy az eredeti vizsgálatban a modell és a csecsemő nem ugyanazokkal a szituációs korlátokkal szembeesült. Ez a tényező ugyan jól magyarázható, mégis egy bonyolult, nehezen követhető érvelést vet fel. Az érvelés azt a lehetőséget emeli ki, hogy a csecsemők csak azokban

a helyzetekben utánoznak, amelyekben képtelenek az épp zajló akció értelmezésére (a nem racionális cselekvés hipotézise). Más szavakkal, az utánzás csak szokatlan akciók esetében következik be, amelyeknél a csecsemők nem képesek alkalmazni a teológiai hozzáállás értelmezési keretét és a racionalitás elvét (azaz csak azoknál az akcióknál, amelyek számukra kognitívan homályosak maradnak). Emiatt az új kísérletben már a modell és a csecsemő számára *azonos situációs korlátokat* mutattak be. Másodsor, az eredeti tanulmányban a modellezett akció racionalitásáról csak implicit információt nyerhettek. Az új vizsgálatban egy új változót vezettek be, mely arról közvetített nyilvánvaló információt, hogy az adott akció mennyire hatékony vagy racionális. Az újszerű akció racionalitását az alternatív kézakció kudarcának bemutatása tette explicitté. Harmadszor, az eredeti tanulmányban a célra irányuló akció egy testrészt mozgatójának szokatlan módon történő alkalmazása volt, míg az új kísérletben az újszerű cselekvés egy eszközt használó cselekvés („labdaakció”) lett.

Az eredeti tanulmányhoz hasonlóan, az új vizsgálatban is 14 hónaposok két csoportja vett részt; számukra a modell egy új tárgyat mutatott be (egy labdát, amely mint mágikus emelő egy dobozt emelt ki egy másik dobozból). A két helyzetben a modell szituációs korlátait változtatták. A „kézakció lehetséges” helyzetben a modell megfogta a labdát, és kiemelt egy nagyobb dobozból egy kis, rejtett dobozt úgy, hogy hozzáértette a kis dobozhoz a labdáról lelógó mágneset. A „kézakció sikertelen” feltétel esetén azonban az „emelés a labdával akció” bemutatását megelőzően a modell sikertelenül próbálta meg kivenni a kis dobozt (ez szemmel láthatóan nehéz volt, mivel a kisebb doboz alacsonyabb volt, és szorosan illeszkedett a nagyobb dobozhoz). A sikertelen próbálkozást követően a modell végrehajtotta ugyanazt a sikeres akciót, amelyet a „kézakció lehetséges” feltételben mutatott be.

A „kézakció sikertelen” feltételnél a csecsemők 91%-a mutatta az új, „emelés a labdával” akciót, míg a „kézakció lehetséges” helyzetben a labdaakció utánzása szignifikánsan alacsonyabb, 53% ($p=0,033$) volt. Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a „kézakció sikertelen” helyzetben a csecsemők a modell sikertelen próbálkozását követően arra a következtetésre jutottak, hogy a rákövetkező labdaakció volt a leghatékonyabb rendelkezésre álló eszköz a cél elérése, azaz a doboz felemelése szempontjából. Ebben a tanulmányban sikerült megerősíteniük, hogy az utánzás mértéke a bemutatott akció hatékonyságának függvényében változik. Ebben az esetben az a korábbi alternatív magyarázat, mely szerint utánzás akkor következik be, ha az akció szokatlan és nem racionális, nem jósolna különbséget a két helyzetben mutatott utánzás mértékében (addig, amíg mind a modell, mind a csecsemő ugyanazt a szokatlan akciót látják, ugyanazokkal a helyzeti korlátokkal; sőt, az akció megértését segítő további információ magasabb szintű utánzást eredményezett). Így az eltérő mértékű utánzás a két feltétel esetében azt mutatja, hogy az utánzásos tanulás nem egy automatikus másolási mechanizmus, amelyet a másikkal való azonosulás vált ki, és nem is a modellezett akció automatikus viselkedéses másolása (ha ez igaz lenne, megint csak nem várnánk különbséget a két feltétel között). Az utánzásos tanulás sokkal inkább egy olyan szelektív-interpretatív folyamat, amely értékeli az eszközök racionalitását a cselekvő

korlátainak figyelembevételével. Így az újszerű akciók/célelési módok bemutatása csak akkor következik be, ha a) az akció racionálisnak bizonyul a modell helyzeti korlátait is tekintetbe véve; és b) az akció racionálisabbnak bizonyul, mint más, az adott szituációs korlátok között a csecsemő rendelkezésére álló alternatív akciók.

Gergely és Csibra legutóbbi elméletükben (2005) meggyőző javaslatot tettek a gyors kulturális tanulás problémájának megoldására, melynek az utánzásos tanulás a fő módja. A modell új fényben tünteti fel a teleológiai cselekvéértelmezés korlátait. A fő elképzelés szerint „az Anyatermészet azzal a 'trükkkel' tette lehetővé a komplex – a tanuló számára gyakran kognitíve homályos – kulturális tudás gyors és hatékony elsajátítását, hogy az embert egy specializált kognitív erőforrással látta el, egy dedikált interperszonális, kölcsönös rendszerrel, amelyben az egyed a kulturális információ elsajátítására, illetve átadására prediszponált a fajtársaktól, illetve a fajtársaknak” (471–472). Érvelésük alapvető kijelentése szerint a szakértő emberi egyedek, akik kulturális tudással rendelkeznek, nemcsak arra képesek és hajlandók, hogy használják ezt a tudást, hanem arra is, hogy figyelemfelkeltő gesztusok útján utaljanak erre a tudásra, azt megjelenítsék tapasztalatlan fajtársaik számára, akik speciálisan fogékonyak ezekre az osztenzív kommunikációs megnyilvánulásokra.

Röviden, a humán pedagógia modellje három fő alkotóelemet vázol fel, amelyek fő funkciója a pedagógiai átadás. Elsőként a szakértő fajtárs (a 'tanító') kulturális tudását *osztenzív módon kommunikálja* azáltal, hogy azt a kezdő (a 'tanuló') számára a *referenciális kulcsingerek* segítségével *megjeleníti* (mint szemkontaktus, szemöldökfelvonás, kommunikációs fordulatok kontingenciája, összegzését lásd Csibra, Gergely, 2005). Másodsor, a tanuló *különleges receptivitása* következtében a tanító tudását bemutató osztenzív-kommunikatív kulcsingereket bizonyítékként értelmezi arra vonatkozóan, hogy a tanító *új és releváns* kulturális tudást közvetít felé. Mindez lehetővé teszi a közölt tartalmak gyors elsajátítását anélkül, hogy szükség volna a tartalmak relevanciájának ellenőrzésére. Harmadsor, a pedagógiailag kommunikált tudás átadásának *megelőlegezett relevanciája* támogatja azon tudástartalmak elsajátítását, amelyek *önkéntesek, hagyományozottak* (ebben az értelemben konvencionálisak) és kauzálisan/funkcionálisan *homályosak*, amelyek a kulturális tudás megannyi formájára jellemzőek.

Érvelésükben Gergely és munkatársai (2002) szelektív utánzási eredményeire utalnak, melyek jól példázzák a pedagógia működését. A kísérletben a modell osztenzív kommunikációja által kiváltott speciális figyelmi és értelmezési attitűdjük alapján a csecsemők a két feltételben eltérő következtetéseket alkalmaznak azzal kapcsolatban, hogy számukra mi új és releváns információ. A pedagógia modellje új megvilágításba helyezi a racionális értelmezés alkalmazását szokatlan akciók esetében (emlékezzünk a korábban említett „nem racionális akciók” rejtélyére, mely a szelektív utánzás modelljének egy kérdéses pontja). Íme a jól formált érvelés megismétlése ebből a szempontból.

A bólintós kísérlet „kezek foglaltak” feltételében az esemény újszerű kimenetele, mely közvetítette a tárgy tulajdonságát (kontaktusra megvilágosodik), valójában

maga az új információ; ez korábban valószínűleg ismeretlen volt a csecsemő számára, így megmaradt az emlékezetében, majd cselekvésében is megisméltődött. A teleológiai hozzáállást alkalmazva ebben a helyzetben a csecsemők képesek kikövetkeztetni, hogy – a cselekvő helyzeti korlátait (kezek foglaltak) figyelembe véve – a doboz homlokkal történő megérintése igazoltan értelmes és hatékony eszköz a cél elérésében, hiszen a fejkció fizikai-kauzális hatékonysága számukra ebben a helyzetben kognitíve homályos, nem átlátható.

A „kezek szabadon” feltételben más a helyzet. Az új információ itt a célállapot, mely magában foglalja a doboz megtapasztalt új alkalmazhatóságát/affordanciáját, így ez marad meg, illetve ez reprodukálódik. Ezzel szemben, a csecsemők a teleológiai hozzáállást értelmezési keretként alkalmazva arra a következtetésre juthatnak, hogy az adott szituációs korlátok között a kézakió a leghatékonyabb és legracionálisabb eszköz-cselekvés, figyelembe véve, hogy a modell keze szabadon volt. Meglepő módon azonban a demonstrátor mégsem a kezeit használta, hanem egy szokatlan fejkciót mutatott be. Az a feltételezésünk, hogy a bejósolt és észlelt eszköz-cselekvések közötti meg nem felelés ráirányította a csecsemők figyelmét a modell meglepő, így sajátos kommunikációs jelentőséggel bíró választására. A fejkciót ez a meglepő választás teszi új és releváns információvá, amit az osztenzív-kommunikatív bemutatás közvetített. Ennek eredményeként mind az új cél, mind az új eszköz-cselekvés megőződik és felidéződik.

A humán pedagógia modellje feltételezi, hogy az utánzásos tanulást a modell – a kulturális tudás szemléltetését kísérő – osztenzív-kommunikatív kulcsingerei váltják ki. A csecsemő a pedagógiai hozzáállás osztenzív kulcsingerek által kiváltott implicit feltételezései segítségével tanulja meg azt az értelmező szelektivitást, amely irányítja és korlátozza, hogy a megfigyelt viselkedés mely szempontjait sajátítsa el utánzásos tanulás útján. A pedagógiai hozzáállás segítségével a csecsemők mások osztenzív kommunikatív gesztusait értelmezik oly módon, hogy a tanító a kulturális tudás új és releváns szempontját készül számukra bemutatni, amely így gyors elsajátítást igényel.

A bólintós kísérlet (Gergely és mtsai, 2002) ebből a szempontból megerősíti, hogy a pedagógiai kulcsingerek a csecsemők utánzásos tanulásában elengedhetetlen tényezők, bár (1) rendelkeznek értelmező szelektivitással, amely irányítja, hogy a modellezett viselkedés mely elemeit sajátítsák el utánzásos tanulásal; (2) mindezt pedagógiai hozzáállásuk implicit feltételezései irányítják, vagyis az, hogy a kulturális tudás egy jelentős aspektusa kerül bemutatásra számukra, ami új lesz, és releváns.

Relevancia irányította szelektív utánzás: nyelvi címkék a humán pedagógia szolgálatában

A korai utánzásos tanulást és emlékezeti teljesítményt vizsgáló kutatások jellemzően gazdag osztenzív kommunikatív-referenciális keretben mutatják be az események célakióit, amely a paradigma egyik inherens alapelve. A humán pedagógia elmélete

szerint ez a fajta bemutatási mód természetes, és reprezentatív megnyilvánulása az elsajátítandó új és kulturális tudásnak, és ezzel együtt a gyors tanulás előfeltétele is. Emellett az utánzásos vizsgálatokban a bemutatás osztenzív referenciális kontextusa gyakran tartalmaz *kommunikatív-referenciális beszédaktusokat*, illetve nyílt verbális instrukciókat is (pl. „Nézd, mutatok neked valamit!”), mielőtt a célra irányuló akciót bemutatnák.

Ezek a beszédaktusok vagy rövid szóbeli instrukciók (címkék) a grice-i értelemben véve bármilyen helyzetet gazdagítani tudnak, kiemelik a megfigyelő számára azt, hogy a cselekvő/beszélő valami újat és relevánsat szándékszik bemutatni. Ezek a feltételezések hasonlóak, ha nem azonosak az osztenzív kommunikáció Sperber és Wilson (1986) által bemutatott grice-i pragmatikus feltevésekkel. Egy némileg eltérő perspektívából azonban a pedagógia nem a beszélő szándékának felállításáért felelős specializált modul a nyelvi kommunikációban – ez a feltételezés korábban a tudatelméleti modul almoduljaként fejlődött ki (Sperber, Wilson, 2002) –, hanem egy elsődleges, kulturális tanulást szolgáló adaptáció, amely nem feltétlenül tudatos, hanem egy kulcsingervezérelt, gyors tanulási attitűd. A mentális fogalmak nem szükségszerűek a relevancia megértésének közvetítésében. A beszédaktusok jól közvetítik a beszélő szándékát, ezzel együtt azonban ezek a szóbeli aktusok a külső szituáció részét is alkotják: szándékokat és célokat közvetítenek azáltal, hogy előre jeleznek lehetséges végkimeneteket, ezzel kiemelve a lehetséges célt mint a külső környezet részét. Ez az alternatív cél egybeeshet a lezajló akciósor végkimenetelével/céljával, vagy különbözhet tőle. Ezáltal a verbális címkék javíthatják a látott akciók megértését a cél szempontjából: ha a szóbeli aktus egybeesik a rákövetkező akció elért végállapotával (azaz konzisztens annak cselekvésben kifejeződő szándékával), akkor az eseménysor releváns lépéseinek kódolását megkönnyíti; ha azonban a közvetített cél vagy szándék és az akciósor célja nem fedik egymást teljesen, akkor ez egy célhierarchia felállításával megváltoztathatja annak kódolását, hogy mi *releváns* az adott szituációban.

A pedagógia és a szelektív utánzás szempontjából a szóbeli instrukciók, illetve az adott szituációban megtanulandó (releváns) dolgok nyílt kifejezői (*manifesto*) egyaránt a kommunikatív referenciális kontextus (a külső szituáció) részét alkotják. Például, ha közelebbről megnézzük korábban bemutatott példánkat – „Nézd, mutatok neked valamit!” –, ez a szóbeli aktus azt közvetíti, hogy a cselekvő *célja* általában valami *új és releváns* dolog bemutatása lesz. A tanulmány célja ennek a feltételezésnek a vizsgálata volt. Ennek érdekében változtattuk és ellenőriztük a kísérleti helyzetben szereplő verbális címkéket. Célunk egyrészt az volt, hogy körüljárjuk a verbális címkék szerepét a megfigyelt események releváns jegyeinek kiemelésében; másrészt a humán pedagógia érvényességét idősebb gyerekeknél összetettebb eseményekkel teszteltük. Hipotézisünk szerint amennyiben a verbális címke új és releváns tudás bemutatására utal, akkor bekövetkezik a kognitív homályosabb alesemények utánzásos tanulása, míg ha a verbális címke a bemutatott eseménysorra és a végállapotra (az esemény forgatókönyvére) vonatkozik, akkor a kognitív homályos alesemények ki-

maradnak az utánzásból, annak ellenére, hogy azok a kommunikatív kontextus részei. A hipotézis ellenőrzésére, illetve annak megerősítésére, hogy az utánzás nem „vak”, egy új-támogató és egy új-önkényes eseményt mutattunk be. Ezek Bauer (1992) módszerét követve tartalmaztak egy-egy beágyazott irreleváns összetevőt (lásd még Bauer, Mandler, 1989; Travis, 1997; Király, 2003). Az irreleváns lépések beillesztésével a szerzők az utánzásban részt vevő, relevancia irányította szelekciós mechanizmust tesztelték. A cél szempontjából irreleváns lépés utánzása vagy kihagyása a kódolást és szerveződést irányító folyamatokról ad információt. Célunk, hogy kimutassuk a célok elsődleges szerepét az események kódolásában, illetve a teleológiai hozzáállás fő szerepét az eseményemlékek utánzásos felidezésében és szervezésében.

Két kísérleti helyzetet alkalmaztunk, két különböző verbális címkével, melyek egyértelműen megváltoztatták az eseménysor célját: a „forgatókönyv vagy célspecifikáció” helyzetet és a „pragmatikusan közvetített új információ” helyzetet. A modell által bemutatott akciósor ugyanaz volt mindkét helyzetben, így ugyanazt a cselekvésben kifejeződő szándékot közvetítette. A „forgatókönyv vagy célspecifikáció” helyzetben az akciósor bemutatása az eseményre való utalással indult (megneveztük az esemény célját: „nézd, elültetem a virágot!” vagy „nézd, csinállok egy teknőst!”). Azt feltételeztük, hogy a bemutatást megelőző közvetlen/egyértelmű utalás az akció céljára nyilvánvalóvá teszi, hogy mit érdemes észben tartani az esemény hatékony megismétléséhez. Így a címke segíti az információ begyűjtését a cél elérésében optimálisan használható eszközökről. Azt állítjuk, hogy a célmeghatározás-típusú verbális címkék azt hangsúlyozzák, hogy a tanító a helyzetben annak forgatókönyvével kapcsolatos információt szándékozik átadni. Az esemény sajátos céljának elérésében az esemény összetevői a szükségesek és relevánsak, míg a cél szempontjából irreleváns komponensek nehezen megragadhatók, megérthetők ebben a felállásban.

Ezzel szemben a „pragmatikusan közvetített új információ” helyzetben a kísérletvezető nem nevezte meg az esemény célját, hanem új információt nyújtó, pragmatikus céljára utalt („nézd, mutatok valamit!”). Ez a verbális címke azt jelzi, hogy valami új és szokatlan következik. Pedagógiai kontextusban e kijelentés alapján új információ keresendő a helyzetben: az irreleváns lépés. Így a megfigyelő kódolni fogja, majd ennek eredményeképp felidézi az irreleváns lépést.

További kérdés, hogy az osztráz-kommunikatív kulcsingerek önmagukban eleget e az utánzás kiváltásához. Feltételezésünk szerint a viselkedés legalább részben ott értelmeződik, ahol a megértést az értelmezési keretek egyike irányítja. Az egyik ígéretes jelölt szerepre a teleológia, mivel képes számot adni a szelektív utánzásról: a teleológiai akcióértelmezés sémája meghatározza, hogy a megfigyelt viselkedés mely szempontjait érdemes utánozni, és melyeket kihagyni – mint azt a bőlintós kísérletben is láthattuk. Emellett a verbális címkék mint külső forrás befolyásolják a szituáció célhierarchiájának kialakítását. A „pragmatikusan közvetített új információ” feltétel esetén a pedagógiai hozzáállás előrejelzése az lenne, hogy csu-

pán az új, irreleváns összetevő jelenik meg a csecsemők utánzásában. Ezzel az állítással vitatkozva amellet foglalnunk állást, hogy ezekben az akciósorokban a cél és az akciók viszonya (így a cselekvésben kifejeződő szándék) eléggé átlátható, tehát a megfigyelő a teleológiai viselkedésértelmezés segítségével értelmezni tudja az eszköz-cél szekvenciát. Ezáltal a csecsemők képesek kódolni, majd felidézni és újra megjeleníteni nemcsak az új és releváns lépést, de az adekvát eszközsort is a pragmatikus feltételben. (A másik irányban is érvelhetünk: a teleológiai viselkedés-értelmezés következtében a csecsemők a célreleváns lépéseket is kódolják. Ugyan pragmatikusan egy új, alternatív cél felé irányulnak, valami szokatlant várnak, kódolják a kognitíve homályos irreleváns összetevőt is a relevánsak mellett.)

Mivel a vizsgálat célja a teleológiai hozzáállás szerepének hangsúlyozása az akciók kódolásában és szerveződésében, kétféle akciósort alkalmaztunk: egy új-támogatót és egy új-önkéntest. A támogató sorozat esetén az esemény lépései egyetlen optimális sorrendben vezetnek el a célíg, míg a tetszőleges sor lépései változtathatók, a cél mégis ugyanaz marad. A 'Teleológia' alapján azt mondhatjuk, hogy az új-támogató eseménynél a lépések bemutatott sorrendje a leghatékonyabb útja a cél elérésének, míg az új-önkéntes eseménynél a bemutatott sorrend csak egyike a több, hasonlóan hatékony sorrendnek. Szervezett felidézés és utánzás esetén láthatóvá válna a különbség az esemény lépéseinek sorrendjében az eredeti sorrendhez képest, ami így a „vak” utánzási folyamatok elleni bizonyíték lenne.

Módszer

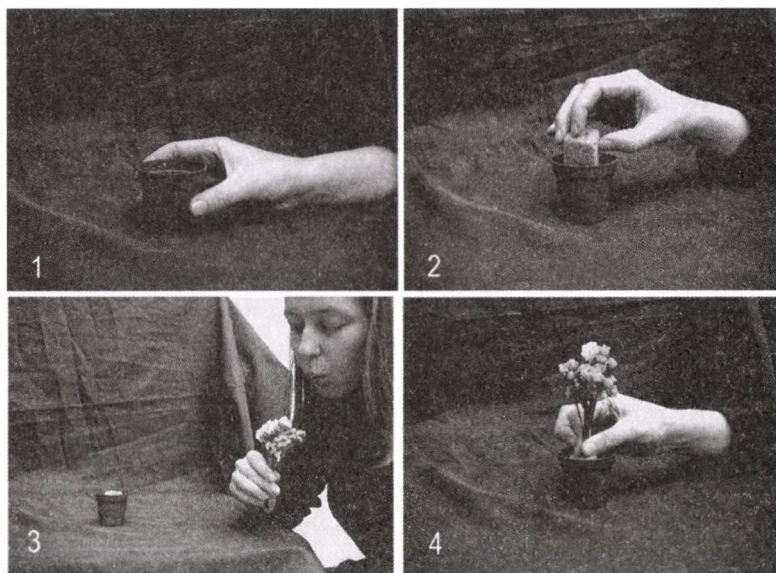
Résztvevők

A végső minta hetvenhét 29 hónapos csecsemőből állt (átlag = 28,9, szórás = 2,67 hónap, teljes tartomány = 24 hónaptól 34 hónapig), akiket helyi játszóházakban és bölcsődékben kerestünk meg. Túlnyomóan magyar, változó szocioökonómiai háttérű családokból származó gyerekek alkották a csoportot (bár nem gyűjtöttünk adatot külön e területről). További négy csecsemőt kizártunk a mintából szülői beavatkozás (2) és féltékenység (2) miatt.

Tesztanyag

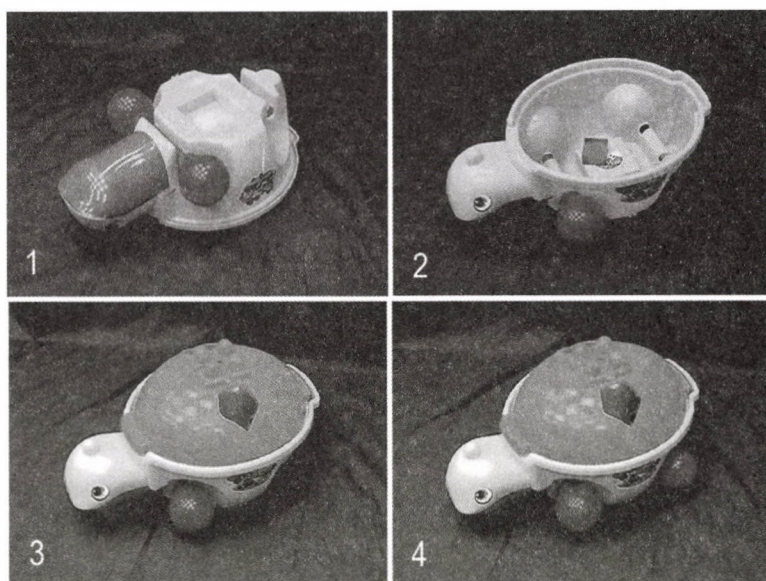
A vizsgálati feltételben minden csecsemő az alábbi eseménysorok egyikével találkozott. (Az alapszint-kontrollcsoportban a csecsemők csak a tárgyakkal találkoztak.)

Új-támogató esemény: „Virágot ültetünk”. Az eseménysor bemutatása a következő volt: (1) fogjuk a cserepet; (2) teszünk bele földet; (3) lefújuk a virágról a port; (4) és elültetjük. Az alkalmazott tárgyak ebben a feltételben a következők voltak: virágcserep, egy darabka szivacs és egy szárított virág (lásd 1. kép)

1. kép. A „virágot ültetünk” esemény lépései

Új-önkéntes esemény: „Teknóst csinálunk”. A kísérletvezető az alábbi módon mutatta be az eseményt: (1) beillesztjük az egyik lábát; (2) beledobjuk a kockát; (3) beillesztjük a másik lábát; (4) rárakjuk a hátát. Az alkalmazott tárgyak ebben a feltételben műanyag játékok voltak (lásd 2. kép).

2. kép. A „Teknóst építünk” esemény lépései

Mindkét sorozatot úgy terveztük, hogy az egyik eseménylépés irreleváns vagy lényegtelen volt az esemény kimenetele szempontjából: a sorozat egyik köztes lépése (a harmadik, illetve a második) felnőtt pontozók véleménye szerint szükségtelen vagy irreleváns volt az esemény céljának elérése szempontjából.

Eljárás

A csecsemőket a bölcsőde egyik játszószobájában egyenként, édesanyjuk jelenlétében vizsgáltuk. Egy rövid ismerkedési fázist követően az édesanyjuk ölébe ültek, nagyjából egy méterre egy asztaltól, így nem érték el az azon levő játékokat. Az édesanyákat arra kértük, hogy ne segítsék a kicsiket a vizsgálatban. A kísérletvezető (felnőtt modell) az asztal másik oldalán foglalt helyet. Késleltetett utánzási eljárást alkalmaztunk, amelyben a kísérletvezető kétszer bemutatta a célakciót a tárgyakkal, miközben szóban kommentálta az akciókat a kétféle mód egyikén, és közben követte, hogy a csecsemő figyelje-e a bemutatást. A vizsgálatokat videokamerával rögzítettük.

Két kísérleti helyzet került bemutatásra. A „forgatókönyv vagy célmeghatározás” feltételben az akciósor bemutatása az eseményre való utalással indult (megneveztük az esemény célját: „nézd, elültetem a virágot!”), míg a „pragmatikusan bemutatott új információ” helyzetben a kísérletvezető nem nevezte meg az esemény célját, hanem annak új információt képviselő pragmatikus céljára utalt („nézd, mutatok neked valamit!”). A modell által bemutatott akciósor ugyanaz volt mindkét helyzetben, így ugyanazt a cselekvésben kifejeződő szándékot közvetítette. Ezekben a kísérleti helyzetekben különböző típusú eseményeket mutattunk a csoportoknak, egy csoport csak egyféle helyzetet látott. A „pragmatikus” feltételben 16 csecsemő találkozott az új-támogató eseménnyel, 14 a „forgatókönyv”-helyzetben az új-támogató eseménnyel; 13-an találkoztak a „pragmatikus” helyzetben az új-önkéntes eseménnyel, és 10-en a „forgatókönyv”-helyzetben az új-önkéntes eseménnyel. A tesztfázisban a kísérletvezető instrukcióval bátorította az utánzást (pl. „most te jössz!”). Minden csecsemőt közvetlenül a bemutatás után vizsgáltunk.

A célakciók felnőtt jelenléte nélküli spontán produkciójának meghatározására minden eseménynél egy 12 fős alapszint-kontrollcsoportnak adtuk oda a tárgyakat.

Pontozás és elemzés

A videofelvételeket két független megfigyelő pontozta, akik előtt ismeretlen volt, hogy a csecsemők melyik kísérleti helyzetbe tartoztak. A megfigyelők minden egyes akciólépés/célakció előfordulását vagy hiányát pontozták. A megfigyelők közötti megbízhatóságot kappa statisztika használatával számoltuk ki ($\kappa=0,912$).

A tesztfázisban bemutatott célakciók száma alapján minden csecsemő kapott egy utánzási pontértéket (ennek tartománya minden eseménytípus esetén 0–4 volt). A megfigyelők a lépések bemutatási sorrendjét is regisztrálták. Ezek felhasználásával egy kvalitatív és egy kvantitatív változót is bevezettünk a sorrendi hibák értékelésére. A kvantitatív változó a helyesen felidézett akciópárok számát tükrözte. Itt az elfogadás kritériuma a bemutatott lépések sorrendjének a megismétlése volt, az irreleváns lépés kihagyásával vagy megtartásával. A kvalitatív változó (Bauer és Mandler módszere alapján, 1989) azt mutatta, hogy a résztvevők teljesítménye a következő három csoport melyikébe tartozott: a) a bemutatott sorrend megismétlése az irreleváns lépéssel együtt; b) a bemutatott sorrend megtartása az irreleváns lépés áthelyezésével vagy kihagyásával; c) egyéb sorrendi „hibák”, pl. bármely másik eseménylépés áthelyezése vagy kihagyása.

Eredmények

A csecsemők utánzási pontjait a kísérleti és a tesztfázisban az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat. Összes utánzás a két eseményben, helyzetenként

	Új-támogató: „Virágot ültetünk”		Új-önkényes: „Teknóst csinálunk”	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Pragmatikus helyzet	3,47	0,50	3,50	1,08
Forgatókönyvhelyzet	2,78	0,57	3,1	1,3
Alapszint – kontrollhelyzet	1,75	0,62	0,53	0,79

Egy 2 (eseménytípus: új-támogató, új-önkényes) $\times$ 3 (feltétel: pragmatikus, forgatókönyv, alapszint) szempontos varianciaanalízist végeztünk az utánzási teljesítmény lehetséges mennyiségi különbségeinek kiderítésére, különböző feltételekben, a két esemény típusa között. Először is az esemény típusának nem volt főhatása ($F(1,71) = 3,32$, n. s.), vagyis nem volt szignifikáns különbség az utánzási teljesítményben az új-támogató és az új-önkényes helyzetek között az utánzott eseménylépések számában. A kísérleti feltételnek azonban szignifikáns főhatása volt, $F(1,71) = 40,29$, $p < 0,001$, illetve szignifikáns interakciót találtunk az eseménytípus és a feltétel között, $F(1,71) = 8,07$, $p < 0,001$. Post-hoc analízis alkalmazásával (Tukey-teszt a szignifikáns különbségekre 0,05 szinten) azt az eredményt kaptuk, hogy a csecsemők teljesítménye jobb volt a kísérleti helyzetekben (pragmatikus és forgatókönyv), mint az alapszint helyzetben. Azaz a csecsemők mindkét eseménytípusnál az esemény több lépését reprodukálták a kísérleti helyzetben, mint amennyit az alapszint-kontrollhelyzetben mutattak. A szignifikáns interakció a kísérleti helyzetekben látható, az eseménytípusok közötti utánzási pontok különbségének varianciájából adódhat. E lehetőség ellen-

őrzésére minden eseménytípusnál az utánzási eredményeket egyszem- pontos varianciaanalízisnek vetettük alá.

Az új-támogató eseménynél a kísérleti helyzet főhatását találtuk: $F(2,39) = 17,19$, $p < 0,001$. Post-hoc analízis alkalmazásával (Tukey-teszt a szignifikáns különbségekre 0,05 szinten) azt az eredményt kaptuk, hogy a kísérleti helyzetek szignifikánsan különböznek. A pragmatikus feltételben a csecsemők az esemény több lépését mutatták be, mint a forgatókönyv helyzetben. Ez az elemzés megerősítette, hogy az utánzási teljesítmény mindkét kísérleti helyzetben szignifikánsan különbözik az alapszinttől.

Az új-támogató eseménysornál szignifikáns mennyiségi különbség volt a csecsemők teljesítményében a helyzetek között: $F(2,32) = 24,16$, $p < 0,001$. Post-hoc analízissel (Tukey-teszt a szignifikáns különbségekre 0,05 szinten) azt az eredményt kaptuk, hogy a kísérleti helyzetek alapszinttől való szignifikáns eltérése mellett nincs mennyiségi különbség a két kísérleti helyzet utánzási pontjai között.

A kísérleti helyzetben kapott utánzási pontok átlagának különbsége azonban nem tisztázza, hogy ezt az eredményt vajon az eseménylépések utánzott mintázatának variációja okozza-e. Valószínű, hogy a két kísérleti helyzetben az eseménylépéseket nem egyformán utánozták vagy hagyták ki a csecsemők. E feltételezés ellenőrzésére a két kísérleti helyzet egyes eseménylépéseiben az utánzók számának összehasonlítására nemparametrikus analízist alkalmaztunk (pragmatikus és forgatókönyv) az eseménytípusok mentén.

Az új-támogató eseménynél csak a harmadik komponensnél, az irreleváns lépésnél találtunk különbséget (Fisher-féle exact teszt: $p < 0,01$). Az új-önkéntes eseménynél is csak a második, szintén irreleváns lépésnél volt szignifikáns különbség, (Fisher-féle exact teszt: $p < 0,05$). A 2. táblázat az utánzók számát mutatja az egyes eseménykomponenseknél a kísérleti helyzetekben.

2. táblázat. Az utánzók százaléka az egyes eseménykomponenseknél a kísérleti helyzetekben

	Új-támogató: „Virágot ültetünk”			
	(1) Fogjuk a cserepet	(2) Teszünk bele földet	(3) <i>Lefújuk a virágot</i>	(4) Elültetjük a virágot
Pragmatikus helyzet	100	100	50	100
Forgatókönyvhelyzet	86	100	0	100
	Új-önkéntes: „Teknőst csinálunk”			
	(1) beillesztjük az egyik lábát	(2) <i>beledobunk egy kockát</i>	(3) beillesztjük a másik lábát	4) ráarakjuk a hátát
Pragmatikus helyzet	80	100	90	80
Forgatókönyvhelyzet	85	61	85	85

A csecsemők az irreleváns eseménylépést eltérő mértékben utánozták a két kísérleti helyzetben mindkét eseménnytípusnál: a pragmatikus helyzetben az irreleváns lépés utánzása gyakoribb volt, mint a forgatókönyvhelyzetben, és ez a mintázat ugyanaz volt mind az új-támogató, mind az új-önkéntes helyzetben.

Az eseménylépések időbeli sorrendjét vizsgálándó elsőként egy 2 (kísérleti helyzet: pragmatikus, forgatókönyv) × 2 (eseménnytípus: új-támogató, új-önkéntes) szempontos varianciaanalízist végeztünk a helyes sorrendben felidézett eseménypárok pontjaival. A bemutatási sorrendben reprodukált akciópárok átlagértékeit leíró statisztika a 3. táblázatban látható. Az analízis a kísérleti helyzet (F (3,49)=13,18, p<0,001), illetve az eseménnytípus szignifikáns főhatását mutatta (F (3, 49)=19,0, p<0,001).

3. táblázat. A bemutatási sorrendben reprodukált akciópárok átlagai

	Új-támogató: „Virágot ültetünk”		Új-önkéntes: „Teknőst csinálunk”	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Pragmatikus helyzet	2,45	0,51	1,54	1,03
Forgatókönyvhelyzet	1,71	0,73	0,61	1,43

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a csecsemők több eseménylépést utánoztak a bemutatás sorrendjében az új-támogató eseménynél, mint az új-önkéntesnél. Úgy tűnik, hogy a lépések helyes felidézése gyakoribb volt a pragmatikus helyzetben, azonban ez az eredmény a magasabb utánzási pontok (amely következtében magasabbak a helyes sorrendezés pontjai is) miatt jelenhetett meg. A probléma kiküszöbölhető a sorrendi eltérések kvalitatív kategóriáinak használatával. A csecsemők teljesítményét a következő kategóriák egyikébe soroltuk: a) az eseménysort a bemutatási sorrendben reprodukálták, b) kihagyták (áthelyezték) az irreleváns eseménylépést, c) egyéb sorrendi eltérést mutattak. Az egyes kategóriákba tartozó csecsemők százalékos megoszlása a 4. táblázatban látható.

4. táblázat. Csecsemők százalékos aránya a sorrendi hibák kategóriáiban

	Új-támogató: „Virágot ültetünk”			Új-önkéntes: „Teknőst csinálunk”		
	Helyes sorrend	Az irreleváns eseménylépés kihagyása (áthelyezése)	Egyéb sorrendi hibák	Helyes sorrend	Az irreleváns eseménylépés kihagyása (áthelyezése)	Egyéb sorrendi hibák
Pragmatikus helyzet	44	50	6	10	20	70
Forgatókönyv-helyzet	0	86	14	7,5	7,5	85

Nemparametrikus tesztet alkalmaztunk a két kísérleti helyzetből származó kombinált adatokon annak ellenőrzésére, hogy a különböző típusú eseményeknél eltérő sorrendi hibák fordulnak-e elő. Az elemzés szignifikáns különbséget mutatott a sorrendi hibák mintázatában az új-önkéntes és az új-támogató esemény között ($\chi^2 = 25,58$ (df = 2), $p < 0,001$). Az eseménytípusok mentén elvégzett különálló elemzések azt mutatták, hogy a forgatókönyv helyzetekben gyakoribb volt a sorrendi hibák előfordulása, ($\chi^2 = 8,04$, df = 2, $p < 0,05$). Mint az a 4. táblázatban tisztán látható, a csecsemők a pragmatikus helyzetben gyakrabban utánozták az esemény lépéseit a helyes sorrendben az irreleváns komponenssel együtt, míg az új-önkéntes sorrendben a két kísérleti helyzet között nem volt szignifikáns különbség a sorrendi hibák eloszlásában ($\chi^2 = 0,85$, df = 2, n. s.).

Megbeszélés

Vizsgálataink megerősítették, hogy két és féléves gyerekek egyformán jól reprodukálták mind új-támogató, mind új-önkéntes események lépéseit. Annak ellenére, hogy a bemutatott esemény azonos volt, a kicsik mindkét eseménytípusnál a „pragmatikusan közvetített új információ” helyzetben az esemény több lépését utánozták, mint a „forgatókönyv vagy célspecifikáció” helyzetben. Továbbá a pragmatikus helyzetben az irreleváns lépés utánzása gyakoribb volt, mint a forgatókönyv helyzetben, és ez a mintázat ugyanaz volt mind az új-támogató, mind az új-önkéntes helyzetben. A csecsemők a beszédaktus segítségével, amely valami új és releváns közelgő megnyilvánulását jelezte, szelektíven utánoztak egy irreleváns, így új, és kognitív homályos eseménylépést. A humán pedagógia elméleti kerete alapján feltételezzük, hogy a modell osztrénv-kommunikatív kulcsingerei segítették a csecsemőket abban, hogy figyelmükkel kövessék a modellálást, illetve magyarázó sémáikat a helyzetre alkalmazva következtették ki, hogy a bemutatott viselkedés mely szempontja közvetíti az új és releváns információt. A „forgatókönyv vagy célmeghatározás” helyzetben a verbális címke az akció célját emeli ki azáltal, hogy kihangsúlyozza az akció konkrét végállapotát. A teleológiai hozzáállást alkalmazva az eseményekre, a csecsemők azt feltételezik, hogy a cselekvő megnyilvánulása figyelmüket a megjelenített cél leghatékonyabb, optimális elérésére irányítja. Ezek alapján csak a cél elérése szempontjából adekvát eseménylépéseket kódolják (és idézik fel utánzással), ami a leghatékonyabb módja a cél elérésének, egyben pedig maga is közvetített új és releváns információ. Emellett kihagyják az adott helyzetben számukra értelmezhetetlen irreleváns lépést.

A „pragmatikusan közvetített új információ” helyzetben a verbális címke implicit módon a szituáció egészére vonatkozóan valami új és releváns bemutatására utal. Adataink megerősítették, hogy a gyerekek mind a cél szempontjából releváns lépéseket, mind a váratlan, új esemény-összetevőt (amely irreleváns volt a szituáció kimenetele szempontjából) utánozták. Így eredményeink megerősítik korábbi állításunkat, mely szerint ugyan a pedagógiai hozzáállás emeli ki azt, hogy mi az új és releváns,

s ezért megjegyzésre érdemes egy helyzetben, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a teleológiai viselkedésértelmezés irányítja annak szelekcióját, hogy mi jelenik meg az utánzásban. Ezért amellet érvelünk, hogy a pragmatikus verbális instrukciók módosítják az esemény célhierarchiájának kialakulását és elemzését. Ha az esemény célja az, hogy valami újat és relevánsat tanuljunk meg, az esemény célja lehet ugyanennek a célnak az „izgalmas” megvalósítása. Ennek következtében a babák az egész eseményt figyelmesen végigkövetik. Az esemény cselekvésben kifejeződő szándékát kétségtelenül megértik, és a célhoz elvezető adekvát lépéseket kódolják. Ezzel egy időben a verbális címke által kiemelt kognitív homályos aleseményt is figyelemmel követik. Ez esetben a teleológiai értelmezés egy szofisztikáltabb, átfogó célt vesz figyelembe: annak érdekében, hogy teljesítsék e cél hatékony elérésének követelményeit, a kicsik kódolják, majd később utánozzák az érdekes, kognitív homályos eseménylépést is.

Állításunkat, mely szerint az utánzás nem „vak” folyamat, még egy módon igazolhatjuk. Az esemény lépéseinek időbeli sorrendje csak akkor jelenik meg az utánzásban, ha az szükséges a hatékony cél elérése szempontjából. Az új-támogató események egyetlen előnye az előhívás szempontjából az új-önkéntes eseményekkel szemben az eredeti időbeli sorrend felidézése volt, amely az eltérő teleológiai szerveződés eredménye lehet. A támogató események alkalmával a cél elérésének egyetlen konkrét optimális módja van, és ez egybeesik az esemény eredeti bemutatásával. Mindközben a tetszőleges eseményeknél több eltérő lépéssorrend lehetséges, amelyek egyformán hatékonyak ugyanazon cél elérésében, és amelyek közül a modell viselkedése egyetlen lehetőséget valósított meg. Mindez azt jelenti, hogy egy esetleges sorrendi hiba csorbítja a támogató esemény hatékonyságát a cél elérésében, míg a tetszőleges eseménynél az időbeli sorrend variációi ugyanazt a végállapotot eredményezik. Így a sorrendi felidézés különbözősége a két helyzetben azt jelzi, hogy a 28 hónaposok aktívan felhasználják a cél információját az eseménylépések kauzális relevanciájának értékelésében.

Az eredmények kiemelik a teleológiai hozzáállás folyamatos központi szerepét az akciósorozatok céllapú kódolásakor, és a célinformáció elsődleges szervező szerepét valószínűsítik az eseményreprezentációk kialakulásában. A csecsemők emlékezeti teljesítményének szempontjából a vizsgálat megerősítette az alábbiakat: (1) a csecsemők kódolják mind az új-támogató, mind az új-önkéntes események összetevőit; (2) bár a tetszőleges eseményeknél nem idézik fel (kódolják) a sorrendi információt.

Mindkét általunk használt nyelvi címke osztrénv-kommunikatív kontextusban jelent meg: a szituációban maguk a címkék emelték ki azt, hogy mi is új és releváns az adott helyzetben. Az implicit, pragmatikus utalás arra, hogy új és releváns információ várható, egy sor lehetséges célt valószínűsít, és elég hatásos ahhoz, hogy segítse a kognitív homályos alesemény kódolását, mely irreleváns az akció végállapotának elérése szempontjából. A forgatókönyv típusú szóbeli címke esetében, amennyiben a cél, melyet a szóbeli aktus kifejez, és a cselekvésben kifejeződő szándék egymásnak

megfelelnek, akkor az mélyíti az akció céljának mint az esemény legrelevánsabb elemének kódolását. A teleológiai értelmezés segítségével a csecsemők kihagyják a kognitíve homályos aleseményt, és szelektálva csupán az esemény releváns lépéseit utánozzák.

Összefoglalásul azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a csecsemők viselkedésértelmezését és kódolását két fontos, egymással kölcsönhatásban lévő tényező irányítja: a teleológiai elv, illetve a helyzet átfogó célja, melyet a demonstrátor által a pedagógiai helyzetben kifejezett verbális címke közvetít. Míg az előbbi olyan szelektációs keretként működik, mely a célreleváns esemény összetevőinek kiválasztását irányítja, az utóbbi ezt a szelektációt erősíti meg, vagy új, a cél elérése szempontjából nem áttetsző elemekkel kibővíti. Vizsgálatunk rámutatott a teleológiai hozzáállás központi szerepére a célra irányuló akciósorozatok kódolásában, és megerősítette a célra vonatkozó információ elsődleges szervező szerepét a csecsemők emlékezeti teljesítményének befolyásolásában, mely utóbbi az általános eseményreprezentációk kialakításának irányításán keresztül érvényesül.

A kézirat elfogadva: 2007. január

Irodalom

- BAUER, P. (1992): Holding it all together: How enabling relations facilitate young children's event recall. *Cognitive Development*, 7, 1–28.
- BAUER, P., MANDLER, J. M. (1989): One thing follows another: effects of temporal structure on 1- to 2-year-olds' recall of events. *Developmental Psychology*, 25, 197–206.
- BAUER, P. J., SCHWADE, J. A., WEWERKA, S. S., DELANEY, K. (1999): Planning ahead: Goal directed problem solving by 2-year-olds. *Developmental Psychology*, 35 (5), 1320–1337.
- BLACK, J. B., BOWER, G. H. (1979): Episodes as chunks in narrative memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 18, 309–318.
- CARPENTER, M., CALL, J., TOMASELLO, M. (2002): Understanding 'prior intentions' enables 2-year-olds to imitatively learn a complex task, *Child Development*, 73, 1431–1441.
- CSIBRA, G., GERGELY, GY. (1998): The teleological origins of mentalistic action explanations: A developmental hypothesis. *Developmental Science*, 1 (2), 255–259.
- CSIBRA, G., GERGELY, G., BÍRÓ, S., KOÓS, O., & BROCKBANK, M. (1999): Goal attribution without agency cues: the perception of 'pure reason' in infancy. *Cognition*, 72, 237–267.
- CSIBRA, G. (kézirat): *Goal attribution to inanimate agents by 6.5-month-old infants.*
- CSIBRA, G., BÍRÓ, SZ., KOÓS, O., GERGELY, GY. (2003): One-year-old infants use teleological representations of actions productively. *Cognitive Science*, 27 (1), 111–133.

- FIVUSH R., KUEBLI, J., CLUBB, P.A. (1992): The structure of events and event representations: Developmental analysis, *Child Development*, 63, 188-201
- GERGELY, GY., BEKKERING, H., KIRÁLY, I. (2002): Rational imitation in preverbal infants. *Nature*, 415, p. 755.
- GERGELY, GY., CSIBRA, G. (1997): Teleological Reasoning in Infancy: The Infant's Naive Theory of Rational Action. A Reply To Premack And Premack. *Cognition*, 63, 277-233
- GERGELY, GY., CSIBRA, G. (2003): Teleological reasoning about actions: The naïve theory of rational action. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 287-292.
- GERGELY, GY., CSIBRA, G. (2005): The social construction of the cultural mind: Imitative learning as a mechanism of human pedagogy. *Interaction Studies*, 6, 463-481.
- GERGELY, GY., NÁDASDY, Z., CSIBRA, G., BÍRÓ, SZ. (1995): Taking the intentional stance at 12 months of age. *Cognition*, 56, (2), 165-193.
- KAMEWARI, K., KATO, M., KANDA, T., ISHIGURO, H., HIRAKI, K. (2005): Six-and-a-half-month-old children positively attribute goals to human action and to humanoid-robot motion. *Cognitive Development*, 20, 303-320.
- KIRÁLY I. (2002): *Kisgyermekek eseményemlékezetének fejlődése: Utánzás és emlékezet*. Budapest, Gondolat.
- KIRÁLY, I. (2003): *Guidance by goals: The possible causes of irrelevant act omission in infants' imitative behaviour*. Poster presented at SRCD. Tampa, US.
- MANDLER, J., JOHNSON, N. S. (1977): Remembrance of things parsed: Story structure and recall. *Cognitive Psychology*, 9, 111-151.
- MELTZOFF, A. N. (1988): Infant imitation after a one week delay: Long term memory for novel acts and multiple stimuli. *Developmental Psychology*, 24, 470-476.
- NELSON, K., FIVUSH, R. (2000): Socialization of memory. In: TULVING, E., CRAIK, F. I. M. (eds.): *The Oxford Handbook of Memory*. New York, Oxford University Press, 283-295.
- NELSON, K., GRUENDEL, J. (1986): Children's Scripts. In: NELSON, K. (ed.): *Event knowledge: Structure and function in development*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 47-69.
- PRICE, D. W., GOODMAN, G. S. (1990): Visiting the wizard: children's memory for a recurring event. *Child Development*, 61, 664-680.
- SCHANK, R. C., ABELSON, R. (1977): *Scripts, plans, goals and understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- SPERBER, D., WILSON, D. (1986): *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, Blackwell.
- SPERBER, D., WILSON, D. (2002): Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind és Language*, 17 (1), 3-23.
- TRAVIS, L. L. (1997): Goal-based organisation of event-memory in toddlers. In: VAN DEN BROEK, P. BAUER, P. J. BOURG, T. (eds.), *Developmental spans in event comprehension and representation. Bridging fictional and actual events*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 111-138.

*Memories for events in infants:
goal relevant action coding*

Recent research using different methodologies has provided convergent evidence about the central organizing role of the teleological interpretation in the early understanding of goal-directed actions in infancy. Studies using deferred imitation showed that in 14-month-olds imitative learning of novel means is a function of the infant's judgement of the relative efficacy of the modelled goal-attainment in relation to the actor's constraints. The cues directing such early teleological action interpretations in preverbal infants are, however, still restricted to the perceptible and relevant features of the ongoing action and its context. With the emergence of language and the understanding of communicative cues in general, the scope and types of cues on which teleological inferences about goal-information can be based become significantly widened. Communicative cues can provide information about goals that emerge prior to the action and that can either correspond to or mismatch the goal-cues that are conveyed by the structure of the unfolding action and its context.

The article will overview new evidence from an imitation study using complex action sequences with 28-month-old children, in which the different types of (verbal and action-based perceptual) cues about goals are systematically varied. These studies demonstrate the central role of the teleological stance in encoding action sequences in terms of goals, and suggests that goal information is a primary organising factor in the formation of event representations.

SÉRA LÁSZLÓ,* RÉVÉSZ GYÖRGY,**
GY. STEFANIK KRISZTINA***

* *KJF, Pedagógiai és Szociális Tanulmányok Intézet, Pszichológia Tanszék*

** *PTE, BTK Általános és Evolúciós Pszichológia Tanszék*

*** *Autizmus Alapítvány és Kutatócsoport, Budapest*

A VIZUÁLIS INFORMÁCIÓFELDOLGOZÁS SAJÁTSÁGAI AUTISTA GYEREKEKNÉL

Bevezetés

Az autizmus neurológiai eredetű, átfogó fejlődési zavar, súlyos és állandó deficittel az alábbi területeken: szociális interakció; verbális és nem verbális kommunikáció; korlátozott érdeklődés és tevékenységek (abnormális elfoglaltság tárgyak részleteivel; ismétlődő, sztereotip, nem funkcionális viselkedés). A tünetek látszólag nem utalnak rendellenes észlelésre, mégis hozzátartozhatnak az autizmus jellemzőihez, például a tekintet irányának észlelési problémája és az arckifejezések feldolgozásának zavara. Az autizmussal élők gyengék „a szemekből kiolvasható összetett érzelmi nyelv” használatában (Baron-Cohen és mtsai, 1999, 2000); szemmozgásaik kevésbé irányulnak az arcvonásokra, különösen a szemre (Pelphrey, Adolphs, Morris, 2004), mint a nem autista személyeké.

Másrészt páratlan észlelési teljesítményeket, átlag fölötti vizuális-téri képességeket is megfigyeltek autizmusban. Ez azt a feltevést valószínűsíti, hogy az autizmussal élő személy másképpen észleli a világot, ami bizonyos feladatokban átlag fölötti teljesítményben tükröződik. Erre utal pl. a rejtett ábrák részleteinek felismerésében nyújtott fölényük is (Shah, Frith, 1983). Az autizmussal élő személyek a kontrollcsoporttal szemben jobb teljesítményt nyújtanak a kis elemekre irányuló figyelem tekintetében vizuális keresési feladatban, továbbá jól teljesítenek a Mozaik tesztben (Wechsler-részteszt) és a Rey komplex feladatban (O’Riordan és mtsai, 2001; Plaisted és mtsai, 1998). A Witkin-féle Beágyazott forma tesztben való kiemelkedő teljesítményüket képkalkotó vizsgálatok (fMRI) is alátámasztották: a ventrális occipitális kéregben nagyobb aktivitást mutatnak (Ring és mtsai, 1999). O’Riordan (2004; O’Riordan és mtsai, 2001) eredményei mutatják, hogy a jó intellektusú (110-es átlag) autista személyek gyorsabbak és pontosabbak vizuális kere-

sési feladatokban, a célinger jelenlétének, illetve hiányának detektálásában, mint a kontrollszemélyek. Bizonyos körülmények között az autista egyének gyorsabban és pontosabban reagálnak lokális szinten, mint a kontrollszemélyek (Mottron, Belleville, 1993; Plaisted és mtsai, 1999). Autisták magasabb zajt tolerálnak a színuszos rácsminta irányának meghatározásában („iránydiszkriminációs küszöb”). A világozság változtatásnál alacsonyabb küszöböt mutatnak, de a kontraszt változtatásnál nem (Bertone és mtsai, 2005). Különösen érdekes az autisták ritkán megfigyelt zseniális (savant) teljesítménye rajzolásban, néha a részletek preferálásával (Mottron, Belleville, 1993).

A vizuális feladatok jobb teljesítményeit két kognitív elmélet, a *központi koherencia* elmélete és a *fokozott észlelési funkció* hipotézise magyarázza, de értelmezhetők *nem kognitív megközelítéssel* is.

1. A *gyenge központi koherencia elmélet* (Frith, 1989; Happé, 1999; összefoglalva lásd Dakin, Frith, 2005; Happé, Frith, 2006) kiindulásként a hangsúlyt a normális jelentésadási tendenciára helyezi (Frith, 1989: 108). Az autisták – intellektuális szintjüktől függetlenül – nélkülözik a központi koherenciára való törekvést, képtelenek az információt koherensen összegezni: világuk töredezett, „fragmentált világ”. Az autisztikus személy fokozott hajlamot mutat a lokális információ feldolgozására. Mint Happé (1996) megjegyzi: „Általános megfigyelés, hogy az autisztikus emberek, úgy tűnik, abban hibáznak, amit mi a helyzet kiemelkedő vonásának tartunk, s figyelmüket arra fordítják, ami számunkra lényegtelennek látszik.” A gyenge központi koherencia elmélet módosított változata (Happé, 1999) kognitív deficit helyett a globális feldolgozást igénylő feladatban nem érvényesülő feldolgozási hajlamról vagy kognitív stílusról beszél.

2. A *fokozott feldolgozási hipotézis* (Mottron, Burack, 2001; Mottron és mtsai, 2006) az alacsony szintű észlelési folyamatok túlfejlődését hangsúlyozza, ami az ingerelemek fokozott feldolgozását (pl. detekció, diszkrimináció) segíti elő. Ez a feltevés nem a globális feldolgozás zavarát feltételezi (lásd Dakin, Frith, 2005). A normális észlelésben a globális vizuális reprezentáció automatikus lokális feldolgozása történik; autizmusban csak a lokális struktúrához van hozzáférés, ami általános esetben elvész az észlelési élményben. Ezt támasztja alá például Brosnan, Scott, Fox és Pye (2004), akik kimutatták, hogy az autista gyerekek ritkábban használnak Gestalt- csoportosítási heurisztikát, mint a kontrollcsoport tagjai, ami nehezíti az elemek közötti kapcsolat felfogását (ez illeszkedik a gyenge központi koherencia feltevéshez is).

3. A *nem kognitív magyarázat* szerint az autisták mozgásészlelésének vizsgálata a diszlexia vagy a Williams-szindróma értelmezéséhez hasonlóan a dorsalis (magnocellularis) rendszer gyenge működését feltételezi.

Csökkent vizuális információfeldolgozás autizmusban

A vizuális feldolgozás eltéréseire autizmussal élő személyeknél az arcok, érzelemki-
fejezések felismerési nehézségei mellett (Schultz és mtsai, 2000) a náluk többször
megfigyelt, sajátos mozgásészlelési jellemzők utalnak.¹

1. *A mozgásészlelés deficitje* vitatott kérdés az autizmusban. Gepner, Mestre, Masson és de Schonen (1995) vetették fel a mozgásészlelés atipikusságának kérdését autistáknál. Úgy találták, hogy a típusosan fejlődő gyerekekkel szemben az autisták poszturális stabilitását nem befolyásolja a radiális optikai áramlás. Normál esetben a proprioceptív észlelésre egy vizuo-vesztibuláris illúzió lép fel, ami a vizuális információ hatását demonstrálja. Gepner és Mestre (2002) megerősítették ezt a megfigyelt, s felvetették az autizmusra jellemző gyors vizuális mozgásészlelés deficitjének hipotézisét. Gepner és munkatársai (1995) eredménye az autista személyekkel végzett pszichofizikai vizsgálatok kiindulópontja volt. A mozgásészlelés pszichofizikai kutatásában különbséget tesznek lokális mozgásfeldolgozás (a kép kis részének irányára való érzékenység, amit a standard mozgáselemzés közvetít) és globális vagy komplex mozgásfeldolgozás között, amely a mozgásirány megkülönböztetését jelenti egy kiterjedtebb területen, amelyhez szükséges a lokális jelek koherens egészé történő integrációja (Braddick, Quian, 2000): Az egyszerű vagy lokális mozgásészlelést az elsődleges látókéreg funkciójaként ismerjük, míg a komplex mozgásfeldolgozás – a neurofiziológiai bizonyítékok szerint – a mediális temporális kéreg (MT) integratív neuronjainak funkcióival kapcsolatos (Newsome, Paré, 1988; Morrone és mtsai, 2000). A komplex mozgásfeldolgozás vizsgálati módszere a random pont kinematogram, amely a perceptuális koherencia, illetve a globális mozgásészlelés Gestalt-szerű dinamikus csoportosítását kívánja meg (Watt, Phillips, 2000). Ilyen globális mozgásészlelési feladatban (lásd Atkinson és mtsai, 1997) Spencer, O'Brien, Riggs, Braddick, Atkinson és Wattam-Bell (2000) vizsgálták először az autisták teljesítményét, és úgy találták, hogy kevésbé érzékenyek a globális mozgásirányra, mint a kontrollcsoport tagjai. Eredményeikből arra következtettek, hogy ez az autizmusra jellemző mozgásészlelési deficit a dorzális pálya sérült funkciójával kapcsolatos. Milne és munkatársai (2002) random pont kinematogramot alkalmazva autistáknál magas mozgáskoherencia-küszöböt (ami gyenge mozgásdetekciót jelez) állapítottak meg, amit további kísérletekben is megerősítettek (lásd Milne és mtsai, 2006). Szintén emelkedett globális mozgásküszöböket találtak autistáknál a föl-le irányuló pontminta-mozgásokkal (Pellicano és mtsai, 2005) s mozgó Glassminták esetében (lásd alább) (Spencer, O'Brian, 2006). Bertone és munkatársai (2003) szintén a mozgásérzékenységet vizsgálták translációs (jobbra/balra), radiáló

¹ „Megigézheti őket a mozgás, passzívan meredhetnek egy ventilátorra. Maga a gyerek is nagyon ügyesen tudhat pörgetni mindenféle tárgyat, hogy aztán figyelhesse őket; vagy ő maga foroghat körbe-körbe” (*DSM-III-R A csecsemő- és serdülőkorú pszichikus zavarok diagnosztikája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990).

(kiterjedő/zsugorodó) és rotáló mozgásokra. A minta elsőrendű (luminaciomodulációval meghatározott) vagy másodrendű (kontrasztmodulációval meghatározott) módon változott. A texturálisan meghatározott mozgásminták esetében az autisták elsőrendű mozgásban nem különböztek az illesztett kontrolltól, de másodrendű mozgásra kevésbé voltak érzékenyek. A másodrendű mozgásészlelés neurális feldolgozása komplexebb, ennek „szelektív csökkenése valószínűleg a kevésbé hatékony integratív mechanizmusnak köszönhető” (Bertone és mtsai, 2003: 221). Ez az értelmezés összhangban van az egyéb alacsonyabb mozgásérzékenységet alátámasztó eredményekkel, bár Bertone és munkatársai (2003, 2005; Bertone, Faubert, 2006, 36, 55–64) értelmezése eltér a dorzális pálya működési deficitjével való értelmezésektől (Spencer és mtsai, 2000). Viszont Del Viva és munkatársai (2006) autista gyerekekénél nem kaptak a tipikusan fejlődő gyerektől eltérő mozgásintegrációs küszöbököt különböző optikai áramlási (radiáló, forgási, translációs) mintákra, kivéve a rotációs mozgást, amelyre náluk szignifikánsan alacsonyabb a mozgásérzékenység, mint a típusos fejlődésű csoporté. Blake és munkatársai (2003) egy további fontos megfigyelést tettek a biológiai mozgás (fénypont-animációval bemutatott komplex mozgásminta, amelynek alapján úgy vélhetjük, hogy embert látunk) észlelésébe. Az autisták kevésbé érzékenyek a biológiai mozgásra, amelynek feldolgozásában fontos terület a superior temporális sulcus (STS), illetve a fuziformis arcterület (FFA).

A mozgásészlelés vizsgálatára az anomáliás mozgásillúzió jelenségét alkalmaztuk, (statikus) mozgásingert nem tartalmazó, mégis mozgás benyomását keltő mintákkal. A mozgásillúzió észleléséhez a perifériális látásban történő elmozdulásra, a lokális mozgásjelek téves kiértékelésére van szükség. Ebben meghatározó tényező a statikus elemek kontrasztalapú világosságáránya, amelyre a meghatározott irányú mozgásra érzékeny irányultságszelektív sejtek (V1) reagálnak. A látszatmozgások észlelésében a vizuális mozgáselmezés agykérgi központja (MT/V5) is érintett (Kitaoka, Ashida, 2003; Conwey és mtsai, 2005; Kourtzi, 2004; Zeki, Watson, Frackowiak, 1993).

2. A *globális formafeldolgozás* vizsgálható olyan feladattal, amelyben a mozgáskoherencia feladattal analóg módon rövid vonalszegmensek koncentrikus körbe szerveződését kell „zajból” kiemelni, detektálni, amit véletlenszerű irányokba mutató vonalszegmensek aránya szab meg. Spencer és munkatársai (2000) ilyen mintákat alkalmazva úgy találták, hogy a globális formaészlelés sértetlen marad szemben a mozgásészlelés deficitjével. Újabban Blake és munkatársai (2003) szintén alacsony szintű feldolgozást vizsgálva nem találtak különbséget a formakoherencia-feladatban autista és típusosan fejlődött gyerekek között. O’Brian és Spencer (2004; Spencer, O’Brian, 2006) ellentmondó eredményt kaptak hasonló feladatban. Rövid ideig (250 ms) Glass-mintákat (Glass, 1969), vagyis statikusan exponált random pontmintát mutatnak be, amelyet úgy állítanak elő, hogy egymásra helyezik az eredeti mintát és annak geometriailag átalakított (elforgatott) másolatát, s így körszerű mintázat vehető ki belőle. A vizsgálatban formakoherencia-deficitet találtak 12-13 éves autizmussal élő, de nem Asperger-szindrómás fiataloknál. Az előbbieknél a formakoherencia küszöbe 35,5 %-kal volt magasabb, mint a normál csoportnál, és 26 %-kal az Asperger-

szindrómás csoportban találtaknál. Alacsony szinten a lokális elemek globális integrálása egy észlelési csoportosításnak felel meg, amikor egy jelentéssel bíró inger emelkedik ki zajos háttérből. A vizuális mező információinak integrációja – az olyan lokális vonásokon túl, mint a szín, irány, a mozgás iránya, mélység – jól vizsgálható a kontúrintegrációs paradigmával, amelyben Gábor-foltok láncolatát mutatják be zajos háttérben (Field, Hayes, Hess, 1993, Kovács, Julesz, 1993). Ennek vizsgálatára dolgozták ki Kovács és munkatársai (1999, 2000; Pennefather és mtsai, 1999; Chandna és mtsai, 2001) a Gábor-foltokból álló kontúrintegrációs kártyasorozatot, véletlen irányú és pozíciójú Gábor-foltokban (orientációs zaj) ilyen foltokból képzett zárt körökkel (kontúr). Ilyenkor a kollineáris elemek a „jó folytatás” elve szerint szerveződnek alakzatokba. A tesztben a zajba ágyazott foltok viszonylagos sűrűsége (D = relatív zajsűrűség: zajelemek átlagos távolsága és a kontúrelemek aránya) lehetővé teszi az integráció küszöbének (D_{min}) mérését.

Kovács és munkatársai eredményei szerint a kontúrdetektív képesség csaknem egyenletesen fejlődik 5-6 éves kortól 19-30 éves korig (5. ábra). Feltételeztük, hogy a kontúrintegrációs a teszt alkalmas autizmussal élő személyek globális vizuális csoportosítási/integrációs deficitjének pontos tesztelésére (Révész, Séra, 2005). Ezekben az ingerekben nincs globális támpont, a minta lokális interaktív folyamatok mentén emelkedik ki a látókéregben. A kutatások szerint az integráció korai feldolgozási szinten zajlik, a V1 látókérgi sejtek horizontális sejtjei segítségével, amelyek összekapcsolják a hasonló orientációpreferenciájú sejteket (lásd ehhez Li, Gilbert, 2002; Kourtzi és mtsai, 2003).

3. Az *arcfelismerés* – azonosítás, érzelemfelismerés – *eltéréseinek* vizsgálata fontos az autizmusból. Az emberi arc a vizuális ingerek sajátos osztálya, feldolgozása egészen, míg a tárgyaké inkább elkülönített részek elemzésén keresztül valósul meg (Schultz és mtsai, 2000). Kódolását a fuziformis arcterület működéséhez kötik, míg az inferior temporális gyrus inkább tárgyak észlelésében vesz részt. Az autistáknál tapasztalt alacsony szintű FFA aktivitás magyarázat lehet a korlátozott szociális interakciókra és a szemkontaktus hiányára. Az arcfeldolgozás azonban túlmutat a fuziform területek működésén. Az arc azonosságának feldolgozása – új arcok tanulása és a tanultak felismerése – kiterjedtebb hálózat aktivációját feltételezi. A kutatók több kérgi utat feltételeznek abban „az általános célú kérgi rendszerben”, amely az arc azonosítását lehetővé teszi (Emery, 2000). A konfigurációs (jegyek relációs kapcsolatának észlelése) feldolgozásban három típus is megkülönböztethető: elsőrendű relációk (két szem, száj és orr fölött), egészen feldolgozás (alakképződés), másodrendű relációk (a jegyek térközei) feldolgozása (Maurer és mtsai, 2002). Típusos fejlődésű gyermekeknél holisztikus feldolgozást feltételeznek. Ezt bizonyítja az inverziós hatás, mely esetben a felismerés aránytalanul sérül más tárgyak felismeréséhez képest, mivel megzavarja a téri konfigurációt, de nem érinti a vonáslapú felismerési stratégiát. Idősebb gyereket és felnőttet az arc konfigurációja segíti az arcrészletek azonosításában. A kísérleti eredmények egybeesnek azokkal a klinikai tapasztalatokkal, amelyek szerint autizmussal élők kevésbé érdeklődnek emberek iránt, és ennek

feltételezett oka az agyi szerveződés és a vizuális információfeldolgozás, ami az embereket és a tárgyakat egyformán kezeli. Valószínűleg ez az oka annak is, hogy autisták kevésbé érzékenyek az arc inverziójára (Teuniss, de Gelder, 2003; Langdell, 1978). Joseph és Tanaka (2002) hipotézise szerint autisták arcfelismerési nehézségei az egészséges arcfeldolgozás és az arc részletről részletre történő kódolása kudarcának következtében. Fiatalabb autisták a normálnál jobban teljesítenek, amikor arcjegyeket kell illeszteni, jobban támaszkodnak a részletről részletre történő kódolási stratégiára (Langdell, 1978); jobban felismerik az arcot izolált szájrész alapján, és gyengébbek, mint a normálok a szemrész alapján való felismerésben. Az autisták sérült arcazonosítását (lásd még Hauck és mtsai, 1995; Klin, Volkmar, 1997) azok az fMRI vizsgálatok is alátámasztják, amelyek eredménye szerint az nem a fuziform arcterületen történik (Critchley és mtsai, 2000; Pierce és mtsai, 2001; Schultz és mtsai, 2000; Schultz, 2005), vagy gyenge volt a fuziform aktivitás arcnézési feladatok esetében. Egy újabb vizsgálatban jól teljesítő autistáknál (HFA) és Asperger-szindrómás (AS) személynél félelmet keltő arc észlelésekor az ún. „szociális agy” eltérő aktivitási mintázatait találták a kontrollcsoporthoz képest. Ez utóbbi csoport nagyobb bal amygdala és bal orbito-frontális aktivitást, míg a HFA/AS csoport nagyobb anterior cingulum és superior temporális kéreg aktivitást mutatott. További megfigyelés szerint a kontrollcsoport agyi aktivitása a félelmet keltő inger intenzitásával összefüggésben változott mind a bal, mind a jobb amygdalában; míg ez hiányzott a HFA/AS csoportban (Ashwin és mtsai, 2007).

Az alább bemutatott kísérletünkben a kontúrintegrációt, hiányos ábrák felismerését, anomáliás mozgásillúzió észlelését, valamint arc- és érzelmfelismerést igénylő feladatokat alkalmazva autizmussal élő gyerekek vizuális észlelésének egyes jellegzetességeit vizsgáltuk. A típusosan fejlődő személyektől eltérően náluk a mozgásillúzióra való gyengébb érzékenységet, a kontúrintegráció sértetlenségét és gyengébb arc- és érzelmfelismerést vártunk.

Vizsgálatok

Személyek

A vizsgálatban 53 személy vett részt, 7 év 5 hónap és 16 év közötti életkorúak, 83% férfi. Négy csoport: jól funkcionáló autista, értelmi sérült autista, normál kontroll, érzelmi sérült nem autista. Az autizmus diagnózist részben az Autizmus Kutatócsoport és Kísérleti Iskola keretében, részben pedagógiai-pszichológiai és neurológiai ellátórendszer keretében állapították meg. Az intelligencia vizsgálatára az első két csoportban leggyakrabban a Leiter, Budapest Binet teszt, Snijders-Omen tesztek szolgáltak. Az értelmi sérült csoportban 30% -ban csak becslést állt rendelkezésre. A tipikus fejlődésűek vizsgálata Raven-teszttel történt. A személyek a különböző iskolák autista csoportjaiból kerültek ki. A személyek legfontosabb adatait az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A minta alapadatai

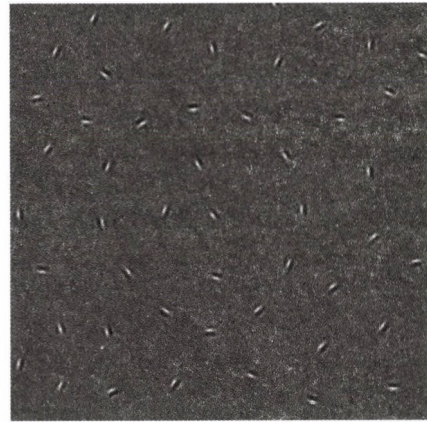
Csoport	Elemszám	Életkori átlag	Életkori szórás	IQ-átlag	IQ-szórás
Jól funkcionáló autista	17	11;5	2;4	92,06	11,67
Értelmi sérült autista	24	12;4	2;1	63,71	7,55
Normál kontroll	4	12;11	2;6	105,25	6,7
Értelmi sérült nem autista	8	11;8	1;8	72,88	5,46

Feladatok

1. Formaészlelés

1a. Kontúrintegráció

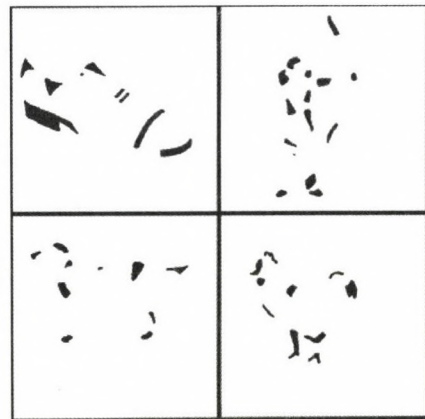
A kártyasorozat 15 + 1 képből állt. A D értéke 0,5 és 1,2 között változott 0,05 értékű lépésekben. Ha a $D > 1$, a kontúr könnyen észlelhető, mivel a kontúr elemei közelebb vannak egymáshoz, mint a zajelemek; ha $D < 1$ a kontúr fokozatosan vesz észlelhetőségéből. A személyeket arra kértük, a látott kontúrvonalat kövesse az ujjával (1. ábra).

1. ábra. Egy lap a kontúrintegrációs sorozatból

1b. A Gestalt Completion Teszt

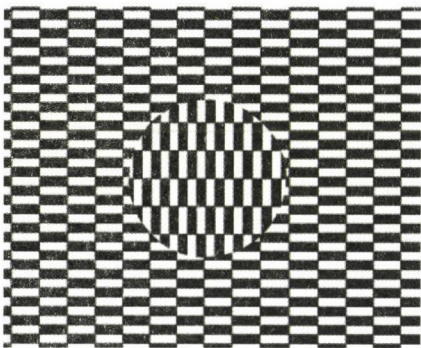
A teszt az alakzáródás tesztelésére szolgál. A teszt 10 képét használtuk fel. A feladatra való hangolás előzetes gyakorlásaként három képet (kéz, vitorlás hajó, emberi arc) mutattunk be a kontúr kiegészítés 5 fokozatában, fokozatosan növelve a részletek közötti távolságot. A képeket 10×10 cm-es nagyságban egyenként mutattuk be. A feladat a kép megnevezése volt: „Mit látsz a képen, mi lehet ez?” A válaszokat képenként rögzítettük (2. ábra). A feladat teljesítése nem volt időhöz kötve.

2. ábra. Néhány feladat a Gestalt Completion Tesztből

2. Mozgásészlelés

3. ábra. Az Ouchi-illúzió

Anomáliás mozgásillúzió: az ingeranyagként használt minták nem tartalmaznak mozgást, észlelésük illuzórikus. Az egyik felhasznált minta egy japán művész munkája, amelyben egy derékszögű, hosszúkás elemekből álló sakkmintázatot arra merőleges sakkminta vesz körül. Az Ouchi-illúzió (3. ábra) a legtipikusabb statikus mozgásillúzió, amelynek középső része ide-oda mozog, miközben szemünkkel pásztázzuk, de a körülötte lévő rész mozdulatlan marad (Ouchi, 1977; Spillmann, Heitger, Schuller, 1986).²

A relatív mozgásillúzió egy másik minta estében abból áll, hogy az ellentétes polaritású elemek kettős gyűrűje ellentétes irányban látszik elmozdulni, amikor középre fixálva a fejünkkel közelítünk, vagy távolodunk a mintától (Pinna, Brelstaff, 2000). A következő esetében „tekergőző kígyókat” láthatunk (Kitaoka, 2003), ha a fixációt megfelelően fenntartjuk. A képeket 5-7 fokozatban elhomályosítottuk (Glass, 1970). A bemutatás a vizsgált személyek többségénél számítógép ernyőjén történt, ahol szükséges volt, ott a személy mozgatta a szemét vagy a fejét. A többiek esetében pedig, a vizsgálat kinyomatott képekkel történt, a vizsgálatvezető a képeket mélységben és oldalirányban mozgatta a személy előtt. Feladat: történik-e valami (mi történik?, mit látsz?). A vizsgált személy egy skálán, a 28 cm-es pálcán vízszintesen mozgatható színes jelzővel beállította, hogy milyen élénk (egyáltalán nem mozog – nagyon mozog végpontok között) mozgást lát. A feladatot a „Rejtély”-nek nevezett képpel³ (Leviant, 1996; Zeki és mtsai, 1993) gyakorolták, amíg mindenki pontosan meg nem értette, hogy hogyan kell a mozgásillúzió nagyságát értékelnie. A képen koncentrikus körök forgása észlelhető a középpont körül. Az instrukciót szükség szerint megismételtük.

3. Arcészlelés

3a. Arcpárosítás

Ingeranyag: fekete-fehér, kontrasztos nevető és mérges arckifejezésű férfifénykép 5 módosított változata. A módosított változatok Mooney (1957) „Gestalt Completion”-tesztjének „technikájával” készültek (Candy©). A feladat az összetartozó képek kiválasztása volt (4. ábra).

² Szegedi Maszák György (1904–1984) festőművész egyik grafikája (1968. K., cím nélkül spirálisan elrendezett mintázata szép példája az anomáliás mozgásillúzióknak.

³ „Enigma”, Isia Leviant festménye 1981-ből (Leviant, 1996).

4. ábra. Az arcpárosítás egyik feladata

3b. Arckifejezések felismerése és megnevezése

Ingeranyag a FACS egy sorozata, 32 kép (Ekman, Friesen, 1984). A képeket randomizálva, egyenként mutattuk be. Kérdés: Mit csinál (mit érez) ez az ember? A válaszokat képenként regisztráltuk és minden képnél megkérdeztük: „Honnan tudod, hol látod az arcon, hogy mit csinál (érez) a képen látható személy?”

3c. Arckifejezések felismerése és megnevezése vonalas rajzokon

A sematikus rajzok hangsúlyosan csak a száját, szemet, szemöldököt ábrázolták. Az érzelmi állapot azonosításához felhasználható egyéb jelzés nem volt. A feladat azonos volt az előző feladattal. A válaszokat képenként regisztráltuk.

Az utóbbi két feladatot a résztvevőknek csak egy része végezte el ($N = 5$ autizmussal élő és 5 tanulásban akadályozott személy).

A vizsgálatokat 2004–2005 évben végeztük.⁴

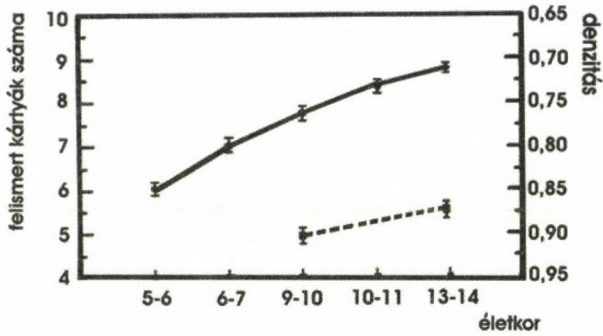
Eredmények

1a. Kontúrintegráció

A csoportokat összehasonlítva (ANOVA, $F(2, 46) = 3,589$, $p < 0,036$) csak a 2. (értelmi sérült autista) és a 4. csoport (értelmi sérült nem autista) között mutatkozott szignifikáns különbség. Átlagok és szórások sorrendben 0,91 (0,11) és 0,79 (0,13). Az értelmi sérült autistáknál kisebbnek mutatkozott az érzékenység, mint a jól funkcionáló autisták között. Külön vizsgáltuk az összevont autista csoportban a kontúrintegrációs teszt $D_{\min}$ értékeit. Az átlagok és szórások: 1. < 9 éves ($N = 3$) 0,81 (0,06); 2. 9–12 éves ($N = 18$) 0,93; 13–15 éves ($N = 19$) 0,87 (0,02). A különbség az életkori csoportok között nem szignifikáns. Viszont az autisták kontúrintegrációs tesztben mutatott teljesítménye eltér a típusosan fejlődő személyek adataitól: 9–12 év $t(18) = 9,11$, $p < 0,001$; 13–14 év $t(18) = 7,81$, $p < 0,001$. Ezt láthatjuk 5. ábrán.

⁴ Köszönet illeti az összesen nyolc intézmény vezetőit és munkatársait a vizsgálatok elvégzésének lehetőségéért.

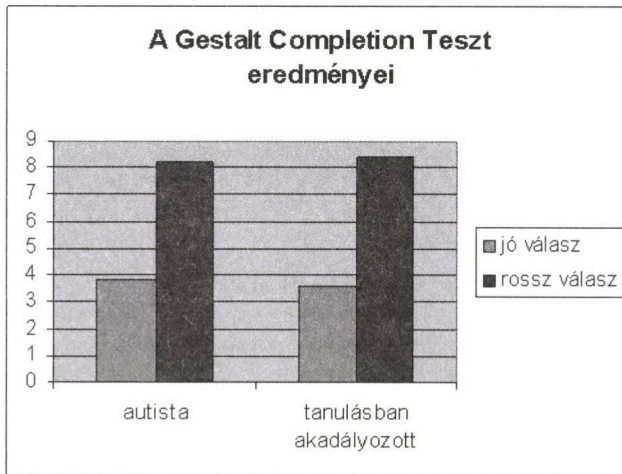

5. ábra. Kontúrintegráció tipikus fejlődésű és autizmussal élő csoportokban

1b. A Gestalt Completion Teszt (GCT)

Az ép értelmű autisták átlagosan 4,88 (2,36) képet ismertek fel a 10-ből, az értelmi fogyatékos autisták 4,75-öt (2,15). A két csoport felismerése között nem volt szignifikáns különbség (Mann–Whitney-próba, $U = 144$, $p > 0,1$). A tanulásban akadályozott nem autisták átlagosan 6 (3,50) képet ismertek fel. Nem volt szignifikáns különbség az autista és ezen csoportok között ($U = 57$, $p > 0,1$; $U = 64$, $p > 0,1$). Viszont mindkét autista csoport tagjai kevesebb képet ismertek fel, mint a normál személyek (átlag 7,75, szórás 0,95), a különbség szignifikáns ($U = 15$, $p < 0,18$ – 1. csoport, $U = 10,5$, $p < 0,05$ – 2. csoport).

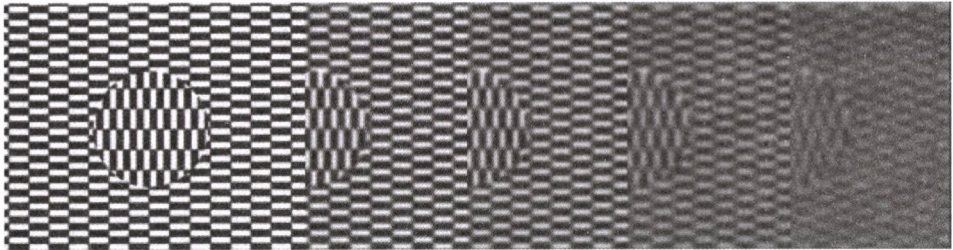
A két csoport (autisták, tanulásban akadályozottak) teljesítménye nem különbözik egymástól a jó és a rossz válaszok számában; jellemző azonban az a különbség, amely szerint a több lokális elemet tartalmazó képek felismerése nagyobb nehézséget okozott az autisták számára. Többször előfordult ez a válasz: „Pöttyök”. Az alakzáródás-teszt eredményeit és a bemutatás példáját lásd a 6. ábrán.

6. ábra. A Gestalt-completion feladat eredménye

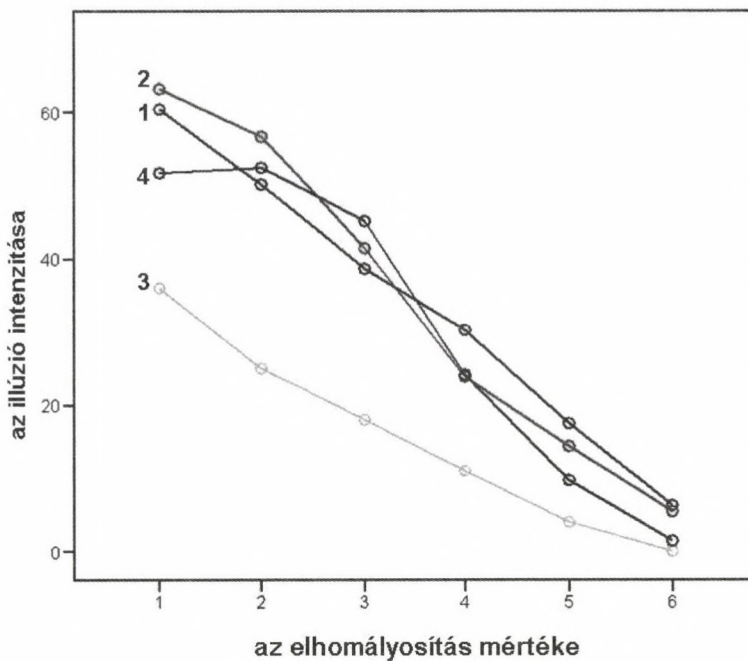
2. Anomáliás mozgásillúzió észlelése

A korábban ismertetett illúzióformák eredményeit egyenként elemeztük. Az elhomályosítás mértékében minden csoportnál csökken az illúzió látása (7. és 8. ábra).

7. ábra. Az Ouchi-illúzió elhomályosításának fokozatai

Az első esetben (Ouchi-illúzió) az autisták látszólag jobban észlelték az illúziót, mint a tipikusan fejlődő csoport tagjai, de a csoportok között valójában nincs szignifikáns eltérés ($F/3,36/ = 0,36$, n.s.).

- 1- jól funkcionáló autista
- 2- tanulásban akadályozott autista
- 3- normál kontroll (IQ illesztett)
- 4- tanulásban akadályozott kontroll

8. ábra. Az Ouchi-mozgásillúzió eredménye

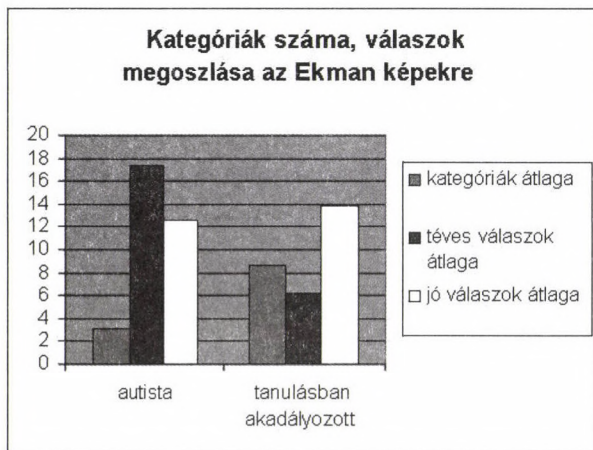
A második (Pinna-illúzió) esetben tendenciaszintű különbség mutatkozott a csoportok között ($F/3,40/ = 2,14, p < 0,1$) a „tekerőző kígyók” illúzióban nem volt különbség a csoportok között. Külön összehasonlítottuk az összevont két autista csoportot és a típusosan fejlődőket (1 + 2. csoport). Az elhomályosítás nélküli, mindhárom kiinduló minta ugyan erőteljesebb hatású volt az előbbi, mint az utóbbi csoportra, de egyébként nem volt szignifikáns különbség a két csoport között. A vizsgálatot 1 Asperger-szindrómás személlyel is elvégeztük, aki, úgy tűnik, kevésbé érzékeny a mozgásillúzióra, mivel az elhomályosított változatokban egyáltalán nem észlelt mozgást.

3. Arcészlelés

3a. Az arcpárosítási feladatban a kontrollcsoport 50-50%-ban volt sikeres vagy sikertelen. A jól funkcionáló autisták 80%-ban voltak sikertelenek. A különbség szignifikáns (Fischer-egzakt próba, $p < 0,05$). Pearson $\chi^2/1/ = 8,67, p < 0,001$ – 87 %-os sikertelenségre utal. A két autista csoport teljesítménye az összetartozó arcpárok megtalálásában rosszabb volt, mint 80%, a normál kontroll- és a nem autista tanulásban akadályozott személyek 50-50%-ban voltak sikeresek vagy sikertelenek (Pearson $\chi^2/3/ = 8,770, p < 0,005$). A feladat utáni kikérdezés azonban egyértelművé tette a két csoport eltérő megoldási stratégiáját: az autisták a képek egy-egy számukra támpontot jelentő részletének összevetésével lokális, a másik csoport inkább globális stratégiát követett.

3b. Arckifejezések felismerésének és megnevezésének vizsgálatában a Mann–Whitney-féle egzakt próba szerint az autista ($N = 5$, átlagéletkor 10,4) és a tanulásban akadályozott nem autista ($N = 5$, átlagéletkor 9,8, IQ = 70–75) személyek között szignifikáns eltérés mutatkozik ($U = 1, p < 0,02$ /Monte Carlo). Az az autisták kevesebb kategóriát használtak az arckifejezések azonosításakor (pl. örül, mérges, szomorú), az

előbbi csoport tagjai átlagosan 3,2, az utóbbi csoport tagjai pedig 8,6 kategóriát használtak.

9. ábra. Az Ekman-képek kategóriáinak száma a kísérleti és kontrollcsoport esetében

Mindkét csoportra jellemző volt a kép fizikai leírása: sír, nevet, „komolykodik” (autista), ordít, kiabál, rossz (tanulásban akadályozott), de az autista csoportban kevesebb bizonytalan kategóriába eső és több téves választ adtak, míg a tanulásban akadályozottaknál több bizonytalan kategóriájú és kevesebb téves válasz fordult elő ($\chi^2/2/ = 28, 33, p < 0,001$). Az autisták az arckifejezések azonosításában kivétel nélkül a száj régióját nevezték meg, figyelmen kívül hagyva az arc többi részletét. Ez az oka annak, hogy a „nyitott száj” látványa alapján egy érzelmi kategóriába került a nevető, meglepődött és a haragos arckifejezést mutató kép (10. ábra).

10. ábra. Az „örül” érzelmi állapot kategóriába tartozó arcok gyenge autizmussal élő gyermek feladatmegoldásában

A gyenge értelmi képességű kontrollcsoport tagjai jobban teljesítenek akkor, ha a csoportba sorolás alapja a megfigyelhető érzelmi kifejezés. Az autisták ugyanabban az ingeranyagban átlagosan sokkal több pozitív érzelmeket (átlagosan 7,6) azonosítottak, mint a tanulásban akadályozott csoport (2), ez valószínűleg környezeti okokkal, a vizsgálat barátságos légkörével magyarázható.

3c. Arckifejezések felismerése és megnevezése vonalas rajzokon

Ebben a vizsgálatban, az előbbi vizsgálathoz hasonlóan szintén csak kevés személy vett részt. A leegyszerűsített vonalas rajzok alkalmazásában az a cél vezérelt bennünket, hogy minimálisra csökkentsük a bemutatott arc komplexitását, így a képeken a száj, szem szemöldök jelzésein kívül más „érzelmi támpont” nem fordult elő. A feladat mindkét csoport számára nehéz volt. A két csoport különbözött egymástól, az autista csoport kevésbé pontosan azonosította az érzelmeket a rajzokról ($U = 1,00, p < 0,02/\text{Monte Carlo}$). A bizonytalan válaszokat is figyelembe véve hasonló a kép ($\chi^2/2/ = 25, 76; p < 0,001$). A „szájjelőny” itt is megfigyelhető volt; a feladat nehézsége eredményezhetett olyan fizikai leírást autistáknál, mint: „szív alakú feje van”, „olyan a feje, mint egy vödör”, „bal oldalán van a szája”, „fejének örülése” (11. ábra). A kontrollcsoport kevesebb nem érzelmi állapotról utaló kategóriát (pl. „sápadt”, „rendes”) használt.

11. ábra. „Olyan a feje, mint egy vödör” kategória vonalas rajzoknál autizmussal élő gyermek feladatmegoldásában

Megbeszélés

A jelenleg körvonalazódó kép szerint a szociális észlelési/viselkedési nehézségeken túl az az autizmust rendellenes, alacsony szintű észlelési információfeldolgozás jellemzi (Dakin, Frith, 2005; Happé, 1999; Happé, Frith, 2006; Mottron és mtsai, 2006). Mint a bevezető részben láthattuk, számos adat utal arra, hogy az autisztikus gyerekek észlelése részletorientált, a lokális tulajdonságok mentén történik, míg a tipikusan fejlődő gyerekekre inkább jellemző a globális vizuális ingerfeldolgozás. Az autisztikus személyek jól teljesítenek részletek megkülönböztetését igénylő feladatokban, viszont problémáik vannak – az arcfelismerés mellett – a lehetetlen ábrák vagy a vizuális illúziók furcsaságának észlelésében és különösen a koherens mozgás (tárgyak együttes mozgásának elemi küszöbe) vagy a biológiai mozgás felfogásában. E jelenségek mögött az arc- és mozgásészlelésben érintett neurális struktúrák atipikus fejlődését feltételezik. Az utóbbira vonatkozóan két kognitív idegtudományi álláspont körvonalazódott. Az egyik felfogás szerint, az autizmus az általános „dorzálispálya-sérülékenység” velejárója (Braddick és mtsai, 2003; Spencer és mtsai, 2000). Ezt nevezik „pálya-specifikus hipotézisnek”: dorzális zavar ép ventrális működéssel (Bertone és mtsai, 2005; Bertone, Faubert, 2005). A másik, „komplexitás-specifikus hipotézisnek” nevezett álláspont viszont az autizmus jellemzőjeként specifikus, magasabb szintű sérülést feltételez a dorzális pályán, mivel az autistáknál csak a további feldolgozást igénylő, másodrendű mozgás észlelésében találtak deficitet, az elsődleges látókéreghez (V1) kötött elsődleges mozgásészlelési feladatban viszont nem (Bertone és mtsai, 2003; Pellicano és mtsai, 2005). Az utóbbi feltevés magasabb integratív működési zavart feltételez a komplex észlelési feldolgozás idegi mechanizmusában, függetlenül attól, hogy a dorzális vagy a ventrális extra-striatális pályákról van szó (Bertone és mtsai, 2005). Így felvetődött, hogy a korai feldolgozási szakasz (V1 előtti és V1) nem, hanem a detekciót követő második feldolgozási szakasz sérült, vagyis a látórendszer azon részének a működése zavart, ahol az integráció végbe megy. A statikus mozgásillúzióval kapcsolatban kapott eredményeink is illeszkednek ehhez a feltevéshez. Eredetileg azt feltételeztük, hogy a rendellenes mozgásillúzió – amelyben több adat szerint (Kourtzi, 2004; Zeki és mtsai, 1993; Conway és mtsai,

2005) éppúgy az agy mozgásközpontjai érintettek, mint a valódi mozgás észlelésében – autisták számára a minta elhomályosításával könnyebben megszüntethető, de eredményeink ezt nem támasztották alá; csak tendenciaszerű eltérés mutatkozott a vizsgáltak és a kontrollszemélyek között. Az Asperger-szindrómásokra – mint azt Spencer és O’Brian (2006) szintén megállapították –, ez még kevésbé lehet jellemző. A „Tekergőző kígyók” illúzió pszichofizikai és fiziológiai vizsgálata (Backus, Oruc, 2005; Conway és mtsai, 2006) közvetlen (V1 és MT sejtek válaszai) bizonyítékokat szolgáltatott arra, hogy a mozgásszignálok, amelyek végül a mozgásélményt keltik a statikus minta különböző kontrasztot tartalmazó elemeire, a V1 irányultságszelektív sejtjeiben keletkeznek. Így feltételezhető, hogy ez az elsődleges mozgásészlelés épségére utal. Szintén ezt támasztja alá Budnik és munkatársai (2005) fMRI vizsgálata a Pinna-illúzió észlelésekor, ahol a V5 területtel szomszédos occipito-temporális aktivációt találtak, s amely eredménnyel megkérdőjelezzük, hogy a valódi mozgáscsatorna venne részt az illuzórikus mozgás észlelésében. Szintén nem találtak korai mozgásintegrációs hiányt autistáknál Del Viva és munkatársai (2006), ami szintén azt a következtetést támogatja, hogy a késői feldolgozást érintő teljesítményekben, mint a biológiai mozgás (Blake és mtsai, 2003) lehet jellegzetesebb a deficit.

Az autizmus vizuális észlelési jellemzői értelmezésének másik kérdése a globális formafeldolgozásra vonatkozik: Van-e alacsony szintű feldolgozási zavar az autistáknál? Több vizsgálatban (Blake és mtsai, 2003; Spencer és mtsai, 2000; Milne és mtsai, 2006) úgy találták, hogy szemben a mozgásészlelés deficitjével a globális formaészlelés sértetlen marad az autistáknál. Az általunk használt Gábor-foltokból álló ingerekhez hasonló ingeranyaggal négyváltozatos, kötelező választásos eljárást alkalmazva (feladat: a Gábor-foltokból álló kör megtalálása négy kvadráns valamelyikében) De Viva és munkatársai (2006) szintén nem találtak különbséget autista gyerekek és kontrollszemélyek kontúrintegrációs teljesítményében. Bertone és munkatársai (2005) eltérő komplexitású, vagyis első- és másodrendű orientációazonosítási feladattal (vízszintes vagy függőleges szinuszos rácsminta, luminanciakontraszt-, illetve textúrakontraszt-modulációval) vizsgálták a ventrális pálya (formaészlelési) feldolgozást. Az orientációmegkülönböztetés csökkent autista teljesítménye az inger komplexitásától függött; az elsőrendű rácsminta irányának detekciójában fölényt mutattak, de hátrányban voltak a másodrendű rácsminta esetében. Flicker-kontrasztérzékenységi mérésekkel azt is megállapították, hogy a prekortikális integritás (magno- és parvocelluláris pályák, az előbbi alacsony téri/magas idői frekvenciaérzékenységgel – a mozgás feldolgozásához; az utóbbi magas téri/alacsony idői frekvenciaérzékenységgel – a statikus ingerek feldolgozásához) nem sérült. Ez arra utal, hogy autizmusban a kéreg előtti vizuális funkciók nem sérültek, csak a komplex információelemzés. Vagyis a szerzők érvelése szerint a komplexitás-specifikus értelmezés fogadható el, mivel a ventrális pálya sérülésére utaló adatokat kaptak, szemben a pályaspecifikus feltévéssel. Hasonló irányba mutató eredményekről számoltak be Pellicano és munkatársai (2005) is. Del Viva és munkatársai (2006) életkori javulást tapasztaltak autista gyerekeknél a kontúrintegrációs feladatban, alátámasztva Kovács és munkatársai

(1999) eredményét. Az itt bemutatott vizsgálatunkban, a kontúrintegrációs kártyasorozatban (Dmin) nem volt az autisták életkori csoportjai között szignifikáns eltérés, a csoportok sem különböztek szignifikánsan. Viszont a típusosan fejlődő gyerekek teljesítményénél szignifikánsan gyengébb teljesítményt kaptunk (5. ábra), ami a V1 szint diszfunkciójára utal. Ez az eredményünk egybevág O'Brian és Spencer pszichofizikai és idegi képalkotási módszerekkel kapott (O'Brian, Spencer, 2004; Spencer, O'Brian, 2005, 2006) adataival, akik szintén formakoherencia-deficitet mutattak ki autistáknál, viszont ellentmond a globális formaészlelés sértetlenségére utaló egyéb adatoknak, s különösen meglepően Del Viva és munkatársai (2006) megállapításának. Az ellentmondó eredmények eredhetnek módszertani eltérésekből is. Például abból, hogy különbségek lehetnek a vonalszegmensekből, a Gábor-foltokból vagy Glass-mintákból álló ingerek feldolgozásában; bizonyos kontúr csoportsortosítás megfelelően végbemehet a V1-ben, míg más feladatok a ventrális pálya magasabb feldolgozását igénylik (Badcock, Clifford, 2004 – idézi Pellicano és mtsai, 2005). Az, hogy az integráció pontosan milyen módon sérült autizmusban, bizonyára sok további, alapos vizsgálatot igényel.

Magasabb szintű feldolgozást igényel a Gestalt-zárási feladat, amely mind az autisták, mind a tanulásban akadályozottak számára nehézséget okozott.

A harmadik terület, amellyel vizsgálatunkban foglalkoztunk az arcészlelés volt. Behrman és munkatársai (2006; Behrman, Thomas, Humphreys, 2006) a konfigurális feldolgozást és annak kapcsolatát vizsgálták az arcfeldolgozással. Korrelációt állapítottak meg a Navon (1977) kisebb betűkből összeállított nagyobb betűmintáinak (pl. s betűkből álló nagyobb H betű) globális/lokális feladatai és az arcfelismerési feladatok teljesítményei között. Eredményeikből arra a következtésre jutottak, hogy az alapvető észlelési deficit, így egy beállítódás a lokális elemek feldolgozására és „talán egyidejűleg vagy következményként az inger lokális elemeinek egészé váló integrálásának nehézsége” (124), ha nem is elsődlegesen, de hozzájárulnak autizmusban az arcészlelés problémáihoz. Hasonló irányba mutatnak saját eredményeink is. Az egyik feladatban, amit alkalmaztunk, a felismerés esetében az ép személyek fuziformis aktivitást eredményező Mooney-féle arcokhoz hasonló (Andrews, Schuppeck, 2004), hiányos foltokból álló arcokat párosítottak (4. ábra), s az autizmussal élők ezt csak alig 20%-ban voltak képesek pontosan teljesíteni. Az autista gyerekek számára szintén különösen nehéz volt az érzelmi felismerési feladat: válaszaikban kizárólag a száj alakja, vagyis az érzelmi kifejezés egyik korlátozott vonása volt döntő szempont. Ez kevésbé jellemezte az összehasonlításként vizsgált, tanulásban akadályozott gyerekeket.

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a vizuális észlelés sajátos eltérései hozzájárulnak az autizmus jellemző tüneteinek vagy kialakulásukhoz.

A kézirat elfogadva: 2007. január

Irodalom

- ANDREWS, T. J., SCHUPPECK, D. (2004): Neural responses to Mooney images reveals a modular representation of face in human visual cortex. *Neuroimage*, 21, 91–98.
- ASHWIN, C., BARON-COHEN, S., WHEELWRIGHT, S., O'RIORDAN, M., BULLMORE, E. T. (2007): Differential activation of the amygdala and the 'social brain' during fearful face-processing in Asperger Syndrome. , 2–14.
- ATKINSON, J., KING, J., BRADDIC, O., NOKES, L., ANKER, S., BRADDICK, F. (1997): A specific deficit of dorsal stream function in William's syndrome. *Neuroreport*, 8, 1919–1922.
- BACKUS, B. T., ORUÇ, I. (2005): Illusory motion from change over time in the response to contrast and luminance. *Journal of Vision*, 5, 1055–1069.
- BARON-COHEN, S., RING, H. A., BULLMORE, E., WHEELWRIGHT, S., ASHWIN, C., WILLIAMS, S. C. R. (2000): The amygdale theory of autism. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 24, 355–364.
- BARON-COHEN, S., RING, H. A., WHEELWRIGHT, S., BULLMORE, E., BRAMMER, M., SIMMONS, A. (1999): Social intelligence in the normal and autistic brain: an fMRI study. *European Journal of Neuroscience*, 11, 1891–1898.
- BEHRMAN, M., AVIDAN, G., LEONARD, G. L., KIMCHI, R., LUNA, B., HUMPHREYS, K., MINSHEW, N. (2006): Configural processing in autism and its relationship to face processing. *Neuropsychologia*, 44, 110–129.
- BEHRMAN, N., THOMAS, C., HUMPHREYS, K. (2006): Seeing it differently: visual processing in autism. *Trends in Cognitive Sciences*, 10 (6), 258–266.
- Bertone, A., Faubert, J. (2006): Demonstrations of decreased sensitivity to complex motion information not enough to propose an autism-specific neural etiology. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36, 55–64.
- BERTONE, A., MOTTRON, L., JELENIC, P., FAUBERT, J. (2003): Motion perception in autism: a “complex” issue. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 15, 218–225.
- BERTONE, A., MOTTRON, L., JELENIC, P., FAUBERT, J. (2005): Enhanced and diminished visuo-spatial information processing in autism depends on stimulus complexity. *Brain*, 128, 2430–2441.
- BLAKE, R., TURNER, L. M., SMOSKI, M. J., POZDOL, S. L., STONE, W. L. (2003): Visual recognition of biological motion is impaired in children with autism. *Psychological Science*, 14, 151–157.
- BRADDICK, O., ATKINSON, J., WATTAM-BELL, J. (2003): Normal and anomalous development of visual motion processing: motion coherence and 'dorsal-stream vulnerability'. *Neuropsychologia*, 41, 1769–1784.
- BRADDICK, O., QUAIN, N. (2000): The organisation of global motion and transparency. In: ZANKER, J. M., ZEIL, J. (eds): *Motion vision – Computational, neural, and ecological constraints*. Berlin, Springer Verlag, 86–112.
- BROSNAN, M. J., SCOTT, F. J., FOX, S. E., PYE, J. (2004): Gestalt processing in autism: failure to process perceptual relationships and the implication for contextual understanding. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45 (3), 459–469.
- BUDNIK, U., SPECK, O., KALLER, C., HAMBURGER, K., PINNA, B., HENNING, J. (2005): Neural correlates of illusory motion perception in the Pinna-figure. Abstract. *Journal of Vision*, 5 (8), 660a, <http://journalofvision.org/5/8/660/>, doi:10.1167/5.8.660

- CHANDNA, A., PENNEFATHER, P. M., KOVÁCS, I., NORCIA, A. M. (2001): Contour integration deficits in anisometric ambliopia. *IOVS*, 42, 875–878.
- CONWEY, B. R., KITAOKA, A., JAZDANBAKHS, A., PACK, C. C., LIVINGSTONE, M. S. (2005): Neural basis for a powerful static motion illusion. *Journal of Neuroscience*, 25 (23), 5651–5656.
- CRITCHLEY, H. D., DALY, E. M., BULLMORE, E. T., WILLIAMS, S. C., VAN AMELSVOORT, T., ROBERTSON, D. M., ROWE, A., PHILLIPS, M., MCALONAN, G., HOWLIN, P., MURPHY, D. G. (2000): The functional neuroanatomy of social behaviour: changes in cerebral blood flow when people with autistic disorder process facial expressions. *Brain*, 123 (11), 2203–2212.
- DAKIN, S., FRITH, U. (2005): Vagaries of visual perception of autism. *Neuron*, 48, 497–507.
- DEL VIVA, M. M., IGLIOZZI, R., TANCREDI, R., BRIZZOLARA, D. (2006): Spatial and motion integration in children with autism. *Vision Research*, 46, 1242–1252.
- EKMAN, P., FRIESEN, W. V. (1984): *Unmasking the face*. Palo Alto, Consulting Psychologists Press.
- EMERY, N. J. (2000): The eyes have it: the neuroethology, function and evolution of social gaze. 24, (6), 581–604.
- FIELD, D. J., HAYES, A., HESS, R. F. (1993): Contour integration by the human visual system: Evidence for a local “association field”. *Vision Research*, 33, 173–193.
- FRITH, U. (1989): *Autism: Explaining the Enigma*. Oxford, Basil Blackwell.
- GEPNER, B., MESTRE, D. (2002): Rapid visual-motion integration deficit in autism. *Trends in Cognitive Sciences*, 6, 455.
- GEPNER, B., MESTRE, D., MASSON, G., DE SCHONEN, S. (1995): Postural effects of motion vision in young autistic children. *Neuroreport*, 6, 1211–1214.
- GLASS, L. (1969): Moire effect from random dots. *Nature*, 223, 578–580.
- GLASS, L. (1970): Effect of blurring on perception of a simple geometric pattern. *Nature*, 228, 1341–1342.
- HAPPÉ, F. G. E. (1996): Studying weak central coherence at low levels: children with autism do not succumb to visual illusions: a research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 37, 873–877.
- HAPPÉ, F. G. E. (1999): Autism: cognitive deficit or cognitive style? *Trends in Cognitive Sciences*, 3, 216–222.
- HAPPÉ, F. G. E., FRITH, U. (2006): The weak central coherence account: Detail-focused cognitive style in autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36, 5–25.
- HAUCK, M., FEIN, D., WATERHOUSE, L., FEINSTEIN, C. (1995): Social initiations by autistic children to adults and other children. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 25, 579–595.
- JOSEPH, R. M., TANAKA, J. (2002): Holistic and part-based face recognition in children with autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 1–14.
- KITAOKA, A. (2003): www.psy.ritmusei.ac.jp/~akitaoka/rotsnake.gif (2006. 06. 27.).
- KITAOKA, A., ASHIDA, H. (2003): Phenomenal characteristics of the peripheral drift illusion. *Vision*, 15 (4), 261–262.
- KLIN, A., VOLKMAR, F. R. (1997): Asperger’s Syndrome. In: COHEN, D. J., VOLKMAR, F. R. (eds), *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders*. 2nd ed. New York, Wiley and Sons.
- KOURTZI, Z. (2004): ‘But still, it moves’. *Trends in Cognitive Sciences*, 8, 47–49.

- KOURTZI, Z., TOLIAS, A. S., ALTMAN, C. F., AUGATH, M., LOGOTHETIS, N. K. (2003): Integration of local feature into global shapes: monkey and human fMRI studies. *Neuron*, 37, 333–346.
- KOVÁCS, I., JULESZ, B. (1993): A closed curve in much more than an incomplete one: effect of closure in figure-ground segmentation. *Proceedings of the National Academy of Science USA*, 90 (16), 7495–7497.
- KOVÁCS, L., KOZMA, P., FEHÉR, A., BENEDEK, GY. (1999): Late maturation of visual spatial integration of human. *Proceedings of the National Academy of Science USA*, 96 (21), 12204–12209.
- KOVÁCS, I., POLAT, U., PENNEFATHER, P. M., CHANDNA, A., NORCIA, A. M. (2000): A new test of contour integration deficit in patients with a history of disrupted binocular experience during visual development. *Vision Research*, 40 (13), 1775–1783.
- LANGDELL, T. (1978): Recognition of faces: an approach to the study of autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19, 255–268.
- LI, W., GILBERT, C. D. (2002): Global contour saliency maps within globally defined visual shapes. *Nature*, 370, 644–646.
- LEVIANT, I. (1996): Does “brain-power” make Enigma spin? *Proceedings of the Royal Society of London B*, 263, 997–1001.
- MAURER, D., LE GRAND, R., MONDLOCH, C. J. (2002): The many faces of configural processing. *Trends in Cognitive Science*, 6, 255–260.
- MILNE, E., SWETTENHAM, J., HANSEN, P., CAMPBELL, R., JEFFRIES, H., PLAINSTED, K. (2002): High motion coherence thresholds in children with autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 255–263.
- MILNE, E., WHITE, S., CAMPBELL, R., SWETTENHAM, J., HANSEN, P., RAMUS, F. (2006): Motion and form coherence detection in autistic spectrum disorder: Relationship to motor control and 2:4 digit ratio. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36, 225–237.
- MINSHEW, N. J., GOLDSTEIN, G., SIEGEL, D. J. (1997): Neuropsychologic functioning in Autism: Profile of a complex information processing disorder. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 3, 303–316.
- MOONEY, C. M. (1957): Age in the development of closure ability in children. *Canadian Journal of Psychology*, 11 (4), 219–226.
- MORRONE, M. C., TOSETTI, M., MONTANARO, D., FIORENTINI, A., CIONI, G., BURR, D. C. (2000): A cortical area, that responds specifically to optic flow, revealed by functional magnetic resonance imaging. *Nature Neuroscience*, 3, 1322–1328.
- MOTTRON, L., BELLEVILLE, S. (1993): A study of perceptual analysis in a high-level autistic subject with exceptional graphic abilities. *Brain and Cognition*, 23, 279–309.
- MOTTRON, L., BURRACK, J. (2001): Enhanced perceptual functioning in the development of persons with autism. In: BURACK, J. A., CHARMAN, T., YIRUSIYA, N., ZELAZO, P. R. (eds), *The development of autism: perspectives from theory and research*. Hillsdale, NJ, Erlbaum, 134–148.
- MOTTRON, L., DAWSON, M., SOULIÉRES, I., HUVERT, B., BURACK, J. A. (2006): Enhanced perceptual functioning in autism: An update, and eight principles of autistic perception. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36, 27–43.
- NAVON, D. (1977): Forest before trees: the precedence of global features in visual perception. *Cognitive Psychology*, 9, 353–383.

- NEWSOME, W. T., PARE, E. B. (1988): A selective impairment of motion following lesions of the middle temporal visual area (MT). *Journal of Neuroscience*, 8, 2201–2211.
- O'BRIAN, J. M. D., SPENCER, J. V. (2004): Perceptual deficit in autism and Asperger syndrome: Form and motion processing. Abstract. *Perception*, 33, 28.
- O'RIORDAN, M. A. F. (2004): Superior visual search in adults with autism. *Autism*, 8, 229–248.
- O'RIORDAN, M. A. F., PLAISTED, K. C., DRIVER, J., BARON-COHEN, S. (2001): Superior visual search in autism. *Journal of Experimental Psychology Human Perception and Performance*, 27, 719–730.
- OUCHI, H. (1977): *Japanese optical and geometrical art*. Dover, Mineola N.Y.
- PELLICANO, E., GIBSON, L., MAYBERY, M., DURKIN, K., BADCOCK, D. R. (2005): Abnormal global processing along the dorsal visual pathway in autism: a possible mechanism for weak visuospatial coherence? *Neuropsychologia*, 43, 1044–1053.
- PELPHREY, K., ADOLPHS, R., MORRIS, G. (2004): Neuroanatomical substrates of social cognitive dysfunction in autism. *Mental Retardation and Developmental Disorders Research Reviews*, 10, 259–271.
- PENNEFATHER, P. M., CHANDNA, A., KOVÁCS, I., POLAT, U., NORCIA, A. M. (1999): Contour detection threshold: Repeatability and learning with “contour cards”. *Spatial Vision*, 2 (3), 257–266.
- PIERCE, K., HAIST, F., SEDAGHAT, F., MÜLLER, R.-A., COURCHESNE, E. (2001): Atypical neurofunctional responses to familiar and unfamiliar faces in autism using fMRI. *IMFAR Abstracts*, 13, 06.
- PINNA, B., BRELSTAFF, G. J. (2000): A new visual illusion of relative motion. *Vision Research*, 40, 2091–2096.
- PLAISTED, K. C., O'RIORDAN, M. A., BARON-COHEN, S. (1998): Enhanced visual search for conjunctive target in autism: a research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 777–783.
- PLAISTED, K., SWETTENHAM, J., REES, L. (1999): Children with autism show local precedence in a divided attention task and global precedence in a selective attention task. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 733–772.
- RING, H. A., BARON-COHEN, S., WHEELWRIGHT, S., WILLIAMS, S. C. R., BRAMMER, M., ANDREW, C., BULLMORE, E. T. (1999): Cerebral correlates of perceived cognitive skills in autism: A functional MRI study of Embedded Figures Test performance. *Brain*, 122, 1305–1315.
- RÉVÉSZ, GY., SÉRA, L. (2005): Perception of contour integration, unfinished figure, and anomalous movement illusions in the case of person with autism. In: *7th Alps-Adria Conference in Psychology, Zadar*. Abstract, 219.
- SCHULTZ, R. T. (2005): Developmental deficits in social perception in autism: the role of the amygdale and fusiform face area. *International Journal of Developmental Neuroscience*, 23, 125–141.
- SCHULTZ, R. T., GAUTHIER, I., KLIN A., FULBRIGHT, R., ANDERSON, A., VOLKMAR, F., SKUDLARSKI, P., LACADIE, C., COHEN, D. J., GORE, J. C. (2000): Abnormal ventral temporal cortical activity during face discrimination among individuals with autism and Asperger syndrome. *Archives of General Psychiatry*, 57, 331–340.
- SHAH, A., FRITH, U. (1983): An islet of ability in autistic children: a research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 24, 613–620.

- SPENCER, J. V., O'BRIAN, J. M. (2005): Imaging visual deficits in autism spectrum disorder. Abstract. *Journal of Vision*, 5 (8), 288.
<http://journalofvision.org/5/8/288/>
- SPENCER, J. V., O'BRIAN, J. M. (2006): Visual form-processing deficits in autism. *Perception*, 35, 1047–1055.
- SPENCER, J., O'BRIEN, J., RIGGS, K., BRADDICK, O., ATKINSON, J., WATTAMBELL, J. (2000): Motion processing in autism: evidence for dorsal stream deficiency. *Neuroreport*, 11, 2765–2767.
- SPILLMANN, L., HEITGER, F., SCHULLER, S. (1986): Apparent displacement and phase unlocking in checkerboard patterns. Paper presented at the 9th European Conference on Visual Perception, Bad Nauheim.
- TEUNISSE, J., DE GELDER, B. (2003): Face processing in adolescents with autistic disorder: The inversion and composite effects. *Brain and Cognition*, 52, 3, 285–294.
- WATT, R. J., PHILIPS, W. A. (2000): The function of dynamic grouping in vision. *Trends in Cognitive Science*, 4, 447–454.
- ZEKI, S., WATSON, J. D. G., FRACKOWIAK, R. S. J. (1993): Going beyond the information given: The relation of illusory visual motion to brain activity. *Proceedings of the Royal Society of London B*, 252, 215–222.

LÁSZLÓ SÉRA, GYÖRGY RÉVÉSZ,
KRISZTINA GY. STEFANIK

Characteristics of visual information processing in children with autism

According to nowadays ideas, in addition to the social/behavioral difficulties there is the anomalous low level visual information processing in autism (Dakin, Frith, 2005; Happé, 1999; Happé, Frith, 2006; Mottron et al., 2006): Some data shows that the perception of autistic children is local, part-oriented, while the perception of typical developed children is global. The autistic children on the other side are very good at visual discrimination tasks, but they have difficulties in face recognition, anomalous movement illusion or perception of impossible figures, and especially the threshold of coherent movement or the perception of biological movement. Behind of this symptoms it is supposed an atypical development of neural structure of face and movement perception. In order to understand characteristics of visual information-integration we examined 9-15 year old autistic and control persons (mentally at the same age, too): We made contour integrational threshold measurements with Gabor-patches (Kovács I.), anomalous movement illusion threshold measurements (Ouchi,

Kitaoka, Kourtzi) above all we made identificational examinations with the help of unfinished figures (face- and imperfect object drawings which were based on Mooney's face-complement test).

In our study we found significant differences on contour integration between autistic and typical developed group, and this – may be – shows a V1 dysfunction. The Gestalt completion task demanded higher level processing and it was very difficult for the two groups too. During the face recognition (on Mooney like face) and especially the recognition of emotional face was very difficult for autistic group: the only standpoint behind their answer was the shape of mouth. On the basis in our results we think that the special differences on visual processing contribute the symptoms of autism or development of this.

FARKAS ANDRÁS,* SZABÓ KLAUDIA**

* MTA Pszichológiai Kutatóintézete, Budapest

** Pázmány Péter Katolikus Egyetem

FESTMÉNYEK SZABAD FELIDÉZÉSE 2.¹

Az első részben tett fontosabb megállapítások:

- A felidézési teljesítmény meghaladja a szósorozatoknál talált teljesítményeket.
- A felidezés időbeli megoszlása nem követi a recenziagörbe által előírtakat.
- Nem találtunk egységes felidézési stratégiát, inkább szórványosan, mint általánosíthatóan olyan szempontok merültek fel, mint a tetszés, a tipikusság, az érdekesség és az ismertség facilitáló hatása bizonyos személyeknél (részletesebben lásd az első részt).
- Egy nagyon érdekes jelenségre lettünk figyelmesek: a felidézendő sorozatok hosszának növekedtével nőtt a helyesen felidézett tételek és az összes tétel egymáshoz viszonyított aránya, azaz nőtt a felidézési teljesítmény. Mindez olyan körülmények között történt, hogy az egymás utáni kísérletekben különböző stílusú ingersorok következtek. Kézenfekvő a kérdés, nem a stílusváltások szerencsés sorrendje okozta műtermékkel van-e dolgunk.

Ebben a tanulmányrészben annak járunk utána, hogy azonos ingeranyag esetén felép-e a felidézendő sorozathossz növekedésével a felidézési teljesítmény növekedése, továbbá ennek a jelenségnek hol lehet a vége, a sorozathossz növekedésével mikor következik be a felidézési teljesítmény hanyatlása. Ez a jelenség várható, hiszen a megtekintett, felülről nem korlátozott számú képből következő interferenciahatások jelenléte, valamint a memóriaterjedelmi korlátok miatt várható a felidézési teljesítmény romlása egy adott ingersorozathossz után.

Kísérletünkhöz van Gogh 60 festményét választottuk, amelyből kísérleti csoportként 30, 40 és 50 hosszúságú festménysorozatokat próbáltunk ki. Mivel ezeknél a sorozatoknál már 40 festmény után bekövetkezett a hanyatlás, a 60-as sorozat fel-

¹ Készült az OTKA T456066 pályázat támogatásával.

idéztetését a normál populációval nem végeztük el. Feltehetőleg az ingersor nem ki-elégítő inhomogenitása miatt volt ilyen rövid a maximálisan felidézhető sorozathossz (számos alkotáson található volt búzamező, még ha mindegyik festmény azonosítható volt valamilyen, a képen található tárgyról vagy személyről is). A 60-as sorozatot csak néhány szakértővel próbáltuk ki, hogy bizonyítsuk, a korai hanyatlás van Gogh esetén a kísérleti populáció függvénye, és nem van Gogh-specifikus.

1. Kísérlet

Módszer

Személyek

24 fő egyetemista a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről.

Ingerek

30 kép van Gogh munkái közül (lásd *1. táblázat*).

Eljárás

A személyeknek a képeket egyenként levetítettük, előre megmondtuk, mi lesz a feladatuk, és minden képről kértünk egy tetszésítéletet 5 fokú skálán (1: csúnya; 5 nagyon szép), inkább csak azért, hogy a tíz másodperc alatt, amíg a festmény képe látható volt, ne kalandozzon el a figyelmük. Ezt követően minden személynek a kódlap másik oldalán le kellett jegyeznie egy-két szóban az emlékezetében felmerülő képeket, abban a sorrendben, ahogy eszébe jutott. Erre a kísérletrészre nem szabtuk időkorlátot, de a személyek a szabad felidézést általában 20 perc, félóra után befejezték. Ezt követően a képsort újra levetítettük, és megkértük a személyeket, hogy a kép sorszámát írják a bejegyzés mellé, hogy a feldolgozásnál be tudjuk azonosítani őket.

Eredmények

Elsőként a tetszésértékeket adjuk meg képenként az *1. táblázatban*.

1. táblázat. 30 van Gogh-kép tetszésértékei

Változó	Átlag	Szórás
Tetszik	3,256	1,300
Nők ciprusokkal	3,833	1,049
Szalmakalapos önarckép	2,958	0,908
Szobabelső	3,292	1,301
Barackfák	3,667	1,129
Almák	2,667	1,308

Változó	Átlag	Szórás
Kávéház éjjel	4,333	0,702
Híd	2,333	1,090
Gyökerek	2,958	1,517
Kastély	3,625	1,279
Csillagok és ciprusok	4,167	1,308
Napraforgók	3,750	1,260
Boglyák	3,042	1,197
Búzakalász	2,083	1,018
Biblia	3,500	1,180
Mária Jézussal	2,583	1,381
Vető ember	2,833	1,274
Étterem belső	3,167	1,167
Borona	2,292	1,122
Kaszáló ember	3,458	1,250
Fasor naplementével	4,333	0,761
Olajfák	3,750	1,189
Snidling	2,792	1,141
Kék táj	3,625	1,245
Heverő pár	3,333	1,167
Lepke	2,958	1,459
Zöld ház	3,000	1,285
Bakancsok	3,208	1,503
Önarckép kalap nélkül	3,458	1,021
Szék	3,125	1,262
Vitorlás csónakok	3,542	1,021

A címek csak hozzávetőleges leírásai a képeken látható tartalomnak. A legkedveltebb képek közül elsőként a „Fasor naplementével” című alkotását említeném meg, mert ez mind a három kísérletben vezető helyet foglalt el a preferencia tekintetében. Ez a kép van Gogh korai, barna korszakából származik, és a képen még a szimmetriától jobbra egy anyóka körvonalai rajzolódnak ki (lásd 1. kép). Az egész képet „be-aranyozza” a lemenő nap, és ha nem tudnánk, hogy van Gogh korai munkájáról van szó, a kép édeskés hangulata miatt akár giccsre is asszociálhatnánk. A másik vezető helyezésű kép a „Kávéház éjjel”, amely a leghíresebb van Gogh-képek egyike (2. kép). Kevéssel tőlük lemaradva következik a „Csillagok és ciprusok” című kép (3. kép), amely talán a legnagyobb emocionális viharokat kiváltó, tipikus van Gogh-kép. Legkevésbé tetsző a búzakaralászokat ábrázoló korai kép (4. kép).

Nézzük a felidézés eredményeit a 2. táblázatban. Felidézési teljesítményen a felidézett képek és az összes kép számarányát értjük. Szabad felidézéses helyzetben a képeknek a sorozatban elfoglalt pozícióját nem vesszük figyelembe a felidézésnél.

2. táblázat. 30 van Gogh-kép felidézése

Változó	Átlag	Szórás
Felidezés	0,449	0,498
Nők ciprusokkal	0,500	0,511
Szalmakalapos önarckép	0,958	0,204
Szobabelső	0,667	0,482
Barackfák	0,292	0,464
Almák	0,458	0,509
Kávéház éjjel	0,542	0,509
Híd	0,375	0,495
Gyökerek	0,292	0,464
Kastély	0,458	0,509
Csillagok és ciprusok	0,208	0,415
Napraforgók	0,875	0,338
Boglyák	0,333	0,482
Búzakalász	0,167	0,381
Biblia	0,375	0,495
Mária Jézussal	0,208	0,415
Vető ember	0,250	0,442
Étterembelső	0,292	0,464
Borona	0,208	0,415
Kaszáló ember	0,250	0,442
Fasor naplementével	0,583	0,504
Olajfák	0,250	0,442
Snidling	0,292	0,464
Kék táj	0,208	0,415
Heverő pár	0,792	0,415
Lepke	0,333	0,482
Zöld ház	0,208	0,415
Bakancsok	0,750	0,442
Önarckép kalap nélkül	0,917	0,282
Szék	0,667	0,482
Vitorlás csónakok	0,750	0,442

A felidezés tekintetében a legsikeresebb kép a 30-as sorozatnál a két önarckép (5. és 6. kép). Ebből az eredményből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. Az ingersor adottsága az, hogy a ritka és szaliens ingerek között portrék is vannak. Nehéz lenne van Gogh-képválogatást önarckép nélkül készíteni. Ezeket követik a „Napraforgók” (7. kép) és a „Vitorlás csónakok” (8. kép). Mindegyik jellegzetes és ismert van Gogh-kép.

A 0,45-ös átlagos felidézési teljesítmény a 30 van Gogh-képből álló sorozat esetén az előző cikkrészletben megismert felidézési teljesítmények alá esik.

2. Kísérlet

Módszer

Személyek

18 fő egyetemista a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről.

Ingerek

40 kép van Gogh munkái közül (lásd 3. táblázat).

Eljárás

Ugyanaz, mint az 1. kísérletnél.

Eredmények

3. táblázat. 40 van Gogh-kép tetszésértékei

Változó	Átlag	Szórás
Tetszik	3,268	1,160
Sarokház	3,500	1,043
Zöld fák	2,444	1,•
Írisz	3,444	0,922
Varjak búzamezőn	3,667	1,138
Otthon	3,611	0,979
Kék tenger kék hajó	3,667	1,029
Szobabelső	3,222	1,396
Szérűskert távolról	3,500	0,985
Ciprus nőekkel kontúros	3,500	1,150
Két barackfa	3,722	1,018
Krumpli	2,056	0,873
Kéveszedő	3,389	0,979
Önarckép kalap nélkül	3,333	0,970
Barackfaág	3,722	1,074
Bakancsok	4,222	1,215
Arató tóval	3,111	1,132
Sötét bokros táj	3,611	0,916
Zöld háztető	3,111	1,132
Almák	2,556	0,922
Lepkék	2,722	1,274
Heverő pár	3,889	0,832
Vitorlás csónakok	3,667	1,188
Kék ég, zöld mező	3,278	1,018
Snidling	3,333	1,372

Változó	Átlag	Szórás
Arany-kék naplemente	3,611	1,243
Szék gyertyával	3,000	0,907
Olajfák	2,889	1,231
Árvácskák	2,389	0,916
Fasor naplementével	4,333	1,029
Borostyánnal befutott fák	2,556	0,984
Arató tó nélkül	2,889	1,132
Színes híd	3,889	1,278
Forrás sziklából	2,611s	0,979
Borona	2,500	1,098
Egy virágzó fa	3,333	1,029
Sötét kalapos önarckép	3,056	1,259
Lázár feltámasztása	2,611	0,850
Ciprusok sima égbolttal	3,167	0,857
Kávéház belső	3,611	0,778
Szérűskert közelről	4,000	0,767

Mint előre jeleztük, a legnagyobb tetszésértéket a „Fasor naplementével” című kép érte el (1. kép). Ezt követi a szintén barna korszakbeli „Bakancsok” (9. kép), majd a „Szérűskert közelről” (10. kép), végül a legkevésbé tetszők közül kettő: az „Árvácska” (11. kép) és a „Zöld fák” (12. kép).

4. táblázat. 40 van Gogh-kép felidézése

Változó	Átlag	Szórás
Felidézés	0,521	0,500
Sarokház	0,444	0,511
Zöld fák	0,056	0,236
Írisz	0,722	0,461
Varjak búzamezőn	0,333	0,485
Otthon	0,444	0,511
Kék tenger kék hajó	0,722	0,461
Szobabelső	0,778	0,428
Szérűskert távolról	0,333	0,485
Ciprus nőkkal kontúros	0,222	0,428
Két barackfa	0,500	0,514
Krumpli	0,889	0,323
Kéveszedő	0,667	0,485
Önarckép kalap nélkül	0,944	0,236
Barackfaág	0,611	0,502
Bakancsok	1,000	0,000

Változó	Átlag	Szórás
Arató tóval	0,500	0,514
Sötét bokros táj	0,278	0,461
Zöld háztető	0,389	0,502
Almák	0,889	0,323
Lepkék	0,444	0,511
Heverő pár	0,611	0,502
Vitorlás csónakok	0,889	0,323
Kék ég, zöld mező	0,222	0,428
Snidling	0,556	0,511
Arany-kék naplemente	0,444	0,511
Szék gyertyával	0,611	0,502
Olajfák	0,167	0,383
Árvácskák	0,333	0,485
Fasor naplementével	0,667	0,485
Borostyánnal befutott fák	0,278	0,461
Arató tó nélkül	0,389	0,502
Színes híd	0,833	0,383
Forrás sziklából	0,500	0,514
Borona	0,500	0,514
Egy virágzó fa	0,278	0,461
Sötét kalapos önarckép	0,833	0,383
Lázár feltámasztása	0,611	0,502
Ciprusok sima égbolttal	0,111	0,323
Kávéház belső	0,556	0,511
Szérűskert közletről	0,278	0,461

A felidézésnél a legsikeresebb a „Bakancsok” (9. kép). Ezt az összes személy sikeresen felidézte. Ezt követi az egyik önarckép, majd 0,889-es felidézési értékkel a „Krumpli” (13. kép), az „Almák” (14. kép) és a már ismert „Vitorlás csónakok” (lásd 8. kép) következik.

Az átlagos felidézés: 0,52. Szignifikánsan magasabb érték, mint a 30-as sorozat 0,45-ös felidézési teljesítménye (táblázat a szignifikanciákról a 3. kísérlet után). Tehát találtunk egy szakaszt a sorozathossz növelésénél 30-ról 40-re, aminek eredményeként a felidézési teljesítmény javult. Ez az eredmény korábbi aggályunkat, miszerint a különböző stílusú ingersorok sikeres összeválogatása eredményezné a teljesítményjavulást, megcáfolni látszik.

3. Kísérlet

Módszer

Személyek

18 fő egyetemista a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről.

Ingerek

50 kép van Gogh munkái közül (lásd 5. táblázat).

Eljárás

Ugyanaz, mint az 1. kísérletnél.

Eredmények

Elsőként a tetszésértékeket közöljük az 5. táblázatban.

5. táblázat. 50 van Gogh-kép tetszésértékei

Változó	Átlag	Szórás
Tetszik	3,170	1,308
Sarokház	3,444	0,984
Zöld fák	2,778	1,166
Írisz	3,056	1,162
Varjak búzamezőn	3,500	1,249
Otthon	3,667	1,188
Kék tenger kék hajóval	4,000	1,283
Szobabelső	3,333	1,029
Szérűskert távolról	2,778	1,166
Ciprus nőekkel kontúros	2,944	1,259
Két barackfa	3,556	1,247
Krumpli	1,944	0,998
Kéveszedő	3,333	1,188
Önarckép kalap nélkül	3,556	1,199
Barackfaág	4,000	1,085
Bakancsok	4,278	1,274
Arató tóval	2,667	0,840
Sötét bokros táj	3,111	1,278
Zöld háztető	2,889	1,278
Almák	2,944	1,110
Lepkék	3,000	1,680
Heverő pár	4,000	0,970
Vitorlás csónakok	3,222	1,263

Változó	Átlag	Szórás
Kék ég, zöld mező	2,833	1,150
Snidling	3,111	0,963
Arany-kék naplemente	3,722	1,127
Szék gyertyával	3,167	1,200
Olajfák	2,722	1,179
Árvácskák	2,444	1,097
Fasor naplementével	4,722	0,669
Borostyánnal befutott fák	2,222	1,166
Arató tó nélkül	2,722	1,227
Színes híd	3,556	1,•
Forrás sziklából	2,556	1,199
Borona	2,632	1,383
Egy virágzó fa	3,500	1,383
Sötét kalapos önarckép	3,176	1,380
Lázár feltámasztása	3,056	0,938
Ciprusok sima égbolttal	3,333	1,085
Kávéház belső	3,778	1,114
Szérűskert közelről	4,000	1,029
Kéveköttő nő	3,611	1,037
Biblia	3,889	1,132
Kalászosok	1,611	1,037
Ember kék földön	2,778	1,309
Szép zöld tetős házak	3,056	1,349
Napraforgó	2,889	1,132
Csillag és ciprusok	3,222	1,665
Öreg rom	3,500	1,295
Gyökerek	1,944	1,305
Világos híd	2,778	1,396

Az 50 felidőzésre bemutatott van Gogh-kép közül ismét a „Fasor naplementével” váltotta ki a legnagyobb tetszést (1. kép). Ezt követi a „Bakancsok” (9. kép). A rá következő 4 pontot kapott képek közül egyet mutatunk be: „Kék tenger kék hajóval” (15. kép). Ez a kép színeiben és stílusában is eltér a van Gogh-képektől. Általában a prototipikus képek nem kerültek a legkedveltebbek közé. Ez fontos következménnyel jár a prototípuson alapuló preferencia modelljének érvényesülésével kapcsolatban (Martindale, 1984; Martindale, Moore, West, 1988; Martindale, 2000). A van Gogh-festmények esztétikai értékelése nem a modell elképzelései szerint történik.

A következőkben az 50-es sorozat felidőzésével foglalkozunk.

6. táblázat. 50 van Gogh-kép felidézése

Változó	Átlag	Szórás
Felidezés	0,450	1,100
Sarokház	0,444	0,511
Zöld fák	0,167	0,383
Írisz	0,500	0,514
Varjak búzamezőn	0,333	0,485
Otthon	0,333	0,485
Kék tenger kék hajóval	0,611	0,502
Szobabelső	0,444	0,511
Szérúskert távolról	0,389	0,502
Ciprus nőekkel kontúros	0,222	0,428
Két barackfa	0,444	0,511
Krumpli	0,611	0,502
Kéveszedő	0,611	0,502
Önarckép kalap nélkül	0,944	0,236
Barackfaág	0,722	0,461
Bakancsok	0,611	0,502
Arató tóval	0,611	0,502
Sötét bokros táj	0,167	0,383
Zöld háztető	0,278	0,461
Almák	0,556	0,511
Lepkék	0,444	0,511
Heverő pár	0,833	0,383
Vitorlás csónakok	0,667	0,485
Kék ég, zöld mező	0,278	0,461
Snidling	0,056	0,236
Arany-kék naplemente	0,167	0,383
Szék gyertyával	0,389	0,502
Olajfák	0,167	0,383
Árvácskák	0,222	0,428
Fasor naplementével	0,833	0,383
Borostyánnal befutott fák	0,278	0,461
Arató tó nélkül	0,333	0,485
Színes híd	1,000	0,000
Forrás sziklából	0,167	0,383
Borona	0,368	0,496
Egy virágzó fa	0,056	0,236
Sötét kalapos önarckép	0,941	0,243
Lázár feltámasztása	0,611	0,502
Ciprusok sima égbolttal	0,167	0,383

Változó	Átlag	Szórás
Kávéház belső	0,278	0,461
Szérúskert közelről	0,111	0,323
Kévekötő nő	0,333	0,485
Biblia	0,667	0,485
Kalászok	0,333	0,485
Ember kék földön	0,500	0,514
Szép zöld tetős házak	0,333	0,485
Napraforgó	0,722	0,461
Csillagok és ciprusok	0,556	0,511
Öreg rom	0,778	0,428
Gyökerek	0,167	0,383
Világos híd	0,778	0,428

Az 50-es sorozatban a legsikeresebben felidézett kép ismét nem az önarcképek egyike, hanem a két holland híd közül az egyik (16. kép). Ezt a képet mindenki felidézte. Ez a példa ellentmond egy olyan hipotézisnek, hogy a sorozaton belül levő különleges, viszonylag szűk szemantikus csoportokhoz tartozó képek együtt kerülnének felidézésre (lásd önarcképek).

Az átlagos felidézés 0,45, tehát ugyanannyi, mint a 30-as sorozatnál, és kisebb, mint a 40-es sorozatnál talált 0,52-es érték. A különbségek szignifikánsak, lásd a 7. táblázatot.

7. táblázat. van Gogh-képek felidezésének szignifikanciája

Felidézés/Sorozat	Átlag	Szórás	T-Test “—#—” p <= 0,1; 0,05; 0,01		
Felid30	0,449	0,498	0,000	-2,738*	-0,040
Felid40	0,521	0,500	2,738*	0,000	2,846*
Felid50	0,450	0,498	0,040	-2,846*	0,000

A három kísérlet együttesen azt mutatja, hogy a felidézendő sorozat hosszával egy darabig nő a felidézés sikeressége, majd ismét csökkenni kezd. A cikksorozat első részében ezt az állítást még csak munkahipotézisként kezelhettük. A most bemutatott adatok ezt a munkahipotézist megerősítik.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az optimálisan felidézhető képsorozat hossza számos tényezőtől függ. Függ a bemutatott képek stílusától, ismertségétől, különöségétől (lásd Magritte festményeit) és nem utolsósorban a kísérleti személyek képzőművészetben való jártasságától. Utóbbi megjegyzésünket egy kis csoport szakértő eredményeivel illusztráljuk.

A négy megkérdezett iparművész szakértő 60 hosszúságú van Gogh- képsorozat esetén egyszeri bemutatást követően 45, 47, 51 és 52 képre emlékezett vissza, ami

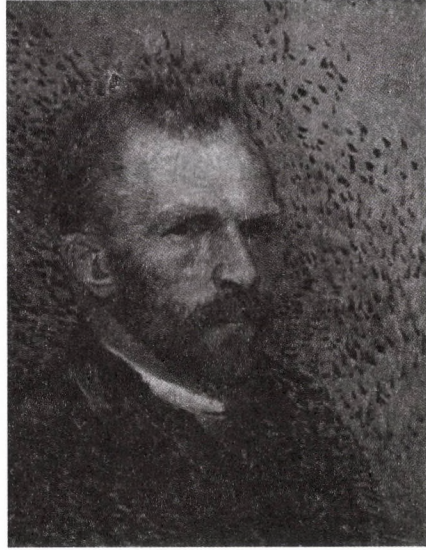

75% és 86% közötti teljesítményt jelent. További kísérletezés fogja megmutatni, hogy milyen elvi felső korlátja van a sorozathozsal növekvő felidézési teljesítménynek.

A kézirat elfogadva: 2006. december

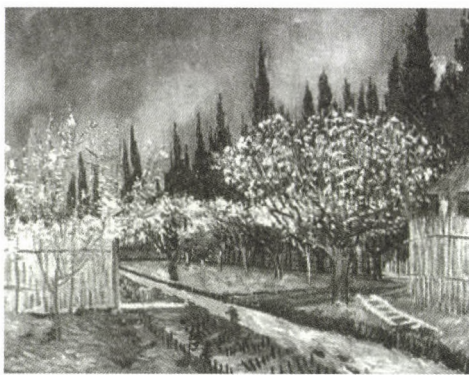

1-4. kép

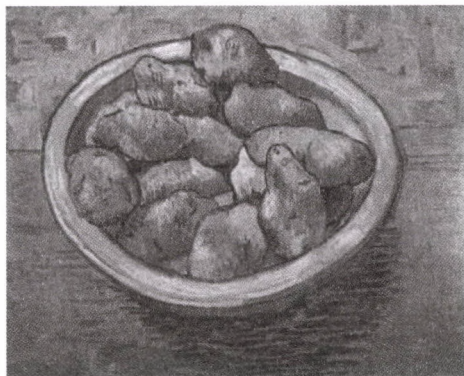

5-8. kép

9-12. kép

13–16. kép

Irodalom

- MARTINDALE, C. (1984): The pleasures of thought: A theory of cognitive hedonics. *Journal of Mind and Behavior*, 5, 49–80.
- MARTINDALE, C. (2000): A theory of beauty. In: LOCHER, P., SMITH, L. F. (eds.): *Proceedings of the 16th Congress of the International Association of Empirical Aesthetics in New York*. Montclair, Montclair State University Press, 21.
- MARTINDALE C., MOORE, K, WEST, A. (1988): Relationship of preference judgments to typicality, novelty, and mere exposure. *Empirical Studies of the Arts*, 6, 79–96.

ANDRÁS FARKAS, KLAUDIA SZABÓ

Free recall of paintings 2

In the second part of the article, we study the phenomenon which we got in the first part of the article: in some circumstances as the length of the stimulus set increases, the proportion of the correctly recalled paintings increases. The length of the stimulus set of the first experiment was 40, length of the second and third stimulus set was 50, and the proportions of the recalled paintings were 0,497, 0,569, and 0,620 respectively, it increased with the length. The problem with the phenomenon is that we reached this phenomenon with different paintings: Surrealist, American, and Magritte. Now we use only van Gogh's paintings in each experiment, in the first, the length of the stimulus set was 30, in the second, it was 40, and in the third, it was 50. The recognition proportions were 0,45, 0,52, 0,45. The respective differences are significant ($p < 0,01$). The phenomenon was repeated with the same stimulus set.

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

László Halász:

Perception of the terrorist as a literary protagonist and psychological study of literary text processing 2.....111

Ildikó Király, Nóra Szedlák:

Memories for events in infants: goal relevant action coding.....135

László Séra, György Révész, Krisztina Gy. Stefanik:

Characteristics of visual information processing in children with autism.....157

András Farkas, Klaudia Szabó:

Free recall of paintings 2.....179

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Halász László:

A terrorista mint irodalmi hős percepciója és az irodalmi
szövegfeldolgozás pszichológiai vizsgálata 2. 111

Király Ildikó, Szedlák Nóra:

Eseményre emlékező csecsemő: a célreleváns akciók kódolása.....135

Séra László, Révész György, Gy. Stefanik Krisztina:

A vizuális információfeldolgozás sajátosságai autista gyerekeknél.....157

Farkas András, Szabó Klaudia:

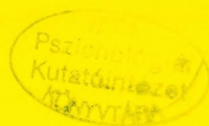
Festmények szabad felidézése 2.....179

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Könyvesházban
Budapest 1053, Károlyi Mihály u. 16.
www.gondolatkiado.hu
Tel.: 36 1/266-4999**

PSZICHOLÓGIA

27. Évfolyam

2007 OKT 01

2007/3

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.
Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.
Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.
  2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:
    - a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),
    - b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,
    - c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,
    - d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,
    - e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívt kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.
  3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljének arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példának megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).
  4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetékneve, keresztnevének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.
    - a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.
    - b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.
    - c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.
- A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.
5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.
  6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.
  7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200-250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.
  8. A korrekúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.
  9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza..

PSZICHOLÓGIA

2007 OKT 01.

2007/3

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Csépe Valéria
Ehmann Bea
Engländer Tibor
Erős Ferenc
Fülöp Márta
Gergely György
Gervai Judit
Halász László
Karmos György
László János
Marton Magda
Molnár Márk
Pataki Ferenc
Winkler István

A Szerkesztőség tagjai:

Ehmann Bea (főszerkesztő)
Pólya Tibor (főszerkesztő helyettes)
Gaál Zsófia Anna
Honbolygó Ferenc
Király Ildikó
Sipos Mihály

A Szerkesztőség munkatársai:

Nánási Erika (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/a
Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egyes szám ára: 400 Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,
a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével
www.gondolatkiado.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható a Gondolat Kiadó nagykereskedésében:
1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46. Tel.: 06 1/787-5661, otkonyv@chello.hu

Az elmúlt 18 évben a Pszichológia olvasói biztosak lehettek abban, hogy a folyóirat cikkei kerülnek a látszattudományos körmönfont megfogalmazásokat. A szerzők érezhették, hogy esetleg kevésbé sikerült gondolataik a közlemény végső formájában csiszoltabbakká váltak. Az olvasók számos olyan írást olvashattak, melyek a szerzők és a szerkesztőség közös munkájával váltak közölhetővé. Ebben a munkában meghatározó szerepet vállalt Marton Magda, a szerkesztőség főmunkatársa. Majd' két évtizedes munkáját megköszönve a szerkesztőbizottság és a szerkesztőség szeretné, ha a folyóirat a továbbiakban is megfelelné a Marton Magda által felállított mércének.

Czigler István
a szerkesztőbizottság elnöke

Tanulmányok

FÜLÖP MÁRTA*, ** – BERKICS MIHÁLY**

* MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

** ELTE Pszichológiai Intézet, Nevelés- és Társadalomlélektani Tanszék

A GYŐZELEMEL ÉS A VESZTÉSSEL VALÓ MEGKÜZDÉS MINTÁZATAI SERDÜLŐKORBAN¹

Bevezető

A strukturális vagy spontán (társas összehasonlításon alapuló) versengési folyamatoknak (Kohn, 1980) mindig van eredményük: az eredmény alapján győztesekről és vesztesekről beszélhetünk. A pszichológiai szakirodalom annak ellenére nem tárgyalja külön a győzelem és a veszteség pszichológiáját a siker és a kudarc pszichológiájától, hogy ezek a siker és a kudarc sajátos, jól körülhatárolható aleseitei. A siker és a kudarc egy cselekedet végállapota és a kitűzött cél közötti távolság kiértékelése. Ha sikerült elérni a célt, akkor sikert, ha nem, akkor kudarcot élünk át. A siker és a kudarc lehet időbeli (temporális) összehasonlítás eredménye is (Albert, 1977). Ebben az esetben egy jelenleg elért állapotot hasonlítunk össze egy korábbival, és ha a jelenlegi helyzetet jobbnak értékeljük, akkor sikert, ha rosszabbnak, akkor kudarcot élünk át. A győzelem és a veszteség élménye ezzel szemben mindig valamilyen formális vagy informális társas összehasonlítás eredménye (Festinger, 1954/1976). Az abszolút teljesítményhelyzetekben akkor ítéljük sikeresnek magunkat, ha az általunk kitűzött célt elérjük (függetlenül attól, hogy azt mások is elérték-e, vagy sem), illetve akkor gondoljuk, hogy kudarcot vallottunk, ha az általunk kitűzött célt nem értük el (függetlenül attól, hogy azt mások elérték-e, vagy sem [Price, 2000]). Ezzel szemben a győzelem és a veszteség mindig egy interperszonális, versengő közeg kontextusában mint relatív eredmény értelmezhető csak. Az összehasonlítás alanya nem a saját korábbi teljesítmény vagy a kitűzött cél, hanem egy vagy több másik ember.

¹ A tanulmány *A konstruktív versengés családi és intézményes szocializációja a kisgyerekkortól a fiatal felnőttkorig különös tekintettel a győzelem és veszteség kezelésére* című OTKA (T46603) kutatás keretében készült, és az adatfelvételhez a Johann Jacobs Alapítvány *Adolescents and Young Adults Concepts on Competition* kutatási támogatása is hozzájárult.

A siker és kudarc értelmezéséről és feldolgozásáról a Weiner-féle (1986) attribúciós elmélet mondja a legtöbbet. Weiner négy dimenzió szerint különítette el, hogy milyen okokkal magyarázzák az egyének a sikereiket, illetve kudarcaikat: külső és belső, stabil és átmeneti, kontrollálhatatlan és kontrollálható, globális (általános) vagy specifikus okok. Seligman és Cook (1978) a kudarc belső, stabil és globális okoknak tulajdonítását összekapcsolta a depresszióval. A győzelmet és a veszteséget mint a siker és kudarc aleseit az attribúciós elméletek nem tárgyalták külön.

A győzelem és a veszteség evolúciós pszichológiai megközelítése

Specifikusan a győzelem és a veszteség pszichológiájával a legkidolgozottabb formában az evolúciós pszichológiai megközelítés foglalkozott. A csoportban élő állatoknál a társas hierarchia, a dominancia- és alárendelődés-viszonyok a nyereség-vesztés különböző struktúráiból alakulnak ki. A győztes és így módon domináns egyed több erőforráshoz jut, és nagyobb eséllyel örökíti tovább a génjeit. Ugyanakkor a veszteség, feladás bizonyos esetekben adaptív stratégia akkor, amikor nincs esély a győzelemre. A vereség elismerése gátlón hat a győztesre, megakadályozza a harc folytatásában (Csányi, 1994). Sloman és Gilbert (2000) evolúciós jelentőségűnek és a humán pszichológián belül kiemelkedő fontosságúnak tekintik a veszteséssel való megküzdésre szolgáló stratégiákat és a veszteség elfogadását. Az alárendelődésnek komoly túlélési szerepe van, és az állatvilágban kialakultak azok a viselkedésformák, amelyek az alárendelődés jelei, és megvédik az egyedet a további versengéssel járó agressziótól.

Sloman (2000) a veszteségre adott adaptív reakció háromfázisú modelljét állítja fel: 1. Az eskalációs stratégia, amikor az egyén még nagyobb erőfeszítést tesz arra, hogy nyerjen, és igyekszik a siker valószínűségét növelni. Ebben a fázisban az optimizmus és a harag arra készítetik, hogy a korábbiaknál még erőteljesebben próbálkozzon a győzelemmel. Ha ez az igyekezet kudarcba fullad, akkor alakul ki a második fázis: 2. Az „Önkéntelen Megadás Stratégiája (ÖMS)”. Ekkor az előző fázis optimista attitűdjét pesszimizmus váltja fel. Az egyén inkompetensnek, gyengének, kisebbségnek, inadekvátnak, reménytelennek, tehetetlennek érzi magát, és az agressziója legát-lódik. Az ÖMS funkciója, hogy deeszkalálja a konfliktust, mert kifejezi azt, hogy nincs értelme folytatni a küzdelmet, ha az egyén nem tud győzni. Ezt követi a harmadik fázis: 3. Elfogadás. Funkciója az, hogy létrehozza a kibékülést, miután a konfliktus lezajlott. Ebben az esetben az egyén elismeri a vereségét, az ellenfelét erősebbnek tartja magánál, és eltűnik a vele kapcsolatos ellenérzése. A versengés eredményeképpen az illetőnek realitásos képe alakul ki a saját és mások képességeit, erősségeit és gyengeségeit illetően, és új, megfelelőbb kihívások után nézhet. A veszteség elfogadása megszünteti az „Önkéntelen Megadási Stratégiát”. Az elfogadást megkönnyíti a győztes viselkedése, pl. a vesztes számára könnyebb az elfogadás fázisába kerülni, ha a győztes nem megszegyeníti őt, hanem elismeri, hogy jól küzdött, maga is

kompetens volt. Az illető ekkor helyre tudja állítani a jó kapcsolatot a riválissal. A vesztes egészséges feldolgozása az „új tevékenységek keresése”, amikor a vesztes talpra áll, új területeket és új alternatívákat keres, és azokon igyekszik győzelemre szert tenni. Patológiás helyzet akkor áll elő, ha a vesztes nem tud győzni, viszont nem is fogadja el a veszteséget. Price és munkatársai (1994) a depresszió társas versengés hipotézisében foglalták ezt össze. Price hasonlóságot tételezett a depressziós betegek és azok között az állatok között, amelyek veszítenek a hierarchiában betöltött helyért folyó harcban, és alárendelt társas helyzetbe kényszerülnek. Depresszió akkor alakul ki, ha a vesztes nem tudja folytatni a küzdelmet, kénytelen megadni magát, de állandó frusztrált érzés marad benne, nem fogadja el a helyzetet mint realitást, és nem tud elszakadni az eredeti céltől. A hangulatzavar és depresszió alapja az, ha az egyén továbbra is harcra kész, bár nincs esélye a győzelemre. Ezzel szemben a vesztes elfogadásával a depresszió és a további felesleges küzdelem elkerülhető. Nagyon lényeges tehát, hogy a vesztes *önmagában* nem romboló élmény; hatása attól függ, hogy miként kezeljük, hogyan dolgozzuk fel.

Sloman és Gilbert (2000) azt is vizsgálják, hogy milyen stratégiák teszik lehetővé a vesztes számára azt, hogy eldöntse, mikor kell tovább próbálkozni, és mikor kell elfogadni a vesztes elkerülhetetlenségét és a viselkedést ahhoz igazítani. Amikor valaki nyilvánvalóan nem tud győzni, akkor a további küzdelem nem adaptív, mert a vesztes nagyon sok energiát veszít, és még meg is sérülhet. Néha jobb elmenekülni vagy a riválist szövetségessé tenni.

A győzelem és vesztes feldolgozását befolyásoló tényezők

A vesztes elfogadásában a versengéssel elnyerni kívánt erőforrás értéke, vagyis a cél fontossága az egyik legfontosabb befolyásoló tényező (Sloman, 2000). Minél nagyobb fontosságú dolgot veszítettünk el, minél nagyobbak a praktikus következmények, annál nagyobb a vesztes jelentősége is. Még akkor is, ha az áhított erőforrás örökre elvesztett. A feldolgozást megkönnyíti, ha az illetőnek rendelkezésére áll más lehetőség is. Nehéz elfogadni a veszteséget akkor is, ha a vesztes nem tud eltávolodni, hanem kénytelen benne maradni abban a milióban, kontextusban, amelyben a vesztes történt. Gilbert és Allan (1998) azt találták, hogy a csapdaérzés, az, hogy az illető nem képes kikerülni a kapcsolatból, erősen korrelál a depresszióval. A vesztes hatása attól is függ, hogy milyen gyakorisággal éli azt meg az egyén. A vesztes lehet motiváló, ha nem gyakran történik, de ha valaki mindig vesztes, akkor az a motivációt csökkenti (Dweck, Elliott, 1984). Fontos szerepe van a győzelem és vesztes értékelésében és feldolgozásában az előre elgondolt esélyeknek. A társas összehasonlítás teszi lehetővé, hogy a versengő felek megítéljék, érdemes-e valamilyen versengésbe belekezdeni: van-e esély a győzelemre. Ezt a kiértékelést általában nagyon gyorsan, gyakran első látásra végezzük el (Kalma, 1991). Tjosvold és munkatársai (2003) szerint a konstruktív versengés egyik ismérve, hogy a felek egymáshoz közel hasonlónak ítélik a győzelmi esélyeiket.

Személyiségbeli és pszichodinamikus faktorok is meghatározók lehetnek. A versengő személyt sok szerző úgy definiálja, hogy az ilyen illető győzelemre vágyik, és győzelemre törekszik (Spence, Helmreich, 1983; Kohn, 1980). Nicholls (1989) szerint egy személynek két különböző célja lehet, amikor valamilyen teljesítményhelyzetbe kerül: *énre irányuló* (másoknál jobbnak lenni) és a *feladatra irányuló* (a feladatot jól megoldani). Azt, hogy melyik célra irányul a figyelem, többek között az határozza meg, hogy egy személy miként értelmezi a sikert (győzelmet) és a kudarcot (vesztést). Azok az egyének, akiknek nagyon nagy a győzelemre irányuló szükségletük, a versengési teljesítményhelyzeteket inkább énre irányulóan értelmezik. A stabil önértékelés és énkép ugyanakkor véd a győzelemre és vesztesésre adott túlzott érzelmi kilengésektől (Kohut, Wolfe, 1978; Meeker, 1990). Karen Horney (1937/2004) *A neurotikus személy napjainkban* című könyvében azt a kényszeresen versengő, narcisztikus személyiséget írja le, aki mindig és bármilyen áron győzni akar, mert az *egója* folyamatos megerősítésre szorul. Rendkívül érzékeny a kudarcra és a frusztrációra, és ha vereséget szenved, akkor haraggal és agresszióval reagál. Ryckman és munkatársai (1990) Horney leírására alapozták a hiperversengő személyiség leírását, akinek ellenállhatatlan szükséglete van arra, hogy bármely területen, bármely szituációban, bármely kapcsolatban versengjen, és bármilyen áron nyerjen, ezzel fenntartva saját önértékelését. Ha a hiperversengő személynek nem sikerül a győzelmet a saját erőforrásaira támaszkodva elérni, akkor manipuláció, agresszivitás, kihasználás, mások lekicsinylése lehet jellemző rá. A hiperversengő személyiséggel szemben adaptívnak tartották a személyes fejlődésre koncentráló versengést (Ryckman és mtsai, 1996), amelynek során elsősorban a kompetencia, az önmegismerés és az önfejlődés áll a versengés középpontjában, nem a győzelem, és ezért az adott személy kevésbé narcisztikusan reagál a vesztesésre is. Franken és Brown (1996) a hiperversengéshez nagyon hasonlóan írják le azokat a személyeket, akiknek nagyon erős szükségük van a győzelemre. Ők a világot negatívabb módon és fenyegetőbbnek látják, amelyben „ember embernek farkasa”, és az egész élet győztesekből és vesztesekből áll. Ezért magasabb a szorongási szintjük, és úgy érzik, a túlélés egyetlen módja az, ha győznek. Esetükben mindenfajta győzelem és vesztes erősen az énképet érinti, és narcisztikusan dolgozódik fel. Ugyanakkor Franken és Prpich (1996) leírnak egy adaptív konstellációt, a magasan teljesítményorientált, a feladat jó elvégzésére és el-sajátítására és a saját növekedésre koncentráló versengőt, aki aktívan meg tud küzdeni mind a győzelemmel, mind pedig a veszteséssel.

A győzelemre és a vesztesésre adott reakciókat Sloman és Atkinson (2000) összekapcsolták a kötődési stílusokkal. A biztonságosan kötődő személy meg tudja ítélni, hogy kivel érdemes versengeni, és érdemes-e egy vesztes után folytatni a küzdelmet, vagy elismerni a vesztesést, és új célokat kitűzni. A bizonytalan kötődés viszont lehetetlenné teheti a vesztes elfogadását. Az elkerülően-bizonytalanul kötődő személyek erősen függenek a győzelemtől, mert erősen felnagyított énképük mögött önértékelésük valójában bizonytalan és törekeny, és nem tűrik a legkisebb hiányosság kiderülését sem. A győzelemmel járó öröm és büszkeség és énfelnagyítás csak átmeneti, ezért újabb és

újabb küzdelmekben kényszerűen bizonyítani kell a pozitív énképet. Az elkerülő kötődők „nem tudnak veszíteni”. Ezzel szemben az elkerülő-bizonytalan-ambivalens személyek negatív énképet megerősíti a vesztes, ezért ők megadják magukat. Nehezen állnak talpra, túlhangsúlyozzák gyengeségeiket és tehetetlenségüket, és ezzel odafordulást kívánnak kiváltani, vagyis egyszerre aktiválják az alárendelődést és az affiliációt.

A győzelem és vesztes émoionális következményei

A győzelem és a vesztes az énképpel szorosan összefüggő élmények, ezért az általuk kiváltott érzelmek ún. éntudatos érzelmek. Éntudatos érzelmek például a büszkeség, a szégyen, a büntudat. Harter (1999) óvodáskor és serdülőkor közötti vizsgálati személyekkel készített interjúkat; a válaszadók nemritkán az éntudatos érzelmek keletkezését versengési esetekhez, győzelemhez és veszteshez kötötték. Ezek alapján Harter az éntudatos érzelmeket négy dimenzió szerint jellemezte: 1. az érzelem oka; 2. az érzelemmel kapcsolatos énrre vonatkozó attribúciók; 3. a másik személy szerepe; 4. az érzelemre adott viselkedéses és más érzelmi reakciók. A büszkeség prototipikus oka pl. valamilyen személyes teljesítmény, siker, amikor valaki elérte a célját, győzött. Akkor jön létre, ha az egyén belső oknak, saját képességeinek vagy erőfeszítésének tulajdonítja az eredményt. A büszkeség érzését általában – a számára fontos – másokkal is megosztja a személy, akik szintén büszkék lesznek rá. A büszkeség érzését más érzelmek is kísérhetik, például boldogság, izgalom, remény. A siker/győzelem eredményeképpen keletkező büszkeség hatására az egyén kompetensebbnek érzi magát, nő az önbecsülése és a motivációja arra, hogy ahhoz hasonló cselekedeteket vigyen véghez a jövőben, mint amely a sikerhez vezetett, vagyis a siker és győzelem tettekrezséget idézhet elő. A büszkeség a szociális kapcsolatokat is megerősítheti, ha azonban a büszkeség túl erős és narcisztikus jellegű, és ha ilyképpen dicsekvésnek minősül, akkor elidegeníthet másokat.

A teljesítménykudarccal és veszteséssel együtt járó éntudatos érzelmek egy másik fajtája a szégyen. Jelentése az, hogy az egyén nem felel meg az éndeájának. A Weiner-féle attribúciós felosztás szerint a szégyenkező személy a kudarc/vesztés okát globális, általa nem kontrollálható, stabil okoknak tulajdonítja, pl. rossz vagyok, értéktelen vagyok, nem vagyok képes rá stb. A külvilág visszatükrözi a szégyenteli tettet, és ezáltal a szégyenkező személy mások szemében elveszti értékét. A szégyenre főleg passzivitás a válasz. Gyakran társul hozzá depresszió, reménytelenség, de társulhat hozzá védekező harag is (Harter, 1999). Gilbert és McGuire (1998) szerint a szégyen a társas rangot és szociális státust regulálja, és az alárendelődéssel kapcsolatos, mert az egyén kicsinek és csökkent értékűnek érzi magát. Weisfeld és Wendorf (2000) szerint a büszkeség és a szégyen azonos töről fakad, és a domináns és az alárendelődő magatartással áll kapcsolatban.

A büntudat mint éntudatos érzelem a morális szabályok áthágásához kapcsolódhat, pl. győzelem esetén, ha valaki nem tisztességes úton nyer, csal stb. A szégyentől

többek között az különbözteti meg, hogy nem globális, az egész ént érintő érzélem, hanem specifikusabb, amely a rossz tethez kapcsolódik. Éppen ezért az egyén inkább úgy ítéli meg, hogy a személyes erőfeszítés kontrollja alatt van. A másik személy elsősorban nem mint a tett megítélője, hanem mint áldozat jelenik meg a büntudatos személy érzelmi világában. A büntudatot inkább követi jóvátétel, és inkább kapcsolódik hozzá szorongás a másik elvesztésétől.

Johnson (1993, in Harter, 1999) különbséget tesz önvád (amely az egész embert érinti) és felelősség között, amely utóbbi elismeri, hogy az illetőnek szerepe volt az eredményben, de ezt anélkül teszi, hogy az énjének csökkentértékűséget tulajdonítana. A kétféle attribúciónak jelentősége van a kudarcra, illetve vesztesésre adott reakcióban. Azok, akik önváddal reagálnak, és a kudarc az egész énjüket érinti, kevésbé motiváltak arra, hogy folytassák a teljesítményt. Akik viszont elismerték a felelősségüket a kudarcban, de nem gondolták alapvetően csökkent értékűnek magukat, hajlamosabbak voltak a folytatásra: „Még nagyobb erőfeszítést fogok tenni, hogy legközelebb jobban teljesítsek.”

Simon és Harter (1999) serdülőkkel végzett vizsgálatot arra vonatkozóan, hogy kudarc esetén mitől függ, hogy az illető aktivitással vagy debilizáló énállapot kialakításával válaszol-e. Azok, akik arról számoltak be, hogy a kudarcról való gondolkodástól rosszabbul érzik magukat, nagyobb mértékű depresszióról számolnak be, alacsony önértékelésről és reménytelenségérzésről. Azok azonban, akik az önreflexiót előnyükre tudják fordítani, akik a kudarcra adott lehetséges megoldásokat ugródeszkának tekintik a változásra, alacsonyabb szintű depresszióról és az önmegvetés alacsonyabb szintjéről számolnak be.

Pekrun (1992) a teljesítménnyel kapcsolatos érzelmi élményeket kétféle dimenzió szerint csoportosította. Az érzelmeket egyrészt kiváltó jellegük alapján pozitív és negatív kategóriába sorolta, másrészt a további tevékenységekre vonatkozóan aktiválónak vagy éppen deaktiválónak tekintette őket. A két dimenzió szerint aktiváló pozitív és deaktiváló pozitív, illetve aktiváló negatív és deaktiváló negatív érzelmeket különített el. Aktiváló pozitív érzélem például az öröm és a büszkeség; deaktiváló pozitív érzélem a megkönnyebbülés és a relaxáltság; aktiváló negatív érzélem a harag és a frusztráció; végül deaktiváló negatív érzélem az unalom, a levertség, a szomorúság, vagy ezek komplexebb változata, a depresszió. Pekrun felosztása a győzelemre és a vesztesésre adott reakciók esetében is értelmezhető: mind a győzelemre, mind a vesztesésre reagálhatunk aktivációval (újult energiákkal való folytatással), illetve deaktivációval (megnyugvással, leeresztéssel).

Győzelem és vesztesés és a társas közeg reakciói

Harter (1999) a sikerre/győzelemre és a kudarcra/vesztésre adott reakciók komplexitását hangsúlyozta, amikor az érzelmi válaszok kombinációja mellett az oktulajdonításra és a társas közeg reakcióira és szerepére is felhívta a figyelmet. A társas közeg

reakcióinak egyik lényeges vonatkozása a győztes viszonyulása a veszteshez és a vesztes viszonyulása a győzteshez. Sloman (2000) szerint a vesztes elfogadásában a győztes és a vesztes közötti kapcsolat meghatározó szerepet játszik. Ha például a győztes folyamatosan megszegényíti a vesztest, vagy szembesíti vesztesével, akkor az haragot és ellenérzést kelt benne, és megnehezíti, hogy kialakuljon az „önkéntelen megadás stratégiája”, és a vesztes foglya marad egy reménytelen harcnak.

Bár a szakirodalom sokkal nagyobb figyelmet fordít a vesztes feldolgozására, a győzelmet éppúgy kezelni kell, mint a vesztes (Brim, 1992). A győzelem és a pozitív eredményű társas összehasonlítás paradox módon vezethet negatív énképhez is, mert bár az egyén hatékonynak és kompetensnek érzi magát, a győzelem azt is jelenti, hogy valaki veszített, vagyis kísérheti büntudat és a környezet elutasításától való félelem. Meeker (1990) „morális ambivalenciáról” beszél a győzelem esetén, vagyis az önértékelésnek az instrumentális mutatói (pl. kompetencia) növekedhetnek, de az expresszív dimenziója (pl. moralitás és emberi érték) csökkenhet. A vesztes és a társas közeg negatív reakcióitól, irigységétől való félelem a győztest visszafogottságra készítheti, és arra, hogy igyekezzen a vesztest megnyugtatni (Ruben, 1980). Először a csimpánzoknál jelenik meg az, hogy agresszió után a győztes fél igyekszik a szubordináns (vagyis vesztes felet) megnyugtatni, a vesztesrel való törődés tehát már a primátáknál is megvan (Csányi, 1999). A társas közeg elutasításától való félelem az alapja a *sikerfélelemnek* is, amelyet Horner (1968, 1972) nők esetében azonosított. Hoffman (1974) tényleges kapcsolatot is talált a versengés és a sikerfélelem között. Vizsgálatai szerint azok a nők, akiket a sikerfélelem jellemzett, kevésbé versengők voltak.

A győzelem és vesztes átélésének kulturális különbségei

Mindamellettt a győzelem és vesztes átélése kultúránként és eltérő történelmi-politikai hagyományokkal rendelkező társadalmak esetében is különbözhet. Fülöp és Berkics (2003) magyar és angol középiskolások győzelemre és vesztesre adott reakcióit hasonlította össze. A vizsgálatban nyílt kérdéses kérdőívet használtak, és a válaszokat tartalomlemeztek. A magyar serdülők fontosabbnak tartották a győzelmet, mint az angolok, ezzel összhangban a győzelem kapcsán több pozitív érzelm (öröm, boldogság, elégedettség, büszkeség) említettek. A győzelem a magyar fiatalokat motiválja jobban, és ők említik gyakrabban, hogy a győzelem növeli az önbizalmukat. A vesztes kapcsán nem volt különbség az említett érzelmek arányában, de a jellegében igen. A magyar serdülők több deaktiváló érzelméről (szomorúság, depresszió) számoltak be, mint az angolok, akik ezzel szemben több aktiváló érzelmeket említettek (csalódottság, frusztráció). Ezzel összhangban több magyar, mint angol serdülő számolt be elbátortalanodásról, önbizalomvesztésről, önvádról, agresszióról és feladásról. Az eredmények azt tükrözték, hogy az angol fiatalok a győzelmet természetesebbnek tekintik, a vesztesre viszont jobb megküzdési stratégiáik vannak, mint a magyaroknak.

Egy másik vizsgálatban Fülöp (2004) magyar, kanadai és japán fiatal felnőttek (egyetemisták) győzelemmel és veszteséssel kapcsolatos reakcióit hasonlította össze ugyancsak nyílt kérdéses, kvalitatív vizsgálat keretében. Összhangban a magyar serdülők válaszaival, a magyar fiatal felnőttek is sokféle pozitív érzelemről számoltak be a győzelem kapcsán, de ebben az életkori csoportban feltűnő mennyiségben (majdnem a válaszadók fele!) jelentek meg a győzelemmel kapcsolatban negatív érzelmek is, amelyek elsősorban a környezet negatív reakcióiról (pl. irigység, elutasítás), a győztes visszafogottságáról, szerénységéről, a győzelem feletti örömeinek eltitkolásáról számoltak be. Ez a fajta reakció a japán és a kanadai mintában csak elenyésző mértékben jelentkezett. A győzelemmel kapcsolatos negatív reakciókat Kitayama és munkatársai. (1995) kollektivisták kultúráknál írtak le. A győzelem feletti büszkeség ezekben a közösségekben azt jelenti, hogy másokkal összehasonlítva az illető felsőbbrendűnek gondolja magát, és elválasztja magát a csoporttól. Ennek megfelelően a fenti vizsgálatban a japán válaszadók sokkal kevesebbszer említették a győzelem kapcsán a büszkeséget, mint például a magyarok, akik büszkék, de ezt igyekeznek elrejtteni.

Győzelem és veszteség a serdülőkorban

A sikeres versengés integráns része az emberi énefejlődésnek. A versengés, a győzelem és veszteség különös jelentőségű a serdülőkorban, amely időszak kritikus periódus az énefejlődés szempontjából. A strukturált versenyek során és spontán társas összehasonlítás révén átélt sikerek és kudarcok, győzelmek és veszteségek fontos, életre szóló szerepet játszanak az énkép és önértékelés alakulásában (Price, 2000). A győzelem és veszteség során keletkező éntudatos érzelmek különös jelentőségűek a serdülőkorra jellemző érzelmi egocentrizmus időszakában. Elkind (1967) „képzeltbeli közönségről” beszél, amely a serdülőknél az a meggyőződés, hogy mindent, amit tesznek, mások – elsősorban a kortársak – figyelemmel kísérik és értékelik. Ez a lélektani állapot megnöveli a versengési folyamatok pozitív vagy negatív eredményének a jelentőségét. Éppen ezért különös fontossága lehet a későbbi pszichés egészség szempontjából annak, hogy a serdülők milyen módon kezelik a győzelem és veszteség élményét.

A jelen vizsgálat célja

A pszichológiai szakirodalomban nincs olyan szisztematikus vizsgálat, amely a győzelemre és veszteségre adott érzelmi, kognitív és viselkedéses válaszokat a maguk komplexitásában és egymással való összefüggésében igyekszik feltárni. Sloman (2000) a veszteséggel kapcsolatban kísérletet tett erre, s a veszteség után automatikusan kiváltódó érzelmeket, kognitív magyarázatokat és viselkedéseket az illető veszteséggel való megküzdési stratégiáinak (belső pszichobiológiai válaszmintázatának) nevezte, amelyek akár az illető akarata ellenére is aktivizálódhatnak, s alkalmasint felülírják a tudatos

megfontolásokat. A győzelemmel kapcsolatban azonban nem létezik ilyen koncepció, és hiányzik a győzelem–vesztés paradigma együttes kezelése is.

A jelen vizsgálat ezt a hiányt kívánja pótolni, és arra szeretne választ adni, hogy milyen, egymástól jól elkülöníthető mintázatai vannak a győzelem és a vesztes kezelésének serdülőkorban, és ezek a mintázatok milyen közös, adaptív vagy kevésbé adaptív győzelem–vesztés mintázatokat alkotnak ebben az énefejlődés szempontjából kritikus periódusban. A vizsgálat során az esetleges nemi különbségekre is figyelmet fordítunk.

A vizsgálat

Minta

A vizsgálatban összesen 212 gimnazista vett részt, 84 fiú és 128 lány. Átlagéletkoruk 17,24 év volt.

Módszer

A vizsgálatban zárt kérdéses kérdőívet alkalmaztunk, amelynek tételei a korábbi kvalitatív vizsgálatokból nyert (Fülöp, 2003, 2004) legjellemzőbb állításokat foglalták magukban. A kérdőív vizsgálta:

1. a versengéshez fűződő személyes viszonyt;

1.1. *a személyes versengés mértékét* (5 fokozatú Likert-típusú skála; 1 = egyáltalán nem vagyok versengő; 5 = erősen versengek);

1.2. *a válaszadó becslését arra vonatkozóan, hogy milyenek látja környezete őt a versengés szempontjából* (1 = egyáltalán nem tartanak versengőnek; 5 = nagyon versengőnek tartanak).

Ez utóbbi kérdést azért tettük fel, hogy megvizsgáljuk, a válaszadónak mennyire explicit vagy manifeszt a versengéshez fűződő viszonya, illetve az önmegettélése, és a másokban róla keltett benyomás mennyire térnek el egymástól.

2. A győzelem és vesztes feldolgozásának különböző aspektusai

Az instrukció a következő volt:

- *A versengés során az ember néha győz, néha veszít. Próbálj meg visszagondolni néhány olyan helyzetre, amikor úgy ítélted meg, hogy valamiben győztél (vesztettél). Mit éreztél akkor? Mit jelentett a számodra?*
- *Mi történik a győzelem (vesztés) után? Hogyan hat rád a győzelem (vesztés)?*

A válaszadóknak egy 5 fokú, Likert-típusú skálán kellett jelezniük, hogy mennyire jellemző rájuk győzelem vagy vesztes esetén egy-egy érzelem, egy-egy értelmezés, illetve viselkedéses válasz (1 = egyáltalán nem jellemző; 5 = nagyon jellemző). Összesen 91 kijelentést kellett megítenniük.

2.1. *Érzelmi következmények.* Győzelem esetén: pl. „Büszke vagyok”; „Boldog vagyok”; „Fel vagyok dobva”; „Izgatott vagyok”; „Megnő az önbizalmam”; „Lelkiismeret-furdalást érzek”; „Zavarba hoz”; „Sajnálom a vesztest”; „Kárörömet érzek”; „Semmit nem érzek”. Vesztes esetén: „Szégyellem magam”; „Szomorú vagyok”; „Kimerült vagyok”; „Dühös vagyok magamra”; „Irigykedem”; „Csalódott vagyok”; „Elveszíttem az önbizalmam”; „Depressziós leszek”; „Semmit nem érzek” stb.

2.2. *Kognitív következmények – a győzelem és vesztes értelmezése.* Győzelem esetén: pl. „Úgy érzem, értek valamihez”; „Én vagyok a legjobb”; „Bizonyítottam”. Vesztes esetén: „Kudarcot vallottam”; „Kisebrendű vagyok” stb.

2.3. *Interperszonális következmények.* Győzelem esetén: „A boldog győztest az emberek általában elismerik”; „A győzelem irigységet vált ki”; „A győztesnek szerénynek kell lennie, mert különben kivívja mások ellenérzését”; „Félek, hogy nem fognak szeretni”. Vesztes esetén: „Lenézettnek érzem magam”; „Félek, hogy nem fognak szeretni” stb.

2.4. *Viselkedési következmények.* Győzelem esetén: „A győzelem energiát ad a folytatáshoz. Még nagyobb erővel dolgozom utána”; „Kieresztek egy-egy győzelem után. Utána kevesebbet dolgozom”. Vesztes esetén: „Igyekszem elkerülni a versengéssel járó helyzeteket a jövőben”; „A vesztes energiát ad, legközelebb nagyobb erőfeszítéssel, még többet dolgozom” stb.

Eredmények

1. A versengéshez fűződő személyes viszony. A válaszadók önmegítélése és mások megítélése

A válaszadók önmegítelésének átlaga 3,19 volt, a szórás 0,82. A válaszadók megítélése szerint mások kevésbé látják őket versengőnek, mint amennyire ők önmagukat tartják. Az átlag 2,89, a szórás 0,88 volt, a különbség a két megítélés között szignifikánsnak bizonyult ($t(213)=5,360$, $p<0,001$). Konkrétabban: a válaszadók 10%-a (21 fő) látta úgy, hogy mások versengőbbnek tartják őt; 33% (70) gondolta magát versengőbbnek annál, amit szerinte mások látnak, 57% (123) esetében pedig megegyezett a két megítélés.

2. A győzelemre adott reakciók

A győzelemmel kapcsolatos érzelmekre és értelmezésekre vonatkozó kijelentések esetén főkomponens analízist végeztünk varimax-rotációval. Ennek alapján a négyfaktoros megoldás bizonyult optimálisnak, amely a variancia 47,7%-át magyarázta (1. táblázat). Az első faktor (1), amelyet *Öröm és aktivációnak* neveztünk, a győzelem feletti pozitív érzéseket és az általa nyert energiákat és aktivációt fejezi ki. A második faktor (2) a győzelemmel kapcsolatos narcisztikus énfelnagyításra vonatkozó és a mások lenézését magában foglaló kijelentések miatt a *Narcisztikus énfelnagyítás*

nevet kapta. A harmadik faktorba (3) olyan kijelentések sorolódtak, amelyek a győzelemmel kapcsolatos negatív érzéseket és a szociális közeg reakciójával kapcsolatos félelmeket fejezték ki, ezért *Szociális óvatosságnak* neveztük. A negyedik faktor (4) az *Elégedettség* nevet kapta. Az idetartozó kijelentések a pozitív eredmény utáni elégedett nyugalmat fejezik ki. A faktoranalízis eredményeit az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A győzelemre adott érzelmi reakciók és értelmezések faktorai, faktorsúlyok és magyarázott variancia

	Faktorok			
	Öröm	Énfelelőtlenség	Szociális óvatosság	Elégedettség
Magyarázott variancia (%):	21,2	11,7	8,6	6,2
Fel vagyok dobva (lelkes vagyok)	0,712			
Sikereselem érzem magam	0,707	0,284		
Magabiztosnak érzem magam	0,655			
Boldog vagyok	0,650			
Megnő az önbizalmam	0,648	0,300		
Jól érzem magam	0,646			
Elismertnek érzem magam	0,633	0,338		
Erősnek érzem magam	0,631			0,290
Energikusnak érzem magam	0,625			
Úgy érzem, bizonyítottam	0,607			
Büszke vagyok	0,606	0,259		
Elégedett vagyok magammal	0,600	0,316		
Nem foglalkozom vele	-0,598			
Úgy érzem, érték valamihez	0,576	0,379		
Semmit nem jelent a győzelem	-0,561			0,255
Izgatott vagyok	0,535			
Szeretek győzni	0,461		-0,254	
Kárörömet érzek a veszteséggel szemben		0,734		
Lenézem azokat, akik vesztek		0,715		
Szerény maradok		-0,664		
Úgy érzem, több vagyok másoknál	0,353	0,607		
Úgy érzem, én vagyok a legjobb	0,382	0,588		
Nem bírom el magam		-0,587		
Hatalommal rendelkezőnek érzem magam	0,390	0,488		
Lelkiismeretfurdalást érzek			0,746	
Zavarba hoz			0,733	
Félek, hogy nem fognak szeretni			0,716	
Meglepdőm		-0,273	0,526	
Szégyenkezem			0,522	-0,315

	Faktorok			
	Öröm	Énfel-nagyítás	Szociális óvatosság	Elégedett-ség
Sajnálatot érzek a vesztes iránt		-0,267	0,470	
Úgy érzem, az emberek irigyelnek	0,267		0,315	
Szomorú vagyok			0,367	-0,642
Nyugalom áraszt el				0,603
Szerencsésnek érzem magam	0,277			0,545
Szeretem magamat	0,423	0,434		0,460

A faktorok között egyedül a „Narcisztikus énfelnagyítás”-ban találtunk szignifikáns különbséget a fiúk javára (Fiúk: 0,19; Lányok: -0,11; $t(207) = 2,147$, $p < 0,05$). Ugyanakkor szignifikáns pozitív korrelációt találtunk az (1) Öröm és Aktiváció és a (2) Narcisztikus énfelnagyítás faktorok és aközött, hogy az illető mennyire tartja magát versengőnek ((1) $r = 0,289$, $p < 0,01$; (2) $r = ,187$, $p < 0,01$). Az „Öröm és aktiváció” faktor azzal is pozitívan korrelált, hogy a válaszadó szerint környezete mennyire látja őt versengőnek ($r = 0,208$, $p < 0,01$).

Külön megvizsgáltuk, hogy a győzelemre adott érzelmi reakciók és értelmezések milyen összefüggésben állnak a győzelem *interperszonális* vonatkozásaival. A győzelemmel kapcsolatos „Öröm és aktiváció” faktor szignifikánsan és pozitívan korrelált az összes kijelentéssel, a legerősebb összefüggés a győzelem fontosságára és arra vonatkozott, hogy a győztest a környezete elismeri és csodálja. A „Narcisztikus énfelnagyítás” faktora szignifikánsan negatívan korrelált azzal, hogy a „Győztesnek szerénynek kell lennie, különben kivívja mások ellenérzését”, pozitívan a győzelem fontosságával és a győztes irigylésével és csodálatával, de nem találtunk korrelációt a győztes elismerésével. A „Szociális óvatosság” faktora korrelált a legszorosabban azzal, hogy a győztes ellenérzést és irigységet válthat ki, és negatívan korrelált azzal, hogy a győztest mások elismerik, valamint a győzelem fontosságával. Az „Elégedettség” faktora a győzelem fontosságával mutatott szignifikáns korrelációt. A korrelációkat a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. Korrelációk a győzelemre adott érzelmi és kognitív válaszok faktorai és a győzelem interperszonális következményei között (csak a szignifikánsak)

	Öröm	Énfel-nagyítás	Szociális óvatosság	Elégedett-ség
A győztesnek szerénynek kell lennie, mert különben kivívja mások ellenérzését	0,139*	-0,348**	0,352**	
A győzelem irigységet vált ki.	0,161*	0,178**	0,261**	
A boldog győztest az emberek általában elismerik	0,335**		-0,142*	
A győzelem csodálatot vált ki	0,288**	0,207**		
A győzelem nagyon fontos nekem	0,448**	0,336**	-0,147*	0,233**

** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

Megvizsgáltuk, hogy a győzelemre adott érzelmi reakciók és értelmezések faktorai hogyan függnek össze a győzelemre adott *viselkedéses* reakciókkal. Az „Öröm és aktiváció” faktor szignifikánsan korrelált az energikus folytatással, az újabb győzelemre való törekvéssel, új célok kitűzésével és az önfejlesztéssel, viszont szignifikánsan negatívan korrelált a győzelem utáni kieresztéssel. A „Narcisztikus énfelnagyítás” az elégedett kieresztéssel pozitívan, míg az új célok felállításával negatívan korrelált. A „Szociális óvatosság” faktora pozitívan korrelált azzal, hogy az illető győzelem után kiereszt, és negatívan azzal, hogy legközelebb is megpróbál győzni. Az „Elégedettség” faktora pozitívan korrelált az új célok felállításával, és gyengébben, de pozitívan korrelált az önfejlesztéssel. A korrelációkat a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat. Korrelációk a győzelemre adott érzelmi és kognitív válaszok faktorai és a győzelem utáni viselkedésre vonatkozó kijelentések között (csak a szignifikánsak)

	Öröm	Énfelnagyítás	Szociális óvatosság	Elégedettség
A győzelem energiát ad a folytatáshoz. Még nagyobb erővel dolgozom utána.	0,379**			
Kiereszttek egy-egy győzelem után. Utána kevesebbet dolgozom.	-0,216**	0,173*	0,261**	
Legközelebb is megpróbálok győzni.	0,369**		-0,155*	
Új célokat állítok fel.	0,297**	-0,144*		0,203**
Igyekszem magam még jobbra tenni.	0,188**			0,154*

** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

3. A vesztesre adott reakciók

A veszteséssel kapcsolatos érzelmekre és értelmezésekre vonatkozó kijelentések esetén ugyancsak főkomponens-analízist végeztünk varimax-rotációval. A sajátértékek alapján itt is a négyfaktoros megoldás tűnt a legjobbnak. A négy faktor a variancia 48,8%-át magyarázza. Az első faktor az (1) *Önleértékelés* nevet kapta, mert olyan kijelentések tartoznak bele, amelyek az illető értéktelenségérzését és lecsökkent önbizalmát fejezik ki. A második faktorban a veszteséssel kapcsolatos szomorúság a frusztrációval keveredett, ezért (2) *Szomorúság és frusztráció*nak neveztük. A harmadik faktor a vesztes győztes iránti haragját és agresszióját fejezi ki, ezért az (3) *Agresszió a győztesrel szemben* elnevezést kapta, míg a negyedik faktor (4) a *Hárítás és deaktiválódás* kifejeződése, mert a vesztes unalommal, fáradtsággal, érdektelenséggel reagál a vesztesre. A négy faktort, a magyarázott varianciát és a faktorértékeket a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat. A vesztesre adott érzelmi reakciók és értelmezések faktorai, faktorsúlytáblázat és magyarázott variancia

Változók/állítások	Faktorok			
	Önle- értékelés	Szomorú- ság/Fr.	Agresszió	Hárítás
Magyarázott variancia (%)	21,7	11,9	10,2	5,0
Rossz embernek érzem magam	0,778			
Értéktelennek érzem magam	0,751	0,314		
Hülyének érzem magam	0,745			
Félek, hogy nem fognak szeretni	0,733			
Úgy érzem, lenéznek	0,731			
Depressziós leszek	0,684			
Nem szeretem magam	0,680	0,351		
Szégyellem magam	0,670			
Elveszitem az önbizalmam	0,668	0,266		
Gyengének érzem magam	0,648	0,378		0,284
Zavarban vagyok	0,636	0,253		
Tehetetlennek érzem magam	0,629	0,353		0,285
Erőtlennek érzem magam	0,622	0,386		
Bűntudatot érzek	0,570			
Kisebrendűnek érzem magam	0,562			
Kétségbeesem	0,552	0,317		0,268
Sírok	0,377	0,323		
Balszerencés vagyok	0,349		0,346	
Szomorú vagyok	0,348	0,674	0,264	
Csalódott vagyok	0,297	0,631	0,255	
Boldogtalan vagyok	0,427	0,593	0,258	
Haragszom magamra	0,292	0,578		
Zaklatott, ideges vagyok	0,294	0,543	0,287	
Utálok veszíteni		0,540	0,427	
Kudarcot élek át	0,498	0,535		
Legyőzöttnek érzem magam	0,497	0,507		
Elégedetlen vagyok magammal		0,505		
Semmit nem érzek		-0,489		0,421
Boldog vagyok		-0,397		
Haragszom a győztesre			0,753	
Elismerem a győztest			0-,718	
Gyűlölöm a győztest			0,649	
Nem tudok veszíteni			0,632	
Dühöngök		0,335	0,584	
Irigységet érzek	0,272	0,254	0,574	
Bosszút akarok állni			0,486	

Változók/állítások	Faktorok			
	Önle- értékelés	Szomorú- ság/Fr.	Agresszió	Hárítás
Csodálom a győztest			-0,471	0,324
Meglepődök			0,414	
Unalmat érzek			0,283	0,679
Fáradtságot érzek				0,606
Nem foglalkozom vele	-0,262	-0,313		0,544

Nemi különbséget nem találtunk a faktorértékekben. A (2) faktor, a „Szomorúság és frusztráció” viszont szignifikánsan pozitívan korrelált azzal, hogy az illető mennyire tartja magát versengőnek ($r = 0,280$, $p < 0,01$) és a másoknak tulajdonított megítélésével is ($r = 0,226$, $p < 0,01$), vagyis minél versengőbbnek ítélte magát valaki és környezete őt, annál frusztráltabb vesztes esetén. A vesztes (4) „Hárítás és deaktiválódás” faktora viszont negatívan korrelált az önmegítéléssel ($r = -0,217$, $p < 0,01$) és a két megítélés közti különbséggel ($r = -0,171$, $p < 0,05$), vagyis minél versengőbb valaki, annál kevésbé hártja a vesztest.

Megvizsgáltuk, hogy a vesztesre adott érzelmi reakciók és értelmezések faktorai hogyan függnek össze a vesztesre adott viselkedéses következményekkel. Az „Önleértékelés” faktora szignifikáns pozitív korrelációt mutatott a versengés kerülésével, a feladással és az önbizalomvesztéssel, és szignifikánsan negatívan korrelált az önbizalom megtartásával és a legközelebbi győzelem eltökélésével. A „Szomorúság és frusztráció” faktora pozitívan korrelált mind az önbizalomvesztéssel, mind a talpra állással, vagyis a vesztesből való tanulással, önmaga jobbá tételével és a legközelebbi győzelem elérésének elhatározásával. Az „Agresszió a győztesrel szemben” faktor ugyancsak pozitívan korrelált az önbizalomvesztéssel, a versengés elkerülésével, a bátorság elvesztésével, a vesztes elfelejtésének igényével, s negatívan korrelált a vesztes elfogadásával és az abból való tanulással, valamint azzal, hogy a vesztest az élet kibírható részének tekintse valaki. A „Hárítás és deaktiválás” faktora pozitívan korrelált a feladással és a vesztes kibírásával, és negatívan korrelált azzal, hogy a vesztesből nyert energiával valaki nagyobb erőfeszítéssel dolgozzon tovább. Az összefüggéseket az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat. Korrelációk a vesztesre adott érzelmi és kognitív válaszok faktorai és a vesztes viselkedéses következményeire vonatkozó kijelentések között (csak a szignifikánsak)

	Önle- értékelés	Szomorú- ság/Fr.	Agresszió	Hárítás
Igyekszem kerülni a versengéssel járó helyzeteket a jövőben	0,213**		0,296**	
Általában hamar feladom, ha versengő helyzetbe kerülök	0,309**			0,262**
A vesztes energiát ad, legközelebb nagyobb erőfeszítéssel, még többet dolgozom				-0,139*

	Önleértékelés	Szomorúság/Fr.	Agresszió	Hárítás
Elfogadom a vesztséget és megpróbálok tanulni belőle		0,155*	-0,295**	
Megtartom az önbizalmamat és a nyugalمامat	-0,401**	-0,189**	-0,174*	
Elveszítem az önbizalmamat és a nyugalمامat	0,507**	0,356**	0,214**	
Eltökélem, hogy legközelebb nyerni fogok	-0,153*	0,386**	0,154*	
Igyekszem magamat jobbá tenni		0,339**		
Elveszítem a bátorságomat és nem folytatom	0,465**		0,204**	
Igyekszem elfelejteni			0,152*	
A vesztes az élet része. Igyekszem kibírni			-0,412**	0,143*

** = $p < ,01$; * = $p < ,05$

4. A győzelem és a vereség következményeinek együttjárása

Végül megvizsgáltuk, hogy a győzelemre és a vesztesre adott reakciók összefüggést mutatnak-e, látható-e valamiféle mintázat, amely a versengésbeli győzelem és vesztes átélésének és az azzal való megküzdésnek a különböző lehetséges típusait azonosítja. A győzelemre és a vesztesre adott reakciók faktorai szignifikáns korrelációt mutattak egymással. A győzelem „Öröm és aktiváció” faktora szignifikánsan pozitívan korrelált a vesztes „Szomorúság és frusztráció” faktorával. A győzelem „Narcisztikus énfelnagyítás” faktora szignifikáns összefüggést mutatott vesztes esetén az „Agresszió a győztesrel szemben” faktoralal. A győzelem „Szociális óvatosság” faktora szignifikánsan korrelált a vesztes „Önleértékelés” faktorával és a „Hárítás és deaktiválás” faktoralal. A győzelem „Elégedettség” faktora pedig a vesztes „Hárítás és deaktiválás” faktorával mutatott pozitív korrelációt. Az eredményeket a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat. Korrelációk a győzelemre és a vesztesre adott reakciók faktorai között (csak a szignifikánsak)

	Öröm és aktiváció	Narcisztikus énfelnagyítás	Szociális óvatosság	Elégedettség
Önleértékelés			0,446**	
Szomorúság és frusztráció	0,441**			
Agresszió		0,569**		
Hárítás és deaktiválás			0,353**	0,167*

** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

Összefoglalás és megbeszélés

A győzelem és a vesztes a versengési folyamatok természetes velejárói. Mindkét eredménnyel intenzív érzelmek járnak együtt, s mindkettő hatással van az egyén önértékelésére, interperszonális kapcsolataira és további viselkedésére is. Ezért nagy jelentősége van annak, hogy a győztes és vesztes miként tudják ezt az élményt megfelelő módon feldolgozni. Bár a sikerrel-kudarccal kapcsolatos eddigi pszichológiai megközelítések igyekeztek a rájuk adott reakciókat rendszerezni, és különböző típusú érzelmi reakciókat (Pekrun, 1992), illetve kognitív feldolgozási módokat (oktulajdonítás, Weiner, 1986) azonosítani, a győzelem és vesztes komplex lélektani élményét leíró koncepciók csak az elmúlt évtizedben születtek meg. Az evolúciós pszichológiai megközelítés főképpen a vesztes élményének érzelmi és viselkedéses következményeit tárgyalta (Sloman, Gilbert, 2000). Harter (1999) írta le eddig a legkomplexebb módon azt, hogy az éntudatos érzelmek, amelyekkel a vizsgálatban részt vevő serdülők szorosan kötődnek a versengésbeli sikerhez és kudarchoz, milyen összetett hatással vannak az egyénre.

A jelen vizsgálat arra tett kísérletet, hogy feltárja a győzelemre és a vesztesre adott reakciók egymástól minőségileg eltérő komplex mintázatát, valamint a győzelem és a vesztes feldolgozásának szisztematikus összefüggéseit, amelyek a versengéshez fűződő viszony különböző típusait határozzák meg. Ezek a típusok az általunk vizsgált mintában általánosnak tekinthetők, mivel kizárólag a „nárcisztikus énfelnagyítás” győzelemre adott reakciójában találtunk szignifikáns nemi különbséget, a fiúk javára.

Az eredmények alapján a versengéshez fűződő viszony négyféle válaszmintázatát azonosítottuk:

1. A *kiegyensúlyozott versengőnek* fontos a győzelem, és örömmel, megnövekedett önbizalommal, büszkeséggel és aktivációval, új és magasabb célok kitűzésével reagál rá. Képes tekintetbe venni a környezet érzékenységét és irigységét, de inkább elismerést és csodálatot tulajdonít neki. Amikor veszít, akkor a deaktíváló szomorúság mellett számos aktíváló negatív érzelmet él át, így csalódottságot, idegességet és önmaga iránti haragot. Az önbizalma megrendül, de erre önfejlesztéssel, tanulással reagál, és a legközelebbi versengésben győzni igyekszik. A kiegyensúlyozott versengő mind a győzelem, mind a vesztes hatására energikus marad, és vállalja a további kihívásokat. Ez a mintázat leginkább a Ryckman és munkatársai (1996) által leírt önfejlesztő-versengő típusnak vagy a Franken és Prpich (1996) által leírt adaptív versengésnek feleltethető meg.

2. A *narcisztikus versengőnek* ugyancsak fontos a győzelem, ám nem szerénységgel, hanem énfelnagyítással reagál rá, és nem veszi tekintetbe a vesztes érzelmeit. Kárörvendő, és lenézi a vesztes. Úgy érzi, ő a legjobb, az emberek irigylik és csodálják, a győzelem után kiereszt, és nem állít fel új célokat. A vesztesést a nárcisztikus versengő nagyon rosszul viseli. Nem fogadja el, nem akarja kibírni, „nem tud veszíteni”. A győztesrel szemben agresszív indulatai vannak: dühöng, haragszik rá, gyűlöletet és

irigységet érez iránta, bosszút akar állni rajta. A vesztes hatására megrendül az önbi-zalma, és igyekszik kerülni a versengést, hogy a vesztes negatív élményét elkerülhes-se. A kiegyensúlyozott versengővel szemben, aki a vesztesből tanulni akar, és önfejlő-déssel válaszol rá, a narcisztikus versengő a győztes iránti ellenérzéseire koncentrál, és énvédelemmel reagál. Ez a mintázat megfelel a Ryckman és mtsai (1990) által leírt hiperversengő leírásának, illetve a Franken és Brown (1996) által leírt nagy győzelmi igényvel jellemezhető konstellációnak.

3. A versengést *elkerülő* egyén kerülni igyekszik mind a győzelmet, mind a vesztes-t. A győzelem paradox módon negatív érzelmeket kelt benne (bűntudat, szégyen, szo-morúság, zavar), és fél attól, hogy győztesként nem fogják szeretni, és nem elismer-ést, hanem ellenérzéseket, irigységet kelt másokban. Éppen ezért ha győz, akkor nem törekszik további győzelmekre. Ezt a paradox reakciómodot korábbi, japán, kana-dai és magyar válaszadókat összehasonlító kultúraközi vizsgálataink során már sikerült azonosítanunk (Fülöp, 2004), és a jelen vizsgálat igazolta ennek a reakciómodnak az önálló létezését. A versengést kerülő személy a vesztesre önleértékeléssel, depresszió-val, gyengeséggel, tehetetlenséggel, feladással, a versengő helyzetek kerülésével, illetve a vesztes hátrításával és deaktivációval reagál.

4. A *közömbös versengő* nem keresi, de nem is kerüli el a versengési helyzeteket. A győzelem nem okoz nagy amplitúdójú érzelmeket (nem dobja fel, nem izgatja fel stb.), nyugodtan és elégedetten veszi tudomásul, ugyanakkor új célok felállítására, önfejlődésre készíti. Vesztes esetén viszont nem törekszik nagy energiákkal tovább dolgozni, nem küzd, hanem feladja, és nem foglalkozik a vesztes-sel, közömbös ma-rad. Sem a győzelmet, sem a vesztes-t nem kísérik nagy érzelmi kilengések és izgal-mak, a versengési folyamatok eredménye akár pozitív, akár negatív, viszonylagosan „hidegen hagyja” az egyént.

Ha a versengő helyzetekhez fűződő viszony szempontjából vizsgáljuk ezt a négyfé-le válaszmintázatot, akkor mind a *kiegyensúlyozott*, mind a *narcisztikus* versengő po-zitív, közelítő viszonyban van a versengő helyzetekkel (mind a győzelemre adott „örömmotiváció” reakciómod, mind az „énfelnagyítás” szignifikánsan pozitívan kor-relált azzal, hogy az illető mennyire ítéli versengőnek magát). Az *elkerülő* típus vi-szont távolodik ezektől a helyzetektől, a *közömbös* típus pedig nem közelít és nem tá-volodik, vagyis nem keresi, de nem is kerüli el a versengő helyzeteket.

Ha az én érintettsége szempontjából vizsgáljuk meg a négyféle modellt, akkor a *ki-egyensúlyozott* versengő közel engedi az énjéhez mind a győzelmet, mind a vesztes-t: a győzelem pozitívan befolyásolja az énképét, a vesztes pedig negatívan, de aktiválja, és aktív önfejlődésre készíti. A versengéssel kapcsolatban *semleges* személyt nem moti-válja a győzelem, de nem szenved a vesztes negatív következményeitől sem, egyik tör-ténést sem engedi közel az énjéhez, mindkettőre az én védelmével („nem foglalkozom vele”) reagál. Ugyanakkor mind a *narcisztikus versengő*, mind a *versengést kerülő* sze-

mély énje erősen érintett a versengési folyamatokban. A *narcisztikus* az én inflációjával reagál a győzelemre, és narcisztikus sérelemmel, valamint énvédő agresszióval a vesztesre. A *versengést kerülő* mind a győzelem, mind a vesztes esetén globális énreakcióval, szégyennel (Harter, 1999), büntudattal és éndealválással reagál. Ez utóbbi Harter (1999) vizsgálataiban szoros kapcsolatban áll a serdülőkori depresszióval.

A győzelem leginkább a *kiegyensúlyozottan* versengőt és mérsékeltén a *semleges* versengőt aktiválja, a *narcisztikus* és az *elkerülő* versengőt nem. A vesztesre mind a *kiegyensúlyozott*, mind a *narcisztikus* versengő aktiválódik, de a *kiegyensúlyozott* versengő aktivitása önmagára, önmaga jobbá tételére irányul, a *narcisztikus* versengő a rivális ellen fordul, és aktivitása ellene irányul. Mind az *elkerülő*, mind a *semleges* versengőt deaktiválja a vesztes, az egyik esetben ezt az önleértékelés közvetíti, a másik esetben az érzelmi háritás.

Következtetések

A győzelemmel és veszteséssel kapcsolatos változatos reagálásmódok, mintázatok felismerése és tudatosítása fontos szerepet játszhat abban, hogy mind az egyén, mind a nevelők (szülők és pedagógusok), mind a társadalom a versengést és az azzal együtt járó győzelmet és veszteséget úgy dolgozza fel, hogy fenntartsa a pszichés egészséget, az egyéni motiváltságot és a harmonikus emberi kapcsolatokat.

E felismerés jegyében születnek az Egyesült Államokban például azok a népszerűsítő könyvek, amelyek a győzelem és vesztes megfelelő kezelésére tanítják a kora serdülőkorban levő gyerekeket. Middleton (1998) például az e korosztály számára készült könyvében azt írja, hogy a versengésben nem elsősorban a győzelem a lényeg, hanem az általa elért fejlődés. A jó nyertes büszke a győzelmére, de az további fejlődésre készíti, és törődik a vesztes érzelmeivel is. A vesztesről a szerző azt tanítja, hogy amikor valaki egy versenyhelyzetben részt vesz, illetve amikor versengeni kezd, akkor tudja, hogy annak a végeredménye vesztes is lehet. Természetes, hogy csalódott, hogy haragos vagy szomorú, de a legfontosabb, hogy tanuljon a vesztesből, és gondoljon arra, hogyan tud legközelebb jobban teljesíteni. Leírása lényegében azt a versengési ideált testesíti meg, amit az általunk azonosított *kiegyensúlyozott* versengő típus képvisel. Middleton (1998) empirikus tapasztalatokra támaszkodik, nem pedig specifikusan a győzelem– vesztes kezelésével kapcsolatos szisztematikus vizsgálati eredményeket használ fel.

A jelen vizsgálat a lehetséges szocializációs elképzelések tudományosan bizonyított háttérét kívánja megteremteni. A feltárt versengési mintázatok alapján a következő lépésben egy olyan kérdőív összeállítása a cél, amely azonosíthatóvá teszi a győzelem és a vesztes adaptívabb és kevésbé adaptív változatait, így már serdülőkorban felismerhetővé teszi azokat a mintázatokat, amelyek pedagógusi vagy pszichológusi beavatkozást igényelhetnek, valamint lehetővé teszi, hogy a versengéshez fűződő viszonyt más pszichés jelenségekkel való összefüggésükben tudjuk vizsgálni.

A serdülőkor a versengési mintázatok megszilárdulása szempontjából kritikus időszaknak tekinthető, hiszen a serdülőkori egocentrizmus különösen érzékenyvé teszi a serdülőket az énképet és az önértékelést érintő helyzetekre, így a győzelemre és a veszteségre is. További vizsgálatok tárgyát kell képezze az, hogy a jelen korosztálynál azonosított versengési mintázatok megtalálhatók-e felnőttkorban is.

A kézirat elfogadva: 2007. április

Irodalom

- ALBERT, S. (1977): Temporal comparison theory. *Psychological Review*, 84, 485–503.
- BRIM, G. (1988): Losing and winning. *Psychology Today*, Sept., 48–52.
- BRIM, G. (1992): *Ambition*. New York, Basic Books.
- CSÁNYI Vilmos (1999): *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó.
- DWECK, C., ELLIOTT, E. (1984): Achievement Motivation. In: M. HETHERINGTON (ed.): *Social Development: Carmachiel's manual of child psychology*. Greenwich, CT: JAI Press, 643–691.
- ELKIND, D. (1979): Egocentrism in adolescence. *Child Development*, 38, 1025–1034.
- FESTINGER, L. (1976): A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In PATAKI Ferenc (szerk.): *Pedagógiai szociálpszichológia*. Budapest, Gondolat, 259–291.
- FRANKEN, R. E., BROWN, J. D. (1996): The need to win is not adaptive: the need to win, coping strategies, hope and self-esteem. *Personality and Individual Differences*, Vol. 20, No. 6, 805–808.
- FRANKEN, R. E., PRPICH, W. (1996): Dislike of competition and the need to win: self-image concerns, performance concerns, and the distraction of attention. *Journal of Social Behaviour and Personality*, Dec. Vol. 11, Issue 4, 695–713.
- FÜLÖP, Márta (2004): *Competitiveness in Cultural Focus*. Konferencia-előadás. 68th Conference of the Japanese Psychological Association, Osaka, Japan, Szeptember 12–14, 23.
- FÜLÖP, Márta, BERKICS, Mihály (2003): Socialisation for coping with competition, winning and losing in two societies: Hungary and the UK. In: ROSS A. (ed.): *A Europe of Many Cultures*. London, University of North London – CICE Publication, 263–273.
- GILBERT, P., ALLAN, S. A. (1998): The role of defeat and entrapment (arrested flight) in depression: An exploration of the evolutionary view. *Psychological Medicine*, 28, 585–598.
- GILBERT, P., MCGUIRE, M. (1998): Shame, social roles and status. The psychological continuum from monkey to human. In: GILBERT, P., ANDREWS, B. (eds.): *Shame: Interpersonal behaviour, psychopathology and culture*. New York, Oxford University Press, 99–125.
- HARTER, S. (1999): *The construction of the self*. New York, The Guilford Press.
- HOFFMAN, L. W. (1974): Fear of success in males and females: 1965–1971. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 353–358.

- HORNER, M. S. (1968): Sex differences in achievement motivation and performance in competitive and noncompetitive situations (Doctoral dissertation, University of Michigan, 1968). *Dissertation Abstracts International*, 30, 407.
- HORNER, M. S. (1972): Toward an understanding of achievement related conflicts in women. *Journal of Social Issues*, 28, 157–175.
- HORNEY, K. (2004): *A neurotikus személy napjainkban*. Budapest, Ursus Libris.
- KALMA, A. (1991). Hierarchisation and dominance assessment at first-glance. *European Journal of Social Psychology*, 21, 165–181.
- KOHN, A. (1986): *No Contest. The Case Against Competition*. Boston, Houghton Mifflin Company.
- KOHUT, H., WOLFE, E. (1978): The disorders of the self and their treatment: An outline. *International Journal of Psychoanalysis*, 59, 413–425.
- MEEKER, B. F. (1990): Cooperation, competition, and self-esteem: aspects of winning and losing. *Human Relations*, Vol. 43, No. 3, 205–219.
- MIDDLETON, D. (1998): *Dealing with competitiveness*. New York, The Rosen Publishing Group.
- NICHOLLS, J. (1989): *The competitive ethos and democratic education*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- PEKRUN, R. (1992): The impact of emotions on learning and achievement: towards a theory of cognitive/motivational mediators. *Applied Psychology, An International Review*, 41, 359–376.
- PRICE, J. (2000): Subordination, self-esteem and depression. In: SLOMAN, L., GILBERT, P. (eds.): *Subordination and Defeat*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 165–177.
- PRICE, J. S., LOMAN, L., GARDNER, R., GILBERT, P., RHODE, P. (1994): The social competition hypothesis of depression. *British Journal of Psychiatry*, 164, 309–315.
- RUBEN, H. (1980): *Competing*. New York, Lippincott & Crowell, Publishers.
- RYCKMAN, M. R., HAMMER, M., KACZOR, L. M., GOLD, J. A. (1990): Construction of a Hypercompetitive Attitude Scale. *Journal of Personality Assessment*, 55, 3–4, 630–639.
- RYCKMAN, M. R., KACZOR, L. M., GOLD, J. A. (1996): Construction of a Personal Development Competitive Attitude Scale. *Journal of Personality Assessment*, 66, 2, 374–385.
- SELIGMAN, M. E. P. (1990): *Learned optimism*. New York, A. A. Knopf.
- SELIGMAN, M. E. P., COOK, L. (1978). Learned helplessness and depression. In: FINLEY, G. E., MARIN, G. (eds.): *Readings in Contemporary Psychology*. Mexico City, Trillas, 270–282.
- SLOMAN, L., GILBERT, P. (eds.) (2000): *Subordination and Defeat*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates.
- SLOMAN, L. (2000): How the Involuntary Defeat Strategy Relates to Depression. In: SLOMAN, L., GILBERT, P. (eds.): *Subordination and Defeat*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 47–70.
- SLOMAN, L., ATKINSON, L. (2000): Social competition and attachment. In: SLOMAN, L., GILBERT, P. (eds.): *Subordination and Defeat*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 199–214.
- SPENCE, J. T., HELMREICH, R. L. (1983): Achievement-related motives and behavior. In: SPENCE, J. T. (ed.): *Achievement and Achievement Motives: Psychological and Sociological Approaches*. San Francisco, W. H. Freeman.

- TJOSVOLD, D., JOHNSON, D. W., JOHNSON, R. T., SUN, H. (2003): Can interpersonal competition be constructive within organizations? *Journal of Psychology*, Jan. 137, 1, 63–64.
- WEINER, B. (1986): *An attributional theory of motivation and emotions*. New York, Springer.
- WEISFELD, G. E., WENDORF, C. A. (2000): The involuntary defeat strategy and discrete emotions theory. In: SLOMAN, L., GILBERT, P. (eds.): *Subordination and Defeat*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 121–141.

MÁRTA FÜLÖP – MIHÁLY BERKICS

Patterns of coping with winning and losing in adolescence

Winning and losing are inevitable results of competitive processes. The psychological literature discusses them mainly as part of the success-failure paradigm and there are relatively few approaches that discuss them specifically.

The aim of this study was to reveal different types of coping with competitive processes, placing into the focus winning and losing in adolescence. Participants were 212 secondary school students; their average age was 17,24 years. Respondents had to indicate their agreement or disagreement on a 5-point Likert-type scale with altogether 91 items related to the emotional, cognitive, interpersonal and behavioural consequences of winning and losing. The result of the factor analysis revealed four different types of coping with winning (1. Joy and activation; 2. Narcissistic self-enhancement; 3. Social cautiousness; 4. Satisfaction) and four different types of coping with losing (1. Self-devaluation; 2. Sadness and frustration; 3. Aggression towards the winner; 4. Self-defense and deactivation). Based on the analysis of the correlations among the reactions to winning and the reactions to losing four different kinds of competitive patterns could be identified 1. Balanced; 2. Narcissistic; 3. Avoidant; 4. Indifferent. These patterns can be characterized by their activating or deactivating nature, by their competition approaching or avoiding nature, by their self-enhancing or self-devaluing effect and by their potential relationship with healthy development of self-esteem.

SZONDY MÁTÉ

*ELTE PPK Személyiség- és Egészségpszichológia Tanszék, Budapest
KJF Pszichológia Tanszék, Székesfehérvár*

A MEGBOCSÁTÁSRA VALÓ HAJLAM KAPCSOLATA A SZOCIODEMOGRÁFIAI JELLEMZŐKKEL, AZ OPTIMIZMUSSEL ÉS A BOLDOGSÁGGAL

Bevezetés

A személyiséglélektan egyik legújabb irányzata az ún. „pozitív pszichológia” (Seligman, Csíkszentmihályi, 2000). A pszichológia ezen területe – arra hivatkozva, hogy az elmúlt évtizedekben a pszichológia elsősorban a patológiákra és azok gyógyítására fókuszált¹ – az emberi erősségek és a pozitív fejlődés vizsgálatának fontosságára hívja fel a figyelmet (Szondy, 2006b). A pozitív pszichológia „ernyőfogalom” (Linley, Joseph, 2004), mely azoknak a pozitív szubjektív élményeknek, pozitív személyiségvonásoknak és pozitív intézményeknek a vizsgálatára vonatkozik, melyek javítják az életminőséget, és megelőzik a patológiák kialakulását.²

Kutatásomban egy pozitív személyiségvonás, a megbocsátásra való hajlam szociodemográfiai tényezőkkel mutatott kapcsolatát és intraperszonális kontextusát vizsgáltam. A következőkben röviden bemutatom a megbocsátás konstrukcióját.

A megbocsátásra való hajlam mint vonás

A megbocsátás témáját egy korábbi cikkünkben mutattuk be (Szondy, 2006a). A megbocsátás nem más, mint az interperszonális sérelmekre adott egyik lehetséges válasz, melynek fókuszában a sérelmet elszenvedő személy kognitív, érzelmi és viselkedéses válaszaiban bekövetkező proszociális változás áll.

¹ A lélektan – elsősorban a személyiséglélektan és a klinikai pszichológia – évtizedeken keresztül elhanyagolta a pozitív lelki működések vizsgálatát (míg a lélek árnyoldalát sokan és sok szempontból vizsgálták). A történelem tragikus eseményeinek (elsősorban a két világháborúról van itt szó) hatására a pszichológia „viktimológiává” alakult: kutatásainak középpontjába a személyes szenvedés vizsgálata és gyógyítása került (Seligman, Csíkszentmihályi, 2000).

² A pozitív pszichológiáról lásd még Pikó (2004) és Szondy (2003, 2006a, 2006b).

Többféle „megbocsátástípus” különböztethető meg. Worthington és munkatársai (2005) különbséget tesznek a *döntési* és az *érzelmi* megbocsátás között. A döntési megbocsátás esetében a személy tudatosan dönt arról, hogy megbocsát, nem keresi a bosszú lehetőségét. Ez a – viszonylag gyorsan megjelenő – megbocsátás nem mindig eredményezi a negatív érzelmek megszűnését. Az érzelmi megbocsátás kialakulása ezzel szemben hosszabb időt igényel, és a sértő személyre vonatkozó érzelmekben és motívumokban történő változásban nyilvánul meg.

A megbocsátás mentális és fizikai egészségre kifejtett pozitív hatása jól dokumentált (pl. McCullough, 2000). Példaképp Lawler és munkatársai (2003) kutatására utalunk, akik azt találták, hogy a megbocsátás csökkenti a szisztolés és diasztolés vérnyomást és a stresszre adott kardiovaszkuláris reaktivitást. A megbocsátás a legtöbb kutatás szerint pozitívan korrelál a mentális egészség mutatóival. Toussaint és Webb (2005) áttekintése szerint a megbocsátás csökkenti a szorongás, a depresszió és a düh szintjét. Trauma vagy abúzus átélése után pedig a megbocsátás csökkentheti a poszttraumás tünetek megjelenését (Kaminer és mtsai, 2001).

A megbocsátás hatásainak hátterében Worthington és Scherer (2004) szerint az áll, hogy az érzelmi megbocsátás (de nem a döntési megbocsátás!) az érzelmi fókuszú megküzdés egyik formájának tekinthető, mely csökkenti a megbocsátás hiányából fakadó stresszválaszt. Hatására csökken a szimpatikus idegrendszer – a sérelem miatt bekövetkező – aktivitásnövekedése, csökken a negatív érzelmek (harag, feszültség, ellenségesség, félelem) szintje és a fizikai-mentális problémák valószínűsége (lásd Szondy, 2006a).

A megbocsátásra való hajlam kapcsolata egyéb „pozitív” személyiségvonásokkal

A megbocsátásra hajlamos emberek számos személyiségvonás szerint különböznek a megbocsátásra kevésbé hajló személyektől (Szondy, 2006a). A megbocsátó emberek alacsonyabb szorongással és ellenségességgel jellemezhetők (Mauger és mtsai, 1996). Kevésbé ruminálnak (Metts, Cupach, 1998), és kevésbé narcisztikusak (Davidson, 1993; Brown, 2004).

Kevés kutatás vizsgálta a megbocsátásra vonatkozó hajlam kapcsolatát pozitív személyiségvonásokkal. Ezen kutatások szoros kapcsolatot találtak a megbocsátás és az empátia között (pl. McCullough és mtsai, 1998). A Big Five vonások közül a barátságosság és az extraverzió áll (pozitív) kapcsolatban a megbocsátással (Brose és mtsai, 2005).

Egyetlen kutatást találtunk, mely a megbocsátás és a boldogság közti kapcsolatot vizsgálta. Maltby és munkatársai (2005) 244 fős mintán vizsgálták a megbocsátásra való hajlam és a boldogság közti kapcsolatot. Eredményeik szerint azok, akik hajlamosabbak pozitívan érezni és viselkedni az őket megbántó személyekkel szemben, magasabb boldogságsszinttel jellemezhetők. Kiemelik, hogy a személy boldogság-

szintjét a sértő személyre vonatkozó pozitív *érzelme*k és pozitív *viselkedés* jósolja be, a pozitív *kogníció*k nem függnék össze a boldogságszinttel. A szerzők ezt úgy értelmezik, hogy az interperszonális kapcsolatokban sokkal fontosabb, hogy mit „csinálunk”, mint az, hogy mit „gondolunk”.

Kutatási kérdések

Tudomásunk szerint Magyarországon még nem végeztek tudományos igényű kutatást a megbocsátással kapcsolatban. Kutatásunk során a következő kérdésekre kerestünk választ:

Milyen kapcsolat van a megbocsátásra való hajlam és a szociodemográfiai jellemzők (nem, életkor, iskolai végzettség, családi állapot, munkavégzési státusz) közt?

Nem tudunk olyan kutatásról, melyben a megbocsátásra való hajlam kapcsolatát a szociodemográfiai tényezőkkel vizsgálták.

Milyen kapcsolat van a megbocsátásra való hajlam és az étellel való elégedettség közt? Az étellel való elégedettség a szubjektív jóllét kognitív összetevője,³ és arra vonatkozik, hogy globálisan (és racionálisan) hogyan értékelem az életem. A megbocsátásra való hajlam a korábbi kutatások szerint szignifikánsan magasabb étellel való elégedettséget jósol be (pl. Toussaint és mtsai, 2001).

Milyen kapcsolat van a megbocsátásra vonatkozó hajlam és a boldogságkeresés preferált módja közt?

Peterson és munkatársai (2005) a boldogságorientáció három módját különböztetik meg. A *gyönyörkeresés* (Pleasure) orientáció azt jelenti, hogy pozitív ingerek, élmények segítségével próbálom növelni a boldogságom. A *jelentéskeresés* (Meaning) orientáció azt jelenti, hogy feltárjuk képességeinket, és azokat megpróbáljuk fejleszteni, illetve egy magasabb rendű cél érdekében alkalmazni.⁴ A harmadik orientáció az *elköteleződés* (Engagement), ami az „áramlat”-aktivitások (Csíkszentmihályi, 1998) keresését és preferálását jelenti. Az étellel való elégedettséggel mindhárom boldogságorientáció kapcsolatban áll (Peterson és mtsai, 2005), azonban nem tudunk olyan kutatásról, melyben a megbocsátásra való hajlammal való kapcsolatukat vizsgálták.

³ A szubjektív jóllét-kutatás legelfogadottabb modellje (lásd Diener, Lucas, 1999) szerint a szubjektív jóllét három összetevője különböztethető meg: az étellel való elégedettség (kognitív összetevő), a pozitív érzelmek magas szintje és a negatív érzelmek alacsony szintje (részletesen lásd Szondy, 2003).

⁴ A gyönyörkeresés és jelentéskeresés orientáció megfeleltethető a *hedonikus* és *eudaimonikus* boldogságnak (Waterman, 1993). *Hedonikus* boldogságot bármely tevékenység kiválthat, amely során pozitív érzelmeket élünk át valamely szükségletünk (fizikai, intellektuális, társas) kielégülése révén. *Eudaimonikus* boldogságot olyan aktivitások okoznak, amelyekben a személy képességei fejlesztésén keresztül megtapasztalja az önmegvalósítás élményét (lásd még Szondy, 2003).

Milyen kapcsolat van a megbocsátásra való hajlam és az optimizmus, illetve pesszimizmus között?

A vonásoptimizmus és vonáspesszimizmus „kedvelt” konstruktumai a pozitív pszichológiai kutatásoknak (Szondy, 2007). Manapság egyre elfogadottabb az az elképzelés, miszerint az optimizmus és pesszimizmus nem ugyanannak a dimenzióknak a két végpontja, hanem egymástól független dimenziót alkotnak. A vonásoptimizmus a jövőre vonatkozó *generalizált* pozitív elvárásokra vonatkozik, míg a vonáspesszimizmus generalizált negatív elvárásokat takar. Nem tudunk olyan vizsgálatról, melyben az optimizmus, a pesszimizmus és a megbocsátás közti kapcsolatot vizsgálták.

Kérdéseinkre két kutatási fázisban kerestünk választ. A kutatások keresztmetszeti jellegűek, így az eredmények csak korlátozottan adnak lehetőséget az oksági kapcsolatok elemzésére.

1. vizsgálat: A megbocsátásra való hajlam kapcsolata a szociodemográfiai jellemzőkkel, az étellel való elégedettséggel és a boldogságorientációval

Első kutatási fázisunkban a Megbocsátás Skála (*Forgiveness Scale*) (Rye és mtsai, 2001) pszichometriai jellemzőit, a megbocsátásra való hajlamnak a szociometriai mutatókkal, az étellel való elégedettséggel és a preferált boldogságkeresési „utakkal” való kapcsolatát vizsgáltuk.

Vizsgálati személyek

Vizsgálatunkban 1515 fő vett részt, köztük 618 férfi (40,7%) és 897 nő (59,3%). A minta átlagéletkora 26,08 év (szórás: 11,07 év). A legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozóan a következő adatokat kaptuk: 163 személy (10,9%) legmagasabb végzettsége a 8 általános volt, 277 személy (18,2%) középiskolát végzett, 306 személy (20,2%) főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezett, 769 személy (50,7%) pedig főiskolai vagy egyetemi képzésben vett részt. A családi állapotra vonatkozó adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A családi állapotra vonatkozó adatok

Családi állapot	N	%
Párkapcsolatban él minimum 3 hónapja	556	35,8
Nem él párkapcsolatban	670	44,5
Házas/újraházasodott	236	15,5
Elvált	40	2,6
Özvegy	13	0,9

A vsz.-ek közül 764 fő (50,6%) tanul, 381 fő (25,2%) dolgozik, 322 fő (21,1%) tanul és dolgozik, 37 fő (2,4%) nyugdíjas és 11 (0,7%) munkanélküli.

Módszer

A kérdőívcsomagot erre kiképzett pszichológushallgatók vették fel a vizsgálati személyekkel.

Skálák

A vizsgálatban a következő mérőeszközöket alkalmaztuk: a szociodemográfiai adatokat rögzítettük, az élettel való elégedettséget az Élettel Való Elégedettség Skála (*Satisfaction with Life Scale*, SWLS) (Diener és mtsai, 1985) segítségével, a megbocsátásra vonatkozó hajlamot a Megbocsátás Skálával (*Forgiveness Scale*, FS) (Rye és mtsai, 2001), a boldogságkeresés preferált módjait a Boldogságorientáció Skála (*Orientations to Happiness*) (Peterson és mtsai, 2005) segítségével mértük.

1. Szociodemográfiai tényezők

A vsz.-ek nemére, életkorára, iskolai végzettségére, családi állapotára kérdeztünk rá, illetve arra, hogy tanul-e, vagy dolgozik (munkavégzési státus).

2. Megbocsátás Skála (Rye és mtsai, 2001)

A 15 tételes kérdőív az interperszonális sérelmekre adott válaszokat vizsgálja. A vsz.-nek el kell képzelnie, hogy hogyan reagálna, ha valaki kárt okozna neki, vagy megsértené. A válaszadónak 1-től 5-ig kell jeleznie az állításokkal való egyetértésének mértékét. A kérdőív két alskálája: a *Negatív érzelmek hiánya* (pl. „Sokat gondolkodom azon, hogy hogyan tudnék visszavágni a személynek” – fordított tétel) és a *Pozitív érzelmek jelenléte* (pl. „Azt kívánom, hogy jó dolgok történjenek azzal a személlyel, aki rosszat tett velem”). A skálákon elért magasabb pontszám magasabb megbocsátásra vonatkozó hajlamot jelent.

Rye és munkatársai (2001) szerint a skálának megfelelő belső konzisztenciája, teszt-reteszt reliabilitása és validitásmutatói vannak. Nincs tudomásunk arról, hogy magyarországi mintán elvégezték volna a teszt validálását.

3. Élettel Való Elégedettség Skála (Diener és mtsai, 1985)

Az 5 tételes kérdőív a szubjektív jóllét kognitív összetevőjét, az élettel való elégedettséget méri. Az önbeszámolás kérdőívben a személyeknek az életüket mint egységes egészt kell megítélniük (pl. „Elégedett vagyok az életemmel”) – a kérdőív tehát nem méri a területspecifikus (munkahelyi, családi stb.) elégedettséget. A vsz.-eknek egy hétfokozatú skálán kell jelölniük a tételekkel való egyetértésük mértékét.

Diener és munkatársai (1985) eredményei szerint az összes tétel egyetlen faktort terhel (faktorsúlyok 0,61 és 0,84 közt). A magas fokú belső reliabilitás mellett a skála megfelelő konvergens validitást mutat a szubjektív jóllét egyéb mérőeszközeivel (pl. *Life Satisfaction Index*, Neugarten és mtsai, 1961). Nem tudunk olyan reprezentatív kutatásról, ahol elvégezték a skála validitás- és reliabilitásvizsgálatát.

4. Boldogságorientáció Skála (Peterson és mtsai, 2005)

A 18 tételes kérdőív a háromféle boldogságorientációt (*Gyönyörkeresés* – pl. „Az élet túl rövid ahhoz, hogy halogassuk azokat az örömeket, amiket az élet nyújt”; *Jelentéskeresés* – pl. „Amikor eldöntöm, hogy mit tegyek, mindig figyelembe veszem mások érdekeit”; *Elköteleződés* – pl. „Mind munka közben, mind játék közben gyakran meg-esik, hogy teljesen elfeledkezem önmagamról”) méri. A válaszadóknak ötfokozatú skálán kell jelölniük az állításokkal való egyetértésük fokát (1 = egyáltalán nem igaz rám, 5 = teljes mértékben igaz rám).

Peterson és munkatársai (2005) szerint a kérdőívnek kielégítőek a reliabilitás- és validitásmutatói. Nincs tudomásunk arról, hogy magyarországi mintán elvégezték volna a teszt validálását.

Eredmények

Az adatok elemzése az SPSS 10.0 statisztikai program segítségével történt.

Leíró jellemzők

A vizsgált változók átlagát, szórását és a normál eloszlásra vonatkozó Kolmogorov–Szmirnov-statisztika értékét a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. A vizsgált változók átlaga, szórása és eloszlásvizsgálata

Változó	Átlag	Szórás	Kolmogorov–Szmirnov-statisztika	szign.
Élettel való elégedettség	22,05	1,55	2,607	0,000
Megbocsátás				
<i>Negatív érzelmek hiánya</i>	3,29	0,01	2,092	0,000
<i>Pozitív érzelmek jelenléte</i>	2,20	0,01	4,245	0,000
Boldogságorientáció				
<i>Jelentéskeresés</i>	20,39	0,11	2,761	0,000
<i>Gyönyörkeresés</i>	21,21	0,11	3,101	0,000
<i>Elköteleződés</i>	19,44	0,08	2,676	0,000

A Kolmogorov–Szmirnov-próba eredménye alapján a normális eloszlásra vonatkozó hipotézist valamennyi vizsgált változó esetén el kell vetnünk. Ennek következtében a továbbiakban csak nonparaméteres statisztikai próbákat alkalmazhatunk.

A vizsgált skálák pszichometriai jellemzői

A vizsgálatban használt kérdőívek Cronbach-alfa értékeit a 3. táblázat tünteti fel.

3. táblázat. A vizsgálatban használt kérdőívek Cronbach-alfa értékei

Skála	Cronbach-alfa
Élettel való elégedettség skála	0,8107
Megbocsátás Skála	
<i>Negatív érzelmek hiánya alskála</i>	0,6279
<i>Pozitív érzelmek jelenléte alskála</i>	0,7721
Boldogságorientáció Skála	0,6541
<i>Jelentéskeresés alskála</i>	0,6889
<i>Gyönyörkeresés alskála Elköteleződés alskála</i>	0,4866

Az Élettel Való Elégedettség Skála megfelelő Cronbach-értéket mutat, a Megbocsátás Skála alskálái közepes szintű, a Boldogságorientáció Skála alskálái viszonylag alacsony Cronbach-alfa értéket mutatnak. A Megbocsátás Skála tételeinek item–totál statisztikáit az *1. melléklet* tartalmazza. Az item–totál korrelációs értékek közepes szintűek.

A megbocsátásra vonatkozó hajlam összefüggése a szociodemográfiai tényezőkkel

A következőkben a szociodemográfiai tényezők hatását vizsgáljuk a megbocsátásra vonatkozó hajlamra.

Nem

A megbocsátás két dimenziója közül a negatív érzelmek hiányában találtunk nemi különbséget – a férfiak magasabb értéket mutattak (*4. táblázat*).

4. táblázat. Nemi különbségek a megbocsátás két alskálájában

	Férfiak	Nők	t-érték	szign.
Negatív érzelmek hiánya	3,38	3,22	4,487	0,000
Pozitív érzelmek jelenléte	2,23	2,20	0,940	0,347

Életkor

Az életkor megbocsátásra kifejtett hatását (nonparaméteres) Spearman-korrelációval és varianciaanalízissel vizsgáltuk. Ez utóbbihoz 7 életkori csoportba soroltuk a vizsgálati személyeket.

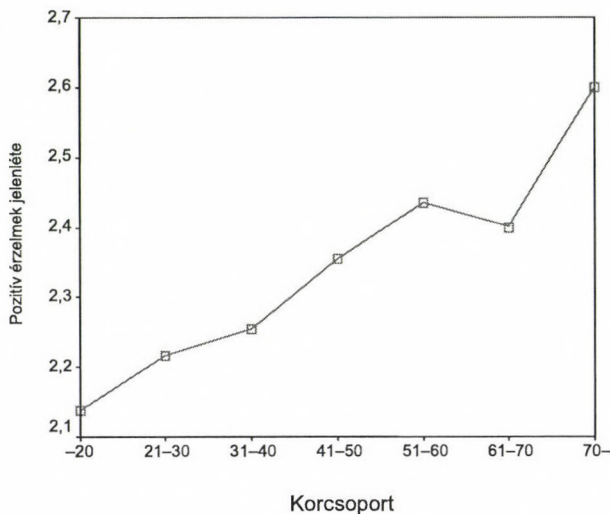
Az életkor gyenge pozitív kapcsolatot mutatott a pozitív érzelmek jelenlétével ($r=0,095$; $p=0,000$). A negatív érzelmek hiánya nem állt kapcsolatban az életkorrall.

A varianciaanalízis szignifikáns különbséget mutatott ki a pozitív érzelmek jelenléte faktorban (*5. táblázat és 1. ábra*).

5. táblázat. **Életkori különbségek a megbocsátás két alskálájában**

	Életkor							F	szign.
	20 alatt	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	71 fölött		
Negatív érzelmek hiánya	3,28	3,28	3,30	3,34	3,27	3,00	3,00	0,613	0,720
Pozitív érzelmek jelenléte	2,13 _a	2,21 _{ab}	2,25 _{ab}	2,35 _b	2,43 _b	2,40 _{ab}	2,60 _{ab}	3,510	0,002

1. ábra. **A pozitív érzelmek jelenléte a 7 korcsoportban**

Az életkor előrehaladtával egyre magasabb a pozitív érzelmek jelenléte (a *post hoc* Bonferroni-próba szerint a 20 évnél fiatalabb személyek különböznek szignifikánsan a 41–60 éves személyektől).

Családi állapot

A családi állapot megbocsátásra kifejtett hatását egy szempontos varianciaanalízissel és *post hoc* Bonferroni-próbával vizsgáltuk (6. táblázat).

6. táblázat. **A családi állapot hatása a megbocsátásra (az indexek a *post hoc* próba alapján szignifikáns különbségeket jelölik)**

	Párkapcsolatban él minimum 3 hónapja	Nem él párkapcsolatban	Házass/újraházasodott	Elvált	Özvegy	F	szign.
Negatív érzelmek hiánya	3,25	3,31	3,25	3,47	3,20	1,67	0,153
Pozitív érzelmek jelenléte	2,14 _a	2,22 _a	2,29 _a	2,35 _{ab}	2,92 _b	6,12	0,000

Az elvált és az özvegy személyek szignifikánsan magasabbnak jelölték a pozitív érzelmek jelenlétét, mint a többi vizsgálati személy.

Iskolai végzettség

Az iskolai végzettség megbocsátásra kifejtett hatását egy szempontos varianciaanalízissel és *post hoc* Bonferroni-próbával vizsgáltuk. Nem találtunk szignifikáns különbséget az iskolai végzettségi csoportok közt.

Munkavégzési státus

A munkavégzési státus megbocsátásra kifejtett hatását egy szempontos varianciaanalízissel és *post hoc* Bonferroni-próbával vizsgáltuk (7. táblázat).

7. táblázat. A munkavégzési státus hatása a megbocsátásra (az indexek a *post hoc* próba alapján szignifikáns különbségeket jelölik)

	Tanul	Dolgozik	Tanul és dolgozik	Nyugdíjas	Munkanélküli	F	szign.
Negatív érzelmek hiánya	3,28	3,29	3,29	3,16	3,59	0,952	0,433
Pozitív érzelmek jelenléte	2,16 _a	2,27 _{ab}	2,22 _a	2,37 _{ab}	2,81 _b	4,09	0,003

A tanuló és a „tanuló és dolgozó” személyek szignifikánsan különböznek a munkanélküli személyektől a pozitív érzelmek jelenléte tekintetében.

Megbocsátás és boldogság, elégedettség

A megbocsátásra való hajlam, a szubjektív jóllét és a boldogságorientáció közti kapcsolatot korreláció segítségével vizsgáltuk. A Spearman-korreláció értékeit a 8. táblázatban tüntettük fel.

8. táblázat. Korreláció a megbocsátás faktorai, a szubjektív jóllét és a boldogságorientáció között

	Szubjektív jóllét	Boldogságorientáció		
		Jelentéskeresés	Gyönyörkeresés	Elköteleződés
Negatív érzelmek hiánya	0,257** (p = 0,000)	0,093** (p = 0,000)	-0,096** (p=0,000)	0,068** (p = 0,000)
Pozitív érzelmek jelenléte	0,108** (p = 0,000)	0,286** (p = 0,000)	-0,140** (p = 0,000)	0,132** (p = 0,000)

A Negatív érzelmek hiánya faktor a Szubjektív jóllét szintjével, a Pozitív érzelmek jelenléte a Jelentéskeresés boldogságorientációval korrelált legerősebben. A Gyönyörkeresés boldogságorientáció negatívan kapcsolódik a megbocsátás mindkét faktorához.

Összefoglalás

Első vizsgálatunk alapján úgy tűnik, hogy a legtöbb szociodemográfiai tényező hatással van a megbocsátásra való hajlamunkra. A negatív érzelmek hiányát a *nem*, a pozitív érzelmek jelenlétét az *életkor* jósolta be. A férfiak, illetve az idősebb személyek hajlamosabbnak mutatkoznak a megbocsátásra. A családi állapot szerint szintén kapunk szignifikáns különbséget: az elvált és az özvegy személyek hajlamosabbak a megbocsátásra (pozitív érzelmek jelenléte magasabb). Eme eredmény értékelésekor szem előtt kell tartanunk, hogy (a) a mintában alacsony számban szerepeltek elvált, illetve özvegy személyek, és (b) a családi státus nehezen választható el az életkortól. Mivel az idősebb személyek közt több elvált és özvegy személyt találunk, mint a fiatalabb személyek közt, elképzelhető, hogy a családi állapot és a megbocsátás közti kapcsolatot részben az életkor közvetíti.

Az iskolai végzettség nem, a munkavégzési státusz viszont befolyásolja a megbocsátásra vonatkozó hajlamot. A munkanélküli személyek magasabb értéket értek el a pozitív érzelmek jelenléte skálán. Bár a különbség szignifikáns, az eredmény általánosíthatóságát csökkenti, hogy a mintában kevesebb mint 1% a munkanélküli.

A megbocsátásra való hajlam pozitív kapcsolatban áll az élettel való elégedettség-gel. A boldogságorientációk közül a Jelentéskeresés és az Elkötelezettség pozitívan kapcsolódik a megbocsátáshoz. A Gyönyörkeresés negatívan kapcsolódik a megbocsátásra való hajlamhoz – azok a személyek, akik a hedonikus életvitelt preferálják, kisebb valószínűséggel bocsátanak meg másoknak.

2. vizsgálat: A megbocsátásra való hajlam kapcsolata az optimizmussal és a pesszimizmussal

Második vizsgálati fázisunkban a megbocsátás viszonyát vizsgáltuk a vonásoptimizmussal és vonáspesszimizmussal.

Vizsgálati személyek

A vizsgálatban 923 fő vett részt. A mintában 353 férfi (38,3%) és 570 (61,7%) nő szerepelt. A minta átlagéletkora 27,52 év (szórás: 10,06 év).

A családi állapotról vonatkozó adatokat a 9. táblázat tartalmazza.

9. táblázat. A családi állapotról vonatkozó adatok

Családi állapot	N	%
Párkapcsolatban él minimum 3 hónapja	372	40,3
Nem él párkapcsolatban	117	12,6
Házasság/újraházasság	343	37,4
Elvált	81	8,7
Özvegy	10	1,0

A legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozóan a következő adatokat kaptuk: 68 személy (7,1%) legmagasabb végzettsége 8 általános volt, 181 személy (19,6%) középiskolát végzett, 167 személy (17,9%) főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezett, 507 személy (55,4%) pedig főiskolai vagy egyetemi képzésben vett részt. A vsz.-ek közül 506 fő (54,9%) tanul, 180 fő (19,5%) dolgozik, 191 fő (20,5%) tanul és dolgozik, 25 fő (2,8%) nyugdíjas, és 21 (2,3%) munkanélküli.

Módszer

A kérdőívsomagot erre kiképzett pszichológushallgatók vették fel a vizsgálati személyekkel. Jelen vizsgálat egy nagyobb kutatás részét képezte, melyről részletesen ld. Szondy (2006b).

Skálák

A vizsgálati személyek számos skálát töltöttek ki, melyeket részletesen Szondy (2006b) mutat be. Jelen kutatásunkban a következő mérőeszközök adatait vizsgáltuk: szociodemográfiai adatok, Megbocsátás Skála (Rye és mtsai, 2001) és az Életszemlélet Teszt (*Life Orientation Test*, LOT) (Scheier, Carver, 1985).

1. Szociodemográfiai tényezők

A vsz.-ek nemére, életkorára, iskolai végzettségére, családi állapotára kérdeztünk rá, illetve arra, hogy tanul-e, vagy dolgozik (munkavégzési státusz).

2. Megbocsátás Skála (Rye és mtsai, 2001)

A skála bemutatását lásd az első vizsgálatnál.

3. Életszemlélet Teszt (Scheier, Carver, 1985)

Az optimizmuskutatás leggyakrabban használt mérőeszköze az Életszemlélet Teszt. A teszt 8 tételből és 4 „tölteléktételből” áll. Négy tétel pozitív fogalmazású (pl. „Bizonytalan helyzetben általában a legjobbat várom”), négy tétel negatív fogalmazású (pl. „Szinte sohasem számítok arra, hogy a dolgok úgy fordulnak, ahogyan szeretném”). A válaszadók 0-tól 4-ig jelezhetik egyetértésük fokát.

Bár eredetileg egydimenziós mérőeszköznek tekintették, későbbi kutatások során (pl. Chang és mtsai, 1997; Szondy, 2006b) két egymástól független dimenziót mutatnak ki. A pozitív fogalmazású tételek alkotják a *vonásoptimizmus skáláját*, a negatív fogalmazású tételek pedig a *vonáspesszimizmus skáláját*.

Scheier és Carver (1985) beszámolója szerint a skála belső reliabilitása kielégítő, teszt-reteszt reliabilitása és validitása megfelelő.

Eredmények

Az adatok elemzése az SPSS 10.0 statisztikai program segítségével történt. Mivel az Életszemélet Teszt faktoranalízise 2 faktort tárt fel (részletesen lásd Szondy, 2006b), az adatok elemzése során egymástól független változóként kezeltük a Vonásoptimizmust és a Vonáspesszimizmust.

Leíró jellemzők

A vizsgált változók átlagát, szórását és a normál eloszlásra vonatkozó Kolmogorov–Szmirnov-statisztika értékét a 10. táblázat tartalmazza.

10. táblázat. A vizsgált változók átlaga, szórása és eloszlásvizsgálata

Változó	Átlag	Szórás	Kolmogorov–Szmirnov-statisztika	szign.
Megbocsátás				
Negatív érzelmek hiánya	3,291	0,60	1,250	0,088
Pozitív érzelmek jelenléte	2,143	0,62	2,997	0,000
Vonásoptimizmus	10,083	0,106	2,980	0,000
Vonáspesszimizmus	11,615	0,104	4,572	0,000

A Kolmogorov–Szmirnov-próba eredménye alapján a normális eloszlásra vonatkozó hipotézist a vonás optimizmus, a Vonáspesszimizmus és a Pozitívérzelmek jelenléte esetén el kell vetnünk.

A megbocsátásra vonatkozó hajlam kapcsolata az optimizmussal és pesszimizmussal

A megbocsátás két faktorának a Vonásoptimizmussal és a Vonáspesszimizmussal mutatott kapcsolatát non-paraméteres Spearman-korrelációval vizsgáltuk (11. táblázat).

11. táblázat. Korreláció a megbocsátás és a vonásoptimizmus, illetve vonáspesszimizmus között

	Vonás-optimizmus	Vonás-pesszimizmus
Negatív érzelmek hiánya	0,253** 0,000	–,315** 0,000
Pozitív érzelmek jelenléte	0,202** 0,000	–,141** 0,000

A Vonáspesszimizmus a megbocsátás mindkét faktorával negatívan korrelál (bár a negatív érzelmek hiányát jobban bejósolta, mint a pozitív érzelmek jelenlétét). Azok a személyek tehát, akik általában hajlamosak negatív kimenetek elvárására, kisebb valószínűséggel bocsátanak meg másoknak.

Megbeszélés

Kutatásunkban a pozitív pszichológiai megközelítés egyik konstruktumát, a megbocsátásra vonatkozó hajlamot vizsgáltuk. Annak ellenére, hogy a fizikai és mentális egészségre kifejtett hatását már több kutatás vizsgálta, intrapszichés kontextusa egyéb „pozitív” vonásokkal, illetve szociodemográfiai tényezőkkel mutatott kapcsolata kevésbé ismeretes.

Nem tudunk olyan magyarországi vizsgálatról, melyben ezt a konstruktumot vizsgálták volna, így ebből a szempontból különleges jelentőségű a kutatásunk. A Megbocsátás Skálának (Rye és mtsai, 2001) közepes szintűek a belső reliabilitásmutatói. A jövőben a skála tételeinek további finomítása szükséges.

Fincham és Kashdan (2004) felvetik, hogy a megbocsátás többet jelent a negatív érzelmek hiányánál. Elképzelésük szerint a megbocsátás „pozitív és negatív dimenziójának eltérők a meghatározó tényezői, korrelátumai és következményei” (625). Kutatásunk megerősíti elképzelésüket: a szubjektív jóllét szintje a negatív érzelmek hiányához szorosabban kapcsolódik, mint a pozitív érzelmek jelenlétéhez. A megbocsátás két faktora eltérő erejű kapcsolatot mutat a szociodemográfiai mutatókkal, a különféle boldogságorientációkkal és a vonáspesszimizmussal.

A szociodemográfiai tényezők közül az életkor fontos prediktora a megbocsátásra való hajlandóságnak: az idősebb személyek hajlamosabbak a megbocsátásra. Ez az eredmény megfelel számos korábbi vizsgálat (pl. Mullet, Girard, 2000; Mullet és mtsai, 1998) eredményének. Ennek hátterében állhat az általános kognitív fejlődés (McCullough, Witvliet, 2002), a megbocsátásról való gondolkodás fejlődése (ld. Szondy, 2006a), illetve az érzelmi funkcionálás időskori megváltozása (Carstensen, Charles, 2003). Ez utóbbi elképzelés szerint az idősebb személyek hatékonyabban kontrollálják érzelmeiket, és ritkábban élnek meg és fejeznek ki negatív érzelmeket (ezzel szemben a pozitív érzelmek megélésének gyakorisága nem változik az életkorral). Ezenkívül konfliktushelyzetben nagyobb valószínűséggel veszik figyelembe mások nézőpontját is.

A szociodemográfiai tényezők hatása mellett a megbocsátás étellel való elégedettséggel, boldogságorientációval, optimizmussal és pesszimizmussal mutatott kapcsolatait vizsgáltuk. A megbocsátásra való hajlam magasabb étellel való elégedettséggel jár. Ez az összefüggés többféleképpen értelmezhető. Elképzelhető, hogy a megbocsátás növeli az étellel való elégedettséget, vagy a magasabb étellel való elégedettség növeli a megbocsátás valószínűségét. Az egyirányú okság helyett valószínűbb, hogy cirkuláris okság áll fenn a két változó között. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy egy harmadik változó (pl. pozitív érzelmek magas szintje) áll a

kapcsolat háttérében. A megbocsátás élettal való elégedettséget növelő pozitív hatását a longitudinális vizsgálatok demonstrálhatják meggyőzően. Jövőbeli kutatások tisztázhatják, hogy a megbocsátás – fejlesztő tréningek hatására bekövetkező növekedés a megbocsátásra való képességben – hosszú távon növeli-e az élettal való elégedettséget (Fincham, Kashdan, 2004).

Peterson és munkatársai (2005) háromféle irányultságot írnak le a boldogságkeresés során. Eredményeink szerint a jelentés keresés és az elköteleződés pozitív, a hedonikus gyönyörkeresés viszont negatív kapcsolatban áll a megbocsátásra való hajlammal. A hedonikus orientáció a pozitív érzelmek keresését és preferálását jelenti. A megbocsátás szükséges előfeltétele, hogy szembenézzünk a minket ért sérelemmel (Fincham, Kashdan, 2004). Ez azt feltételezi, hogy újra átéljük a sérelem által kiváltott negatív érzelmeket. A hedonikus boldogságorientációjú személy motivált lehet a sérelem által kiváltott negatív érzelmek elkerülésére, és ez leállíthatja a megbocsátás folyamatát.

A Vonásoptimizmus növeli, a Vonáspesszimizmus csökkenti a megbocsátás valószínűségét. Mivel eredményünk korrelációs jellegű, a változók közti okság iránya nem egyértelmű. Elképzelhető, hogy a magasabb optimizmusszint vezet megbocsátáshoz, mivel a sértett személy képes lesz a változásra, és a jövőbeli pozitív kapcsolat reménye serkenti a megbocsátást. Az is elképzelhető, hogy a megbocsátásra való hajlam – az interperszonális kapcsolatok javulásán keresztül – növeli a személy optimizmusszintjét. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy egy – a háttérben álló – harmadik változó eredményezi a megbocsátás és az optimizmus közti kapcsolatot. Erre a „szerepre” a negatív érzelmek, illetve a neuroticizmus „pályázhat” sikeresen.

Kutatásunk korlátjaként kell megemlítenünk a keresztmetszeti jelleget (ami megnehezíti az oksági kapcsolatok feltérképezését), illetve a háttértényezőket (pl. pozitív, negatív érzelmek) vizsgálatának hiányát. Eredményeink általánosíthatóságát csökkentik mintánk speciális (nem reprezentatív) jellege, illetve az a tény, hogy – mivel adataink nem normális eloszlást mutatnak – a kapcsolati erősségre vonatkozó korrelációs értékek korlátozottan értelmezhetők. Ezenkívül a jövőben kívánatos lenne elvégezni a kutatásban alkalmazott Megbocsátás Skála (Rye és mtsai, 2001) validitási és reliabilitásvizsgálatát hazai, reprezentatív mintán.

Gyakorlati konzekvenciák

A megbocsátáskutatás elméleti eredményeit napjainkban egyre intenzívebben próbálják átültetni a gyakorlatba: számos technikát, csoportmódszert dolgoztak ki a megbocsátás serkentésére (Fincham, Kashdan, 2004; Szondy, 2006a).

Eredményeink szerint az ilyen módszerekben részt vevő nőknél kiemelten fontos lehet a negatív érzelmek szintjének felmérése és ennek csökkentése. Ugyancsak fontosnak tűnik a személyek boldogságorientációjának felmérése: a hedonikus beállítódás megnehezítheti a megbocsátást. Ilyen esetekben segíteni kell a személyeket a ne-

gatív érzelmekkel való szembenézésben. Kiemelt fontosságú a pesszimista személyek támogatása: a pesszimista beállítódás csökkentése és az optimista beállítódás támogatása növelheti a megbocsátás valószínűségét.

A kézirat elfogadva: 2007. március

Melléklet

A Megbocsátás Skála (Rye és mtsai, 2001) tételeinek item-total statisztikái

1. melléklet: A negatív érzelmek hiánya alskála

	Item-total korreláció	Cronbach-alfa a tétel törlése esetén
1. Csak arra tudok gondolni, hogy mit tett velem az a személy*	0,5502	0,7379
3. Sokat gondolkodom azon, hogy hogyan tudnék visszavágni a személynek*	0,4327	0,7532
4. Haragszom a személyre*	0,4729	0,7476
5. Elkerülök bizonyos személyeket és/vagy helyeket, melyek az engem megsértő személyre emlékeztetnek*	0,3532	0,7655
8. A sérelem miatt kevésbé tudom élvezni az életet*	0,4458	0,7513
9. Képes vagyok „magam mögött hagyni” a személy iránt érzett haragomat	0,4587	0,7496
10. Rosszkedvem lesz, ha arra gondolok, hogy mit tett velem a személy*	0,4675	0,7484
11. Úgy érzem, hogy a tett miatt kialakuló „érzelmi sérüléseim” már begyógyultak	0,3604	0,7619
12. Gyűlöletet érzek, ha a személyre gondolok*	0,4999	0,7439
14. Úgy érzem, hogy az életem tönkrement a személy miatt*	0,3327	0,7646

(* fordított tételek)

2. melléklet. A pozitív érzelmek jelenléte alskála

	Item-total korreláció	Cronbach-alfa a tétel törlése esetén
2. Azt kívánom, hogy jó dolgok történjenek azzal a személlyel, aki rosszat tett velem	0,4966	0,4951
6. Imádkozom az engem megbántó személyért	0,3777	0,5519
7. Nyugodt tudnék maradni, ha találkoznék a személlyel	0,1280	0,6858

	Item–total korreláció	Cronbach-alfa a tétel törlése esetén
13. Együttérzek az engem megbántó személlyel	0,4647	0,5095
15. Azt remélem, hogy az engem megbántó személlyel a jövőben igazságosan fognak viselkedni mások	0,4323	0,5187

Irodalom

- BROSE, L. A., RYE, M. S., LUTZ-ZOIS, C., ROSS, S. R. (2005): Forgiveness and personality traits. *Personality and Individual Differences*, 39, 35–46.
- BROWN, R. P. (2004): Vengeance is mine: narcissism, vengeance, and the tendency to forgive. *Journal of Research in Personality*, 38, 576–584.
- CARSTENSEN, L. L., CHARLES, S. T. (2003): Human aging: why is even good news taken as bad? In ASPINWALL, L. G., STAUDINGER, U. M. (eds.): *A psychology of human strengths. Fundamental questions and future directions for a positive psychology*. Washington, APA, 75–87.
- CHANG, E. C., MAYDEU-OLIVARES, A., D’ZURILLA, T. J. (1997): Optimism and pessimism as partially independent constructs: relations to positive and negative affectivity and psychological well – being. *Personality and Individual Differences*, 23, 433–440.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály (1998): *És addig éltek, amíg meg nem haltak: a mindennapok minősége*. Budapest, Kultúrátrade.
- DAVIDSON, D. L. (1993): Forgiveness and narcissism: consistency in experience across real and hypothetical hurt situation. *Dissertation Abstracts International*, 54, 2746.
- DIENER, E., EMMONS, R. A., LARSEN, R. J., GRIFFIN, S. (1985): The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 1, 71–75.
- DIENER, E., LUCAS, R. E. (1999): Personality and subjective well – being. In KAHNEMAN, D., DIENER, E., SCHWARZ, N. (eds.): *Well – being: the foundations of hedonic psychology*. New York, Russell Sage Foundation, 213–229.
- FINCHAM, F. D. – KASHDAN, T. B. (2004): Facilitating forgiveness: developing group and community interventions. In: LINLEY, P. A., JOSEPH, S. (eds.): *Positive psychology in practice*. New Jersey, Wiley, 617–641.
- KAMINER, D., STEIN, D. J., MBANGA, I., ZUNGU-DIRWAYI, N. (2001): The Truth and Reconciliation Commission in South Africa: relation to psychiatric status and forgiveness among survivors of human right abuses. *British Journal of Psychiatry*, 178, 373–377.
- LAWLER, K. A., YOUNGER, J. W., PIFERI, R. L. (2003): A change of heart: cardiovascular correlates of forgiveness in response to interpersonal conflict. *Journal of Behavioral Medicine*, 26, 373–393.
- LINLEY, P. A., JOSEPH, S. (2004): Toward a theoretical foundation for Positive Psychology. In LINLEY, P. A., JOSEPH, S. (eds.): *Positive psychology in practice*. New Jersey, Wiley, 713–733.
- MALTBY, J., DAY, L., BARBER, L. (2005): Forgiveness and happiness. The differing contexts of forgiveness using the distinction between hedonic and eudaimonic happiness. *Journal of Happiness Studies*, 6, 1, 1–14.

- MAUGER, P. A., SAXON, A., HAMIL, C., PANNELL, M. (1996): *The relationship of forgiveness to interpersonal behavior*. A Southeastern Psychological Association éves gyűlésén tartott előadás.
- MCCULLOUGH, M. E. (2000): Forgiveness as human strength: conceptualization, measurement, and links to well – being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 19, 43–55.
- MCCULLOUGH, M. E., RACHAL, K. C., SANDAGE, S. J., WORTHINGTON, E. L., BROWN, S. W., HIGHT, T. L. (1998): Interpersonal forgiving in close relationships. II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603.
- MCCULLOUGH, M. E., WITVLIET, C. V. O. (2002): The psychology of forgiveness. In: SNYDER, C. R., LOPEZ, S. J. (eds.): *Handbook of positive psychology*. New York, Oxford University Press, 446–457.
- METTS, S., CUPACH, W. R. (1998): *Predictors of forgiveness following a relational transgression*. IX. International Conference on Personal Relationships, Saratoga Springs.
- MULLET, E., GIRARD, M. (2000): Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In MCCULLOUGH, M. E., PARGAMENT, K. I., THORSEN, C. E. (eds.): *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York, Guilford, 111–132.
- MULLET, E., HOUDBINE, A., LAUMONIER, S., GIRARD, M. (1998): “Forgiveness”: Factor structure in a sample of young, middle – aged, and elderly adults. *European Psychologist*, 3, 289–297.
- NEUGARTEN, B. L., HAVIGHURST, R. J., TOBIN, S. S. (1961): The measurement of life satisfaction. *Journal of Gerontology*, 16, 134–143.
- PETERSON, C., PARK, N., SELIGMAN, M. E. P. (2005): Orientations to happiness and life satisfaction: the full life versus the empty life. *Journal of Happiness Studies*, 6, 25–41.
- PIKÓ Bettina (2004): A pozitív pszichológia missziója a modern társadalomban. Paradigmaváltás a társadalomtudományokban? *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 5, 4, 289–301.
- RYE, M. S., LOIACONO, D. M., FOLCK, C. D., OLSZEWSKI, B. T., HEIM, T. A., MADIA, B. P. (2001): Evaluation of the psychometric properties of two forgiveness scale. *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality, Social*, 20, 3, 260–277.
- SCHEIER, M. F., CARVER, C. S. (1985): Optimism, coping and health: assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4, 219–247.
- SELIGMAN, M. E. P., CSÍKSZENTMIHÁLYI, M. (2000): Positive psychology. An Introduction. *American Psychology*, 55, 1, 5–14.
- SZONDY Máté (2003): *A szubjektív jóllét pszichológiája*. Budapest. Kézirat. ELTE PPK.
- SZONDY Máté (2006a): A megbocsátás pszichológiája: kialakulása, hatásai és fejlesztése. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 7, 1, 15–34.
- SZONDY Máté (2006b): *Optimizmus, pesszimizmus, egészség és egészségmagatartás*. Doktori disszertáció. Budapest. ELTE PPK.
- SZONDY Máté (2007): Optimizmus és egészség. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 61, 4, 617–636.
- TOUSSAINT, L. L., WEBB, J. R. (2005): Theoretical and empirical connections between forgiveness, mental health, and well-being. In: WORTHINGTON, E. L. (ed.): *Handbook of Forgiveness*. New York, Brunner–Routledge, 349–362.
- TOUSSAINT, L. L., WILLIAMS, D. R., MUSICK, M. A.–EVERSON, S. A. (2001): Forgiveness and health: age differences in a U.S. probability sample. *Journal of Adult Development*, 8, 249–257.

- WATERMAN, A. S. (1993): Two conceptions of happiness: Contrast of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.
- WORTHINGTON, E. L., SCHERER, M. (2004): Forgiveness is an emotion – focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: theory, review and hypotheses. *Psychology and Health*, 19, 385–405.
- WORTHINGTON, E. L., WITVLIET, C.V.O., LERNER, A. J., SCHERER, M. (2005): Forgiveness in health research and medical practice. *Explore*, 1, 169–176.

MÁTÉ SZONDY

The paper examines the connection of the trait of forgiveness with sociodemographic factors, satisfaction with life, orientation toward happiness and optimism

Forgiveness is a potential answer after an interpersonal conflict, which includes the prosocial change in the cognitive, emotional and behavioral answers of the victim. Peterson et al (2005) describes three different types of orientation toward happiness. The *Pleasant Life* orientation means that I try to improve my level of happiness by positive stimuli and experiences. The *Meaningful Life* orientation means the knowing and improving our capacities and we use them for a higher purpose. The third orientation is the *Engaged Life* orientation which means the search of and the liking of flow activities.

In our first study 1515 persons (618 men, 897 women) were included. The average age of the sample was 26,08 years (SD: 11,07 years). The men and the older people were more prone to forgive. The trait of forgiveness showed positive connection with satisfaction with life. Among the happiness orientations the Meaningful Life and the Engaged Life were in positive connection with forgiveness. As a contrast, the Pleasant Life was in negative connection with the trait of forgiveness – those who prefer the hedonic lifestyle, forgive others with lower probability.

In our second study we focused on the connection of forgiveness with dispositional optimism and dispositional pessimism. 923 persons were included (353 men, 570 women). The average age of the sample was 27,52 years (SD: 10,06 years). Our results show that while optimism increases, pessimism decreases the probability of forgiveness.

After presenting the results, the author reviews the practical consequences concerning the forgiveness “improving” trainings.

STOCKER ANDREA KRISZTINA*,** – HARGITAI RITA**

* Szigetvár Városi Kórház és Rendelőintézet, Pszichiátriai Osztály

** PTE Pszichológiai Intézet

AZ ANYA-MAGZAT KÖTŐDÉS NARRATÍV PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA

A várandósság

Rubin (1975) úgy határozta meg a várandósságot, mint az anyaságra való lélektani felkészülés időszakát, amelyben a várandós anyák négy feladatot teljesítenek: igyekeznek biztonságossá tenni önmaguk és gyermekük számára a terhességet, a vajúdást és a szülést. Másrészt gondoskodnak a gyermek mint a család jelentős tagjának elfogadásáról. Harmadrészt kapcsolatot alakítanak ki a magzattal, s végül az anyák megtanulják feladni saját szükségleteiket és vágyaikat a gyermek érdekében. Ezeket a feladatokat az *anyaság mátrixának* nevezi Rubin. A következőkben a magzattal való kapcsolat kialakítását, az anya-magzat kötődés jellemzőit mutatjuk be.

Az anya-magzat kötődés

Az attachment kutatások többsége a gyermek-szülő kötődésre fókuszál, következésképpen kevesebb figyelem irányul a szülő-gyermek kapcsolatra. A szülő-gyermek kötődés irodalmán belül a *születés előtti kötődés*¹ vizsgálata még inkább háttérbe szorult, noha az anya-magzat kötődés elmélete nem tekinthető új koncepciónak a várandósok pszichológiájában. Deutsch már 1945-ben definiálta az anya-magzat kötődést, amelyet a várandós nő magzata iránti érzelmi elköteleződésneként határozott meg (idézi Turriff-Jonasson, 2004). Cranley (1981) egy későbbi megközelítésében a várandósság alatti anyai viselkedést helyezte előtérbe, amikor az anya-magzat kötődést annak a *viselkedéses bevonódásnak* a mértékeként határozza meg, amely a még meg nem született gyermekkel való kapcsolatot és kölcsönhatást reprezentálja. Müller (1993) szerint túl korlátozó Cranley definíciója, mivel a viselkedésre koncentrálna fi-

¹ Az anya-magzat kötődés, az antenatális és a prenatális kötődés egymás szinonimái, a szakirodalomban mindhárom kifejezés használatos.

gyelmen kívül hagyja a gondolat és fantázia szerepét. Így Müller (1993) általánosabban fogalmaz, s a prenatális kötődést az anya és magzata között fejlődő egyedi kapcsolatként írja körül.

A fenti megközelítésekkel ellentétben Condon (1993) a prenatális kötődés *dimenziális jellegét* hangsúlyozza, ahol a kötődés affektív vonatkozásain túl a gondolatok és a fantázia jelentőségét egyaránt kiemeli a szerző. Condon a prenatális kötődést a kognitív, az érzelmi és az altruisztikus kötődés dimenziói alapján írja le. A *kognitív kötődés* a magzat megismerésének és megértésének a vágya. A kognitív kötődés alapja, hogy a várandós nő fantáziájában megalkotja magzata mentális képét, felruházza érzelmekkel és tulajdonságokkal. Sikeres kognitív kötődésről akkor beszélünk, ha a magzat, mely kezdetben a terhes nő testének szerves része, a magzatmozgással való ságossá és autonómmá válik. Az *érzelmi kötődés* a babával kapcsolatos örömteli gondolatokat és a magzattal való indirekt kapcsolatot vagy interakciót jelenti. A pozitív érzelmi kötődés magában foglalja az érzelmi megközelíthetőséget, az anyai szeretet érzéseit, a magzatmozgás megtapasztalásának élményét és a magzattal történő interakciót. Végül az *altruisztikus kötődés* a magzat megszületésére való felkészülést, a magzat megóvásának a vágyát jelenti. Tartalmazza az ismert magzati mérgektől való tartózkodást, a baba egészségével való törődést, a testi és lelki distressz elkerülését és a terhesgondozásban való részvételt (Condon, 1993).

Utolsóként McKinnon Doan és munkatársai (2003, 109) munkadefinícióját említjük, akik a prenatális kötődést olyan elvont fogalomként írták körül, „mely érzelmi kapcsolatot reprezentál a szülő és a magzat között. A kötődés képessége potenciálisan jelen van a terhesség előtt, kapcsolatban van a szülők azon kognitív és érzelmi képességével, hogy a magzatot emberi lényként fogadják el”.

Megállapítható, hogy bizonyos definíciók inkább a prenatális kötődéssel kapcsolatos érzelmi komponenst helyezik előtérbe, míg más megközelítések inkább a kapcsolatot kifejező viselkedéses, illetve kognitív tényezők szerepét hangsúlyozzák. Az eltérő fogalmi meghatározások ellenére valamennyi szerző egyetért abban, hogy a prenatális kötődés tanulmányozása kiemelten fontos, hiszen az prediktív erejű mind a posztnatális kötődést, mind az anyai gondoskodó magatartást illetően. Megerősítést nyert, hogy a prenatális kötődés összefügg a születés előtti és utáni szülői viselkedéssel, az újszülött iránti anyai érzésekkel, az anya szoptatási szándékával, a szoptatás szándékolt vagy remélt idejével, a későbbi táplálkozási viselkedéssel, az újszülött jelzéseire való anyai érzékenységgel (Müller, 1996; McKinnon Doan, Zimmerman, 2003). Siddiqui és munkatársai (2000) tanulmányukban amellet érvelnek, hogy a magasabb prenatális kötődést mutató mamák jobban bevonódtak a gyermekükkel folytatott posztnatális interakciókba: többet stimulálták csecsemőjüket, valamint az interakciókban több simogatást, érintést alkalmaztak. Fonagy és munkatársai (1991) szerint az anya-magzat kötődés elősegíti a terhességhez való kognitív adaptációt, a terhesség elfogadását és az anyai szerepre való felkészülést. Mi több, empirikusan bizonyították, hogy az anya-magzat kötődés befolyásolja a mamák prenatális szűrővizsgálatokon való részvételét is (Caccia és mtsai, 1991; Turriff-Jonasson, 2004).

A prenatális kötődést befolyásoló tényezők

Az anya-magzat kötődés minőségét számos tényező befolyásolhatja. A *várandósság előtt fennálló* összetevők közül legjelentősebbnek a *nők saját kötődési tapasztalata* bizonyult. Fonagy és munkatársai (1991) rámutattak arra, hogy a felnőtt kötődés kb. 75%-ban jelzi előre az anya-gyerek kapcsolat mintáit. Mikulincer és Florian (1999) vizsgálata is igazolta, hogy a biztonságosan kötődő nők erősebb kötődést mutatnak a terhesség korai időszakától kezdve. Siddiqui és Häglöff (2000) eredményei is alátámasztják, hogy a nők saját gyermekkorukban észlelt kötődési tapasztalatai hatással vannak jövőbeli prenatális kötődésükre.

Az anyák saját kötődési tapasztalata mellett fontos elemnek bizonyul az anya várandósság alatti életkora. Több empirikus kutatás is rámutatott arra, hogy a prenatális kötődés erőssége csökken *az anyai életkorral* (Müller, 1993; Siddiqui és mtsai, 1999; Lindgren, 2001; Laxton-Kane, Slade, 2002; McKinnon Doan és mtsai, 2003). A 35 év feletti nők a terhesség középső trimeszterében szignifikánsan alacsonyabb kötődési értékeket értek el, mint a 20–29 évesek. A különbség a terhesség későbbi szakaszában eltűnt. Az eredmények azzal magyarázhatók, hogy idősebb várandós nők esetén a terhesség korai szakaszában nagyobb a magzati veszteség kockázata. Következésképpen az idősebb várandósok úgy védekeznek a lehetséges veszteség ellen, hogy amíg a magzat nem életképes, gyengébb kötődést mutatnak iránta (Berryman, Windridge, 1996).

A kutatók a várandósságot megelőző *magzati veszteség* befolyásoló hatását is vizsgálták: Armstrong és Hutti (1998) azt találta, hogy a veszteséget átélt csoport tagjait alacsonyabb kötődés és magasabb szorongási szint jellemezte az először várandós csoporthoz képest. Magyarozatuk szerint a korábbi magzati veszteség mentálisan reprezentálódik a nő belső működési modelljében, amely tartósan és folyamatosan irányítja az új tapasztalatok szerveződését. Armstrongék eredményétől eltérően Turrieff- Jonasson (2004) amellett érvel, hogy a spontán abortuszon átesett nők későbbi terhességük során erősebben kötődtek magzatukhoz. Az eltérő eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy néhány nőnél a terhesség előtti veszteségélmények, míg másoknál a saját szülőkkel kapcsolatos élmények erőteljesebben befolyásolják a prenatális kötődést.

Az anya-magzat kötődés minőségét a várandósság előtt fennálló komponenseken túl a *várandósság alatt megjelenő* tényezők is determinálják. A kutatók például összefüggést tártak fel a várandósok által – az őket gondozó egészségügyi és szociális szakemberek, valamint a saját családjuk részéről – megtapasztalt *pszichoszociális támogatás* és az anya-magzat kötődés között (Cranley, 1981; Salisbury és mtsai, 2003). Továbbá a háromdimenziós, illetve a négydimenziós – a magzat mozgásait is megjelenítő – *ultrahangtechnika* azáltal facilitálja a prenatális kötődést, hogy a szülők számára lehetővé teszi a magzattal való vizuális kapcsolatot és az érzelmi közelséget (Cranley, Heindrich, 1989; Rapp, 1999). A várandósság alatt megjelenő összetevők közül döntő szerepe mégis az anya által megélt intrapszichés változásoknak van: kiváltképp a magzattal kapcsolatos fantáziák bontakozásának, a magzatmozgások megéltetésének és az anyai szerepre való ráhangolódásnak.

A fantázia bontakozása és a magzatmozgás szerepe a kötődésben

A kutatók kiemelik a magzatról szóló *fantáziák szerepét* a születendő gyermekre való felkészülésben és az érzelmi kötődés fejlődésében (Brazelton, Kramer, 1990; Raphael-Leff, 1991; Stern, 1995; Siddiqui és mtsai, 1999; Shieh, Kravitz, 2001; McKinnon Doan és mtsai, 2003). Az anya és a magzat közötti kapcsolat különleges, hisz eltérően a többi interperszonális kapcsolattól, a szereplők láthatatlanok egymás számára, és minden interakció az anyaméhben keresztül történik. Gyakorlatilag a várandós nő nem is tudja, hogy ki van belül. Részletes objektív információ hiányában csak elképzelni tudja magzatát. Stern (1995) úgy gondolja, hogy a szülők élményeiből, vágyaiból, félelmeiből, saját gyermekkori emlékeiből és a babával való konkrét kölcsönhatások élményeiből formálódik a szülők képzetvilága. A képzetek a kapcsolati élményekből alakulnak ki, és belülről formálódnak annak alapján, ami a szelffel történik, amikor másokkal együtt van: a képzetek tehát a jelentős, másokkal lezajlott interaktív tapasztalatok lenyomatai, amelyek az együttlét mintái alapján bontakoznak ki. A kapcsolati élmény lehet valódi, megélt tapasztalás, vagy lehet elképzelt, fantáziált is, de ez utóbbi mögött valahol a mélyben mindig megbújik valamilyen tapasztalat. A szülők vágyai, fantáziái, félelmei gyermeküket vagy önmagukat illetően szintén valóságos vagy képzelte kölcsönhatások lenyomatai. Brazelton és Cramer (1990) álláspontja szerint a legtöbb nő alkot fantáziákat fejlődő magzataról. Feltételezik, hogy a szülés előtti fantáziák hiánya a terhesség iránti diszfunkcionális adaptáció jelzője, amely az anya és gyermeke közötti kapcsolati problémára utal.

Stern (1995) tovább finomítja a magzatról szóló anyai képzetek megjelenésének időszakát. Az anyai képzetek gazdagodását a terhesség 4. hónapjától datálja, ugyanis erre az időre tehető a *magzatmozgások észlelése*. Arbeit (1975; idézi McKinnon Doan és mtsai, 2003) amellet érvel, hogy a magzatmozgás segíti a baba-mama kapcsolat kialakulását, hiszen gyarapítja kettejük interakcióját, és erősíti a magzat mint önálló entitás anyai szelftől való elkülönülését. Egyes tanulmányok magas pozitív korrelációt találtak a terhességi kor és a prenatális kötődés mértéke között, vagyis a magzatmozgások révén a terhesség előrehaladtával folyamatosan erősödik a prenatális kötődés mértéke (Cranley, 1981; Reading és mtsai, 1984; Müller, 1993; Salisbury és mtsai, 2003). Bizonyos megfigyelések szerint a magzatukhoz erősebben kötődő nők korábban számoltak be magzatmozgásról, mint a gyengébben kötődő nők (Heindrich, Cranley, 1989), és a magasabb kötődési értéket mutató nők gyakrabban észlelték magzatuk mozgását (Zeanah és mtsai, 1990). Így továbbra is kérdéses, hogy vajon a magzatmozgás okozza-e a prenatális kötődés növekedését, vagy azok a nők, akik erősen kötődnek magzatukhoz, sokkal éberebbek minden érzet, érzékelés iránt, és ezért könnyebben veszik észre magzatuk mozgását.

Az anyai készségek megjelenése és az anyai szerep kialakulása

A várandósság alatti anyai készségek fejlődése szintén meghatározó a pre- és poszt-natális kötődés alakulásában (McKinnon Doan, Zimmerman, 2003). A várandósság alatti készségek közé sorolják a megfelelő *életciklusváltást*, mely segíti a magzat növekedését, minimalizálja az abúzus, a rossz bánásmód és az elhanyagolás valószínűségét. A nő terhességgel együttjáró állapotváltozását normatív átmeneteknek tekintjük, hiszen az általános jellegű, valószínűleg a nők többségénél bekövetkezik. Normatív továbbá, ugyanis a változás anticipálható és csupán rövid ideig tart, vagyis időben nem húzódik el (McCubbin, Patterson, 1983). Az életciklusváltások a fejlődés kulcsfontosságú állomásai. A veszteség és a fejlődés egy-egy életciklus befutásának majd elhagyásának és a váltásnak nélkülözhetetlen eleme. Ahhoz, hogy egy új életszakaszba lépjünk, az előző szakaszból le kell válnunk, le kell zárunk, és meg kell gyászolnunk azt, valamint ezzel párhuzamosan felfedezzük, felismerjük és kiteljesítjük az új életszakasz örömeit, lehetőségeit. Az életciklusváltások fontosak a szelf fejlődésében, hisz a közeledő új, belső igényeket össze kell hangolni a külső elvárásokkal, és ez az én aktív és tudatos tevékenységét igényli (Bokor, 2004).

Az anyaság egyedülálló kulturális szerep a nő életében, mely átstrukturálja egész addigi szereprendszerét. Az új szerep azonban új kihívásokat is jelent. A várandósság idején az anyám-lánya-vagyok azonosságérzetet a lányom-anyja-vagyok érzettel gazdagodik (Stern, 1995). Az anyaság szerepe azonban az új kihívásokon túl számos konfliktus forrását is jelentheti. A kismama szerepkonfliktust él át, ha identitásának korábban fontos szerepei és az anyaság szerepe között ellentét feszül. Előfordulhat az is, hogy a kismamával kapcsolatban álló szereppartner eltérő szerepelvárásokat fogalmazznak meg (László, 1998). Nem ritka az sem, mikor a kismamát nehezen fogadja el a környezete ebben az új szerepben.

A gyermek megszületéséhez való érzelmi alkalmazkodás előfeltétele, hogy a nő beépítse a várandós nő, majd az anyai szerepet személyes identitásába és szelfézetébe. E folyamat során a várandós nő megtanulja, hogy hogyan váljék anyává, hogyan fogadja el az anyai szereppel járó felelősséget, amely különösen fontos az anya és gyermeke jólléte szempontjából. Ha az anya sikertelen a megfelelő szerepazonosulás elérésében, ez veszélyeztetheti az anya-gyerek kapcsolat minőségét, és hátráltathatja a gyerek szocioemocionális, illetve kognitív fejlődését (Stern, 1995; White és mtsai, 1999; Coleman és mtsai, 1999; Wilson és mtsai, 2000; Shieh és mtsai, 2002).

A prenatális kötődés alakulása a várandósság alatt

Leifer (1977) megfigyelte az anyák érzelmi viselkedésének fejlődését a várandósság alatt. Azt találta, hogy a várandós nők a terhesség nagyon korai időszakától kezdve kötődnek a magzatukhoz. A magzat iránti kötődés – a terhességi diagnózist követően –

a 10. gesztációs hétnél korábban kezd kialakulni, és gyorsan növekszik kb. a 16. hétig (Caccia és mtsai, 1991). Rubin (1975) a fenti szerzőkhöz képest differenciáltabb képet alkot, s a prenatális érzelmi kötődés különböző szakaszait körvonalazza. Az *első trimeszter* során kezdetben gyenge az anya kötődése magzata iránt. Sok nő kezdetben először ambivalens a terhességével kapcsolatban. Felmerül bennük a kérdés, hogy az idő és a helyzet alkalmas-e a gyermekvállaláshoz. A nőlétből a kismama szerepbe történő átmenet során a várandós nő új feladatokkal szembesül, amelyekre még nincs teljesen felkészülve. Az életciklusváltás megkívánja, hogy a várandós nő új távlatban lássa önmagát, értse meg a körülötte és benne zajló változásokat, és új szerepéhez is alkalmazkodjon. A kismama számára még nehézséget jelenthet új identitásának elfogadása, előző életstílusának meggyászolása. További problémát okozhat az is, hogy a várandós nő testi változásai kezdenek kicsúszni saját kontrollja alól.

A *második trimeszterben* már elfogadottá és megszokottá válik a várandósság állapota. A magzatmozgások és a hormonális változások fontos szerepet játszanak abban, hogy a nő sokkal kellemesebb állapotként élje meg a terhességét, és arra fókuszáljon, hogy a magzat számára jó otthont biztosítson saját méhében (Rubin, 1975; Maestripieri, 2001). Ez idő alatt a kötődés anya és magzata között gyorsan nő. A második trimeszter legmeghatározóbb élménye a magzatmozgások felfedezése, amely által a magzat saját jogán létező személlyé válik. A kismama magzatát tulajdonságokkal ruházza fel, becenevet keres számára (Siddiqui és mtsai, 1999; Shieh és mtsai, 2001). A kismamák taktilis és verbális interakciókba bonyolódnak magzatukkal, ezzel gyakorolják anyai képességeiket. A magzatmozgások megjelenésével a magzatról szóló anyai képzetek egyre inkább gazdagodnak: kezdetben a nők magzatukkal kapcsolatos érzései még absztraktak és diffúzak, azonban a magzat fejlődésével egyre konkrétabbá és személyesebbé válnak a fantáziák (Stern, 1995). Az idő előrehaladtával a kifejezett fantáziák száma egyre inkább növekszik, azok tisztábbak, specifikusabbak, részletesebbek és fokozatosan reálisabbak lesznek (Rubin, 1975; Leifer, 1977).

A *harmadik trimeszterben* az anyai figyelem áttolódik a magzatról a megszületendő babára. A korábban megfigyelt fantáziagazdagodás csupán a hetedik hónapig tart, ahonnan már a képzetek megsemmisítése a jellemző. Mindezt az indokolja, hogy az anyák ösztönösen védik a megszületendő babát a fantáziált és a valódi baba közti diszkrepanciától. Az anyák igyekeznek a lehető legkisebb poggyással elindítani gyermeküket (Stern, 1995; Raphael-Leff, 1991). Az utolsó trimeszter során a kapcsolat anya és magzata között továbbra is fennáll, de a nőben fokozódik a kimerültség, és az ambivalens érzések egyre erősebbé válnak a terhesség vége felé: a kismama élvezi a közvetlen kontaktust a babával, ugyanakkor sajnálja, hogy ennek az intim kapcsolatnak hamarosan vége. Arra vágyunk, hogy a szülés minél természetesebben menjen végbe, és fontos számukra, hogy ők ketten intim kapcsolatban maradhassanak ebben az újratalálkozási folyamatban. Mindemellett félnek a kiszolgáltatottságtól és a szüléstől, úgy érezhetik, hogy még nincsenek megfelelően felkészülve az anyaságra (Raphael-Leff, 1991).

Az anya-magzat kötődés mérése

A prenatális kötődés fogalma és koncepciója Bowlby (1969, 1973, 1980) klasszikus kötődéelméletéből származik, ugyanakkor a születés előtti és utáni kötődés eltérő fogalmi keret használatát teszi indokolttá. Noha a posztnatális kapcsolati reprezentációk jól kategorizálhatók (lásd például Ainsworth és munkatársai [1978] kötődési típusait), ezek a klasszifikációk kevésbé használhatók a prenatális reprezentációk leírására. Voltaképpen az anya-magzat kötődés nem új keletű fogalom, a jelenség empirikus kutatása mégis számos nehézséget rejt magában, hiszen a posztnatális kötődés kutatási módszerei nem alkalmasak a prenatális kötődés tanulmányozására. A „másik” – a magzat – megfigyelése és viselkedésének osztályozása nem lehetséges például az „idegen helyzet” vagy a Felnőtt Kötődési Interjú módszeréhez hasonlóan (Laxton-Kane, Slade, 2002).

Mindezek a tényezők az anya-magzat kötődés objektív mérhetővé tételét, következőképpen annak pszichometriai vizsgálatát tették szükségessé. Az első önbeszámolón alapuló mérőeszközt Cranley alkotta meg 1981-ben, Maternal-Fetal Attachment Scale (Anya-Magzat Kötődés Skála, MFAS) néven. A 24 tételből álló teszt a várandós nő fejlődő magzatával kapcsolatos viselkedését és attitűdjeit méri, ahol a válaszok ötfokú Likert-skálán adhatók meg. Az MFAS-tesztnek öt alskáláját különböztethetjük meg: a szelf differenciációja a magzattól; interakció a magzattal; a magzat felruházása érzelmekkel és tulajdonságokkal; az önfeláldozás és a szerepelfogadás. Az egyik legnépszerűbb és leggyakrabban használt kérdőívet, a Prenatal Attachment Inventoryt (Prenatális Kötődés Kérdőív, PAI) 1993-ban Müller szerkesztette meg. A teszt 21 tétele gondolatokat, érzéseket fogalmaz meg az anya és a magzata közötti kapcsolat vonatkozásában, amellyel való egyetértés négyfokú Likert-skálán jelölhető. A PAI öt faktora: fantázia, interakció, érzelem, a szelf differenciációja a magzattól, illetve az öröm megosztása másokkal (Siddiqui és mtsai, 1999). Ugyanebben az évben dolgozta ki Condon (1999) az Antenatal Attachment Inventoryt (Antenatális Kötődés Kérdőív, AAI). A teszt öt alskálát foglal magában, amelyek az alábbiak: a magzat megismerésének a vágya, a magzattal való interakció, a szeparáció vagy a veszteség elkerülése, a magzat védelme, illetve a magzat szükségleteinek a kielégítése. A lehetséges válaszok ötfokú Likert-skálán adhatók meg. Az AAI mérőeszköz újszerűsége, hogy az anya-magzat kötődés mellett Condon felismeri az apa-magzat kötődés fontosságát is, következőképpen a teszt anyai (19 tétel) és apai (16 tétel) verzióját is kidolgozták. A tesztek alapjául szolgáló mérési eljárás lineáris összefüggést tételez fel az adott dimenzióban elért pontszám és az anya-magzat kötődés ereje között.

A nemzetközi szakirodalom tanúsága szerint az anya-magzat kötődés kutatására és mérésére szinte kizárólag tesztekkel használnak. A tesztekkel kapcsolatban azonban számos kutató fogalmazott meg kritikát (Siddiqui és mtsai, 1999; Laxton-Kane, Slade, 2002; McKinnon Doan és mtsai, 2003; McKinnon Doan, Zimerman, 2003; Zimerman, 2003). A szakirodalom eredményei gyakran ellentmondásosak, az

anya-magzat kötődés és az egyéb vizsgált jelenségek – mint például a posztnatális kötődés, az életkor, a társas támogatás – közötti korrelációt bizonyos vizsgálatok alátámasztották, míg más eredmények cáfolták őket. Továbbá, noha a tesztek általában négy-öt alskálát is tartalmaznak, az anya-magzat kötődést csupán egy-egy aspektusból vizsgálják: a viselkedés, az attitűdök, illetve a kogníció oldaláról, miközben maga a jelenség *multidimenzionális* jellegű (lásd Condon, 1993; McKinnon Doan és mtsai, 2003). Harmadrészt, az anyaság egyedülálló szerep egy nő életében, amely azon túl, hogy átstrukturálja egész addigi életét, jelentős szociális és kulturális elvárásokat is implikál. A kultúra által magasra értékelt szerepről lévén szó, a kismamák számára fontos, hogy mások hogyan ítélik meg őket ebben az új szerepükben. Következésképpen erőteljesen befolyásolhatja a teszteredményeket a szociális megfelelési igény, a kultúra által megjelenített elvárásokhoz való igazodás vágya. A fent bemutatott mérőeszközök azonban nem tartalmaznak olyan alskálákat, amelyek a *kulturális és szociális elvárásokhoz való alkalmazkodás* feltárását s ezáltal a tudatos és/vagy tudattalan torzítások kiszűrését szolgálják. Végül a tesztek inkább bizonyos keresztmetszeti képet adnak, kevésbé alkalmasak a várandósság alatti intrapszichés változások és dinamika nyomon követésére.

Tanulmányunk újszerűségét voltaképpen annak módszertani sajátossága adja, ugyanis az önbeszámolón alapuló kérdőíves eljárásokkal szemben az anya-magzat kötődés vizsgálatát várandós nők naplóinak *narratív pszichológiai tartalomelemzésével* valósítottuk meg. Mindehhez a tudományos narratív pszichológia módszertanát és eszköztárát hívtuk segítségül. A narratív jellemzők tanulmányozása nem ismeretlen a felnőtt kötődés szakirodalmában, gondoljunk csak Main és munkatársai által kidolgozott Felnőtt Kötődési Interjú (Adult Attachment Interview, AAI) módszerére, amelynek értékelése az elbeszélő narratív kapcsolati történetének koherenciáján, nyelvi kifejezésmódjain, illetve annak tartalmi elemein alapul (Nagy, 2005).

A narratív pszichológiai tartalomelemzés az anya-magzat kötődés vizsgálatának szolgálatában

Minthogy a tudományos narratív pszichológia elméletét (László, 2005) és módszertanát (László és mtsai, 2000; Ehmann, 2002; László, Ehmann, 2004) illetően számos tanulmány látott napvilágot, így csak összefoglalóan említjük meg az idevonatkozó legfontosabb tételeket. A tudományos – azaz tapasztalati kutatásokra épülő – narratív pszichológia megszületését az a törekvés hívta életre, hogy éles demarkációs vonalat vonjon a narratív pszichológia korábbi, kizárólag az értelmezésre épülő változataitól. A tudományos narratív pszichológia az elbeszélést, lényegében magát a nyelvileg realizálódó – szóbeli vagy írott – szöveget *reprezentációs formának* tekinti, amelyben a megismerési és az élménysíkot egymásra vonatkoztatja (László, 2005). A narratívum mentális és nyelvi-szemiotikai tulajdonságai révén biztosítja az intrapszichés folyamatok – kiváltképp az elbeszélő érzelmeinek, szükségleteinek, tárgykapcsolatainak –

vizsgálatát. A szöveget reprezentációs formának tekintve feltételezhető, hogy a nyelvhasználat hasonlósága az intrapszichés történések hasonlóságával jár együtt. Az elbeszélés belső szerveződése által nyújt megfelelő keretet az intrapszichés folyamatok vizsgálatához, így az empirikus kutatások az elbeszéléses és a pszichikus szerveződés közötti korrespondenciák feltárására irányulnak.

A tudományos narratív pszichológia módszertani eszköze a *narratív pszichológiai tartalomelemzés* (László és mtsai, 2000; Ehmann, 2002; László, Ehmann, 2004), amely a történet lényegét alkotó tartalmi és szerkezeti jellemzőkre építve jut el a pszichológiai jelentésekhez. Pontosabban felszíni mondatelemzés útján, a nyelvi mintázatok szintjén történő azonosítás által képes felismerni a pszichológiai tartalom szempontjából releváns narratív kategóriákat. A narratív pszichológiai tartalomelemzés módszerének legfőbb hozadékát nyitottsága jelenti, amely az elemzés tárgyát képező szövegek sokféleségéből és az alkalmazhatósági területek változatosságából táplálkozik. A módszer így lehetővé teszi, hogy várandós nők naplóinak narratív pszichológiai tartalomelemzésével az anya-magzat kötődést tudományos igényességgel, ellenőrzött módon, a megbízhatóság és az érvényesség szigorú kritériumrendszerének betartásával tanulmányozzuk.

Az elbeszélte történetekben, vagyis abban a módban, ahogyan a nők a várandóssággal kapcsolatos eseményeknek értelmet és jelentést adnak, kifejezésre juttatják érzéseiket, vágyaikat, szorongásaikat, aktuális belső állapotaikat és a magzathoz fűződő viszonyukat egyaránt. A kismamák a naplókban manifeszt módon megjelenő történetek által voltaképpen élményeiket és a társas világhoz való viszonyulási módjukat jelenítik meg. A történetek segítségével a kismamákban végbemenő intrapszichés változást és a magzathoz fűződő (affektív, kognitív) viszonyt, voltaképpen az anya-magzat kötődés kibontakozását is nyomon követhetjük. A történetek így a várandós nők viselkedéses alkalmazkodására és az aktuális élethelyzetükkel való megküzdés módjaira is rávilágítanak.

A tagadás és a szelfreferencia pszichológiai jelentése

Kutatásunkban a narratív pszichológiai tartalomelemzés módszertani repertoárját leszűkítve a kismamák által írt naplókat a Lin-Tag szó feletti szintű tartalomelemző program (László, Ehmann, 2003, 2004; Kis és mtsai, 2003; László és mtsai, 2004; László, 2005) tagadás és szelfreferencia moduljával elemeztük. Az anya-magzat kötődés szempontjából a kismamanaplók esetén az önhivatkozás számításba vétele különösen fontos, hiszen az elbeszélés az én élményeiről szól, az viszont nem szükségszerű, hogy a kismama saját élményeinek felidézésekor kizárólag szubjektív tapasztalatairól adjon számot, figyelmen kívül hagyva a magzatával való kapcsolatból származó közös élményeiket.

Az élettörténeti elbeszélésekben gyakran jelennek meg tagadó formák. A tagadás pszichológiai jelentésére vonatkozó elméletek köre rendkívül széles. Freud (1925/1997)

a tagadást az elfojtás értelmi helyettesítőjének tekinti. Szondi sorsanalízisének elmélete (1956) szerint a tagadás az ént felépítő négy elemi énfunkció egyike, amelynek célja a saját ösztönszükségeinkkel szembeni állásfoglalás. A tagadás biztosítja a szocializációt, az egészséges ember környezetéhez és morális standardokhoz való alkalmazkodását bizonyos ösztöntörekvések elfojtása, gátlása és elidegenítése révén. A tagadás magyar szempontból különösen hangsúlyos szerepére Kézdi (1995) hívja fel a figyelmet az öngyilkosság diszkurzív elmélete kapcsán: a lélektani krízissel összefüggésbe hozható cselekvési területeket a teljes magyar kultúrában az ún. *negatív kód* uralja, amelynek egyik fontos, ugyanakkor többnyire nem tudatos módon alkalmazott tartalmi eleme a tagadás nyelvi markere. Így az öngyilkosságok megelőzésében és a krízisintervencióban fellépő nehézségek a krízis észlelésének akadályoztatásából származnak: a magyar kultúrában a negatív kód „háttérzaja” elfedi a lélektani krízisben – a határon (Erdős, 2006) – levő személyek kommunikációjában felszaporodó tagadásos formákat. A tagadás és a határhelyzet (liminaritás) kapcsolatát Bagdy (1986) fejlődéslélektani megközelítése is megerősíti, mely szerint az első szavunk, mellyel valódi kommunikatív szándékot fejezünk ki, éppen a „nem”: általa kezdjük megteremtteni a „beszélt” szelfünk határait.

A Lin-Tag szelfreferencia modulja az énként való létezés szempontjából pszichológiai relevanciájú szókatégoriák tagjainak előfordulási gyakoriságát jelzi, így minden olyan kifejezés esetén találatot jelez, amelyben az egyes szám első személy szerepel, legyen szó e. sz. 1. személyű igékről, névmásokról vagy birtokos személyjellel ellátott főnevekről. A tagadás nyelvi markere az explicit vagy nyílt (pl. nem, ne, nincs, sincs) és implicit vagy rejtett (pl. -tlan, -tlen fosztóképző) alakokat egyaránt magában foglalja. A szelfreferencia és a tagadás algoritmusának találati aránya és pontossága messze meghaladja a 90%-ot, így alkalmazásukkal nagy kiterjedésű szövegtörzsek megbízható elemzését hajthatjuk végre. Az egészséges és patológiás csoportokkal végzett validitásvizsgálatok tanúsága szerint az élettörténeti narratíva magas tagadása és önhivatkozása a szorongás pszichológiai korrelátumával áll kapcsolatban. A szelfreferenciát és tagadást szélsőségesen megnövekedett formában használó vizsgálati személyeket a reális és/vagy szimbolikus tárgyvesztés alapján szerveződő *neurotikus depresszió* intrapszichés dinamikája jellemzi (Hargitai és mtsai, 2005; Hargitai, 2007).

A vizsgálat

A kutatás célja

Leíró-feltáró jellegű kutatásunk célja, hogy az anya-magzat kötődés jellegzetességeit az önbeszámolón alapuló kérdőíves eljárásokkal szemben egy új módszer, várandós nők naplójának *narratív pszichológiai tartalomelemzésével*, a Lin-Tag tagadás és szelfreferencia moduljával valósítsuk meg. Hangsúlyozzuk, hogy a vizsgálat nem a prenatális kötődési típusok meghatározására irányul, hanem a várandósság alatt a kismamában

zajló intrapszichés változások nyomon követése a cél. Pontosabban, az anya-magzat kötődés jellemzőit és időbeli fejlődését (a bontakozó kapcsolat dinamikáját) a mamák által írt naplók tagadás- és szelfreferencia-értékeinek tükrében vizsgáljuk. Hipotézisünk szerint a magzatmozgások megjelenése olyan fordulópontot jelent az anya-magzat kötődésben, amely a kismamák által írt naplók tagadás- és szelfreferencia-értékének csökkenésében is tetten érhető, hiszen az „én” helyett egyre inkább a magzattal való kapcsolat kerül a várandós nő figyelmének fókuszába.

A vizsgálati minta jellemzői

A várandósság korai szakaszában levő, magzatmozgást még nem észlelő kismamák vizsgálatba való bevonása önkéntes és hozzáférhetőségi alapon, védőnők közreműködésével történt.² A védőnőkkel való egyeztetés nyomán 41 fő jelezte részvételi szándékát, a megbeszélte találkozóra azonban csak 31 fő jött el. Az ő részvételükkel indult meg a longitudinális vizsgálat. A kilenc hónap alatt a résztvevők közel 40%-a lemorzsolódott, így végül 19 fő adatainak a feldolgozására kerülhetett sor. Átlagéletkoruk 29,3 év (SD = 4,1, min = 22, max = 36). A kutatásba való belépéskor a résztvevők átlagosan a várandósság 12,8. hetében jártak (SD = 4,41, min = 4, max = 25). A résztvevők 63%-a első gyermekét várta, a babák 90%-a tervezett volt. A kismamák 84%-a házasságban, míg a többiek élettársi kapcsolatban éltek. A vizsgálati mintát olyan várandós nők alkották, akiknek anamnézisében korábbi magzati veszteség (spontán vetélés, abortusz, újszülött halálozás) nem szerepelt.

Az iskolai végzettségüket tekintve a kismamák közel 60%-a felsőfokú végzettségű volt, 20-20% pedig érettségizett és szakmunkás.

A vizsgálat menete

Egy személyes találkozó keretében mutattuk be a vizsgálat célját, menetét. Arra kértük a vizsgálati személyeket, hogy napló formájában írják le, miként élik meg a terhességüket, aktuálisan milyen érzések, vágyak, gondolatok foglalkoztatják őket, milyennek képzelik el fejlődő magzatukat. A naplóírás időtartamára vagy terjedelmére vonatkozóan nem fogalmaztunk meg elvárásokat. A kilenc hónap elteltével, a szülést követően 19 kismama küldte meg a naplóját. Elvégeztük a naplóba írt szövegek elektronikus, Word dokumentum formátumú – szó szerinti – átírását, ezáltal téve lehetővé a tartalomelemzést. A naplókat a szövegek átírása után visszaküldtük a résztvevőknek.

A naplók szövegeit írásuk időpontjának megfelelően három nagyobb egységre bontottuk: az első periódus a magzatmozgás észleléséig megírt naplórészleteket tar-

² Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a kismamáknak és védőnőiknek.

talmazza; a második a magzatmozgások megjelenésétől a 32. terhességi hétig megszületett bejegyzéseket foglalja magában; míg a harmadik egység a 33. héttől a szülésig terjedő időszak írásait ölelte fel. Három kismama a kutatásba lépéskor már észlelt magzatmozgást, így nekik az első periódusból nincs naplórészletük. További két kismama az utolsó időszakban – ismeretlen okból, de nem koraszülés miatt - nem írt naplót, következésképpen esetükben a harmadik naplórészlet hiányzik.

1. táblázat. A naplóírás időpontjának átlaga és intervalluma az egyes szakaszokban

	A naplóírás I. szakasza (N = 16)		A naplóírás II. szakasza (N = 19)		A naplóírás III. szakasza (N = 17)	
	M	SD	M	SD	M	SD
A naplóírás időpontjának átlaga (hetekben kifejezve)	14,6	3,1	25,1	1,9	35,2	1,2
A naplóírás időintervalluma (hetekben kifejezve)	6,7	4,7	11,9	4,1	5,5	2,3

Amint azt az 1. táblázat adatai jelzik, a naplórészletek átlagosan a várandósság 15., 25. és 35. hetében íródtak. Az első periódus néhány hetes időbeli kitolódását leszámítva a naplóírás szakaszai voltaképpen a terhesség három trimeszterével azonosíthatók. A naplóírással töltött időintervallum az első periódusban közel 7, a másodikban 12, és a harmadikban 5 és fél hetet ölelt fel.

A vizsgálati módszer

A naplók tartalomelemzését Lin-Tag tagadás- és szelfreferencia-moduljával végeztük el. A tartalomelemzéshez felhasznált szövegek összesített szószáma közel 55 000. A tagadást és a szelfreferenciát jelző nyelvi markerek előfordulásának relatív gyakorisági értékével számoltunk, ezáltal iktattuk ki a naplórészletek hosszának befolyásoló hatását. A kapott relatív gyakorisági adatok statisztikai feldolgozását az SPSS statisztikai programmal végeztük el. A 2. táblázat a tagadás és a szelfreferencia relatív gyakorisági értékeit mutatja a naplóírás három szakaszának tükrében.

2. táblázat. A szelfreferencia és a tagadás relatív gyakorisági értékei a várandósság három szakaszában

	A naplóírás I. szakasza		A naplóírás II. szakasza		A naplóírás III. szakasza	
	M	SD	M	SD	M	SD
A szelfreferencia relatív gyakorisága	0,125	0,027	0,105	0,017	0,103	0,026
A tagadás relatív gyakorisága	0,034	0,014	0,029	0,010	0,032	0,015

Eredmények

Amint azt a 2. táblázat adatai jelzik, a tagadás relatív gyakorisági értéke az első szövegrészben 3,4%, a másodikban 2,9% és a harmadikban 3,2%. A szelfreferencia és a tagadás alakulását a három periódusban a szövegek relatív gyakorisági értékeinek összehasonlításával vizsgáltuk, melyhez az egy szempontos, összetartozó mintás varianciaanalízis módszerét használtuk. A statisztikai próba szerint a tagadás relatív gyakoriság-értékei nem változtak szignifikánsan a három szövegegységben ($F(2,26)=2,26$, $p>0,05$). Az első és a második szövegrészlet páronkénti összehasonlítása azonban tendenciaszerű különbséget jelzett, amelyet a továbbiakban t-próbával teszteltünk. Az összetartozó mintás páros t-próba alapján³ a tagadás relatív gyakorisága a második szövegegységben szignifikánsan csökkent az első szövegrészlethez képest ($t(15)=2,722$, $p<0,05$), míg a második és harmadik szövegegység relatív gyakorisági átlagai nem különböztek egymástól ($t(13)=1,262$, $p>0,05$).

A szelfreferencia gyakorisági értékei az alábbiak szerint alakultak: az első szövegegységben 12,5%, a másodikban 10,5% és a harmadikban 10,3%. A varianciaanalízis alapján a naplók három szövegrészlete a szelfreferencia tekintetében különbözik egymástól ($F(2,26)=5,784$, $p<0,01$). A statisztikailag kimutatható különbséget a Bonferoni-féle páros összehasonlítás szerint az idézi elő, hogy a második szövegegység szelfreferencia-értéke csökken az első szövegrészlethez képest, ugyanakkor a második és a harmadik szövegrészlet szelfreferencia-értéke nem különbözik egymástól. Megállapítható, hogy mind a tagadás, mind a szelfreferencia értéke csökken a naplóírás második – a magzatmozgás megjelenésétől datálódó – szakaszában az első periódushoz képest, miközben a gyakorisági átlagok a várandósság harmadik trimeszterében már nem változnak a második szakaszhoz képest.

Az eredmények értelmezése

Az első periódus magas tagadásértéke az új identitás elfogadásának nehézségét és a határon levés problémáját jelzi, valamint az elvárásokhoz való alkalmazkodás nehezített volta a szorongás emelkedett mértékében manifesztálódik. A kismamák szorongását tovább növeli az a tény, mely szerint a magzati veszteség veszélye az első trimeszterben a legnagyobb. A tagadás relatív gyakoriságainak – magzatmozgásokkal egybeeső – csökkenése a szorongás mérséklődését jelzi az első és a második periódus között. Az anyák számára a magzatmozgás nemcsak annak a fizikai megtapasztalását jelenti, hogy gyermeket várnak, hanem egyben a magzat egészségességének is a jelzője. A magzatmozgás az egyetlen mód, mellyel a baba kifejezésre juttathatja, hogy jól van. Így a magzat mozgása által a baba egészségességéről szóló információ jelentősen oldja a kismamák szorongását a második trimeszterben. Ezt igazolja az alábbi napló-

³ A t-próba alkalmazásával a minta elemszáma is növekedett, 14 főről 16-ra.

részlet is: „Azt hiszem, a múlt szerdai ’buborékolás’ azért volt, hogy megnyugodjak! Így jelzett nekem, hogy anyu, jól vagyok, szeretlek titeket, és egészségesen fogok megszületni!” Következésképpen a várandósság alatti szorongás *állapot* jellegű. Empirikus kutatások bizonyítják a terhesség specifikus félelem state jellegét: negatív korrelációt találtak az anya-magzat kötődés és az állapotfélelem között, ugyanakkor nincsen összefüggés a kötődés és a vonásfélelem között (Gaffney, 1986).

A szelfreferenciát illető statisztikai összefüggés a történet szintjére lefordítva azt jelenti, hogy a kismamákat a naplórészlet kezdeti szakaszában az önmagukban való elmerülés, a szelffókusz jellemzi. A második trimeszterben a magzatmozgások megjelenésével a figyelmi fókusz áttolódik az „én”-ről a kapcsolatra. Mindez arra utal, hogy az „én”-nel szemben a *kapcsolat* és a *kötődés* élménye válik hangsúlyossá. Az eredmény voltaképpen egybeesik a várandósság pszichológiájának szakirodalmi adataival, mely a magzatmozgás kitüntetett szerepét hangsúlyozza a kötődésben: az anya-magzat kötődés a magzatmozgások megjelenése után jelentősen erősödik (Reading, 1984; Cranley, Heidrich, 1989; Zeanah, 1990). A kapcsolat erősödését és a szelffókusz csökkenését az alábbi naplórészlet is alátámasztja: „Úgy érzem, sokkal szorosabb lett a kapcsolatunk, amióta így jelzel nekem. Olyan emberibb, megfoghatóbb lett az egész. Mostantól nemcsak egy kicsi lény, egy kis emberpalánta vagy számomra, hanem a Gyermekem.”

Az eredmények a korábbi kutatásaink tükrében

További érdekes összefüggést találunk, ha a kapott gyakorisági értékek átlagát összevetjük korábbi vizsgálati eredményeinkkel (Hargitai és mtsai, 2005). Előző kutatásunkban pszichiátriai múlttal nem rendelkező, egészséges személyek – életkor és nemi hovatartozás szerinti – rétegzett mintáját vizsgálva (N=75) a résztvevőktől öt eltérő témájú, kritikus élettörténeti esemény elbeszélését kértük: egy teljesítménytörténetet, egy veszteségtörténetet, egy félelemmel vagy szorongással telít és egy általuk kiválasztott „jelentős másikkal” kapcsolatos jó, illetve rossz tárgykapcsolati történetet. A tagadás relatív gyakorisági értékeit a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat. A tagadás relatív gyakorisági értéke a különböző történetekben

Történet jellege	Tagadás relatív gyakorisága	
	M	SD
Veszteségtörténet	0,037	0,029
Félelemtörténet	0,039	0,024
Rossz kapcsolati történet	0,043	0,022
Jó kapcsolati történet	0,023	0,017
Teljesítménytörténet	0,028	0,011

A tagadás relatív gyakorisági értéke alapján az első trimeszter élménymintázata leginkább a félelem- és a veszteségtörténetekre hasonlít, míg a második trimeszter a teljesítménytörténetekkel mutat rokonságot. A félelemtörténetekre vonatkozó analógia arra utalhat, hogy a várandósság első szakaszában a kismamák komoly szorongást élnek át: jó-e az időpont a gyermekvállalásra, milyen hatása lesz mindennek a partnerkapcsolatra, ugyanakkor ezeken a dilemmákon túlmenően egzisztenciális kérdések is felmerülhetnek. Mi több, a várandós nők szorongása a magzati veszteség valószínűsége miatt az első trimeszterben a legnagyobb. A naplórészletek első egységének veszteségtörténetekkel való hasonlósága jól értelmezhető az életciklusváltások tükrében. A veszteségélmény nélkülözhetetlen eleme egy adott életciklus elhagyásának. Ahhoz, hogy a kismamaszerepbe szel által egy új életszakaszba lépjen a várandós nő, előző életszakaszát le kell zárni, le kell róla válni, és el kell gyászolnia.

A tagadás relatív gyakorisága alapján a második trimeszterből származó naplórészletek kiváltképp a teljesítménytörténetekre emlékeztetnek, vagyis a kismamák ekkor élnek át élményszinten legintenzívebben a büszkeség és az öröm érzését azáltal, hogy gyermeket várnak. Továbbá a várandósság ezen szakaszában a legenergiusabbak, s ekkor tapasztalják meg leggyakrabban a saját testük feletti kontroll érzését. Végül az életciklusváltással kapcsolatos megközelítés alapján a kismama a várandósság középső szakaszában kezdi felfedezni és kiteljesíteni az új életszakasz adta örömeit és lehetőségeit.

A soron következő, 4. táblázat a szelfreferencia relatív gyakorisági értékeit mutatja a történet jellegének függvényében.

4. táblázat. A szelfreferencia relatív gyakorisági értéke a különböző történetekben

Történet jellege	Szelfreferencia relatív gyakorisága	
	M	SD
Veszteségtörténet	0,100	0,035
Félelemtörténet	0,117	0,035
Rossz kapcsolati történet	0,089	0,059
Jó kapcsolati történet	0,078	0,043
Teljesítménytörténet	0,119	0,041

Az eredmények tükrében elgondolkodtató, hogy a naplórészletek szelfreferencia- és tagadásértéke egyetlen trimeszterben sem mutatta a „jelentős másikkal” kapcsolatos jó, illetve rossz tárgykapcsolati történetekre jellemző gyakorisági értékeket. Mindez arra utal, hogy minőségileg különbözik egymástól a felnőtt kötődés és az anya-magzat kötődés. Egy jelentős, számunkra fontos valóságos (anya testén kívül, tőle független létező) személlyel összefüggésbe hozható kapcsolati történet – legyen az pozitív vagy negatív – olyan élményfeldolgozásban ölt testet, amelyben megjelenik az érzések, a vágyak, a gondolatok megoszthatósága, illetve ezek hiányának megélé-

se. Ebben az esetben a hangsúly a kölcsönösségen és a viszonyosságon van. Ezzel szemben az anya-magzat kötődés tárgya – noha fizikai értelemben létező és a magzatmozgások által megtapasztalható entitás – láthatatlan az anya számára. Mivel kevés a rendelkezésre álló objektív információ a babáról, az anya elképzelem s fantáziájában teremti meg gyermekét, akihez kötődik, valamint az anya és a magzat közötti kapcsolat és interakció is közvetett, az anyai test közvetítő közegén keresztül bontakozik ki.

Nyitott kérdések

Vajon mivel magyarázható az, hogy a második és a harmadik trimesztert összehasonlítva a gyakorisági értékek nem változnak, sem a tagadás, sem a szelfreferencia vonatkozásában? Ennek egyik lehetséges magyarázata módszertani jellegű: a naplórészletek átlagosan a várandósság 15., 25. és 35. hetében íródtak *1. táblázat*. Más szavakkal, a naplórészlet írópontjának átlaga az első két szakaszban az adott gesztációs periódus végéhez köthető, szemben a naplóbejegyzések harmadik egységével, amelyek leginkább a harmadik trimeszter közepén születtek. A másik lényeges különbség a naplórészlet írás időintervallumában rejlik. Az első periódusban közel 7, a másodikban 12, viszont a harmadikban kevesebb mint fele ennyi időt, csupán 5,5 hetet tett ki a naplórészlet. Mindez azt jelentheti, hogy a 35. hét környékén a gesztáció előrehaladta ellenére a kismamák élményvilága még a második trimeszterbeli élménymintázathoz áll közelebb. Még nem jelentek meg azok az intrapszichés változások, amelyeket a közeledő szülés és az újabb életciklusváltás mobilizál. Következésképpen a naplórészlettel kapcsolatos időbeli paraméterek standardizálása mindenképpen indokolt lett volna, különösképpen annak tükrében, hogy a várandósság alatt a kismamában zajló intrapszichés változás dinamikájának nyomon követését tűztük ki vizsgálati célul.

Kutatási eredményeink egyértelműen megerősítik azt a hipotézist, mely szerint a magzatmozgás kitüntetett szerepet játszik az anya-magzat kötődés fokozódásában. Feltételezésünk szerint az anya-magzat kötődés erősödése leginkább a szorongás csökkenése által manifesztálódik a naplórészletekben. Vizsgálati eredményeink alapján viszont sem igazolni, sem cáfolni nem tudtuk azt a tételt, mely szerint a magzat iránti kötődés a 10. gesztációs hétnél korábban alakul ki (Caccia és mtsai, 1991), és hogy a prenatális kötődés szintje folyamatosan emelkedik a terhesség kezdetétől a végéig (Cranley, 1981; Müller, 1993). A fenti állítások a kismamák naplójának narratív pszichológiai tartalomelemzésével történő vizsgálata ugyanis nehézségbe ütközik.

Korábban részletesen kifejtettük, hogy a tudományos narratív pszichológia képviselői az elbeszélést, lényegében magát a nyelvileg realizálódó – szóbeli vagy írott – szöveget, következképpen a várandós nők naplóbejegyzéseit is reprezentációnak tekintik. Az adott reprezentáció létrejöttét azonban több viselkedéses alrendszer irányítja. Ezek a rendszerek szorosan kapcsolódhatnak egymáshoz, ugyanakkor bizonyos motivációs rendszerek konfliktusba is kerülhetnek egymással. A várandósság

pszichológiájával kapcsolatos szakirodalom alapján a terhesség alatti intrapszichés változásokban és így a reprezentációk kialakulásában leginkább a kismama *életciklus-váltásának* és az *anya-magzat kötődés erősödésének* van meghatározó szerepe. Ennek tükrében plauzibilisnek tűnik az a feltételezés, mely szerint a várandósság kezdeti időszakában az életciklusváltás által irányított viselkedési rendszer (például az elkerülő rendszer) előtérbe kerül, és ezáltal gátolja a kötődési alrendszer elemeinek megjelenését. Mindez a szöveg szintjén a szelfreferencia és a tagadás emelkedett értékében érhető tetten. Ezzel szemben a második trimeszterben a kismamának nem kell életciklust váltaniuk, ugyanakkor a fokozódó magzatmozgások a várandós nők szorongásának csökkenése által a kötődési alrendszer erősödését eredményezik. Így a naplórészletekben a szelfreferencia és a tagadás relatív gyakorisági értéke egyaránt csökkent. A harmadik trimeszter vonatkozásában azonban a korábban részletesen tárgyalt módszertani hiányosság miatt csak feltevésekkel élhetünk. Az egyik lehetséges megközelítés szerint a harmadik trimeszterben lezajló életciklusváltás hatása kevésbé drámai, így az már nem képes felülírni az egyre erősödő kötődési viselkedést. A másik magyarázat szerint az újabb életciklusváltás és a közelgő szülés ismét félelmeket mobilizál,⁴ amely az egyre erősödő kötődési viselkedésre mintegy rámintázódik.

Összegzés

A tanulmány tengelyében a várandósság alatti intrapszichés változások és az anya-magzat kötődés empirikus vizsgálata állt. A várandósság pszichológiájának és az anya-magzat kötődés releváns elméleti bemutatását követően ismertettük a konstrukció mérésére kidolgozott kérdőíves eszközöket. Kutatásunkban az anya-magzat kötődés jellegzetességeit és a várandósság folyamán a kismamában zajló intrapszichés változásokat az önbeszámolón alapuló kérdőíves eljárásokkal szemben egy új módszerrel, várandós nők naplóinak narratív pszichológiai tartalomelemzésével valósítottuk meg. Amellett érveltünk, hogy kismamák naplóinak – a Lin-Tag tagadás- és szelfreferencia-moduljával végrehajtott – narratív pszichológiai tartalomelemzésével a várandósság alatti intrapszichés változásokat és az anya-magzat kötődés bontakozását nyomon követhetjük.

A 19 fős vizsgálati minta ellenére mintánk homogénnek tekinthető, hiszen azt olyan várandós nők alkották, akik párkapcsolatban éltek, többségében tervezték gyermeküket, anamnézisükben nem szerepelt korábbi magzati veszteség, valamint koraszülés és komplikációk nélkül, egészséges gyermekeknek adtak életet. Empirikus eredményeink egyértelműen igazolták azt a hipotézist, mely szerint a magzatmozgás kitüntetett szerepet játszik az anya-magzat kötődés fokozódásában. Az anya-magzat kötődés erősödése leginkább a szorongás csökkenése által manifesztál-

⁴ Ezt igazolhatja az a tény is, hogy két kismama ebben az utolsó periódusban hagyta abba a naplózást.

lódik a naplórészletekben. A kapott eredmények arra motiválnak bennünket, hogy hipotéziseinket várandós kismamák megfelelő elemszámú, reprezentatív mintáján teszteljük, s a kapott összefüggéseket – például a várandós nők saját kötődési stílusának függvényében, önbeszámolón alapuló kérdőíves eljárásokkal és további narratív változók bevonásával – tovább finomítsuk.

A kézirat elfogadva: 2007. március

Irodalom

- AINSWORTH, M. D. S., BLEHAR, M. C., WATERS, E., WALL, T. (1978): *Patterns of attachment*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- ARMSTRONG, D., HUTTI, M. (1998): Pregnancy after perinatal loss: The relationship between anxiety and prenatal attachment. *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing*, 27, 183–189.
- BAGDY E. (1986): *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BERRYMAN, J. C., WINDRIDGE, K. C. (1996): Pregnancy after 35 and attachment to the fetus. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 14, 133–143.
- BOKOR L. (2004): A ciklusok élete és az életciklusok viszontagságai a szelffejlődés tükrében. In: PETŐ K. (szerk.): *Életciklusok*. Budapest, Animula Kiadó, 49–56.
- BOWLBY, J. (1969): *Attachment and loss*. Vol. 1. *Attachment*. New York, Basic Books.
- BOWLBY, J. (1973): *Attachment and loss*. Vol. 2. *Separation*. New York, Basic Books.
- BOWLBY, J. (1980): *Attachment and loss*. Vol. 3. *Loss*. New York, Basic Books.
- BRAZELTON, T. B., CRAMER, B. G. (1990). *The earliest relationship: Parents, infants and the drama of early attachment*. Massachusetts, Addison-Wesley.
- CACCIA, N., JOHNSON, J. M., ROBINSON, G. E., BARNA, T. (1991): Impact of prenatal testing on maternal-fetal bonding: Chorionic villus sampling versus amniocentesis. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 165, 1122–1125.
- COLEMAN, P., NELSON, E. S., SUNDRE, D. L. (1999): The relationship between prenatal expectations and postnatal attitudes among first-time mothers. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 17, 27–39.
- CONDON, J. T. (1993): The assessment of antenatal emotional attachment: Development of a questionnaire instrument. *British Journal of Medical Psychology*, 66, 167–183.
- CRANLEY, M. S. (1981): Development of a tool for the measurement of maternal attachment during pregnancy. *Nursing Research*, 30, 281–284.
- EHMANN Bea (2002): *A szöveg mélyén*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- ERDŐS M. (2006): *A nyelvben élő kapcsolat*. Budapest, Typotex Kiadó.
- FONAGY P., STEELE, M., STEELE, H. (1991): Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organisation of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development*, 62, 891–905.
- FREUD, S. (1925/1997): A tagadás. In: ERŐS Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönorsók. Metapszichológiai írások*. Budapest, Filum Kiadó.
- HARGITAI Rita (2007): *Sors és történet. Szondi Lipót sorsanalízise a narratív pszichológia tükrében*. Doktori értekezés. Pécs, PTE BTK.

- HARGITAI R., NASZÓDI M., KIS B., NAGY L., BÓNA A., LÁSZLÓ J. (2005): A depresszív dinamika nyelvi jegyei az énelbeszélésekben. *Pszichológia*, 25, 181–199.
- HEIDRICH, S. M., CRANLEY, M. S. (1989): Effect of fetal movement, ultrasound scans and amniocentesis on maternal-fetal attachment. *Nursing Research*, 38, 81–84.
- KÉZDI B. (1995): *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó.
- KIS B., NASZÓDI M., PRÓSZÉKY G. (2003): *Komplex (magyar) szintaktikai elemző rendszer mint beágyazott rendszer*. I. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged. Absztraktkötet. Szeged, SZTE Informatikai Tanszékcsoport.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B., PÉLEY B., PÓLYA T. (2000): A narratív pszichológiai tartalomelemzés: elméleti alapvetés és első eredmények. *Pszichológia*, 4, 367–390.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B. (2003): LAS-Vertikum: Egy szó feletti tartalomelemző szoftver. In ALEXIN Z., CSENDES D. (szerk.): *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged, 2003. December 10–11*. Absztraktkötet, Szeged, SZTE Informatikai Tanszékcsoport, 288–291.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B. (2004): A narratív pszichológiai tartalomelemzés új eljárása: a LAS Verticum. In ERŐS Ferenc (szerk.): *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LÁSZLÓ J., EHMANN B., HARGITAI R., PÉLEY B., POHÁRNOK M., PÓLYA T., TÚRI Z., KIS B., NASZÓDI M., PRÓSZÉKY G. (2004): Morfológiai-lexikai szint feletti pszichológiai tartalomelemző programok fejlesztése. NKFP kutatási beszámoló. Kézirat. Oktatási Minisztérium.
- LÁSZLÓ J. (1998): *Szerep, forgatókönyv, narratívum*. Budapest, Scientia Humana.
- LÁSZLÓ J. (2005): *A történetek tudománya*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- LAXTON-KANE, M., SLADE, P. (2002): The role of prenatal attachment in a woman's experience of pregnancy and implications for the process of care. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 20, 253–266.
- LEIFER, M. (1977): Psychological changes accompanying pregnancy and motherhood. *Genetic Psychology*, 95, 55–96
- LINDGREN, K. (2001): Relationships among maternal-fetal attachment, prenatal depression, and health practices in pregnancy. *Research in Nursing and Health*, 24, 203–217.
- MAESTRIPIERI, D. (2001): Biological bases of maternal attachment. *American Psychological Society*, 10, 79–83.
- MÜLLER, M. E. (1993): Development of the Prenatal Attachment Inventory. *Western Journal of Nursing Research*, 15, 199–215.
- MÜLLER, M. E. (1996): Prenatal and postnatal attachment: a modest correlation. *Journal of Obstetric, Gynecologic, and Neonatal Nursing*, 25, 161–166.
- MCCUBBIN, H. I., PATTERSON, J. M. (1983): Family Transition: Adaptation to Stress. In: MCCUBBIN, H. I., FIGHLEY, C. R. (eds.): *Stress and The Family*. New York, Brunner/Mazel.
- MCKINNON DOAN, H., COX, N. L., ZIMMERMAN, A. (2003): The Maternal-Fetal Attachment Scale: Some methodological ponderings. *Journal of Prenatal and Perinatal Psychology and Health*, 18, 167–188.
- MCKINNON DOAN, H., ZIMMERMAN, A. (2003): Conceptualizing prenatal attachment: Toward a multidimensional view. *Journal of Prenatal and Perinatal Psychology and Health*, 18, 109–129.

- MIKULINCER, M., FLORIAN, V. (1999): Maternal-fetal bonding, coping strategies and mental health during pregnancy. The contribution of attachment style. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 18, 255–267.
- NAGY L. (2005): *A temperamentum és a karakter összefüggései a felnőtt kötődéssel*. Doktori értekezés. Pécs, PTE BTK.
- RAPHAEL-LEFF, J. (1991): *Psychological processes of childbearing*. London, Chapman and Hall.
- RAPP, R. (1999): *Testing women, testing the fetus: The social impact of amniocentesis in America*. New York, Routledge.
- READING, A. E., COX, D. N., SLEDMERE, C. M., CAMPBELL, S. (1984): Psychological changes over the course of pregnancy: A study of attitudes toward the fetus/neonate. *Health Psychology*, 3, 211–221.
- RUBIN, R. (1975): Maternal tasks in pregnancy. *Maternal-Child Nursing Journal*, 4, 143–153.
- SALISBURY, A., LAW, K., LAGRASSE, L., LESTER, B. (2003): Maternal-fetal attachment. *Journal of American Medical Association*, 289, 1701–1702.
- SHIEH, C., KRAVITZ, M. (2002): Maternal-fetal attachment in pregnant women who use illicit drugs. *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing*, 31, 156–164.
- SHIEH, C., KRAVITZ, M., WANG, H. (2001): What do we know about maternal-fetal attachment? *Kaohsiung Journal of Medical Sciences*, 17, 448–454.
- SIDDIQUI, A., HÄGGLÖF, B. (2000): Does maternal prenatal attachment predict postnatal mother-infant interaction? *Early Human Development*, 59, 13–25.
- SIDDIQUI, A., HÄGGLÖF, B., EISEMANN, M. (1999): An exploration of prenatal attachment in Swedish expectant women. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 17, 369–380.
- SIDDIQUI, A.– HÄGGLÖF, B., EISEMANN, M. (2000): Own memories of upbringing as a determinant of prenatal attachment in expectant women. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 18, 67–74.
- STERN, D. (1995): *Az anyaság állapota*. Budapest, Animula Kiadó.
- SZONDIL. (1956): *Ich-Analyse. Die Grundlage zur Vereinigung der Tiefenpsychologie. Triebpathologie*. Band II. Bern, Hans Huber.
- TURRIFF-JONASSON, S. I. (2004): *Use of prenatal testing, emotional attachment to the fetus and fetal health locus of control*. Master of Arts Degree in the Department of Psychology University of Saskatchewan, Saskatoon.
- WHITE, M. A., WILSON, M. E., ELANDER, G., PERSSON, B. (1999): The Swedish family: Transition to parenthood. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 13, 171–176.
- WILSON, M. E., WHITE, M. A., COBB, B., CURRY, R., GREENE, D., POPOVICH, D. (2000): Family dynamics, parental-fetal attachment and infant temperament. *Journal of Advanced Nursing*, 31, 204–210.
- ZEANAH, C. H., CARR, S., WOLK, S. (1990): Fetal movements and the imagined baby of pregnancy: are they related? *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 8, 23–26.
- ZIMERMAN, A. (2003): Prenatal attachment, empathy and cognitive adaptation to pregnancy subsequent to having a child with Down Syndrome. *Journal on Developmental Disabilities*, 10, 141–148.

Narrative psychological research of maternal-fetal attachment

The first part of the study deals with the theoretical perspectives of maternal-fetal attachment. Factors influencing prenatal attachment are also listed here followed by the presentation of various questionnaire techniques of measuring maternal-fetal attachment.

The novelty of the present descriptive revealing research described in the second part of the study is due to the new methods of measuring the characteristic features of maternal-fetal attachment. In contrast to the self-administered instruments we conducted a narrative psychological content analysis of diaries written by pregnant women, applying the modules of denial and self-reference of the Lin-Tag automatic content analyzing computer program. Our aim was to follow all intrapsychic changes a woman goes through during her pregnancy and to examine the characteristic features of maternal-fetal attachment and their development in time on the basis of the diaries written by our subjects.

The participants (N=31) of our longitudinal study were women in their early period of pregnancy who had not experienced fetal movement yet. We asked our subjects to write diaries regarding their feelings, desires or thoughts they had during pregnancy. The texts of the diaries were divided into three parts, each corresponding to a trimester of pregnancy. The statistical analysis has indicated that the denial and self-reference scores were lower in the second part as compared to the first part. Our findings have revealed that fetal movement plays a crucial role in maternal-fetal attachment, since it is the period when expectant women reported on less anxiety in the diaries.

KONKOLY THEGE BARNA

Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet, Budapest

FRANKL LOGOTERÁPIA ÉS EGZISZTENCIAANALÍZISE AZ EGÉSZSÉGPSZICHOLOGIA KONTEXTUSÁBAN

A jelen tanulmány célja bevezető elemzését adni Viktor Frankl logoterá- pia és egzisztenciaanalízisének, különös tekintettel központi fogalmára, az élet megélt értelmességére és annak egy rokon fogalommal, az Antonovsky által bevezetett koherenciaérzék-konstruktummal való összevetésére. Munkánk továbbá ízelítőt kíván nyújtani az értelmesség megélt szintjét empirikus vizsgálat tárgyává tévő egészséglélektani kutatásokba is mind a prevenció, mind az intervenciók, mind a rehabilitáció területén; reményeink szerint láthatóvá téve ezzel a konstruktum relevanciáját és további kutatásra méltó voltát. Az empirikus vizsgálatok elemzésekor kiemelt hangsúlyt fektetünk ezek fokozott (nép)egészségügyi jelentősége miatt az addiktív – elsősorban az alkohol- és egyéb szerfüggő – magatartásokkal kapcsolatos kutatások ismertetésére.

Kulcsszavak: logoterápia és egzisztenciaanalízis, élet értelme(ssége), koherenciaérzék, egészségpszichológia, empirikus kutatás.

Bevezető

A jelen munka elméleti háttérét képező problémafelvetés nem új keletű. Az élet értelmes, megélni érdemes voltára vonatkozó kérdést például már a „Prédikátor”, a Kr. e. III. századi bibliai szerző is felveti; s végső javaslata is hasonló, mint a kérdést korunkban értelmező Viktor Frankl (1905–1997), aki pszichoterápiás és antropológiai koncepcióinak súlypontját az élet értelmes voltára helyezte. Frankl és a Prédikátor válasza az emberi lét ezen alapkérdésére az agnoszticizmus és a gyakorlati életvezetésre koncentráló életbölcesség keveréke: az élet és a lét globális értelme az ember számára racionálisan nem, legfeljebb intuitívan és csak lassan-lassan megragadható (ha egyáltalán); a mindennapok, az apró döntések szintjén azonban az élet értelmes, vagyis megélésre érdemes volta megtapasztalható.

A fenti néhány gondolat meglehetősen filozofikusnak és az empirikus tudományoktól távolinak tűnhet. Mi köze mindennek a modern (egészség)pszichológiához? Nos, ha végiggondoljuk, hogy a pszichológia ezen viszonylag új ága saját kompetenciakörébe sorol a pszichológián belül mindent, ami az egészség–betegség, egészségvédelem és az egészségpolitika kérdésköréhez kapcsolódik (Kulcsár, 2002), akkor észrevehetővé válnak a közös pontok. Frankl „logoterápia és egzisztenciaanalízise” és az általa ihletett empirikus kutatás összefüggést tárt fel az élet értelmeként való megélése és az egészséglélektan megannyi kulcsfontosságú tényezője – így például az addiktív viselkedés és a belőle való felépülés lehetőségei, a neuropszichológiai rehabilitáció sikeressége, a pszichológiai jóllét vagy éppen az immunrendszer hatékony működése – között is.

Jelen munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy a logoterápia és egzisztenciaanalízis központi konstruktumának – az élet értelmeként való megélésének – egészségpszichológiai jelentőségét legalábbis megsejthetővé tegyük.

A logoterápia és egzisztenciaanalízis és alapfogalmai

A logoterápia és egzisztenciaanalízis kidolgozója¹ a bécsi neurológus, pszichiáter és filozófus Viktor Emil Frankl. Az alapító a múlt század húszas éveinek végén kezdte el megfogalmazni koncepciójának alapjait, mely nem kis részben a pszichoanalitikus és individuálpaszichológiai elképzelések bírálatára épült. Frankl több évet töltött náci koncentrációs táborokban, és ezen élményei nemcsak személyiségére, hanem teóriájára is döntő hatást gyakoroltak: ekkor vált szilárd meggyőződésévé, hogy az ember számára szó szerint életkérdés lehet, hogy érzi-e létezése célját, értelmét. Frankl azt figyelte meg, hogy akik a koncentrációs táborban feladták az életért folytatott küzdelmet, napokon belül meghaltak. Később, kórházi munkájához visszatérve pedig azt tapasztalta, hogy ezek az emberek betegségek szenvedő alanyaivá válnak (Frankl, 1988).

E megfigyelések erősítették meg benne motivációs elképzeléseit, melyek szerint az ember elsődlegesen és legalapvetőbben nem az öröme, élvezetre vagy a hatalomra (noha ezekre is), nem is a homeosztázisra, a halál és a szenvedés kerülésére vagy külső megerősítőkre törekszik, hanem arra, hogy életét értelmesnek *érezze* (Frankl, 1996). Frankl nem azt állítja, hogy az előbbieknél az ember motivációs rendszerében nincs jelentőségük, csak azt, hogy ezek csak másodlagosak, vagy éppen az értelmes

¹ A tárgyalt pszichológiai irányzat megnevezésére e helyütt is használt terjedelmes kifejezés (logoterápia és egzisztenciaanalízis / Logotherapie und Existenzanalyse / logotherapy and existential analysis) Frankl elméletének hivatalos neve. A hosszú és összetett forma kialakulásának tudománytörténeti oka van: az elnevezés a binswangeri lételemzéstől, a „Daseinsanalyse”-től – mely első pillantásra igen hasonló a frankli egzisztenciaelemzéshez – való világos elkülönülést hivatott szolgálni. Német nyelvterületen a teljes, eredeti forma megtartásának és a rövidség szempontjának egyidejű figyelembevételével gyakran az LTEA rövidítést használják Frankl iskolájának megjelölésére.

életvezetés járulékos következményei. Frankl szerint például az öröm, az élvezet nem közvetlenül kitűzendő cél, hanem következményként, melléktermékként fogandó el (Frankl, 1985).

A logoterápia központi fogalma az értelem, értelmesség nemcsak a magyar, hanem az angol nyelvben (meaning) is sok félreértésre adhat – és adott is – alkalmat. Frankl e fogalmát a görög filozófia és a keresztény bölcsélet nagy hagyományú logoszfogalmából eredezteti; mégpedig a *λογος* számos jelentése közül Frankl a 'dolog értelme, célja' tartalmat helyezi előtérbe. A kifejezés frankli értelmének tehát nincs köze közvetlenül sem a szó 'beszéd' jelentéséhez, sem a jelentőséghez, sem az emberi megismerőképesség eszközhöz, a rációhoz. Az angolszász területeken további zavarokat okoz a meaning 'jelentés'-ként való értelmezhetősége, és Frankl nemegyszer kényszerült is nyelvi magyarázkodásba e félreértés tisztázása végett. Magyarul e kifejezés gazdagága csak elég sután és körülményesen adható vissza, ezért előrebocsátjuk, hogy munkánkban az értelem (értelmesség) értelmességérzés vagy -érzet (értelemmel való betöltöttségen) mindig a német „sinnvoll” („Sinnerfüllung”) „Sinn im Leben” jelentését fogjuk érteni,² vagyis egy olyan minőséget, amely egy dolgot létezésre, egy cselekedetet megvalósításra, egy élményt pedig átélésre érdemessé tesz.

Az értelmességet sokszor konkrét célok, feladatok kitűzéseként és az arra való törekvésként értelmezik, és a rövid és hosszú távú célok felállításának lélektani jelentőségét a mai kognitív pszichológia is tárgyalja (pl. Demetrovics, Nagy, 2001). S mindez része is a frankli értelemkoncepciónak, de az mégis tágabb ennél: abba beleértendőek olyan viselkedéses elemek is, melyek nem a hétköznapi értelemben vett aktív cselekvést, hanem befogadóképességet, a már adott jó vagy éppen az elkerülhetetlen rossz dolgokhoz való speciális viszonyulást jelentenek. Leath (1999) a különbséget úgy világítja meg, hogy aki életét értelmesként éli meg, az biztosan tudna mondani egy olyan kezdetű mondatot, hogy „Nagyra értékelem a...”; nem feltétlenül lenne kész viszont egy „Az a célom, hogy...”-jellegű mondat befejezésére.

További félreértésekre ad(ott) okot az „élet értelme(ssége)” szókapcsolat, mely sokakban olyan hittételszerű, reflektált, verbalizálható, racionális-kváziracionális állásfoglalást idéz, mint amilyen például Tamási Ároné, miszerint azért vagyunk a világon, hogy valahol otthonra leljünk benne. A Tamásiéhoz hasonló, explicit, általános értelemmegfogalmazásokat Frankl világosan elkülöníti az eddig tárgyalt értelmességtől, és a „felettes értelem” (Übersinn) terminus keretében tárgyalja. Frankl (1988) szerint a felettes értelem – amennyiben egyáltalán létezik – az ember számára *racionálisan* éppoly megragadhatatlan, mint ahogy a kísérleti állat számára is megragadhatatlan a szenvedéseinek globális keretet adó tudomány célja. De az embertől

² Az angol nyelvű szakirodalomban e fogalomkörhöz tartozó kifejezés a „meaning fulfillment”, a „meaning in life” vagy „life meaning”, a „perceived meaning in life”, a „personal meaning” stb. A „meaning of life” terminust világnézeti és filozófiai konnotációi miatt mind Frankl, mind koncepciójának követői általában szándékosan mellőzik.

nem azt kell várunk, hogy sztoikus nyugalommal viselje léte globális értelmetlenségét, hanem azt, hogy ennek csak racionális úton való elérhetetlenségét fogadja el (Frankl, 1996). A végső (felettes) értelem lassan, apró kockánként a személy- és helyzetspecifikus konkrét értelmekből összeállhat; lassan-lassan felderenghet belőle egy az intuíciónak számára megragadható öszkép (Frankl, 1984).

Frankl az értelemmel való betöltöttség, értelembeteljesítésen nem feltétlenül reflektált-tematizált állapotot ért. Inkább készséget, mely az embert alkalmassá teszi egyrészt arra, hogy életében olyan tetteket hajtson végre, melyeket függetlenül annak jelenbeli és következményeinek jövőbeli hedonikus tónusától megvalósításra valóban érdemesnek érez (vö. Yalom é. n.); másrészt arra, hogy az általa nem módosítható adottságokat is valamiképp megélésre érdemesként tudja átélni. Különösen jelentős párhuzam ez utóbbihoz az újabban kutatni kezdett poszttraumás növekedés jelenségköre (Tedeschi, Calhoun, 2004). Az értelmes életvezetés lassan-lassan valóban eredményez egy általános, étellel kapcsolatos értelmességérzést, de ennek a mindennapok apró választásai képezik a háttérét, nem pedig egy globális, elméleti, metafizikai meggyőződés.³ Az értelmesség intuitív, „prelogikus” (ma inkább prekognitívnek mondánánk), premorális „érzékszerve” Frankl (1959) szerint a lelkiismeret. E lelkiismeret-fogalom nem a kényszeresen merev, kondicionált, szuperego-jellegű entitásra utal, melyet a szülőktől „kapunk”, hanem az emberben a külvilág *értékei* felől érkező impulzusokra hangolt finom műszerre, mely helyzetről helyzetre, *rugalmasan, helyzet- és személyspecifikusan* észleli az értelemmegvalósítási lehetőségeket (Längle, 1988). A bűntudat ezért – noha Frankl inkább a lelkiismeret előzetes, választást segítő, nem pedig utólagos minősítő működését tartja lényegesnek (Längle, 1988) – nem okvetlenül patológia „in se”, melytől okvetlenül meg kellene szabadulni (vö. Garrison, 2001). Frankl (1994) a kutatások alapján – és azon meggyőződésére alapozva, miszerint a lelkiismeret működése a priori jellegű – állítja, hogy az értelemmel való betöltöttség elérhető bárki számára; függetlenül a pszichológia által vizsgált, az életminőségre megannyiszor erőteljes hatást kifejtő számos olyan változótól, mint a nem, az életkor, az intelligenciahányados, az iskolázottság vagy épp a vallási hovatartozás.

Frankl (1988) szerint az emberi életben mindig vannak értelemlehetőségek, melyek a legmostohább körülmények között is megélhetőek. E szélsőséges körülmények között vagy az élet olyan határhelyzeteiben, mint a halál vagy a gyógyíthatatlan betegségek, leginkább a beállítódási értékek (lásd alább) teszik lehetővé, hogy az ember értelmesség iránti igénye ne frusztrálódjon szükségképpen. Frankl kritizálja azt a mentálhigiénés alapállást, miszerint az embernek mindig boldognak kell lennie, mivel ez az *elkerülhetetlen* szenvedések nehézségét tovább fokozza azzal, hogy az emberrel azt érezteti: nem normális, hogy szenved (Frankl, 1988). A logoterápiának ezért expliciten vallott célja, hogy az embert ne csak az öröme, munkára vagy a kölcsönösen ki-

³ Noha kézenfekvőnek és empirikus adatokkal is alátámasztottnak tűnik, hogy ezek a – például a vallások közvetítette – felettesértelem-koncepciók segíthetik létrejönni az értelmesség érzésének kialakulásához szükséges tetteket és attitűdöket (lásd pl. Fletcher, 2004).

elégítő interperszonális kapcsolatokra, hanem a megfelelő hozzáállással viselt szenvedésre is képessé tegye (Längle 2004).

Az értelemmel való betöltöttség a logoterápia szerint *mindig személy- és helyzet-specifikus értékek* megvalósításának nyomán jön létre, melyek lehetnek (Frankl, 1984):

1. *alkotó értékek*, melyek valamilyen alkotás, valaminek az aktív létrehozása, véghezvitele révén valósulnak meg (pl. hivatás, művészi alkotás létrehozása stb.);

2. *élményértékek*, melyek esetén az ember inkább befogadó, mint alkotó; ilyen például a műalkotások, más esztétikai értékek élvezete vagy éppen a természet csodálata;

3. *beállítódási értékek*, melyek a megmásíthatatlan adottságokhoz való hozzáállásban nyilvánulnak meg, mint amilyen például a betegség, szenvedés, halál méltósággal viselése.

A három nagy érték kategória megvalósításában az a közös, hogy valami olyat hoznak az életbe, melynek hatására az ember meglévő nehézségeitől függetlenül – megélésük idején vagy előtte, bennük reménykedve – úgy érzi: megéri élni. Fontosnak látjuk ismét hangsúlyozni, hogy ez az „érdemes” nem mindig azonos a kellemessel, az örömtelivel; ez valami olyan jellegű pozitív ítéletet jelent, mellyel az akadémikus pszichológia mind ez idáig viszonylag keveset foglalkozott, s leginkább a vallások „belső béke”, önazonosság- és egységtapasztalatához érezzük közelinek (vö. Längle, 1988). A fenti három általános érték kategória tartalmával kapcsolatban pedig megemlíthetjük O’Connor és Chamberlain (1996) elemzését, mely szerint az emberek életük következő konkrét elemeit jelölték meg legfontosabb értelemforrásként: emberi kapcsolatok, személyes fejlődés, kreativitás, vallásos, spirituális és szociális tevékenységek, eszmék követése és a természettel való kapcsolat.

Frankl és Antonovsky: értelmesség és koherenciaérzék

Írásunk elméleti részének befejezéseként szót kell még ejtenünk az egészségpszichológia egy fontos irányzatáról, a szalutogenikus megközelítésről, illetve ennek kapcsán egy, a Frankléval rokon konstruktum elemzéséről. A szalutogenikus megközelítés nem a patogén, hanem a protektív, a testi-lelki egészség megmaradását, sőt fejlesztését lehetővé tevő tényezők felkutatását állítja vizsgálódásai középpontjába (Antonovsky, 1996). Ezen paradigma vezéralakja, Aaron Antonovsky az általa leírt koherenciaérzék (sense of coherence) fogalmát alapvetően annak magyarázatára alkotta meg, hogy miért viselik egyes emberek jobban a stresszt, a nehéz körülményeket, mint mások (Antonovsky, 1987), s ez sok szempontból hasonlóan tűnik Frankl évtizedekkel korábban megfogalmazott gondolataihoz. Valójában azonban az érintkezési pontokon túl számos tartalmi különbséget is találhatunk a két kutató fogalmai között.

Antonovsky koherenciaérzék-fogalma (Geyer, 1997) egy mindent átható, tartós, mégis dinamikus bizonyosságérzés azzal kapcsolatban, hogy a külső és belső világból érkező, kihívást jelentő ingerek megjósolhatók és megmagyarázhatók (comprehen-

sibility = megérthetőség); hogy az ezen ingerek által támasztott követelményekhez rendelkezésre állnak a megfelelő erőforrások (manageability = kezelhetőség); végül hogy a felmerülő kihívások megérik a beljük fektetni szükséges energiáfordítást (meaningfulness = jelentésteliség).

A koherenciaérzék tehát három tényezőtől áll össze, s az értelmesség ezek közül csak az egyik; ebből a szempontból tehát Antonovsky konstruktuma a szélesebb spektrumú. A koherenciaérzék eszerint bizonyos globális viszonyulás (Pallant, Lae, 2002), nem pedig a személy- és helyzet-specifikus értékmegvalósítás következménye, ilyenként pedig közelebb áll Frankl „felettes értelem” (Übersinn), mint az elméletének középpontjában álló értelem (Sinn) fogalmához. Az Antonovsky elméletében szereplő értelmesség lényege, hogy az egyén mennyire látja úgy, hogy megéri a stresszkeltő eseménnyel való küzdelemben energiát fektetnie (Auhagen, 2000). Ebből a nézőpontból Frankl értelemfogalma a tágabb: a logoterápiában az értelmesség kérdése nemcsak a stresszhelyzetekkel való megküzdés során merül fel; gondoljunk csak például a műalkotások élvezetére mint értelmességforrásra! Továbbá Antonovsky szerint a koherenciaérzék kora serdülőkortól nagyjából stabil marad, és 30 éves kor után már egyáltalán nem – terápia hatására sem – változik (Geyer, 1997), míg Frankl elméletének lényegéhez tartozik a szabadság és felelősség, melyből az értelemmel való betöltöttség állandó változ(tat)ásának lehetősége és terápiás befolyásolhatósága is következik (Frankl, 1983). Geyer (1997) szerint továbbá a koherenciaérzék elsősorban a környezet észlelésének jellegzetességeit ragadja meg, melynek az aktív, mások által is megfigyelhető cselekvésre nemigen van hatása, inkább a külső történések belső megélését befolyásolja. Ez a Frankl által tárgyalt értelemmegvalósítással kapcsolatban csak a beállítódási és legfeljebb az élményértékek megvalósítására áll, az alkotó értékekre bizonyosan nem, melyek lényege, hogy nemcsak a magunk, hanem a magunkon kívül eső világ számára is értékes dolgokat hozunk létre (Damon és mtsai, 2003).

A kétféle értelemmegközelítés empirikus összevetését megnehezíti, hogy a koherenciaérzékkel kapcsolatos kutatások ritkán elemzik eredményeiket a konstruktum három alkotójára lebontva, azt inkább egységes változóként kezelik, amivel kapcsolatban viszont már jogosan várható el, hogy más összefüggéseket mutat, mint a Frankl-féle konstruktum. A kérdést összefoglalva azt mondhatjuk, hogy noha Frankl értelemmel való betöltöttség és Antonovsky koherenciaérzék-fogalma közt találunk átfedéseket, a két konstruktum nem feleltethető meg maradéktalanul egymásnak.

Az élet értelmességének kérdése az empirikus egészséglélektani kutatásokban

Az alábbiakban a logoterápia és egzisztenciaanalízis egészségpszichológia számára releváns néhány felvetését, valamint az azokkal kapcsolatos empirikus kutatások főbb területeit tekintjük át; előrebocsátva, hogy itt kimerítő tárgyalásról nem, csak ízelítő adásáról lehet szó.

Jelentős számú kutatást végeztek eddig az értelemmel való betöltöttség és az általános pszichológiai jóllét kapcsolatának feltárására, melyek együttjárására már számos empirikus bizonyíték áll rendelkezésünkre (pl. Shek, 1992; Moomal, 1999; Reker, Fry, 2003; Steger és mtsai, 2005). Yalom (é. n.) az értelemmel való betöltöttség életminőségre gyakorolt kedvező hatását döntően abban látja, hogy az minden körülmények között képes bizonyos kontrollérzetet (vissza)szolgáltatni a személynek, aminek például a krónikus betegek életében kitüntetett jelentősége lehet. Schulenberg (2004) vizsgálatai szerint az értelemmel való betöltöttség az észlelt stresszel erős negatív kapcsolatban áll, ami az értelmesség átélésének stressz-barrier funkciójára is utalhat. Wurst és Maslo (1996) vizsgálatában közepesen erős együttjárást talált az értelmes életvezetésre való képesség és az általános lelki egészségesség általuk használt mutatója között. Zika és Chamberlain (1992) kutatásában az értelmesség és a pszichológiai jóllét mind negatív (pl. depresszivitás, szorongás), mind pozitív (pl. étellel való elégedettség) mutatóinak megbízható – természetesen ellenkező előjelű – együttjárását találta.

A viszonylag új területnek számító pszichoneuroimmunológia eredményei közt is találunk érdekességeket. Lukas (1986) szerint az erős egzisztenciális frusztrációt (az élet értelmetlenségének érzését) átélőknek rosszabbak az immunfunkcióik az életüket értelmesnek megélőkénél; noha meg kell jegyeznünk, hogy természetesen nem zárható ki a szerző által feltételezettel ellentétes irányú okság sem, vagyis hogy a rosszabb egészségi állapotúak érzik értelmetlenebbnek életüket. Bower és munkatársai (1998) longitudinális vizsgálatai szerint a veszteségélményeikben értelmet találó AIDS-betegek immunmutatói még az egészségmagatartás és a kezdeti egészségi állapot kontrollálása mellett is az értelmet nem találóknál lassabban romlott, ami mortalitásukra is érezhetően kihatott. Kemeny és Gruenewald (2003) munkája szerint – a fentiekkel összhangban – az értelmes célokról való lemondás érdemben rontja az immunrendszer mutatóit, ami a gyász immunrendszerre gyakorolt kedvezőtlen hatásának is egyik mediátora lehet.

Az immunrendszer működése az élettartammal is összefüggésben áll, és az ez utóbbival foglalkozó munkák között is találunk a logoterápia szempontjából relevánsat. Fenntartva, hogy a vonáselméleti megközelítés lelkiismeretesség-fogalma nem azonos maradéktalanul Frankléval, s így nem *feltétlenül* áll kapcsolatban az élet értelmességének megélt szintjével, azért gondolatébresztőnek mégis érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy egy Friedman és munkatársai (1993) által végzett, longitudinális elemzés szerint egyedül a lelkiismeretesség befolyásolta előnyösen az élettartamot a Big Five faktorai közül. Bogg és Brent (2004) metaanalízise szerint a lelkiismeretesség és az élettartam között az egészségmagatartás a közvetítő láncszem, mely már bizonyítottan közvetlen kapcsolatban áll az értelmesség konstrukciójával. Így például Wells és munkatársai (2002) pozitív kapcsolatot találtak nőknél az értelemmel való betöltöttség és az emlővel kapcsolatos egészségvédő magatartás (önvizsgálat, valamint rendszeres orvosi ellenőrzés) között. Schulenberg (2003) szerint az értelmesség megélt szintje további számos egészségvonatkozású tényező mediátora, illetve moderátora lehet, melyek kutatása a jövőben mindenképpen indokolt.

Skrabski és munkatársai (2005) magyar populáción végzett vizsgálata szerint az értelmesség igen magas szignifikanciaszint mellett negatívan korrelál a idő előtti elhalálózással, és pozitívan a problémafókuszú megküzdési módokkal, valamint a WHO jóllét-konstrukciójával.

Firus (1992) abban látja a logoterápia és egzisztenciaanalízis fontosságát a gyakorlati egészségügy szempontjából, hogy az orvosok és az ápolószemélyzet képzésébe bevonva komplex emberképével hozzájárulhatna ahhoz, hogy csökkenjen a mechanisztikus szemlélet az ellátásban, melynek számos negatív hatását az egészségpszichológiában jól ismerjük. Ez a holisztikusabb szemlélet segítené továbbá azt is, hogy a személyzet a beteg felelősségére jobban építő terápiás kapcsolatot alakítson ki, hitelesebben tudja ösztönözni a beteg saját életviteléért vállalt aktív felelősségvállalását. A logoterápia részekre nem bontható emberről alkotott képe komoly jelentőségű a pszichoterápia gyakorlatában is, amennyiben a logoterápia azon kevés humanisztikus *jelleget* irányzatok egyike, melyek tudatosan törekuszenek a biológiai és pszichológiai terápiák egymás kompetenciáit tiszteletben tartó, aktív együttműködésére (Lukas, 2002; Längle, 1991).

Kulcsár (2002) elemzésében arra mutat rá, hogy a beteg számára releváns és értelmes célok kitűzése és megvalósítása mind a szomatiform zavarok, mind az organikus betegségek szubjektív és objektív mutatóinak érdemi javulását idézi elő megannyiszor; továbbá hogy – a Frankl által az értelmesség eléréséhez nélkülözhetetlennek tartott – önmagunkat meghaladás vagy öntranszcendencia az esetlegesen megbillent biológiai szabályozás helyreállítását is segítheti (Kulcsár, 1993).

Bizonyos szempontból Erikson fejlődéelméletének az integritás vagy kétségbeesés problematikáját hordozó utolsó szakasza sem más végső soron, mint az élet értelmességének megtapasztalása vagy fel nem ismerése a közeledő halál perspektívájából (Kulcsár, 2002). Ezért a halál közeledtével az értelmesség iránti vágy, illetve az egzisztenciális kérdések iránti nyitottság mind a halálra készülőkben, mind sok esetben a hozzátartozókban egyre fokozódik (Fletcher, 2004), így a logoterápia a terminális betegségben szenvedők és a gyászolók segítése során is jól alkalmazható. Az ember minden körülmények közt fennmaradó (noha korlátok közötti) szabadságának és felelősségének tudata segíti a kontrollézés visszaszerzését, és csökkenti a haláltól való félelmet (Yalom é. n.), illetve érdemben hozzájárulhat az életminőség fenntartásához, javításához. A szeretteiket elvesztett hozzátartozóknak pedig különösen a logoterápia és egzisztenciaanalízis beállítódási értékekre koncentráció megközelítése lehet segítségükre (Wurm, 1992).

A logoterápia a rehabilitáció területén is fontos szempontokkal tud szolgálni. Lukas (1990) tapasztalatai szerint azon alkoholbetegek tudják többnyire végleg leküzdeni betegségüket, akiknek gyógyulásukkal valami önmagukon túlmutató céljuk van, akiknek valamiért, valakiért *kell* megszabadulniuk az alkoholfüggőségtől. A logoterápia sikeresnek bizonyult más szerfüggők rehabilitációjában is: Frankl (1983) egy e tárgyban folytatott program utánkövetése kapcsán mindössze 5,5%-os visszaesési rátáról számol be, mely még az igen csekély, 36 fős elemszámot figyelembe véve is figyelemre méltó eredmény.

Breitbart és munkatársai (2004) vizsgálatai szerint is a súlyos, krónikus betegségben szenvedők az egzisztenciális kérdésekkel való foglalkozás fokozott igényéről számoltak be, mellyel kapcsolatban a (csoportos) logoterápiás intervenció kifejezetten adekvátnak bizonyult. Ugyanezen tanulmány szerint a beavatkozás következtében javuló átélt értelmesség javítja e betegek esetében nemcsak a pszichológiai jóllétet, hanem a tünetek és a fájdalmak tolerálását is. Thompson és munkatársai (2003) 1391 gerincvelősérült vizsgálata kapcsán az értelemmel való betöltöttség mediáló szerepét találták a szorongás, ellenségesség, szociabilitás és az egészségi állapotra vonatkozó belsőkontroll-hit, valamint a sikeres alkalmazkodóképesség kapcsolata között; vagyis a jó alkalmazkodás eddig feltárt meghatározói mögött legalább részben az értelmesség áll. Az elszennvedett funkciókárosodás mértéke azonban nem állt kapcsolatban az értelmesség megélt szintjével, tehát a jelenség nem tulajdonítható a kevésbé súlyos sérüléseknek sem. Kemeny és Gruenewald (2003) munkája szerint a poszttraumás növekedés szintén feltételezi a trauma értelmének megtalálását, vagyis a Frankl által beállítódási értéként leírtak érdemben hozzájárulhatnak a traumákkal való sikeres megküzdéshez.

Az addikciók és az egzisztenciális frusztráció kapcsolatának elemzése a logoterápia és egzisztenciaanalízis által ihletett kutatások kiemelkedő fontosságú területe. Orcutt (1984) közepesen erős kapcsolatot mutatott ki nem klinikai mintát képező férfiak alkoholfogyasztási gyakorisága és az unalom, illetve az értelmetlenség érzése között. Ezt azért is tartjuk jelentős eredménynek, mert ebben az esetben kivédhető az e témában folytatott tanulmányok többségével szemben felvethető kritika; tudniillik hogy a klinikai mintán (alkohol- és egyéb kábítószerfüggők) végzett keresztmetszeti elemzéseknél nem dönthető el, hogy az értelmetlenség érzése az addiktív viselkedésnek, életformának oka-e vagy pedig következménye. Peschel (1988) vizsgálatában azt találta, hogy az alkoholbetegek 2/3-a az értelemmel való betöltöttség igen alacsony szintjén áll. Rainer (1997) vizsgálatai szerint az alkoholista nők 61,5%-a, a férfiak 51,5%-a – a Frankl által az egzisztenciális frusztráció egyik fő tünetének tartott – belső ürességérzést adta meg kóros szeszital-fogyasztása elsődleges okának. Marsh és munkatársai (2003) az élet megélt értelmessége és az alkoholdependencia közepesen erős, fordított együttjárását találták mind a 137 kezelés alatt álló, mind a 357 nem kezelt vizsgálati személyből álló mintájukon.

Padelford (1974) szignifikáns, de gyenge erősségű, negatív kapcsolatot fedezett fel az élet értelmessége és a drogfogyasztás intenzitása között. Egy Frankl (1983) által idézett egyesült államokbeli vizsgálatban azt találták, hogy az egzisztenciális frusztráció lineárisan járt együtt a drogérinthettség indexen (drug involvement index) elért pontszámokkal. Gruner (1984) egy drogproblémákkal küzdők számára kidolgozott, értelemorientált rehabilitációs program multikulturális vizsgálatát végezte el. Az egyéves program során az eltelt idővel egyenes arányban és jelentősen nőtt a résztvevők által átélt értelmesség szintje. Nicholson és munkatársai (1994) is ki tudtak mutatni az értelemmel való betöltöttség- és az egzisztenciális frusztrációbeli, nem jelentős, de szignifikáns különbséget a droghasználat miatt járóbeteg-ellátásban részesülők és az illesztett kontrollcsoport között. Kinnier és munkatársai (1994a) kimutatták

továbbá azt is, hogy az értelmetlenségérzés mediátorszerepet játszik, mind a depresszió és a szerhasználat, mind a depresszió és az öngyilkossági készletések intenzitása között. Noblejas De La Flor (1997) spanyol mintán végzett vizsgálatában nemcsak azt igazolta, hogy a drogfüggők egzisztenciális frusztrációja erősebb a nem drogfüggőkénél, hanem azt is, hogy a felépülés sikerességét befolyásolja az értelmességérzés fejlődése, illetve hogy az a logoterápiás rehabilitációs program során folyamatosan javult. Rahman (2001) a fentiekhez hasonlóan a kontrollcsoportnál alacsonyabb értelmességértékeket kapott indiai drogfüggők esetében. Saját vizsgálatunkban (Konkoly Thege, 2005) szintén azt kaptuk, hogy hazai normál populációba tartozó vizsgálati személyeink közül alacsonyabb volt azoknak a megélt értelmességszintje, akik a felmérést megelőző évben fogyasztottak az alkoholon és a nikotinon kívüli bármilyen pszichoaktív szert, mint azoké, akik nem éltek ezekkel.

Kinnier és munkatársai (1994b) az értelmességnek és a drogfogyasztásnak közepes erősségű, negatív korrelációját találták 15 éves átlagéletkorú, normál mintájukon, míg pszichiátriai osztályon kezelt társaiknál a kapcsolat csak igen gyenge volt. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Kinnierék a drogfogyasztás mérésére egy olyan kérdőívet használtak, amelyben a kávé és a cigaretta ugyanolyan súllyal esik latba, mint az alkohol vagy az illegális pszichoaktív szerek. Hutzell és Finck (1994) 14–18 éves fiatalokat vizsgálva azt találta, hogy az alkohol- és drogproblémák miatt segítő csoportba járók alacsonyabb pontszámot értek el az értelmességérzést mérő kérdőívükön, mint a kontrollcsoport tagjai.

Az értelmességkonstruktm által ihletett kutatások a függő viselkedések kapcsán eddig szinte kizárólag az alkohorra és az általában drogterminus által tárgyaltakra koncentráltak, s nem sokat foglalkoztak a hatalmas népegészségügyi problémát jelentő nikotinfogyasztással; pedig az, hogy a logoterápia sikeresen alkalmazható a cigarettázásról való leszokás segítésében is (Marks, 2000), azt sejteti, hogy az értelmesség kérdése e viselkedés hátterében is szerepet játszhat. Eddig két hazai vizsgálat próbálta ezen terület hiányosságait pótolni. Kopp és Skrabski (1992) vizsgálati szerint egyetemista nőknél a dohányzás összefüggött az életcélok meglétével vagy hiányával, az egyetemista férfiaknál viszont az összefüggés nem bizonyult statisztikailag megbízhatónak. Saját vizsgálatunk (Konkoly Thege, 2005) szintén abba az irányba mutat, hogy az értelmesség problematikája összefüggésben van a dohányzással: vagyis az értelmetlenség érzését megéltők közül többen dohányoznak, mint azok közül, akik értelmesnek érzik életüket.

Kitekintés

A fentiekből látható, hogy a logoterápia elméleti kerete és operacionalizált változói már számos, az empirikus tudományeszménynek is megfelelő kutatást inspirált, noha az irányzatot és központi fogalmát, az élet értelmességét sokszor illetve az a kritika, hogy túl filozofikus és a modern tudományosság számára ezért irreleváns.

Meglátásunk szerint a területen folytatott elemzések minősége ugrásszerűen nőne, ha mind több longitudinális vizsgálat születne, melyeknek kiemelt fontossága lenne például a már említett addikció-egzisztenciális frusztráció jelenségpár esetében az ok-okozati viszonyok tisztázása kapcsán. Szintén érdemi fejlődést jelentene a számos használt pszichológiai mérőeszköz diszkriminációs validitásának kielégítő igazolása, mely sajnos az eddig általunk megismert mérési eljárások legtöbbször hiányzik. Úgy véljük azonban, hogy már a kapcsolódó kutatások egyre növekvő volumene és jelenlegi színvonala is megbízhatóan mutatja, hogy a konstruktum releváns és az egészséglélektan számára további kutatásra érdemes.

A kézirat elfogadva: 2007. március

Irodalom

- ANTONOVSKY, A. (1987): *Unraveling the Mystery of Health. How People Manage Stress and Stay Well*. San Francisco, Jossey-Bass.
- ANTONOVSKY, A. (1996): The Salutogenic Model as a Theory to Guide Health Promotion. *Health Promotion International*, 11 (1), 11–18.
- AUHAGEN, A. E. (2000): On the Psychology of Meaning of Life. *Swiss Journal of Psychology*, 59 (1), 34–48.
- BOGG, T., BRENT, B. W. (2004): Conscientiousness and Health-Related Behaviors: A Meta-Analysis of the Leading Behavioral Contributors to Mortality. *Psychological Bulletin*, 130 (6), 887–926.
- BOWER, J. E., KEMENY, M. E., TAYLOR, S. E., FAHEY, J. L. (1998): Cognitive Processing, Discovery of Meaning, CD4 Decline, and AIDS-Related Mortality Among Bereaved Hiv-Seropositive Men. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66 (6), 979–986.
- BREITBART, W., GIBSON, CH., POPPITO, S. R., BERG, A. (2004): Psychotherapeutic Interventions at the End of Life: A Focus on Meaning and Spirituality. *Canadian Journal of Psychiatry*, 49 (6), 366–372.
- DAMON, W., MENON, J., KENDALL, C. B. (2003): The Development of Purpose during Adolescence. *Applied Developmental Science*, 7 (3), 119–128.
- DEBATS, D. L., DROST, J., HANSEN, P. (1995): Experiences of Meaning in Life: A Combined Qualitative and Quantitative Approach. *British Journal of Psychology*, 86 (Pt 3), 359–375.
- DEMETROVICS Zs., NAGY Gy. (2001): Személyes törekvések és egészség. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56 (4), 513–538.
- FIRUS, CH. (1992): *Der Sinnbegriff der Logotherapie und Existenzanalyse und seine Bedeutung für die Medizin*. Pfaffenweiler, Centaurus Verlagsgesellschaft.
- FLETCHER, S. K. (2004): Religion and Life Meaning: Differentiating Between Religious Beliefs and Religious Community in Constructing Life Meaning. *Journal of Aging Studies*, 18 (2), 171–185.
- FRANKL, V. E. (1959): Grundriß der Existenzanalyse und Logotherapie. In: FRANKL, V. E. (2002): *Logotherapie und Existenzanalyse. Texte aus sechs Jahrzehnten*. Weinheim–Basel, Beltz Verlag.
- FRANKL, V. E. (1983): *Theorie und Therapie der Neurosen. Einführung in Logotherapie und Existenzanalyse*. München–Basel, Ernst Reinhardt Verlag.

- FRANKL, V. E. (1984): *Der leidende Mensch. Anthropologische Grundlagen der Psychotherapie*. Bern–Stuttgart–Toronto, Verlag Hans Huber.
- FRANKL, V. E. (1985): *Psychotherapy and Existentialism. Selected Papers on Logotherapy*. New York, Washington Square Press.
- FRANKL, V. E. (1988): ...*mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. Budapest, Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ.
- FRANKL, V. E. (1994): *Die Sinnfrage in der Psychotherapie*. München–Zürich, Pieper Verlag.
- FRANKL, V. E. (1996): *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Budapest, Kötet Kiadó.
- FRIEDMAN, H. S., TUCKER, J. S., TOMLINSON-KEASEY, C., SCHWARTZ, J. E., WINGARD, D. L., CRIQUI, M. H. (1993): Does Childhood Personality Predict Longevity? *Journal of Personality and Social Psychology*, 65 (1), 176–185.
- GARRISON, A. (2001): Restoring the Human in Humanistic Psychology. *Journal of Humanistic Psychology*, 41 (4), 91–104.
- GEYER, S. (1997): Some Conceptual Considerations on the Sense of Coherence. *Social Science & Medicine*, 44 (12), 1771–1779.
- GRUNER, L. (1984): Heroin, Hashish, and Hallelujah: The Search for Meaning. *Review of Religious Research*, 26 (2), 176–186.
- HUTZELL, R. R., FINCK, W. C. (1994): Adapting the Life Purpose Questionnaire for Use With Adolescent Populations. *International Forum for Logotherapy*, 17 (1), 42–46.
- KEMENY, M. E., GRUENEWALD, T. L. (2003): Az érzelem, a kogníció, az immunrendszer és az egészség. In URBÁN, R. (szerk.): *A magatartás, a lelki élet és az immunrendszer kölcsönhatásai. Pszichoneuroimmunológia szöveggyűjtemény*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 161–181.
- KINNIER, R. T., METHA, A. T., KEIM, J., OKEY J. L., ADLER-TABIA, R. L., BERRY, M. A., MULVENON, S. W. (1994a): Depression, Meaninglessness, and Substance Abuse in “Normal” and Hospitalized Adolescents. *Journal of Alcohol & Drug Education*, 39 (2), 101–111.
- KINNIER, R. T., METHA, A. T., OKEY J. L., KEIM, J. (1994b): Adolescent Substance Abuse and Psychological Health. *Journal of Alcohol & Drug Education*, 40 (1), 51–56.
- KONKOLY THEGE B. (2005): Az élet értelmessége és az egészségmagatartás. In SÁRKÁNY P. (szerk.): *Az értelemkérdés sodrában. Viktor Frankl születésének centenáriuma*. Budapest, Jel Kiadó, 161–175.
- KOPP M., SKRABSKI Á. (1992): *Magyar lelki állapot*. Budapest, Végeken.
- KULCSÁR Zs. (1993): *Pszichoszomatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KULCSÁR Zs. (2002): *Egészségpszichológia*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- LÄNGLE, A. (1988): *Der Beitrag der Existenzanalyse zur Psychohygiene*. Manuskript. Wien, Gesellschaft für Logotherapie und Existenzanalyse.
- LÄNGLE, A. (1991): Depressive Verstimmung und Persönlichkeit, depressives Verhalten. Eine Fallstudie zur Interaktion von Psychopharmaka und existenzanalytischer Psychotherapie. In: DANZINGER, R. (Hrsg.): *Psychodynamik der Medikamente. Interaktion von Psychopharmaka mit modernen Therapieformen*. Wien–New York, Springer Verlag, 47–54.
- LÄNGLE, A. (2004): *Értelmesen élni. Elvezetési útmutató*. Budapest, Jel Kiadó.
- LEATH, C. (1999): The Experience of Meaning in Life from a Psychological Perspective. <http://purl.oclc.org/net/cleath/writings/meaning.htm> (letöltve: 2004. X. 12.)
- LUKAS, E. S. (1986): *Logo-Test. Test zur Messung von „innerer Sinnerfüllung” und „existenzieller Frustration”*. Handanweisung. Wien, Deuticke.

- LUKAS, E. S. (1990): *Geist und Sinn. Logotherapie – die dritte Wiener Schule der Psychotherapie*. München, Psychologie Verlags Union.
- LUKAS, E. S. (2002): *Spirituális lélektan. Az értelmes élet forrásai*. H. n., Új Ember.
- MARKS, D. F. (2000): Tobacco and Smoking. In: MARKS, D. F., MURRAY, M., EVANS, B., WILLIG, C. (eds.): *Health Psychology: Theory, Research and Practice*. London, Sage, 173–202.
- MARSH, A., SMITH, L., PIEK, J., SAUNDERS, B. (2003): The Purpose in Life Scale: Psychometric Properties for Social Drinkers and Drinkers in Alcohol Treatment. *Educational and Psychological Measurement*, 63 (5), 859–871.
- MOOMAL, Z. (1999): The Relationship between Meaning in Life and Mental Well-Being. *South African Journal of Psychology*, 29 (1), 36–41.
- NICHOLSON, TH., HIGGINS, W., TURNER, P., JAMES, S., STICKLE, F., PRUITT, T. (1994): The Relation between Meaning in Life and the Occurrence of Drug Abuse: A Retrospective Study. *Psychology of Addictive Behaviors*, 8 (1), 24–28.
- NOBLEJAS DE LA FLOR, M. A. (1997): Meaning Levels and Drug-Abuse Therapy: An Empirical Study. *The International Forum for Logotherapy*, 20 (1), 46–52.
- O'CONNOR, K., CHAMBERLAIN, K. (1996): Dimensions of Life Meaning: A Qualitative Investigation at Mid-Life. *British Journal of Psychology*, 87 (Pt 3), 461–477.
- ORCUTT, J. D. (1984): Contrasting Effects of two Kinds of Boredom on Alcohol Use. *Journal of Drug Issues*, 14 (1), 161–173.
- PADELFORD, B. (1974): Relationship between Drug Involvement and Purpose in Life. *Journal of Clinical Psychology*, 30, 303–305.
- PALLANT, J. F., LAE, L. (2002): Sense of Coherence, Well-Being, Coping and Personality Factors: Further Evaluation of the Sense of Coherence Scale. *Personality and Individual Differences*, 33 (1), 39–48.
- PESCHEL, H. W. (1988): Zur Sinnproblematik des Alkoholikers: Eine Fragebogenuntersuchung mit dem Logo-Test bei männlichen Alkoholikern. *Suchtgefahren*, 34 (2), 115–119.
- RAHMAN, T. (2001): Mental Health and Purpose in Life of Drug Addicts in Bangladesh. *International Forum for Logotherapy*, 24 (2), 83–87.
- RAINER, M. (1997): Die existenzielle Seite der Alkoholkrankheit. Eine existenzanalytische Untersuchung an Alkoholkranken. In: LÄNGLE, A., PROBST, Ch. (eds.): *Süchtig sein. Entstehung, Formen und Behandlung von Abhängigkeiten*. Wien, Profil Verlag, 39–51.
- REKER, G. T., FRY, P. S. (2003): Factor Structure and Invariance of Personal Meaning Measures in Cohorts of Younger and Older Adults. *Personality and Individual Differences*, 35 (5), 977–993.
- SCHULENBERG, S. E. (2003): Empirical Research and Logotherapy. *Psychological Reports*, 93 (1), 307–319.
- SCHULENBERG, S. E. (2004): A Psychometric Investigation of Logotherapy Measures and the Outcome Questionnaire (DQ-45.2). *North American Journal of Psychology*, 6 (3), 477–492.
- SHEK, D. T. (1992): Meaning in Life and Psychological Well-Being: An Empirical Study Using the Chinese Version of the Purpose in Life Questionnaire. *The Journal of Genetic Psychology; Child Behavior, Animal Behavior and Comparative Psychology*, 153 (2), 185–200.
- SKRABSKI, A., KOPP, M., RÓZSA, S., RÉTHELYI, S., RAHE, R. H. (2005): Life Meaning: An Important Correlate of Health in the Hungarian Population. *International Journal of Behavioral Medicine*, 12 (2), 78–85.

- STEGER, M. F., FRAZIER, P., OISHI, SH., KALER, M. (2005): Meaning in Life: One Link in the Chain from Religiousness to Well-Being. *Journal of Counseling Psychology*, 52 (4), 574–582.
- TEDESCHI, R. G., CALHOUN, L. G. (2004): Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1–18.
- THOMPSON, N. J., COKER, J., KRAUSE, J. S., HENRY, E. (2003): Purpose in Life as a Mediator of Adjustment after Spinal Cord Injury. *Rehabilitation Psychology*, 48 (2), 100–108.
- WELLS, J. N. B., BUSH, H. A., MARSHALL, D. (2002): Purpose-In-Life and Breast Health Behavior in Hispanic and Anglo Women. *Journal of Holistic Nursing: Official Journal of the American Holistic Nurses' Association*, 20 (3), 232–249.
- WURM, Ch. S. E. (1992): Logotherapy in Palliative Care. *Hospres. Newsletter of the South Australian Association for Hospice and Palliative Care*, 6 (1), 34–39.
- WURST, E., MASLO, R. (1996): Seelische Gesundheit – Personalität – Existentialität. Ein empirischer Beitrag aus existenzanalytischer Sicht. *Zeitschrift für Klinische Psychologie, Psychiatrie und Psychotherapie*, 44 (2), 200–212.
- YALOM, I. D. É. n. *Egzisztenciális pszichoterápia*. Budapest, Animula.
- ZIKA, S., CHAMBERLAIN, K. (1992): On the Relation Between Meaning in Life and Psychological Well-Being. *British Journal of Psychology*, 83 (1), 133–145.

BARNA KONKOLY THEGE

Frankl's logotherapy and existential analysis in the context of health psychology

The aim of the present study is to provide an introductory analysis to Viktor Frankl's logotherapy and existential analysis with special reference to its core construct of "meaning in life" and its comparison to the close concept of "sense of coherence" introduced by Aaron Antonovsky. An additional purpose of our paper is to review some of the related empirical investigations in health psychology referring to the fields of prevention, interventions, and rehabilitation. Having analysed the empirical results special consideration was given to the analyses of research on addictive, primarily alcohol- and drug consuming behaviours due to their importance in public health. We hope that this review can also indicate the necessity and worthiness of further research on the life meaning construct.

Keywords: logotherapy and existential analysis, meaning in life, sense of coherence, health psychology, empirical research.

Recenzió

CSEPELI GYÖRGY

ELTE Szociológiai Intézet, Budapest

EGY KÜLÖNLEGES LONGITUDINÁLIS ÉRTÉKKUTATÁS

Könyvismertetés Váriné Szilágyi Ibolya: *ÉPÍTÉSZPROFILOK. Akik a '70-es, '80-as években indultak* című könyvéről (Budapest, 2006, Terc Kiadó Kft., 392 old.)

Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is ritka, hogy egy kutató harminc éven keresztül kövesse nyomon a vizsgálatába eredetileg bekerült személyeket. Newcomb a vermonti Bennington College-ba járó diáklányok körében 1935 és 1993 között végezte el híres vizsgálatát, melyet 25 és 50 év múlva megismételt. A hajdani diáklányok, később érett matrónák politikai identitásukban nem változtak, maradtak demokraták, akik voltak. (Newcomb és mtsai, 1967; Alwin, és mtsai, 1991). Egy társadalom érettségét mutatja, ha idő és alkalom nyílik benne évtizedekig tartó longitudinális vizsgálatok végzésére.

Váriné Szilágyi Ibolya hasonlóra vállalkozott. A szerző vállalkozásának különlegességét csak fokozza, hogy korántsem állt mögötte oly szilárd intézményi háttér, mint amelyet Newcomb és munkatársai esetében láttunk. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a szerző motivációja jóval túlhaladja a szokványos szociálpszichológiai vizsgálat kereteit: kapcsolata vizsgálata alanyaival láthatóan jóval több, mint kérdező-kérdezett között létrejövő, az alkalmiságból adódóan óhatatlanul felszínes viszony. A könyv jól mutatja, hogy a szerző nemcsak érti, hanem szereti is azokat, akiknek életét kutatja, s ezáltal joggal mondhatjuk, hogy akikről ír, azok az ő hősei, akiket megte-remt abból a nyersanyagból, melyet tőlük merített.

Különleges a módszer is, ahogyan a kutató megközelítette „hőseit”. Az értékkutatások dilemmája, hogy ha lezárjuk a kérdőívet, akkor a válaszadó szabadságát korlátozzuk, s csak azt kapjuk vissza, amire a fogalmaink Prokrusztesza-ágyába kényszerített interjúalany képes. Az érték a szociálpszichológiai jelenségek integráló fogalma, az autonóm személyiség és a közösség kapcsolatának megtestesítője. Az értékek kutatói jól tudják, hogy a jelenség elillan, ha durva, preconcepciók által korlátozott eszközökkel próbálunk közel férkőzni hozzá. Ha viszont szabadjára engedjük a megkérdezettet, s hagyjuk, hogy parttalanul áradjon belőle a beszéd, akkor a kapott nyersanyag túl bő és túl formátlan lesz ahhoz, hogy összehasonlítható tudományos

nyelven elmondható, mindenki számára világos következtetéseket vonjunk le a vizsgált értékek meglétére és mibenlétére vonatkozóan.

Ez a könyv azt mutatja, hogy a dilemmának van megoldása. A *Függelékben* olvashatók azok a történetek, amelyek mindegyike az építészek életében tipikusnak mondható konfliktushelyzeteket mond el. Váriné Szilágyi Ibolya ezeket a helyzeteket használta föl kiindulópontként, miáltal az eredmények formalizálhatóvá váltak, de megőrizték a válaszadók értékválasztásainak egyediségét.

A könyv másik erénye a témaválasztás. A szerző évtizedekkel megelőzte korát, amikor a siker szociálpszichológiájának a nyomába szegődött. A múlt század 70-es, 80-as éveinek legyalult értékvilágában a siker észrevehetetlennek és kutathatatlannak tűnt. Az élet kettős szerkezetben zajlott. Ami az egyik szerkezetben sikernek minősült, nem volt az a másik szerkezet kontextusában, s megfordítva. Kudarc és siker egymás tükörképei voltak, stigmák, melyek elől mindenki menekült, ha tudott. Ebben a légkörben a siker kutatására irányuló vállalkozás nem tűnhetett éppen sikeresnek. Ez a könyv azt mutatja, hogy a jó elmélet, megfelelő operacionalizálás, tántoríthatatlan és kitartó kutatói erőfeszítés ellenszélben is meghozza a munka gyümölcsét. Erről tanúskodik a sikertipológia, melyet a szerző létrehozott. Az elkövetkezők során ez a tipológia iránytű lesz azok számára, akik ezt a mára felettébb időszerűvé váló témát kutatni fogják.

A Bennington College egykori diáklányai között végzett vizsgálatok konzisztenciájába az is belejátszhatott, hogy Amerikában a 30-as években a politikai és gazdasági rendszer ugyanolyan volt, mint a 90-es években. Nem zökkent ki az idő, s emiatt nem volt szükség senkire, hogy helyrezökkentse azt. Magyarországon 1989-ben minden megváltozott. A kutató és a kutatás szempontjából szerencse, hogy a harminc évet keresztbevágja egy történelmi cezúra. A kutató és kutatása főszereplői anélkül, hogy akarták volna, bekerültek a magyar történelem egyik legnagyobb horderejű változásába, melynek eredményeképpen vége lett a redisztribúción alapuló, nemcsak gazdasági, hanem politikai és kulturális értelemben is egypólusú társadalomnak, hogy átadja helyét a piacgazdaságnak és a pluralizmusnak. Ez a változás persze, mint azt éppen a napjainkban, a szemünk előtt zajló folyamatok mutatják, nem lehetett teljes. A könyvből kiderül, hogy a fordulat ugyanakkor a vizsgált populáció szempontjából sorsfordítóan bizonyult. A könyv ilyen értelemben történelemkönyv is, de nem olyan, mely az utólagos tudás bölcsességével felfegyverezve mond ítéletet az előtte élőkről, hanem olyan, amelynek szerzője együtt élt, együtt szenvedett a történetekkel, amelyeket évtizedről évtizedre szívós kitartással rögzített, dokumentált, s most e könyv lapjain élénk tár.

A könyv a múlt század 70-es éveitől napjainkig terjedő időintervallum magyar társadalomtörténetének forrása. A vissza-visszatérő kutatás eredményei megmutatják a siker változó arcait. Magunk előtt látjuk az életbe induló fiatal építészeket, tele reménnyel, ambícióval, idealizmussal, láthatóan áthatja őket a tudat, hogy tarsolyukban van a marsallbot. Egy évtizeddel később újra találkozunk velük, akkor már kevesebb bennük az illúzió, több a tapasztalat. Van, aki külföldre megy, van, aki visszahú-

zódik, s van, aki lázad. A 90-es években új világ kezdődik. A piac nem is annyira láthatatlan keze egyeseket magához int, másokat menekülésre készítet. Megindul egy ma is tartó folyamat, melynek elviselhetetlen könnyűsége a szabadságból támad.

Végül, de nem utolsósorban, meg kell említenünk az építészportrékat, amelyek mintegy megszemélyesítik, hitelesítik a siker szociálpszichológáját leíró fogalomrendszert, láttatják és érzékletesen megjelenítik a tipológia celláit, jóval többet nyújtva az empirikus társadalomtudományi vizsgálatok esetében bevetésre kerülő többváltozós matematikai statisztikai elemző arzenálnál. Ezáltal a szerző vizsgálatának személyeit kiemeli szerepükből, s magával egyenrangú szerzőtársakká avatja.

A kézirat elfogadva: 2007. április

Irodalom

- ALWIN, D. F., COHEN, R. L., NEWCOMB, T. M. (1991): *Political Attitudes over the Life-span. The Bennington Women after fifty years*. Madison, WI, The University of Wisconsin Press.
- NEWCOMB, THEODOR, M. (1943): *Personality and Social Change: Attitude Formation in a Student Community*. New York-Holt, Rinehart and Winston.
- NEWCOMB, THEODOR, M. et al. (1967): *Persistence and Change: Bennington College and Its Students after Twenty-five Years*. New York, John Wiley & Sons.

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

- Márta Fülöp–Mihály Berkics:*
Patterns of coping with winning and losing in adolescence.....199
- Máté Szondy:*
The paper examines the connection of the trait of forgiveness
with sociodemographic factors, satisfaction with life,
orientation toward happiness and optimism.....221
- Andrea Krisztina Stocker–Rita Hargitai:*
Narrative psychological research of maternal-fetal attachment.....239
- Barna Konkoly Thege:*
Frankl's logotherapy and existential analysis in the context
of health psychology.....261

BOOK REVIEW

- György Csepele:*
A special longitudinal value research.....275

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Fülöp Márta–Berkics Mihály:

A győzelemmel és a veszteséssel való megküzdés
mintázatai serdülőkorban.....199

Szondy Máté

A megbocsátásra való hajlam kapcsolata a szociodemográfiai jellemzőkkel,
az optimizmussal és a boldogsággal.....221

Stocker Andrea Krisztina–Hargitai Rita:

Az anya-magzat kötődés narratív pszichológiai vizsgálata.....239

Konkoly Thege Barna:

Frankl logoterápia és egzisztenciaanalízise az egészségpszichológia
kontextusában.....261

RECENZÍÓ

Csepeli György:

Egy különleges longitudinális értékkutatás.....275

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Könyvesházban
Budapest 1053, Károlyi Mihály u. 16.
www.gondolatkiado.hu
Tel.: 36 1/266-4999**

27. Évfolyam

**P
S
Z
I
C
H
O
L
Ó
G
I
A**

2007 DEC 14

2007/4

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alap kutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tennie a tanulmány kérdésfeltevéséből és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.

Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.

Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.

2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:

a) a kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés),

b) a kéziratot két példányban küldjék be, de kéziratot elfogadunk mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a verzió számát. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző a WORD szövegszerkesztő valamely magyar változatát használja,

c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét,

d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak,

e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívot kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály” papírra hígítatlan fekete tuszal készített rajzot is elfogadunk.

3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző nagybetűvel írt vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példának megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással).

4. Az irodalomjegyzék formája: A szerző csupa nagybetűvel írt vezetékneve, keresztnévének kezdőbetűje, a mű megjelenési évszáma zárójelben, a zárójel után kettőspont.

a) Könyveknél: BERKOWITZ, L. (1962): *Agression: A social Psychological Analysis*, New York, Academic Press.

b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L. (1972): Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York, Academic Press, 63–108.

c) Folyóiratban megjelent munkáknál: BERKOWITZ, L., DANIELS, L. R. (1963): Responsibility and dependency, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerzők magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

5. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek” felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.

6. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.

7. Kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését is, idegen nyelvű fordítás céljára.

8. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.

9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

PSZICHOLÓGIA

2007 DEC 14

2007/4

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István (a szerkesztőbizottság elnöke)
Csépe Valéria
Ehmann Bea
Engländer Tibor
Erős Ferenc
Fülöp Márta
Gergely György
Gervai Judit
Halász László
Karmos György
László János
Marton Magda
Molnár Márk
Pataki Ferenc
Winkler István

A Szerkesztőség tagjai:

Ehmann Bea (főszerkesztő)
Pólya Tibor (főszerkesztő-helyettes)
Gaál Zsófia Anna
Honbolygó Ferenc
Király Ildikó
Lakatos Krisztina
Sipos Mihály

A Szerkesztőség munkatársai:

Nánási Erika (szerkesztőségi titkár)
Vitéz Klára (kézirat-előkészítő)

Szerkesztőség: Budapest, XIII., Victor Hugo u. 18–22.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 239-6726, Telefax: 239-6727

ISSN 0230-0508

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900, Budapest, XIII. Lehel út 10/A
Előfizetési díj egy évre: 1600 Ft, egy szám ára: 400 Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Kutatóintézet igazgatója,
a Gondolat Kiadói Kör közreműködésével
www.gondolatkiado.hu

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható a Gondolat Kiadó nagykereskedésében:
1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46. Tel.: 06 1/787-5661, otkonyv@chello.hu

Tanulmányok

SÁNDOR MÓNIKA¹ – FÜLÖP MÁRTA¹ – BERKICS
MIHÁLY² – XIE XIAOFEI³

¹MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest

²Eötvös Loránd Tudományegyetem

³University of Peking, Kína

A MEGOSZTÓ VISELKEDÉS KULTURÁLIS ÉS HELYZETI MEGHATÁROZÓI MAGYAR ÉS KÍNAI ÓVODÁSKORÚ GYERMEKEKNÉL¹

A kisgyermekkorú megosztás fejlődése

A gyermekkorú megosztó viselkedéssel kapcsolatban eddig kevés tanulmány született, ezeknek is a nagy része több évtizeddel ezelőtt, és a megosztást sokszor csak mint az együttműködés szinonimáját és mint a versengés ellentétét vizsgálja (lásd pl. McClintock és Moskowitz, 1976). Még kevesebb a megosztás kisgyermekkorú fejlődésével kapcsolatos tanulmányok száma, mert a fellelhető kutatások jelentős része 10 éven felüli gyermekekkel dolgozott. További hiányossága az eddigi kutatásoknak, hogy a megosztás vizsgálatok kevéssé vették figyelembe a kulturális hatásokat, amelyek pedig szintén befolyásolhatják a megosztó viselkedést. Kísérletes vizsgálatunkban ezért két egymástól több lényeges szempontból eltérő kultúra – kínai és magyar – óvodás gyermekeinek megosztó viselkedését hasonlítottuk össze.

A megosztó viselkedés már egészen korai életszakaszban megjelenhet, akár 1-2 éves korban is (Eisenberg, 1992). Fejlődésével kapcsolatban az egyik fő kérdés az, hogy mikor válik differenciálttá, azaz mikortól követ a gyermek valamilyen következetes stratégiát abban, hogy kivel, mikor, hogyan és mit oszt meg. A megosztás differenciálódása azért fontos, mert a társas viselkedést szabályozó komplex mechanizmusok működését feltételezi. Az eddigi kutatások viszonylag keveset foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Több olyan vizsgálat született, amelyekben valamilyen más jelenséget tanulmányoztak – például a gyermekek versengő és együttműködő viselkedését vagy a társas összehasonlításnak az önértékelésre gyakorolt hatását –, az eredményekből

¹ A tanulmány megírása idején a szerzők a *A konstruktív versengés családi és intézményes szocializációja a kisgyermekkortól a fiatal felnőttkorig, különös tekintettel a győzelem és veszteség kezelésére* című OTKA (T46603) kutatás támogatásában részesültek. Projektvezető Fülöp Márta.

azonban következtethetünk a megosztó viselkedés fejlődésére is (lásd pl. Masters 1968; Santrock és Ross, 1975; McClintock és Moskowitz, 1976; Ruble és munkatársai 1980; Roy és Benenson, 2002). Ez azért lehetséges, mert a megosztás a kooperációhoz és a segítséghez hasonlóan proszociális viselkedés, és mint ilyen ezek a kutatások úgy kezelték, mint az akkor még egyértelműen a proszocialitást kizárónak tartott versengés ellentétét. Az akkori szemléletbe nem fért volna bele, hogy a gyermek egyszerre legyen versengő és kooperatív, vagyis megosztó (Fülöp, 2003), így a versengés és az együttműködés kísérleti kutatása a megosztás szempontjából is releváns.

A versengés és a megosztás valójában igen bonyolult kapcsolatban lehet egymással, mivel maga a versengés is igen összetett jelenség. A versengés legtöbb hagyományos definíciójából az következik, hogy kölcsönösen kizárják egymást a megosztással (Deutsch, 1949), mivel a versengő viselkedés valamely aspektusának megerősítése kizárja a másik fél hasonló viselkedésének a megerősítését. Mint azonban Fülöp (1995a) felhívja rá a figyelmet, a versengés nem szükségszerűen manifesztálódik nyilvánvaló viselkedésben, habár közvetlenül semmi sem utal rá, mégis jelen lehet motivációs szinten, vagyis intrapszichésen is, valamint a kontextustól függően bármi az eszközévé válhat. Így az is elképzelhető, hogy a megosztó viselkedés nem mond ellent a versengésnek, sőt a részévé válik. Például megtörténhet ez akkor, ha éppen a megosztás révén válhat valaki a versengésben győztessé (pl. olyan társas kontextusban, amelyik elismeréssel és státussal jutalmazza a megosztást), vagy akkor, ha a megosztó fél éppen a megosztás aktusával demonstrálja fölényét riválisa fölött (jelezvén, hogy ő még ezt is megengedheti magának).

A versengés különböző szintjeit (motivációs, viselkedéses) azonban rendkívül nehéz egyszerre megragadni, főleg kísérleti módszerrel. Az általunk a megosztás szempontjából áttekintett vizsgálatok ezt nem is tették meg. Az ilyen kísérletek olyan egyszerű, mesterséges és rövid ideig fennálló társas kontextust teremtenek, amelyben a versengés említett komplexitása nem tud érvényesülni. A komplexitás legfeljebb a kísérletben résztvevők előéletéből, illetve interakciós történetéből vagy magából a kísérleti helyzetből, illetve instrukciókból származhatna. Ami a részt vevő gyermekek előéletét illeti, a legtöbb vizsgálat olyan gyermekekkel dolgozott, akik korábban nem vagy csak felszínesen ismerték egymást. Csak nagyon kevés, a gyermekeket természetes közegükben megfigyelő vizsgálat született a versengés és együttműködés viselkedéses és motivációs szintjeinek feltárására vonatkozóan. Sheridan és Williams (2006) ötéves óvodásokkal dolgozott, és számos példáját figyelte meg az együttműködésen keresztül való versengésnek. Toronyépítés közben a gyermekek saját teljesítményükre is figyeltek, és közben abban is versengtek, hogy ki segít jobban a másikkal.

A gyermekkori versengő viselkedés pedig feltehetően kevésbé komplex és differenciált, mint a felnőttkori, így eleve kisebb a valószínűsége, hogy az eredmények mögött ilyen bonyolult személyközi és személyen belüli folyamatok álljanak.

A versengés komplexebb formában jelenhetne meg az ilyen kísérletekben akkor is, ha a kísérletezők szándékosan ilyen helyzetet teremtenének, illetve ilyen instrukciókat alkalmaznának. Ha például a helyzetből vagy az instrukciókból a gyermek számá-

ra az derülne ki, hogy ő akkor kaphat elismerést, ha megosztja a jutalmait másokkal, akkor a versengés akár a megosztás mértékének növekedésében is megmutatkozhat: a versengő gyermek feltehetően több elismerést szeretne kapni, ezért jobban megoszt. Az általunk áttekintett vizsgálatok közül azonban egyben sem alkalmaztak ilyen instrukciókat. Mint említettük, ezek a vizsgálatok a megosztást – ha egyáltalán néven nevezték a fogalmat – a kooperációhoz kapcsolódó jelenségnek, illetve a kooperáció részének tekintették. Feltételezhetjük tehát, hogy ezekben a helyzetekben a versengés és a megosztás kapcsolatának említett komplexitása nem befolyásolja jelentősen az eredményeket. Az ilyen vizsgálatokat elemezhetjük úgy, mintha érvényes volna a leegyszerűsítő alapfeltetelezés, hogy a versengés (amelyet itt a saját jutalomnak a másik fél jutalmához képest történő maximalizálásaként tekinthetünk) ellentétes a megosztással (vagyis a saját jutalom önkéntes csökkentésével a másik fél jutalmának növelése céljából).

A megosztással kapcsolatos szakirodalmi áttekintésünkben először röviden áttekintjük a társas összehasonlítás kisgyermekkorai fejlődésére vonatkozó szakirodalmat (pl. Masters, 1968; Ruble és munkatársai 1980; Santrock és Ross, 1975; Chafel, 1985), hiszen a megosztó magatartás egyik lélektani alapja az egyén és társa eredményeinek és javainak az összehasonlítása és az erre a különbségre vagy egyenlőségre adott válasz. Majd megvizsgáljuk az eredeti céljuk szerint a gyermekkorai versengést és együttműködést tanulmányozó kutatásokat is, amelyek a megosztást az együttműködés egy formájának, a nem megosztást pedig a versengés egy formájának, a saját jutalom relatív maximalizálásának tekintették.

Mostache és Bragonier (1981) 3-6 éves óvodásokat figyeltek meg természetes környezetükben, szabad játék során. Az óvodások többsége spontán alkalmazta a társas összehasonlítást. A kutatás eredményei szerint már a 3 évesek képesek voltak arra, hogy önmagukat és a másikat egyszerre vegyék figyelembe és összehasonlítsák, és az ebből származó információt feldolgozzák. Az óvodások kora szerint azonban nem találtak különbséget sem az alkalmazott társas összehasonlítás tárgyára, sem annak funkciójára vonatkozóan. A társas összehasonlítás leggyakrabban alkalmazott formái mind a kisebb, mind a nagyobb gyermekeknél arra vonatkoztak, hogy a gyermek önmagát a másiktól megkülönböztesse, vagyis segítse az én-identitás fejlődését és azt, hogy a gyermek el tudja helyezni magát a többiek között. Ruble és munkatársai (1976) olyan helyzetekben vizsgálták a társas összehasonlítás megjelenését óvodásokkal és kisiskolásokkal végzett kísérleteikben, amikor a gyermekek maguk dönthettek arról, hogy kapjanak-e információt a másik gyermek teljesítményével kapcsolatban. A gyermekek egy gomb megnyomásával láthatták, hogy társuk hogyan halad ugyanazzal a gyorsasági feladattal. A gombnyomás gyakorisága és időtartama mutatta a meglevő társas összehasonlítási motiváció nagyságát az egyes gyermekeknél. Az eredmények szerint ezen igény az összehasonlításra a kor előrehaladtával nőtt. Eredményeik szerint azonban már a legkisebbekben is van némi érdeklődés arra vonatkozóan, hogy társuk hogyan teljesít, és már az óvodások is összemérik teljesítményüket társaikkal, még ha ezen összehasonlítás mértéke alacsonyabb is, mint az idősebbeknél.

A kisgyermekkorai megosztás meghatározói

A gyermekkorai megosztás fejlődését elsősorban abból a szempontból érdemes vizsgálni, hogy miképpen válik egyre komplexebbé és differenciáltabbá, vagyis mikortól vesz figyelembe a gyermek egymástól különböző szempontokat abban, hogy mikor, kivel, mit és mennyit oszt meg. A szisztematikusság azért fontos, mert kialakulása jelzi, hogy a megosztást itt már valamilyen komplex mechanizmus szabályozza, és mivel a viselkedés következetesen igazodik bizonyos környezeti változókhoz (ki a másik fél, mik a társas kontextus releváns jellemzői, miből lehet megosztani és mennyit), ezért erre a megosztásra mondhatjuk, hogy komplex adaptív viselkedés. Természetesen a csecsemő vagy az 1–2 éves gyermek differenciálatlanabb megosztása is lehet adaptív a maga módján, ám ahogy az őt körülvevő társas környezet egyre összetettebbé válik, a megfelelő alkalmazkodáshoz a gyermeknek is egyre több szempontot kell figyelembe vennie a társas viselkedésben. Az alábbiakban a megosztás fejlődését az azt meghatározó szempontok szerint tekintjük át.

Knight és Chao (1989) háromévesekkel folytattak vizsgálatokat, és azt tapasztalták, hogy képesek különbséget tenni együttműködő, versengő és individualista választások között, vagyis az ilyen típusú vizsgálatoknak ebben az életkorban már megvannak a kognitív feltételei. A gyermekek ebben az életkorban már arra is képesek voltak, hogy nem egy ténylegesen jelenlevő gyermekkel osszanak meg, hanem egy elképzelttel. Az instrukció a következő volt: minél több pénzérméje van neki, annál több jutalmat tud magának vásárolni, és minél több pénzérméje van a társának, annál több jutalmat tud ő vásárolni magának.

A megosztás differenciáltságának szempontjai között fontos a helyzet, illetve a jutalomstruktúra szerepe. Az óvodás korosztállyal végzett vizsgálatok száma sajnos viszonylag csekély. Ezekben az ún. „lebontott játékokat” (fogolydilemma-szerű, jutalomelosztásos választásos helyzeteket – részletesen lásd Messick és McClintock, 1968) alkalmazó kísérletekben a résztvevők (eleinte felnőttek, majd McClintock és Moskowitz, 1976 tanulmányától kezdve gyermekek is) választhattak a jutalmak két fél, saját maguk a másik közötti elosztásának különböző módjai között.

A vizsgálatok elsődleges célja nem a megosztás, hanem a versengés és az együttműködés tanulmányozása volt, ugyanakkor az eredményekből következtethetünk a megosztó viselkedés fejlődésére is – az ilyen játékok tehát akár a megosztás vizsgálatára is alkalmasak lehetnek.

Messick és McClintock (1968) szerint az individualista irányultságú személyek saját nyereségük maximalizálására törekszenek, függetlenül a másik fél nyereségétől. A versengő irányultság áll az olyan választások mögött, amelyekkel a személy a saját és a másik fél nyeresége közötti különbséget igyekszik maximalizálni, akár a saját nyereség abszolút mennyiségének rovására. Végül az együttműködő irányultságú személyek arra törekszenek, hogy a játékban részt vevő két fél együttes nyeresége legyen maximális, és ezért akár hajlandók olyan választásokra is, amellyel kisebb nyereségre tesznek szert a másik alternatívához képest.

Bár az irányultság szó azt sugallja, hogy tartós személyiségtulajdonságról van szó, és számos későbbi kutatás valóban ezt a nézőpontot követte és talált is egyénre jellemző mintázatokat az ilyen helyzetekben hozott döntésekben (lásd pl. van Lange 1992), az is nyilvánvaló, hogy a választásokat a helyzet elemei, például a másik fél személye és a jutalomstruktúra is befolyásolják.

A helyzet, illetve a jutalomstruktúra szignifikáns hatását mutatta ki például 5–8 éves óvodásokkal és kisiskolásokkal végzett kísérletében McClintock és Moskowitz (1976). Kísérletükben a gyermekek három helyzetben vettek részt jutalomelosztásos lebontott játékokban. Az „individualista” helyzetben golyókat gyűjtöttek, amelyeket a kísérlet végén megtarthatnak – tehát maga a helyzet nem tartalmazott olyan elemet, amely arra motiválta volna őket, hogy a saját nyeresényük mellett a másikat is figyelembe vegyék. A szerzők által „konfliktusosnak” nevezett helyzetben a gyermekek a golyókat nem tarthatták meg, hanem amelyiküknek a párból a végén több golyója volt, az jutalmat kapott. Itt tehát az volt az optimális stratégia, ha nem a saját nyereséget (a begyűjtött golyók számát) igyekeztek maximalizálni, hanem a saját és a másik fél által nyert golyók közötti különbséget. Végül a „koordinatív” helyzetben szintén nem tarthatták meg a golyókat, hanem a játékban részt vevő páros mindkét tagja az együttesen összegyűjtött golyók számának függvényében kapott jutalmat. McClintock és Moskowitz nemcsak a kísérleti helyzetet variálták, hanem a játékon belül alkalmazott elosztási mátrixok típusát is. Ezek között voltak olyanok, amelyekben a saját nyereség maximalizálásának szempontja került szembe a különbség maximalizálásának szempontjával (pl. 4 golyó magának és 4 a másik gyermeknek vagy 3 magának és 1 a másikkal), olyanok, amelyekben a közös nyereség maximalizálása állt szemben a különbség maximalizálásával (pl. 4:4 vs. 4:1), és olyanok is, amelyekben a saját nyereség és a különbség maximalizálása állt szemben a közös nyeresény maximalizálásával (pl. 5:2 vs. 4:4). Az eredményekben már az ötéves gyermekeknél is szignifikáns különbségek mutatkoztak a különböző választások között a helyzet függvényében, tehát már az ötévesek is szisztematikusan figyelembe veszik a lehetséges kimeneteleket, amikor döntenek. Például kevesebbszer választották a különbséget maximalizáló alternatívát (még a konfliktusos helyzetben is), amikor a másik lehetőség ugyanannyi vagy nagyobb nyereséget biztosított nekik (pl. 4:4 vs. 4:1, vagy 4:4 vs. 3:1). Ez különösen az individualista és a konfliktusos helyzetre, valamint a saját nyereséget maximalizáló, illetve a versengő stratégiára volt igaz. A koordinatív helyzetben, ahol a végső jutalom maximalizálásához a kísérlet során a közös nyereséget kellett maximalizálni, a kisiskolás gyermekek – ahogy a szerzők nevezik – együttműködőbbnek, valójában precízen fogalmazva megosztóbbnak bizonyultak fiatalabb társaiknál. Tanulmányunk témája szempontjából ezek az eredmények arra utalnak, hogy a megosztó viselkedés nagyobb valószínűséggel jelenik meg, ha ahhoz magának a megosztó személynek nem kell erőforrásokról lemondania, illetve hogy a megosztó viselkedés differenciáltabban idomul a helyzet követelményeihez nyolc-, mint ötéves korban.

Egy frissebb kutatásban Roy és Benenson (2002) ugyancsak azt találták, hogy a helyzet, pontosabban a jutalomelosztás szabályai meghatározzák a gyermekek viselke-

dését, ám a jutalmak hozzáférhetősége itt is csak nagyobb korban (tízveseknél) és lányoknál gyakorolt szignifikáns hatást. Ebben a kísérletben azonban nem a hagyományos nyereménymátrixos elrendezést alkalmazták, hanem egy kockadobós játékot, így az eredmények kevésbé relevánsak a megosztás szempontjából.

A társas összehasonlítás szükségességére és pozitív vagy negatív kimenetelének a szerepére hívja fel a figyelmet egy óvodásokkal végzett korai vizsgálat. Masters (1968) 4–5 éves gyermekekkel egy több szakaszból álló kísérletsorozatot hozott létre. Ebben a vizsgálatban a független változó az volt, hogy egy társához képest mennyi jutalmat kapott a gyermek, a függő változó pedig az, hogy egy második menetben mennyire jutalmazta önmagát, illetve milyen mértékben osztotta meg a kapható jutalmakat a kísérletvezetővel vagy a másik gyermekkel. Az eredmények szerint a gyermekek önjutalmazását befolyásolta, hogy előtte a másik gyermekhez képest mennyi jutalmat kaptak: akik a társnál kevesebb jutalmat kaptak, azok a kísérlet második ülése során – amikor tetszés szerint jutalmazhatták magukat – több jutalmat vettek el (Masters, 1968, 1. kísérlet). A megosztás mértékére ugyanakkor az előzetes feltételek nem voltak hatással (Masters, 1968, 2. és 3. kísérlet).

Az idézett kutatásokban más módon is befolyásolták a jutalmak elosztását: hol a nyereménymátrixokat (McClintock és Moskowitz, 1976), hol a megnyerhető összes jutalom mennyiségét (Roy és Benenson, 2002), hol pedig az előzetesen kiosztott jutalmak mennyiségét (Masters, 1968) variálták. Roy és Benenson (2002) vizsgálatában nem is beszélhetünk a szó szoros értelmében vett megosztásról, hanem inkább a versengés olyan módjairól, amelyek megengedik, illetve gátolják, hogy a másik is nyerjen (egy kockadobós játékban a gyermekek nemcsak a saját bábujukat vihették előre, hanem alkalomadtán a másikét is vissza). Masters (1968) kísérletében pedig McClintock és Moskowitz (1976) vizsgálatával szemben nem a megosztás költségei, hanem a már megkapott jutalom mértéke változott. Az eredmények alapján helytállónak tűnik az amúgy is ésszerű feltételezés, hogy a megosztást befolyásolja, milyen költségekkel jár együtt. Fontos kérdés marad azonban, hogy milyen életkortól beszélhetünk a helyzeti tényezőket figyelembe vevő szisztematikus, differenciált megosztásról.

Hasonlóan fontos szerepet játszhat a megosztásban az is, hogy ki az a másik fél, akivel lehetőség nyílik a megosztásra. A felnőttekkel végzett játékelméleti kutatásokban vizsgálták a kommunikáció és a játékosok közötti kapcsolat jelentőségét a döntési helyzetek kimenetelére, és azt találták, hogy a játékosok közötti kommunikáció lehetősége és a közöttük levő kapcsolat erőssége növeli az együttműködés arányát – a barátok könnyebben választják a kooperációt, mint azok, akik nem ismerik egymást (lásd Fülöp 1995b áttekintését).

A gyermekekkel folytatott kutatások viszonylag keveset foglalkoztak ezzel a kérdéssel, pedig ha különbség van a megosztás mértékében aszerint, hogy milyen kapcsolatban áll a megosztó gyermek a másikkal, az ugyancsak a megosztás szisztematikus, differenciált jellegét mutatja gyermekkorban. Az óvodás korosztállyal végzett, „lebontott játékokat” alkalmazó vizsgálatokban ez a szempont nem szerepelt a füg-

getlen változók között (lásd pl. Masters, 1968; McClintock és Moskowitz, 1976). Masters vizsgálatában ugyan volt különbség két kísérlet között ebből a szempontból: az egyik alkalommal egy másik gyerekkel, a másik alkalommal a felnőtt kísérletvezetővel osztott meg a vizsgált gyerek (Masters 1968; 2. és 3. kísérlet). A szerző azonban nem hasonlította össze a két eredményt, és nem is közli az eredményeket olyan formában, hogy az összehasonlítást utólag elvégezhessük. Mint azonban Birch és Billman (1986) felhívja rá a figyelmet, az ilyen összehasonlítások kissé aggályosak, mert nem egyértelmű, hogy mi az a szempont, amelynek alapján a gyermek megoszt, illetve nem oszt meg. A felnőttel szembeni viszonyt ugyanis nemcsak a pozitív, illetve negatív viszonyulás, hanem az eltérő fejlettség és a hatalmi különbségek is meghatározzák.

Birch és Billman (1986) kísérletükben 3–5 éves gyermekek megosztó viselkedését vizsgálták úgy, hogy a gyermekeket párokba osztották, és az egyiknek sokkal több különböző fajta ennivalót adtak, mint a másiknak. A függő változó az volt, hogy a több étellel rendelkező fél mennyit oszt meg a másikkal az általa jobban, illetve kevésbé preferált ételekből. A független változók között nemcsak az étel preferáltsága szerepelt, hanem a két gyermek közötti kapcsolat is (barátok-e, vagy sem). Az eredmények szerint a gyermekek már ebben a korban is többet osztanak meg baráttal, mint olyan gyermekkel, aki nem a barátjuk. A különbség ugyanakkor erősebb volt a lányok, mint a fiúk esetében – utóbbiaknál inkább abban mutatkozott meg, hogy ők a baráttal többet osztottak meg a preferált ételből, míg a számukra kevésbé fontos gyermeknek inkább a nem preferált ételből adtak.

Ezt az eredményt más kulturális környezetben, indiai és kínai gyermekek között viszont nem sikerült megismételni. Rao és Stewart (1999) (3–5 éves) kínai és indiai gyermekekkel Birch és Billman (1986) módszerét használta fel. Eredményeik szerint a párok tagjai közötti viszony (barátok-e, vagy sem) nem volt hatással sem a megosztás mértékére, sem a minőségére (vagyis hogy a preferált vagy a kevésbé preferált ételeket osztották-e meg). Mindez azonban nem cáfolja, hogy a kisgyermekkori megosztás differenciáltságában szerepe lehet a felek közötti viszonyoknak, hanem inkább a kulturális különbségek szerepére mutat rá: elképzelhető, hogy az egyik kultúrában számít a felek viszonya a megosztás szempontjából, a másokban viszont nem. Szintén a kulturális különbségek szerepét mutatja, hogy Rao és Stewart (1999) eredményeiket a Birch és Billman (1986) által kapottakkal összevetve azt találták, hogy a vizsgálatukban részt vevő ázsiai (indiai és kínai) gyermekek között gyakoribb volt a spontán megosztás – vagyis az olyan megosztás, amelyet nem a kapó fél viselkedése váltott ki, hanem a megosztó fél „magától” adott a másiknak –, mint a Birch és Billman (1986) vizsgálatában részt vevő amerikai gyermekeknél.

Az egyetlen ide sorolható magyar vizsgálatban Inántszy Pap Judit (2003) arra kereste a választ, hogy miként befolyásolja 5 éves gyermekek megosztó magatartását a kötődési biztonságuk, a szociometriai helyzetük, valamint a másik gyermekhez fűződő viszonyuk kiegyensúlyozott vagy egyoldalú volta. Az általa alkalmazott ún. „epres” vizsgálatban egyértelműen megjelent a kapcsolatok érzelmi színezete az elosztási viselkedésben. A gyerekek különböző (kölsönösen pozitív, kölsönösen negatív, egy-

oldalúan pozitív, illetve egyoldalúan negatív) kapcsolataikban szisztematikusan az eltérő preferenciáiknak megfelelő módon viselkedtek. Inántsy kísérletében a gyerekek barátjuk (kölcönös pozitív) és ellenségük (kölcönös negatív) közé helyezik megosztás tekintetében az új vagy idegen gyereket. Ez lényegében azt jelenti, hogy a legtöbb kapcsolati forma esetében sikerült 5 éves korban domináns, viselkedéses szinten értelmezhető, „tudatos” elosztási mintázatot találnia. A társas helyzet és a megosztás között is összefüggést talált: a jó társas helyzetnek örvendő gyerekek nagylelkűbbnek, proszociálisabbnak bizonyultak, mint a kevésbé jó társas helyzetű társaik.

Mint korábban utaltunk rá, a megosztó viselkedés differenciálódásában természetesen kulcsfontosságú az életkor, hiszen az egyik fő kérdés az, hogy mikor megy végbe ez a differenciálódás. Az eddigi kutatások ezt a kérdést ismét csak inkább a versengés és az együttműködés terminusaiban vizsgálták, ám az eredmények alapján a megosztásra nézve is levonhatunk bizonyos következtetéseket.

A proszociális viselkedés kisgyermekkori fejlődésének vizsgálata során kiderült, hogy már másfél-két éves korban képes a gyermek arra, hogy önmagát mint különálló entitást érzékelje. Ez azt jelenti, hogy ebben az életkorban már kezdi megérteni, hogy önmaga nem egyenlő a másikkal. Ez mind a megosztás, mind a versengés szempontjából kulcsfontosságú, hiszen e megkülönböztetés az alapja mindenfajta társas összehasonlításnak.

A másfél éves gyermek még nincs tisztában azzal, hogy ami neki jó, az a másinak nem feltétlenül az (Dunn, 1982). Ez az egocentrikus empátia (Hoffmann, 1982) időszaka. Kétéves korban még mindig elég ritka a proszociális viselkedés. Ilyenkor a gyermekek még inkább úgy tesznek, mintha észre se vennék testvérük szomorúságát, vagy nem hallanak a sírást. Ebben az időben csak 22%-uk reagált a másik sírására, de ezek többsége pozitívan segítők, vigasztaló szándékkal (Dunn, 1982). Ugyanakkor ebben az életkorban a gyermekek már kezdenek különbséget tenni a számukra fontos emberek és az idegenek között: barátira háromszor gyakrabban volt megfigyelhető a reakció (Howes és Farver, 1987). Óvodáskorban tovább nő a másik lehangoltságára adott válaszok száma. A válaszok még mindig ritkák, de egyre inkább adekvátak. Erre a korra jellemző, hogy a kisgyermek egy síró társához már nem a saját, hanem annak mamáját vezeti oda, mert tudja, hogy neki inkább arra van szüksége. Ebben az életkorban ugyancsak tovább differenciálódik a válasz annak függvényében, hogy a másik gyermek a barátjuk-e, vagy sem (Eisenberg, 1984). A fentiek alátámasztják azt, hogy óvodáskorban már találunk különbségeket a megosztó viselkedésben a korábbiakban ismertetett szempontok szerint. További kérdés, hogy az óvodás kor során bekövetkezik-e valamilyen változás a megosztásban, vagyis találunk-e életkori különbségeket a kisebb és a nagyobb óvodások megosztó viselkedése között.

A fentebb más szempontokból már áttekintett vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy óvodásoknál már számíthatunk a megosztó viselkedés differenciáltságára, ugyanakkor e korosztályon belül életkori különbségeket még nem találtak. Birch és Billman (1986) például differenciált megosztást mutattak ki 3–5 éveseknél, ám nem találtak különbséget mintájukban az 50 hónapnál idősebb és az 50 hónapnál fiatalabb gyer-

mekek megosztó viselkedése között. McClintock és Moskowitz (1976) vizsgálatában a kisebb gyermekek viselkedése ugyanúgy igazodott a helyzethez, mint a nagyobbaké, kivéve azt a vizsgálati helyzetet, amikor a két gyermeknek együtt kellett működnie – erre azonban már igazán csak a kisiskolások voltak képesek, az óvodások még sokkal kevésbé, a különbség tehát nem az óvodás korosztályon belüli volt. Hasonló eredményeket kapott Roy és Benenson (2002) is.

A megosztásban az életkor mellett természetesen fontos szerepet játszhatnak a gyermekek egyéni különbségei is. Mind a megosztó viselkedésben, mind annak motívációs hátterében nagy egyéni különbségeket találunk. Az egyik gyermek szívesen megosztja játékait a másikkal, és szívesen ad abból, amije van, míg a másik mindenáron ragaszkodik a sajátjához, és semmiféle biztatásra nem hajlandó kölcsönadni sem kedvenc játékait. Kérdés, milyen személyiségjellemzők szerint különböznek egymástól az inkább és a kevésbé megosztó gyermekek. A megosztás mint proszociális viselkedés értelmezése kapcsán az a kérdés is felmerülhet, hogy vajon mennyire konzisztens az adott gyermek megosztó viselkedése a különböző helyzetekben.

Baumrind (1980) megfigyeléses vizsgálatában óvodásokat és kisiskolásokat hasonlított össze proszociális viselkedésük szempontjából. Ezen összehasonlítás eredményeiből kiderült, hogy az óvodások proszociális viselkedése kevésbé konzisztens, mint idősebb társaiké, viszont az óvodás kori proszocialitás jól előrejelzi az iskoláskori értékeket. Ez is alátámasztja azt, hogy a viselkedésbeli konzisztencia a megosztás esetében az életkorral nő, és ez is bizonyítja azt, hogy érdemes az óvodáskori proszociális magatartást tanulmányozni. Ugyanezen következtetésekre jutott Radke-Yarrow és Zann-Waxler (1984), amikor másfél és két és fél éves korú gyermekeket figyeltek meg, majd ezt a megfigyelést a gyermekek 7 éves korában megismételték. Az eredmények alapján megállapították, hogy a másik gyermek lehangoltságára adott mintázat már két éves kor körül kialakul, és jellemző is marad az adott gyermekre.

A megosztó viselkedéssel és a versengéssel kapcsolatos kutatások egyik fontos megállapítása, hogy a fent említett helyzeti tényezőkön és személyiségjellemzőkön kívül a nemi különbségek is fontos szerepet játszhatnak a megosztó viselkedés alakulásában. Az általunk ismert vizsgálatok eredményei szerint – főleg kisiskolás korra – a különbség számottevővé válik a fiúk és a lányok versengési helyzetekben nyújtott viselkedéses megnyilvánulásai között.

Roy és Benenson (2002) vizsgálata arra kereste a választ, hogy van-e különbség a fiúk és a lányok versengő magatartása között, illetve hogy ez miként függ össze az erőforrás szűkösségével. 40 azonos nemű óvodás és iskolás gyermekcsoportot figyeltek meg kétféle játék helyzetben két egymást követő napon. Óvodáskorban nem találtak nemi különbséget, de iskoláskorban igen. Az iskolás lányok kevésbé vettek részt a versengésben akkor, ha az erőforrások bőségesek voltak, mint akkor, ha szűkösek; az iskolás fiúk viszont azonos mértékben versengtek mindkét esetben.

Ruble és munkatársai (1976) a társas összehasonlításra való igény megjelenését és alakulását vizsgáló kísérletükben azt találták, hogy az óvodáskorú és kisiskolás fiúk

szignifikánsan több figyelmet fordítottak arra, hogy társukat megfigyeljék, mint a lányok.

Knight és Chao (1989) vizsgálataiban 3–12 éves gyermekeknek különböző pontszámot érő kártyapárok közül kellett választaniuk. Minden egyes kártya két pontszámot tartalmazott: a magukét és képzeletbeli társukét (pl. 4-4 vagy 3-1; 3-2 vagy 1-2). A játék végén az elért pontszám alapján választhattak az ajándékok közül. A választási mintázatok alapján hatféle stratégiát különítettek el: az individualistát (egyéni nyereség), a versengőt (nyereség a másikhoz képest), az egyenlőségre törekvőt, a kooperáló csoportorientáltat (legnagyobb közös nyereség), az altruistát (a másik nyerege fontos), a rivalizálót (a másinak legyen kevesebb). A lányok inkább saját nyerevényeik maximalizálására törekedtek (individualista), és kevésbé törődtek azzal, hogy társuk mennyit kap, míg a fiúk inkább a saját pontok és a másiké közötti különbséget igyekeztek növelni (versengő stratégia). Ugyancsak nemi különbségeket talált a megosztásban Masters (1968), valamint McClintock és Moskowitz (1976). Az ő eredményeik ugyanakkor azt mutatták, hogy a fiúk versengő, illetve megosztó viselkedése konzisztensebben igazodik a helyzethez, mint a lányoké – kevesebbet osztanak meg versengő helyzetben, viszont többet együttműködő helyzetben, és többet osztanak meg akkor, ha előzetesen több jutalmat kaptak. Újabb vizsgálatok szerint 8–9 éves ázsiai lányok valamivel többet osztanak meg, mint a fiúk, de az azonos korú nyugati gyermekek esetében pont fordított volt a helyzet: a fiúk osztottak meg többet, mint a lányok (Stewart és McBride-Chang, 2000).

A megosztó viselkedés gyermekkori alakulásának vizsgálatokor nem hagyhatjuk figyelem nélkül a kisgyermek fejlődése szempontjából kiemelkedően fontos családi és szocializációs tényezők esetleges hatásának vizsgálatát sem. Az ezzel kapcsolatos szakirodalom tanulmányozása alapján viszonylag kevés információ áll a rendelkezésünkre. Csak elszórt eredményeket találunk a családméret, a testvérek hatása vagy a kötődés (Geserick, Spangler, 2001), valamint a versengés vagy a megosztás kisgyermekkori alakulásával kapcsolatban.

A proszociális magatartásra vonatkozó vizsgálatok eredményei szerint az elsőszülött és az idősebb testvérek hajlamosabbak segíteni egy bajba jutott kortársuknak, vagy megosztani velük dolgokat, mint a középső és kisebb testvérek. Az idősebb testvérek több segítő akciót is kezdeményeznek (Staub, 1971). Whiting (1975) megfigyeléses vizsgálatának eredményei szerint az egykék és a legfiatalabbak kevésbé segítőkészek a napi feladatokban. Eredményei szerint ez a tendencia tovább erősödik a testvérek közötti korkülönbség növekedésével.

A testvérek száma, valamint a születési sorrend és versengés-együttműködés választása terén Knight és Kagan (1982) viszont nem találtak semmilyen összefüggést, sem anglo-amerikai és mexikói-amerikai gyermekek között.

Radke-Yarrow, Zann-Waxler és Chapman (1983) a modellnyújtás és modellkövetés szerepét vizsgálták a gyermeknevelési gyakorlatban. Kísérletükben a szülő és a gyermek játéka közben, melyben korongokat lehetett nyerni, a szülő megosztott, a gyermek pedig utánozta őt ebben. Ezek szerint a szülő proszociális magatartása mo-

dellként szolgálhat a gyermek számára – leginkább akkor, ha köztük a kapcsolat biztonságos és meleg. Ezt a hatást fokozza a szülő proszociális viselkedéses megnyilvánulásait kísérő verbalizáció, indoklás. Eisenberg és Greisheker (1979) kísérletének egyik feltételében a szülő verbálisan is megerősítette a gyermek segítő megnyilvánulásait – „szegény gyermekek szomorúak, mert nincs ennivalójuk és nincsenek játékaik” –, ennek hatására a gyermekek még inkább megosztottak.

A kultúra hatása a megosztó/együttműködő és versengő magatartásra

Az óvodáskori megosztás kulturális különbségeiről nem sok vizsgálat született. A különböző kultúrákból származó gyermekek versengését és együttműködését (amelyet sok esetben a megosztás jellege testesített meg) tipikusan inkább kisiskoláskortól kezdték vizsgálni. Ezek a kulturális összehasonlító vizsgálatok a múlt század hatvanas éveinek végétől a hetvenes évek végéig éltek virágkorukat (Schneider és mtsai, 2006). Ebben az időszakban a kulturális összehasonlításnak olyan alapvető dimenziói, mint a Hofstede (1980) és Triandis és mtsai, (1988) által leírt individualizmus és kollektívizmus, illetve a Markus és Kitayama (1991) által azonosított független és kölcsönösen függő én-konceptiók még nem léteztek, és így nem is válhattak magyarázó elvvé a vizsgálatok eredményeinek értelmezése során (Fülöp–Sándor 2006; Fülöp 2006). E dimenziók alapján a kutatók feltételezték, hogy azok a gyermekek, akik olyan társadalomban élnek, amely az individualisztikus értékeket és az egyéni függetlenséget és autonómiát támogatja, versengőbbek lesznek, mint azok, akik kollektivistá társadalomban nőnek fel, és a másik emberrel való kölcsönös függésben határozzák meg magukat. Rájuk az együttműködés lesz a jellemzőbb.

Az első összehasonlító vizsgálatok főképpen mexikói-amerikai és anglo-amerikai gyermekekkel történtek, és következetesen azt találták, hogy a mexikói származású gyermekek együttműködőbbek/megosztóbbak voltak, bár a második, illetve harmadik generáció esetében választásaik egyre közelítettek az anglo-amerikai gyermekekéhez (Avellar és Kagan, 1976; Knight és Kagan, 1977). Bár az amerikai gyermekek lényegében minden vizsgálatban versengőbbnek bizonyultak más nemzetiségű gyermekeknél Toda és mtsai (1978) belga, görög, japán, mexikói-amerikai és anglo-amerikai gyermekeket összehasonlító vizsgálatában a japánok voltak a legversengőbbek és a flamand-belga gyermekek a legeggyüttműködőbbek.

A nyolcvanas években, Japán robbanásszerű gazdasági fejlődésére válaszképpen, a kulturális összehasonlító foglalkozó kutatók figyelme sokkal inkább Kelet-Ázsia felé fordult, és az új kulturális dimenziók mentén való összehasonlítások két kedvelt országa az USA és Japán lett (Markus és Kitayama, 1991). A kilencvenes évek elejére már Kína is gazdasági hatalomként jelent meg, és ezzel egy időben nyitottabbá vált a pszichológiai kutatások számára. A kommunista Kínában hosszú ideig csak nagyon kevés nyugati kutató által vezetett vizsgálatot lehetett lebonyolítani.

Ezért nagyon kevés volt tudható arról, hogy milyen kulturális közeget hozott létre a hagyományos kínai kultúra és a kommunista ideológia kínai változatának keveredése. A kooperativitás tekintetében valószínűsíthető, hogy egymást erősítették. Ezt bizonyítja Shirk (1982) vizsgálata, amely szerint a kínai fiatalok egyenlőségelvűek és kollektivisták voltak, ugyanakkor a kooperativitás felszíne mögött a kommunista Kínában is jelen volt az intenzív egyéni versengés, amelyet a nagyon erősen szelektív és a versengésre hagyományosan építő iskolarendszer (a vizsgarendszert az ókori Kínában vezették be először a világon) és a mindennapi élet szűkös erőforrásai is megerősítettek. Dien (1999) azt hangsúlyozza, hogy a kínaiak a családdal kapcsolatban kollektivistikusak, amely főként az autoritásnak való megfelelésben nyilvánul meg, de eközben az individualitásnak az erős érzete alakul ki bennük. Ezt a kettősséget csak felerősítette az úgynevezett szocialista piacgazdaság megjelenése. A hagyományos kínai kollektivitás mellett ezért a versengésre való szocializáció is része a mai kínai nevelési repertoárnak. Ennek bizonyítéka, hogy kínai egyetemistákat vizsgálva azok versengőbbnek bizonyultak, mint amerikai kortársaik (Tang, 1999).

A versengés-együtműködés jellegzetességeit kínai gyermekek esetében először Domino (1992) kutatta, aki 10–12 éves amerikai és kínai gyermekeket hasonlított össze a Társas Érték Feladatban. A kínai gyermekek gyakrabban választottak egyenlőségre törekvő, illetve kooperáló csoportorientált választ, mint az amerikaiak, míg az amerikaiak több individualista és versengő elosztást alkalmaztak. Ezzel együtt is a kínai gyermekek egyötöde adott versengő választ, amely ebben az életkorban a versengés jelenlétére utal. Domino (2000) egy másik vizsgálatában a kínai gyermekek nagyobb hangsúlyt helyeztek a csoportmunkára és a segítségre, mint az amerikaiak. Az eredményeket az individualizmus-kollektivismus dimenzió szerint értékelve a kínai gyermekek sokkal inkább kollektivista, mint individualista értékek alapján viselkedtek a kísérleti helyzetekben.

A hagyományos kínai kultúrában a csoportkooperáció nagyon fontos érték (Bond és Hwang 1983). Az önzés, az egyéni jólét keresése a csoport érdekeinek a kárára vagy a csoport érdekei iránti közömbösség, nagyon komoly emberi hiányosság (Ho 1986). A másokkal való harmonikus kapcsolattartás (dongshi) az egyén szociális érettségének a mutatója (Chen, 2000). A szelf a kínaiaknál gyakran az antikollektivista attitűddel kapcsolódik össze, és azt jelenti, hogy valaki csak magával törődik, és nem tesz másokért (Bakken, 1993). Wu (1996) kínai óvodás gyermekek szüleivel végzett vizsgálatában azt a kérdést tette fel, hogy milyen a jó gyermek. A szülők a leggyakrabban a jó morális karaktert említették, vagyis azt, hogy szeresse a többieket, csoportorientált és kooperatív legyen. A kínai gyermekeket arra is nevelik, hogy tiszteljék azt, ami közös (Wu, 1994), és a kínai anyák sokkal fontosabbnak tartják a megosztást és a nemversengést, mint az amerikaiak (Tang, 1992). Ezzel összhangban van, hogy a kínai óvodás gyermekeket sokkal kooperatívabbnak találták csoportban, mint az amerikaiakat (Chiu, 1987). Ho 1990–93 között végzett vizsgálata azt bizonyítja, hogy vannak olyan szocializációs értékek, amelyek a kínai családokra földrajzi helyzettől és kulturális közegetől függetlenül jellemzők. Vizsgálatait Sanghajban, Bangkokban,

Szingapúrban, Dél-Tajvanban, Honoluluban és Los Angelesben élő kínai családokkal végezte, és több közös értéket is talált, közöttük az együttműködésre nevelés fontosságát. Ezzel összhangban az USA-ban nevelkedő kínai-amerikai gyerekek együttműködőbbek voltak, mint az anglo-amerikai kortársaik (Cook és Chi, 1984). Számos kínai és nyugati társadalomtudós úgy vélte, hogy a kínai „egy gyerek politika” aláássa majd ezeket az értékeket, és az egyikkel kapcsolatban kialakult valamiféle nemzeti aggodalom, „morális pánik”, amely ezeket a gyerekeket önző és tiszteletlen kis „császároknak” és „császárnőknak” titulálta (Bakken, 1993). Az elvégzett kutatások azonban bizonyították, hogy nincs statisztikailag szignifikáns különbség a kínai egyik és nem egyik között a vizsgált karaktertulajdonságok körében, nem bizonyultak sem önzőbbnek, sem tiszteletlenebbnek (Bakken, 1993; Falbo és Poston, 1993; Wu, 1996). Azt azonban az „egy gyerek” politikának tulajdonítják, hogy a kínai gyerekekkel folytatott fejlődéslélektani vizsgálatok rendre nem találnak nemi különbséget. Mivel a szülők elsősorban fiú gyereket szeretnének, ezért ha mégis lányuk születik, mindent megtesznek, hogy a fiúkkal minden tekintetben egyenértékű legyen, és felnőttkorában hasonlóan megállja a helyét a munkaerőpiacon. Domino (1992) az elosztási stratégiák tekintetében ennek megfelelően nem talált a fiúk és lányok között különbséget.

A kulturális összehasonlító vizsgálatok a jelenlegi magyar társadalmat erősen individualistának mutatják. A GLOBE Vizsgálat (House és mtsai, 2004) szerint az intézményes individualizmus tekintetében, vagyis a külső, nem családi csoportban az egyéni érdekeknek a csoportérdek fölé helyezésében az összehasonlított 62 ország között a második helyen helyezkedünk el. Az individualizmusnak a gyökerei már a szocializmusban is jelen voltak. Hunyady (1996) hetvenes években zajló longitudinális vizsgálatai szerint a magyarok önmagukat individualistának tartották, és a magyarok együttműködő készségét húsz lehetséges tulajdonság közül a második legalacsonyabbra értékelték.

Hollos (1980) magyar vidéki óvodás gyermekeknél vizsgálta többek között az együttműködésre való készséget. Azzal az előfeltevéssel jött Magyarországra, hogy a szocialista nevelés sokkal együttműködőbbé teszi a gyermekeket már ebben az életkorban, mint az amerikai. Két csoportban végezte a vizsgálatait: tanyasi gyermekek között, akik nem jártak óvodába, és falusi óvodások között. Azt várta, hogy az óvodába járó gyermekek, akik „szocialista” nevelést kapnak, és nem otthon a családban nőnek, együttműködőbbek lesznek, mint a tanyasiak. Éppen ellenkező eredményt kapott. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy „ami a kollektív szocialista nevelés célját illeti, az jobban kialakul, ha a gyermekek nincsenek az óvodában” (21. old.), vagyis ezeket a célokat a hivatalos nevelési közeg nem tudta megvalósítani. „Bár a napi tevékenységeket erősen megtervezik és koordinálják az óvodákban, és a gyermekek az együttműködés ideológiájában nőnek fel, ez mégsem alakít ki együttműködő gyermekeket” (21. old.).

Egy angol, szlovén és magyar összehasonlító kutatásban többek között általános iskola második osztályában, 8–9 éves gyermekek és tanáraik körében végeztek megfi-

gyeléseket a versengés és az együttműködés tanórai megjelenésével kapcsolatban. Az derült ki, hogy a magyar tanítónők rendeznek a leggyakrabban versenyeket a tanórákon, és ők azok, akik spontán megjegyzések formájában a leginkább készítetik a gyermekeket versengésre. Az együttműködés terén éppen fordított a helyzet. A szlovén és az angol tanítónők azok, akik gyakrabban adnak csoportos feladatokat, és készítetik a tanítványaikat együttműködésre (Fülöp és mtsai 2007). A megfigyelések eredményeivel összhangban a PISA 2000 vizsgálat szerint a magyar diákok az egyik leginkább versengéskedvelők, de igen alacsony pontszámaik vannak az együttműködve tanulás preferálása terén.

Hollos (1980) és Inántsyt Pap Judit (2003) vizsgálatán kívül nem ismeretes olyan magyar vizsgálat, amely az együttműködés, megosztás, versengés témakörén belül az óvodás korosztállyal készült volna. Ezért nem tudjuk, hogy a magyar óvodások között a társadalomra jellemző individualizmus, illetve az együttműködésre való kevésbé kifejtett készletés már azonosítható-e.

A jelen vizsgálatban több kérdést kívántunk tisztázni: Kagitcibasi (1996) szerint a szocializáció azokra az értékekre, amelyeket egy adott kultúra fontosnak tart, már kisgyermekkorban elkezdődik. Ennek megfelelően tettük fel a kérdést, vajon van-e a kultúrának már óvodáskorban is kimutatható hatása, találhatunk-e már óvodáskorban különbségeket magyar és kínai óvodások megosztó magatartásában. Másodszor a megosztás helyzeti meghatározottságának vizsgálatára kísérletünk tartalmazott olyan feltételeket, amelyekben a gyermek másik féllal való kapcsolatát, illetve a jutalomstruktúrát variáltuk. A kísérleti elrendezés olyan helyzet volt, amelyet McClintock és Moskowit (1976) alapján „individualista” helyzetnek tekintettünk, vagyis a részt vevő gyermekek egyszerűen azt a jutalmat kapták meg, amit a játék során megnyertek, és a jutalom nem függött a másik gyermekhez viszonyított vagy a közös eredménytől. Harmadszor azt kívántuk feltárni, hogy a gyermekek választásai milyen motivációval történnek, illetve mennyire képesek megindokolni a választásaikat az ilyen korú gyermekek. Az individualistának tűnő válasz ugyanis implikálhatja a versengést is, mert pusztán a viselkedést tekintve nehéz a gyermek valódi motívumaira következtetni. A megosztás vagy nem megosztás és a versengés összefüggéseinek megvilágítása céljából ezért a részt vevő gyermekeknek feltettünk a választásaik indokaival kapcsolatos kérdéseket is.

Kísérlet a gyermekkori megosztó viselkedés vizsgálatára kínai és magyar óvodásoknál

Eljárás

Kísérletünkben kínai és magyar óvodáskorú gyermekek megosztó viselkedését vizsgáltuk. A magyar mintában a kísérlet játékos feladatainak megoldása mellett a gyermekeket választásaik indoklására is megkértük.

Minta

A teljes mintában 139 gyermek szerepelt, ebből 71 fiú, 68 lány, illetve 53 kínai és 86 magyar gyermek. A minta nemi és országok közötti megoszlását az 1. táblázat mutatja. A gyermekek életkora 5–7 év között változott, az átlagéletkor 6 év 1 hónap volt. A kínai minta a Pekingi Egyetem óvodájába járó gyermekekből állt. Hogy a két minta hasonló szülői, illetve társadalmi háttérű gyermekekből álljon, a vizsgálat magyar részét három olyan budai óvodában vettük fel, ahová nagyrészt viszonylag magas szocio-ökonómiai státusú és iskolázottságú szülők gyermekei járnak. A szülőket tájékoztattuk a vizsgálatról, és írásbeli engedélyüket kértük a gyermekek részvételéhez. A családi háttérrel egy rövid szülői kérdőív segítségével és az óvónők ismeretei alapján tájékozódunk. Ezek szerint a vizsgált gyermekek közül 33-nak nincs testvére. Az 52 gyermek közül, akinek testvére van, 19 elsőszülött, 31 másod- vagy többed szülött és egy ikerpár. Egy gyermekről nem tudjuk, hogy van-e testvére.

A kínai mintában a gyermekek túlnyomó többsége (96%) az ország népesedéspolitikájának megfelelően egyedüli gyermek.

1. táblázat. A minta

	Összesen	Magyar	Kínai
Összesen	139	86	53
Fiú	71	43	28
Lány	68	43	25

A kísérlet menete

A kísérletben a Xie Xiaofei és munkatársai (2000) által Kagan és Madsen (1972) úgynevezett Társas Érték Feladata alapján a Pekingi Egyetemen megtervezett eljárást alkalmaztuk. Az egy ülésből álló kísérletben a gyermekek egyesével vettek részt. Még a kísérletek megkezdése előtt megbeszéltük az óvodavezetőkkel és az óvónőkkel a vizsgálat várható lefolyását, és nagyvonalakban elmeséltük nekik, hogy mit is vizsgálunk. Minden esetben többször ellátogattunk a csoportokba, hogy a gyermekek számára ne legyünk teljesen ismeretlenek, és ne legyen számukra olyan furcsa, hogy játszani hívjuk őket egy másik szobába. Mindebben természetesen az óvónők is segítségünkre voltak.

A játékos kísérletekre az óvodákon belül egy erre a célra elkülönített helyiségben került sor. Két óvodában ez a logopédiai helyiség volt, a harmadikban pedig egy olyan kis szoba, ahol máskor a nyelvi foglalkozásokat tartják. A kísérlet 12-18 próbából állt. Egy go-készlet fekete vagy fehér színű köveit használtuk.

A gyermekeket egyenként hívtuk be a szobába, és megkértük őket, hogy játsszanak velünk egy olyan játékot, ahol köveket lehet gyűjteni, és jutalmakat lehet kapni. A játék elején arra kértük a gyermekeket, hogy válasszák ki, hogy a fekete vagy a fehér színű köveket szeretnék-e gyűjteni, majd elmondtuk nekik a játékszabályokat:

„Gyere, ülj le ide! Most egy olyan játékot fogunk játszani, amelyben köveket lehet gyűjteni. Látod ezeket a fekete és fehér kövecskéket? Melyiket szeretnéd gyűjteni? [...] Jó, akkor a tied a fekete/fehér. Most képzelj el, hogy itt veled szemben egy jó barátod ül (jó barát feltétel), illetve egy olyan gyermek ül, akit nem ismersz (idegen feltétel). Ő gyűjti a másik színt. Mindig eléd teszek két kupacot, amelyikből kiválaszthatod azt, amelyik neked jobban tetszik. A másik kupacot elteszem. Amelyik kupacot választottad, abból mindig tied a fekete/fehér, a másik gyermeké pedig a másik szín. Amikor neked vagy neki összegyűlik tíz kövecske, mindig adok érte egy ilyen cukrot. Érted a játékot? Próbáljuk meg!”

Bármelyik színt választották, mi az adott választásnak megfelelő készletet használtuk a továbbiakban. A részt vevő gyermekeknek minden próbában két, fekete és fehér köveket egyaránt tartalmazó halmaz közül kellett választaniuk, természetesen az egyes halmazokban a fekete és fehér kövek aránya változott. Tíz kő összegyűjtése után jutalmat (valamilyen édességet) kaptak. A másik, nem gyűjtött színhez tartozó köveket egy „másik gyermek” kapta, akit a résztvevőknek el kellett képzelniük. Tíz kő után ez a másik gyermek is „kapott” jutalmat, amit az asztalnak a részt vevő gyermekkel ellentétes oldalára helyeztünk. A gyermekek a választott halmazból megtarthatták az általuk gyűjtött színhez tartozó köveket, míg a másik gyermek oldalára helyeztük az ugyanebből a halmazból való másik szín köveit. A nem választott halmaz köveit egy dobozba tettük, és a továbbiakban nem szerepeltek a játékban. A kísérlet során minden gyermeknél ugyanazt a 18 kőhalmazpárt alkalmaztuk, de minden gyermeknél más és más sorrendben. A halmazpárok bemutatásának sorrendjét minden kísérlethez véletlenszámok generálásával határoztuk meg. A párokban az egyik halmaz mindig azonos számú fekete és fehér követ tartalmazott, míg a másikban többségben voltak a gyermek által már a játék elején meghatározott és gyűjtött kövek. A gyermekek tehát ilyen módon két lehetőség között választhattak: vagy egyenlően osztják el a jutalmakat az elképzelt másik gyermekkel, vagy azt a kőhalmot választják, amelyben az általuk gyűjtött színű kőből van több.

A magyar gyermekekkel végzett vizsgálatok során nemcsak a gyermekek választásaira, hanem arra is kíváncsiak voltunk, hogy miért pont azt a kupacot választották, ezért a magyar mintában a gyermekek döntéseinek indokaira vonatkozó kérdésekkel egészítettük ki a vizsgálatot.

Az 1. ábrán egy példát láthatunk az alkalmazott kőhalmazpárokról (a kőhalmazpárok teljes listáját lásd a Függelékben). Az ábra azt az esetet szemlélteti, amikor a gyermek a fehér köveket gyűjti. Ha az 1. ábrán látható halmazok közül a gyermek az „A” halmazt választja, akkor négy követ kap, míg a másik gyermek egyet. Ha a „B” halmazt választja, akkor mind a ketten két követ kapnak.

„A” kőhalmaz: ○○○○ ●

„B” kőhalmaz: ○○ ●●

1. ábra. Példa a kőhalmazpárokról (3. sz. pár)

A kísérlet addig tartott, amíg a részt vevő gyermek 6 jutalmat (azaz 60 követ) össze nem gyűjtött. A kísérlet hossza így a gyermekek választásaitól is függött: kizárólag „A” választásokkal leghamarabb 12 menetben lehetett 6 jutalmat gyűjteni, míg kizárólag „B” választásokkal is legkésőbb a 18. próba végére összegyűlt a 6 jutalom.

Annak ellenőrzésére, hogy értik-e a gyermekek az alkalmazott eljárást, a kísérlet előtt néhány próbamenetet végeztünk. Ezek során – miután a gyermek kiválasztotta az általa gyűjteni kívánt színt – két kupacban néhány fekete és fehér követ tettünk az asztalra, majd mindkét kupacról megkérdeztük:

„Hány kövecskéd lesz, ha ezt a kupacot választod? És hány kövecskéje lesz a másik gyermeknek?”

Ugyanezeket a kérdéseket a kísérlet első két próbája során is feltettük. A második és az ötödik jutalom megnyerése után azt is megkérdeztük:

„Hány ajándékok van? Örülsz, hogy ennyi ajándékot kaptál? És hány ajándéka van a másik gyermeknek? Ő is örül?”

A gyermekek a kövek és az ajándékok számával kapcsolatos kérdéseket minden esetben helyesen válaszolták meg, tehát biztosan állíthatjuk, hogy értették a kísérleti eljárást. A kísérletből az eljárás nem értése vagy a számolási képességek hiánya miatt egyetlen résztvevőt sem kellett kizárnunk.

Az egyes próbák után választásaik indoklására is megkértük a gyermekeket: „Miért azt a kupacot választottad?”, válaszaikat pedig rögzítettük, és később tartalom-elemzésnek vetettük alá.

Kísérleti feltételek

A vizsgálatban két szempont szerint összesen négy kísérleti feltétel szerepelt 2 x 2-es elrendezésben. Az *egyik szempont* az volt, hogy kit képzeljen a résztvevő a másik gyermek szerepébe: az egyik esetben egy jó barátját („jó barát” feltétel), a másik esetben egy általa nem ismert idegen gyermeket („idegen” feltétel) kellett elképzelnie. A kísérlet során minden résztvevő szerepelt mind a két feltételben: az első három jutalom elnyeréséig az egyik, azután pedig a másik feltételnek megfelelően folyt a vizsgálat. A két feltétel sorrendjét kiegyensúlyoztuk, azaz a gyermekek fele a „jó barát”, másik fele pedig az „idegen” feltétellel kezdett. A váltáshoz a következő instrukciót alkalmaztuk: „Képzeld el, hogy a barátod/az idegen gyermek most kimegy a szobából, és a helyét egy idegen gyermek/egy jó barátod foglalja el. Mostantól vele fogsz játszani.”

A *másik szempont* ennél egy kicsit bonyolultabb volt. A kőhalmazpárok között ugyanis különbség volt annak tekintetében, hogy a kísérletben részt vevő gyermek a választásával ténylegesen több követ szerezhetett az általa gyűjtött színből (normál feltétel), vagy csak azt befolyásolhatta, hogy az általa nem gyűjtött kövekből az elképzelt társ mennyit kap (speciális feltétel).

Tehát a „normál” és a „speciális” kőhalmazpárok egy nagyon fontos tulajdonságban különböztek egymástól. A „normál” kőhalmazpárok esetében a kísérletben részt

vevő gyermek ténylegesen több kövecskét tudott összegyűjteni akkor, ha A-t választott – vagyis azt a kupacot, amelyben az általa gyűjtött színből több volt –, és nem B-t, amelyben mindkét színű kövecskéből ugyanannyi volt. Erre az elrendezésre láthatunk példát a 2/a ábrán.

A „speciális” kőhalmazpárok esetében viszont a gyermek az A választással nem abszolút értékben, hanem csak a másik gyermekhez képest járhatott jobban, mivel ezekben a halmazpárokból minkét kupacban ugyanannyi volt a gyermek által gyűjtött színű kövecskéből, csak a másik, a gyermek által nem gyűjtött színű kövek száma variálódott. Ezt az elrendezést szemlélteti a 2/b ábra.

A 18 pár között 12 „normál” és 6 „speciális” szerepelt. Ezek a véletlenszerűen meghatározott sorrendnek megfelelően szerepeltek az egyes próbákban.

Vagyis mindez azt jelenti, hogy míg a „normál” helyzetben a kísérletben részt vevő gyermeknek nyereségei maximalizálásához az A kupacot kellett választania, addig az ún. „speciális” helyzetben ugyan ez az A választás nem jelentett neki magának több követ a gyűjtött színből, csak az elképzelt másik gyermek kapott vele kevesebbet. A „normál” és a „speciális” helyzet ezek szerint különbözött egymástól annak tekintetében, hogy a megosztáshoz kellett-e a résztvevőnek magának is áldozatot hoznia, vagy pedig úgy juttathatta több kőhöz a másikat, hogy közben ő maga nem járt rosszabbul.

„Speciális” pár:

„A” halmaz: ○○○ ●●

„B” halmaz: ○○○ ●●●

2/a ábra. Példa a „speciális” kőhalmazpárookra (5. sz. pár)

„Normál” pár:

„A” halmaz: ○○○○○ ●●

„B” halmaz: ○○○ ●●●

2/b ábra. Példa a „normál” kőhalmazpárookra (9. sz. pár)

Hipotézisek és kérdések

Hipotéziseink a következők voltak:

1. A kultúra befolyásolja a megosztás mértékét. A kooperációt fontos értéként kezelő kínai kultúrában növekvő gyermekek várhatóan szignifikánsan több „B” választ adnak majd, mint az erősen individualista társadalomban növekvő magyar gyermekek.

2. A másik gyermekhez fűződő viszony ugyancsak befolyásolja a megosztást. A „jó barát” feltételben szignifikánsan több „B” választ vártunk, mint az „idegen” feltételben, és azt, hogy a magyar gyermekek erősebb különbséget tesznek e tekintetben, mint a kínaiak, akik esetében azt vártuk, hogy a megosztás normája mindkét feltétel esetén érvényesülni fog.

3. Azt vártuk, hogy a nyereségstruktúra szintén befolyásolja a gyermekek megosztási hajlandóságát. Arra gondoltunk, hogy a gyermekek, ha jobban járhatnak, mint a másik, akkor azt meg is teszik, de szándékosan nem akarnak a másiknak rosszat (konstruktív és destruktív versengés). Vagyis a „speciális” kőpároknál (amikor a gyermekek nem járnak jobban akkor, ha A-t választanak, mint ha B-t, csak a másik gyermek jár rosszabbul hozzájuk képest az A választások esetében) szignifikánsan több „B” választ vártunk, mint a „normál” kőpároknál (ahol ténylegesen több kőhöz juthatnak, ha az „A” halmazt választják).

A fenti három hipotézis mellett a következő kérdéseket vizsgáltuk meg:

1. Vannak-e nemi különbségek a megosztásban?
  2. Függ-e a megosztás mértéke az életkortól?
  3. Függ-e a megosztás a testvérsorban betöltött helytől?
  4. Milyen jellegű válaszokkal indokolják a gyermekek választásaikat?
- (Az utóbbi két kérdést csak a magyar mintában vizsgáltuk.)

Eredmények

Mivel az egyes gyermekeknél választásaiknak megfelelően eltérő számú menetből állhatott a kísérlet, és a randomizált bemutatási sorrend miatt az alkalmazott kőhalmazpárok is különbözők lehettek, a megosztást azzal mértük, hogy a gyermek összes választásának hány százaléka volt „B” válasz. Vagyis arra kerestük a magyarázatot, hogy az összes válasz hány százalékában döntött úgy a gyermek, hogy a rendelkezésére álló kőhalmazpárok közül azt választja, amelyikben az általa gyűjtött színű kövecskék és a másik gyermek által gyűjtött kövecskék száma egyenlő (pl. 3–3 vagy 4–4).

A kínai és a magyar kísérleti feltételek közötti különbségek tesztelésére varianciaanalízist alkalmaztunk (a kísérleti feltételeknél összetartozó mintás eljárással). Az eredmények szerint mind a kínaiaknál, mind a magyaroknál a gyermekek szignifikánsan több A választ adnak, vagyis olyat, amelyben a saját jutalmaik számát kívánják növelni. Azonban a kínai és a magyar gyermekek által adott „B” válaszok relatív gyakorisága szignifikánsan eltért egymástól: a kínai gyermekek szignifikánsan gyakrabban választották a „B” kőhalmazokat (az összes választásuk 44%-a volt „B”, szemben a magyarok 24%-ával; $p < 0,01$). Ezek szerint a kínai gyermekek gyakrabban választották a kőhalmazpárok közül azt, amelyikben az általuk gyűjtött és a másik gyermek által gyűjtött színű kövecskékből egyenlő számú volt. Ha – a testvérek szerepét kiszűrődő – a magyar gyermekek közül csak az egyiket hasonlítjuk össze a kínai gyermekekkel, akkor a „B” válaszok arányában még nagyobb különbséget tapasztalunk, mivel a magyar gyerekek közül az egyik adták a legkevesebb „B” választ (19,5%-nyit – lásd a 3. táblázatot), tehát a különbség a magyar egyik és a kínaiak között még nagyobb, mint az összes magyar és a kínaiak között!

Ugyancsak szignifikáns eltérés mutatkozott aszerint, hogy a részt vevő gyermek által elképzelt másik gyermek egy elképzelt barát, illetve egy elképzelt idegen gyermek

volt. A gyermekek gyakrabban adtak „B” választ, ha az elképzelt társuk egy jóbarát volt, mint ha idegen (a „jóbarát” feltételben a választások 36%-a volt „B”, az „idegen” feltételben 28%-uk; $p < 0,01$). Ez azt jelenti, hogy a jóbarát feltételben gyakrabban választották azt a lehetőséget, amikor a saját és az elképzelt társuk által gyűjtött kövecskék száma egyenlő volt a kőhalmazon belül.

A kínai–magyar és a jóbarát–idegen feltételeken kívül a harmadik kísérleti változó szerint is különbséget találtunk. A „speciális” kópároknál – vagyis az olyan esetekben, amikor a kísérletben részt vevő gyermek az A válasszal nem szerezhette több kövecskét az általa gyűjtött színből, csak a másik gyermeknek juttathatott kevesebbet ezzel a válasszal – gyakoribbak voltak a „B” válaszok (45%), mint a „normál” kópárok esetén (27%; $p < 0,01$). Ez azt mutatja, hogy a gyermekek választásaikban megkülönböztették egymástól és különbözőként is kezelték a speciális, illetve a normál kópárokat.

Hipotéziseink tehát beigazolódtak. Interakciós hatást nem tapasztaltunk. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat: A) A megosztó viselkedés (a „B” válaszok aránya) a kultúra és a másik féllel való kapcsolat (jóbarát vagy idegen gyermek) függvényében. B) A megosztó viselkedés a kultúra és a jutalomstruktúra (a kőhalmazpár típusa) függvényében.

2/a táblázat

„B” válaszok aránya	„Jóbarát” feltétel	„Idegen” feltétel	Összesen
Magyar	28%	20,4%	24%
Kínai	47,7%	40,5%	44%
Összesen	36%	28%	

2/b táblázat

„B” válaszok aránya	„Normál” feltétel	„Speciális” feltétel	Összesen
Magyar	18,6%	37,1%	24%
Kínai	40,2%	56,8%	44%
Összesen	27%	45%	

A megosztásban, vagyis a „B” válaszok arányában nem tapasztaltunk szignifikáns nemi különbséget (a fiúk átlagosan 27%-nyi, a lányok 23%-nyi „B” választ adtak). Az egyes kísérleti feltételeket külön-külön vizsgálva sem találtunk szignifikáns nemi különbséget. A „B” válaszok aránya nem korrelált szignifikánsan a (hónapokban mért) életkorral sem ($r = 0,06$, n.s.). A kísérleti feltételeket külön-külön vizsgálva egyetlen esetben volt szignifikáns pozitív összefüggés a „B” válaszok és az életkor között: akkor, amikor a másik gyermek „jóbarát” volt, a kőhalmazpár típusa pedig „normál” ($r = 0,22$, $p < 0,15$).

A testvérsorban elfoglalt helynek csupán tendenciaszerű hatása volt, ám nem érte el azt a szintet, hogy szignifikáns legyen. Az elsőszülöttek minden feltételben megosztóbbak voltak, az egykék pedig kevésbé megosztók, mint a többi gyermek (lásd a 3. táblázatot).

3. táblázat. A testvérsorban elfoglalt hely szerepének hatása

„B” válaszok aránya	„Jóbarát” feltétel	„Idegen” feltétel	Összesen
Elsőszülött	35,7%	29,3%	32,7%
2., 3. stb. gyermek	28%	16,5%	23%
Egyke	25,7%	11,9%	19,5%

A különbség csak az „idegen” feltételben volt szignifikáns ($p < 0,05$).

A gyermekek választásaira kapott indoklások kvalitatív elemzése igen érdekes eredményeket hozott. Ezt az elemzést csak a magyar vizsgálatban végeztük el. Az elemzés során nem előzetesen kialakított kategóriákkal dolgoztunk, hanem a válaszok alapján alakítottuk ki magát a kategóriarendszert. Az összesen 923 válasz az elemzés során négy nagy kategóriába illeszkedett:

– *Nyíltan versengő* válaszok. Ide azokat a válaszokat soroltuk, amelyekből egyértelműen kiderült, hogy a gyermek választásában a fő szempont az volt, hogy minél több követ nyerjen a másik gyermekhez képest. Pl. „Azért ezt választottam, mert nekem így több lesz, mint neki.”

– Olyan válaszok, amelyekben tetten érhető a versengés, ám a *másik gyermek valamilyen mértékű figyelembevételéről*, illetve a másik gyermeknek tett engedményekről tanúskodnak. Pl. „Most hadd nyerjen ő is egy kicsit.” (Ebben a válaszban pl. tapasztalható a versengés: a „nyerni” és az „is” szavak használata arról árulkodik, hogy a gyermek hasonlítja magát a másikhoz a nyereség tekintetében. Ugyanakkor hagyja őt is nyerni, persze nem annyit, mint amennyit ő maga nyert.)

– *Nem versengő* válaszok. Pl. „Így ugyanannyit kapunk”, „Így egyenlő lesz”.

– Látszólag *irreleváns* válaszok: olyan válaszok, amelyek a játék menete (vagyis a kövek elosztása és a nyereségek) szempontjából látszólag irrelevánsak. Pl. „Mert ezt [a kupacot] jobban szeretem”, „Mert ez [a kupac] a szebb.”

Mint a 4. táblázatban látható, eredményeinkkel – az „A” válaszok magas arányával – összhangban a versengő indoklásból volt a legtöbb (az összes válasz 62%-a). Sok volt a nem versengő indoklás is (21%), és viszonylag sok (13%-nyi) irreleváns választ is kaptunk. Az indoklások természetesen szorosan együttjártak azzal, hogy „A” vagy „B” választást indokoltak velük. Az „A” választások mintegy 87%-át nyíltan versengő válaszokkal indokolták. A fennmaradó 13%-ból valamivel több mint 10% irreleváns indoklás, a maradék pedig a másik két kategória között oszlik meg. A „B” választásoknál az indoklások döntő többsége nem versengő (71%) vagy a másikat figyelembe véve versengő (14%), esetleg irreleváns (14%) válasz volt. Az eredmények a 4. táblázatban láthatók.

4. táblázat. Az indoklások típusai az „A” és a „B” válaszoknál

Az indoklások típusai	Összesen	„A” válaszok	„B” válaszok
Nyíltan versengő	62%	87%	1%
A másikat figyelembe véve versengő	4%	0%	14%
Nem versengő	21%	1%	71%
Irreleváns	13%	12%	14%

Az indoklások a kísérleti feltételeknek megfelelően is változtak. A „jóbarát” feltételben a nyíltan versengő válaszok aránya kisebb volt, mint az „idegen” feltételben (48% vs 69%), viszont nagyobb volt a másikat tekintetbe véve versengő indoklások aránya (32% vs 16% – a Khi-négyzet próba $p < 0,01$ szinten szignifikáns). A kőhalmazpárok típusának megfelelően érdekes módon nem találtunk hasonlóan nagy különbségeket. Az eredmények az 5. és 6. táblázatban láthatók.

5. táblázat. Az indoklások típusai a „Jóbarát–idegen” feltételek szerint

Az indoklások típusai	„Jóbarát” feltétel	„Idegen” feltétel
Nyíltan versengő	48%	69%
A másikat figyelembe véve versengő	4%	5%
Nem versengő	32%	16%
Irreleváns	16%	10%

6. táblázat. Az indoklások típusai a „Normál vs speciális” kőhalmazpároknak megfelelően

Az indoklások típusai	„Normál” feltétel	„Speciális” feltétel
Nyíltan versengő	57%	68%
A másikat figyelembe véve versengő	5%	3%
Nem versengő	24%	18%
Irreleváns	14%	11%

Összefoglalás

Megbeszélés – összegzés

Vizsgálatunkban kínai és magyar óvodások körében vizsgáltuk a megosztást, mint a proszociális viselkedés egyik kísérleti helyzetben is tetten érhető elemét. A korábbi hasonló vizsgálatok elsődleges célja nem a megosztás, hanem a versengés és az

együtműködés tanulmányozása volt. Ezen vizsgálatok többségére jellemző, hogy az együtműködést csupán mint a versengés ellenpólusát határozták meg. A jelen vizsgálat eredményei és ezen belül is a szóbeli indoklások kvalitatív elemzése megerősítette a versengés és az együtműködés értelmezésének egy viszonylag újszerű, de egyre gyakrabban hangoztatott értelmezését, amely szerint e két fogalom nem ellentéte egymásnak, hanem két külön dimenzió, amely akár egymással párhuzamosan, egy időben vagy egymás részeként is megjelenhet. Vizsgálatunkban igyekeztünk a megosztás jelenségét a korábbiaknál komplexebb módon megragadni, lehetővé téve ezzel, hogy a valóságos helyzetekhez hasonló módon illeszkedjenek a versengés – együtműködés témakörébe, és ne csupán a versengés ellenpontjaként lehessen értelmezni azt. Erre jó példa, amikor a gyermekektől azt kértük, hogy választásaikat verbálisan is indokolják, és ezzel felszínre kerülhessenek azok a háttérben meghúzódó motivációk, amelyek az adott választást irányítják és alakítják. Az olyan indoklások például, amelyekben tetten érhető a versengés, ugyanakkor figyelembe veszik a másik gyermeket is, egyesítik magukban a versengés és az együtműködés – ezen belül is a megosztás – mint fogalmak egyes elemeit.

Eredményeink alátámasztják azt a megállapítást, mely szerint a megosztó viselkedés az óvodáskorú gyermekek életében gyakran megjelenik, és átszövi mindennapi életüket. A vizsgálat tanulságai szerint elmondhatjuk, hogy a megosztó viselkedés ebben az életkorban már differenciálttá válik, vagyis az 5-6 éves gyermekek jól körülírható stratégiát követnek azzal kapcsolatban, hogy mikor kivel és mit osztanak meg. Az, hogy a spontán társas összehasonlítás már 3 éves kortól megjelenhet, több korábbi vizsgálat alátámasztja. Azonban az, hogy a spontán megosztás egy ilyen differenciált megnyilvánulása – amelynek célja nem elsősorban a másiktól való megkülönböztetés és az éniidentitás fejlődésének segítése, hanem sokkal inkább a társas térben való elhelyezkedés és az ehhez kapcsolódó komplex összehasonlító mechanizmusok kialakítása – szintén megjelenik az óvodáskor folyamán, a jelen vizsgálat fontos eredményei közé tartozik. A leginkább a gyermekek választásait követő indoklások elemzése során derült ki, hogy ezek a választások, valamint az ezeket kísérő szóbeli megnyilvánulások tökéletesen illeszkednek a gyermek választásaihoz, és az egyes kísérleti feltételek szerint szignifikánsan különböznek egymástól.

Kutatásunkban több kérdést kívántunk tisztázni. Az első, hogy vajon van-e a kultúrának már óvodáskorban is kimutatható hatása, találhatunk-e már óvodáskorban különbségeket magyar és kínai óvodások megosztó magatartásában.

A kulturális összehasonlító vizsgálatok tanulságai szerint az egyes kultúrák különböznek egymástól aszerint, hogy milyen mértékben és milyen körülmények között támogatják a versengést, az együtműködést és ezen belül is a megosztást. Vizsgálatunkban – Rao és Steward (1999) eredményeihez hasonlóan – a kínai gyermekek között nagyobb gyakorisággal tapasztaltunk megosztást, vagyis ők gyakrabban választották az egyenlő jutalomelosztást, mint a magyar óvodások. Ennek oka részben az lehet, hogy a kínai kultúra és a hozzá kapcsolódó gyereknevelési gyakorlat az egyé-

ni érdekek érvényesítése mellett a közösségi és csoportérdekeket is nagymértékben támogatja. Ezek szerint a kultúrának már ebben az életkorban nagy szerepe van a megosztás alakulásában. A kínai szülők a nevelési folyamat során törekednek arra, hogy gyermekük ne legyen önző, és segítse a körülötte élőket. Ezzel szemben a magyar kultúra – több vizsgálat tanulságai szerint – elsősorban és nagymértékben individualista jellegű, és az egyéni érdekek érvényesítését támogatja. A magyar gyermekek nemzetközi összehasonlításban is inkább kedvelik a versengő feladatokat, és viszonylag kevésbé együttműködők (PISA, 2000). Jelen vizsgálat tanulságai szerint ez a tendencia már az óvodások között is megjelenik.

Második tisztázandó kérdésünk az volt, hogy a különböző kísérleti feltételek és a jutalomstruktúra eloszlása befolyásolja-e – és ha igen, akkor hogyan – azt, hogy a gyermekek mennyire osztják meg a jutalmat társaikkal.

Korábbi vizsgálatokból is kiderült, hogy a megosztó viselkedés nagyobb valószínűséggel jelenik meg akkor, ha magának a megosztó személynek nem kell erőforrásokról lemondania. A mi vizsgálatunk is alátámasztotta, hogy a gyermekek inkább megosztanak abban a helyzetben, ha ők maguk nem járnak rosszabbul, ha a megosztást választják – vagyis a „speciális” kópárok esetén.

Ugyanígy nagyobb mértékű megosztást tapasztaltunk akkor, amikor a gyermek azal oszthatott meg, akit a barátjának tart – vagyis a „jóbarát” feltételben –, mint akkor, ha egy számára ismeretlen gyermek volt elképzelt társa a játékban.

Harmadszor azt kívántuk feltárni, hogy a gyermekek választásai milyen motivációval történnek, illetve mennyire képesek megindokolni a választásaikat az ilyen korú gyermekek. A megosztás vagy nem megosztás és a versengés összefüggéseinek megvilágítása céljából ezért a részt vevő gyermekeknek feltettünk a választásaik indokai-val kapcsolatos kérdéseket is. Ezen válaszok elemzése rámutatott arra, hogy a háttérben húzódó motívumok az egyes kísérleti feltételek és a választások típusai szerint is határozottan különböznek egymástól. A versengő választásokhoz leginkább nyíltan versengő indoklások tartoznak, míg a megosztó választásokhoz nem versengő vagy a másikat is tekintetbe véve versengő indoklásokat találtunk nagyobb gyakorisággal. Ez azt jelenti, hogy a gyermekek tudatosan osztnak meg bizonyos helyzetekben, és tudatosan nem osztnak meg máskor, másokkal és más helyzetben.

A különböző kísérleti feltételek mellett az eredményeket egyes demográfiai mutatók alapján is elemeztük. Megvizsgáltuk, hogy van-e különbség a fiúk és a lányok között a megosztás tekintetében, és azt is, hogy az életkor vagy a testvérsorban elfoglalt hely befolyásolja-e, hogy a gyermek milyen mértékben osztja meg a jutalmat társával. Roy és Benenson (2002) eredményeihez hasonlóan az óvodásokkal kapcsolatban mi sem tapasztaltunk nemi különbséget a megosztás tekintetében: a fiúk és a lányok eredményei szignifikánsan nem különböztek egymástól. Ugyanígy az életkor és a testvérsorban elfoglalt hely szerint sem különböztek szignifikánsan egymástól az eredmények. Ez utóbbi tekintetében azonban tendenciaszerű különbségeket tapasztaltunk. Ezek szerint a testvérsorban a legidősebbek megosztóbbak voltak, mint a fiatalabb testvérek, és az egyiké voltak azok, akiknél a legritkábban figyelhetjük meg a

megosztást. Ennek több oka is lehet: az idősebb testvérek gyakrabban kerülnek olyan helyzetbe, amikor „oda kell adniuk”, vagy meg kell osztaniuk játékaikat kisebb testvérükkel, míg azok, akiknek egyáltalán nincs testvérük, viszonylag ritkán szembesülnek az ilyen helyzetekkel és az ezekhez kapcsolódó konfliktusokkal. Ugyan a testvérsorban való elhelyezkedés és a megosztás viszonyát csak a magyar mintában vizsgáltuk, érdemes lenne nagyobb elemszámú és esetleg más kulturális környezetbe tartozó gyerekekkel is megismételni a vizsgálatot, hogy kiderüljön, a hatás mennyire jellemző az adott életkorra.

Eredményeinket összefoglalva, a megosztó viselkedés már óvodáskorban valamilyen következetes és differenciált stratégiát követ. A vizsgálat természetesen továbbfejleszthető, ha vannak olyan szempontok, illetve a megosztásnak olyan lehetséges meghatározói, amelyeket a jelen kutatásban nem tanulmányoztunk. Ilyen lehet például a gyermek szociometriai státusa, a megosztási helyzetben szereplő két fél közötti dominanciaviszony, valamint a szülői-nevelői attitűdök. A megosztásnak ezeket az aspektusait remélhetőleg további kutatásokban vizsgálhatjuk majd.

A kézirat elfogadva: 2007. szeptember

Irodalom

- AVELLAR, J. – KAGAN, S. (1976): Development of competitive behaviors in Anglo- American and Mexican-American Children. *Psychological Reports*, 39, 191–198.
- BAKKEN, B. (1993): Prejudice and danger: the only-child in China. *Childhood*, 1, 46–61.
- BAUMRIND, D. (1980): The principle of reciprocity: The development of prosocial behavior in children. *Educational Perspectives*, 19(4), 3–9.
- BIRCH, L. L. – BILLMAN, J. (1986): Preschool children's food sharing with friends and acquaintances. *Child Development*, 57, 387–395.
- BOND, M. H. – HWANG, K. (1986): The social psychology of Chinese people. In M. H. BOND (ed.): *The Psychology of Chinese people*. Hong Kong, Oxford University Press, 213–266.
- CHAFEL, J. A. (1985): Social Comparison and the Young Child – Current Research Issues. *Early Child and Care*, Vol. 21, 35–59.
- CHEN, X. (2000): Growing up in a collectivistic culture: socialization and socioemotional development in Chinese Children. In: A. L. COMUNIAN – U. P. GIELEN (eds.): *International Perspectives on Human Development*. Eichen-grund Germany, Papst Science Publishers, 331–352.
- CHIU, L. H. (1987): Child rearing attitudes of Chinese, Chinese-American and Anglo-American mothers. *International Journal of Psychology*, 23, 4, 409–419.
- COOK, H. – CHI, C. (1984): Cooperative behavior and locus of control among American and Chinese American boys. *Journal of Psychology*, 118, 169–177.
- DIEN, D. S. (1999): Chinese authority-directed orientation and Japanese peer-group orientation: questioning the notion of collectivism. *Review of General Psychology*, Vol. 3, No. 4, 372–385.

- DOMINO, G. (1992): Cooperation and competition in Chinese and American children. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 23, 4, 456–467.
- DOMINO, G. (2000): Social values: A comparison of Chinese and American Children. In A. L. COMUNIAN – U. P. GIELEN (eds.): *International Perspectives on Human Development*. Eichengrund Germany, Papst Science Publishers, 358–378.
- EISENBERG, N. (1992): *The Developing Child – The Caring Child*. Boston, Harvard University Press.
- FALBO, T. – POSTON, D. L. (1993): The academic, personality, and physical outcomes of only children in china. *Child Development*, 64, 18–35.
- FÜLÖP Márta (1995a): A versengésre vonatkozó tudományos nézetek. I. A versengő magatartás eredete. *Pszichológia*, 15, 1, 61–111.
- FÜLÖP Márta (1995b): A versengésre vonatkozó tudományos nézetek, III. A versengés a szociálpszichológia tükrében. *Pszichológia*, 15, 3, 435–474.
- FÜLÖP Márta (2003): A versengés mint szociális készség fejleszthetősége. In ZSOLNAI Anikó (szerk.): *Szociális kompetencia – Társas viselkedés*. Budapest, Gondolat, 170–192.
- FÜLÖP, M. – Sándor, M. (2006): Cross-Cultural Understandings from Social Psychology on cooperation and competition. In A. ROSS (ed.): *Citizenship Education: Europe and the World*. London, Metropolitan University, CD-ROM, 75–89.
- FÜLÖP, M. (2006): Competition and cooperation in the psychological literature: developmental and cross-cultural perspective. In A. ROSS – M. FÜLÖP – M. PERGAR KUSCER (eds.): *Teachers' and Pupils' Constructions of Competition and Cooperation: A three-country study of Slovenia, Hungary and England*. Ljubljana, University of Ljubljana Press, 37–59.
- FÜLÖP, M. – ROSS, A. – PERGAR KUSCER, M. – RAZDEVSEK PUCKO, C. (2007): Competition and cooperation in schools. An English, Hungarian and Slovenian comparison. In: F. SALILI. – R. HOOSAIN (eds.): *Research in Multicultural Education and International Perspective, Vol 6: Culture, Motivation and Learning: A Multicultural Perspective*. Greenwich, CT, Information Age Publishing, 235–284.
- GESERICK, B. – SPANGLER, G. (2001): Behavior of six year old children in a social-competitive situation. Poszter az ISSBD 2001 áprilisában Minneapolisban rendezett konferenciáján.
- HOFSTEDE, G. (1980): *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, Sage.
- HOLLOS, M. (1980): Collective Education in Hungary: The development of competitive, cooperative and role-taking behaviors. *Ethos*, 3–23.
- HOUSE, R. – JAVIDAN, M. – HANGES, P. – DORFMAN, P. (2002): Understanding cultures and implicit leadership theories across the globe: an introduction to project GLOBE. *Journal of World Business*, 37, 3–10.
- HUNYADY György (1996): Sztereotípiák a változó közgondolkodásban. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó.
- INÁNTSY-PAP Judit (2003): Óvodáskorú gyermekek társas kapcsolatainak vizsgálata. Kötődés, társas helyzet, kapcsolat tudatosság. Doktori Disszertáció. Kézirat.
- KAGAN, S. – MADSEN, M. C. (1972): Rivalry in Anglo-American and Mexican children of two ages. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24, 214–220.

- KAGITCIBASI, C. (1996): Family and human development across cultures. Mahwah, N. J., Lawrence Erlbaum.
- KNIGHT, G. P. – CHAO, C. (1989): Gender differences in the cooperative, competitive, and individualistic Social Values of Children. *Motivation and Emotion*, Vol. 13, No. 2, 125–141.
- KNIGHT, P. – DUBRO, A. B. – CHAO, C. C. (1985): Information processing and the development of cooperative, competitive, and individualistic social values. *Developmental Psychology*, 21, 37–45.
- KNIGHT, G. P. – KAGAN, S. (1977): Acculturation of prosocial and competitive behaviors among second and third generation Mexican-American children. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 8, 273–284.
- KNIGHT, G. P. – KAGAN, S. (1982): Siblings, birth order, and cooperative-competitive social behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 13, No. 2, June, 239–249.
- MARKUS, H. – KITAYAMA, S. (1991): Culture and self: Implications for cognition, emotion and motivation. *Psychological Review*, 98, 224–253.
- MASTERS, J. C. (1968): Effects of social comparison upon subsequent self-reinforcement behavior in children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10, 391–401.
- MASTERS, J. C. (1973): Effects of Age and Social Comparison upon Children's Noncontingent Self-Reinforcement and Value of a Reinforcer. *Child Development*, 44, 111–116.
- MCCLINTOCK, C. G. (1974): Development of social motives in Anglo-American and Mexican-American children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 348–354.
- MCCLINTOCK, C. G. – MOSKOWITZ, J. M. (1976): Children's preferences for individualistic, cooperative, and competitive outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 543–555.
- MCCLINTOCK, C. G. – NUTTIN, J. M. (1969): Development of competitive game behavior in children across two cultures. *Journal of Experimental Social Psychology*, 5, 203–218.
- MESSICK, D. M. – MCCLINTOCK, C. G. (1968): Motivational bases of choice in experimental games. *Journal of Experimental Social Psychology*, 4, 1–25.
- MOSTACHE, H. S. – BRAGONIER, P. (1981): An Observation Study of Social Comparison in Preschoolers. *Child Development*, 52, 376–378.
- RAO, N. – STEWART, S. M. (1999): Cultural influences on sharer and recipient behavior: Sharing in Chinese and Indian preschool children. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 219–241.
- ROY, R. – BENENSON, J. F. (2002): Sex and contextual effects on children's use of interference competition. *Developmental Psychology*, 38, 306–312.
- RUBLE, D. N. – FELDMAN, N. S. – BOGGIANO, A. K. (1976): Social Comparison Between Young Children in Achievement Situation. *Developmental Psychology*, 12, 192–197.
- RUBLE, D. N. – BOGGIANO, A. K. – FELDMAN, N. S. – LOEBL, J. H. (1980): Developmental analysis of the role of social comparison in self-evaluation. *Developmental Psychology*, 16, 105–115.
- SANTROCK, J. W. – ROSS, M. (1975): Effects of Social Comparison on Facilitative Self-control in Young Children. *Journal of Educational Psychology*, 67, 193–197.
- SCHNEIDER, B. H. – SOTERAS DE TORO, M. SP. – WOODBURN, S. – FÜLÖP, M. – CERVINO, C. – BERNSTEIN, S. – SÁNDOR, M. (2006): Cross-cultural

- differences in competition among children and adolescents. In CHEN, X. – FRENCH, D. – SCHNEIDER, B. (eds.): *Peer Relationships in Cultural Context*. Cambridge University Press, 310–339.
- SHERIDAN, S. – WILLIAMS, P. (2006): Constructive competition in preschool. *Journal of Early Childhood Research*, Vol. 4, (3), 291–310.
- SHIRK, S. L. (1982): *Competitive comrades. Career incentives and student strategies in China*. Berkeley, University of California Press.
- SPARKES, K. K. (1991): Cooperative and Competitive Behavior in Dyadic Game-Playing. A Comparison of Anglo-American and Chinese Children. *Early Child Development and Care*, Vol. 68, 37–47.
- STEWART, S. – MCBRIDE-CHANG, C. (2000): Influences on children's sharing in multicultural setting. *Journal of Cross-cultural Psychology*, Vol. 31, No. 3, 333–348.
- TANG, N. M. (1992): Some psychoanalytic implications of Chinese philosophy and child-rearing practice. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 47, 371–389.
- TANG, S. (1999): Cooperation or competition: a comparison of U. S. and Chinese college students. *The Journal of Psychology*, 133, 4, 413–423.
- TRIANDIS, H. C. – BONTEMPO, R. – VILLAREAL, M. J. – ASAI, M. – LUCCA, N. (1988): Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323–338.
- VAN LANGE, P. M. A. (1992): Rationality and morality in social dilemmas: The influence of social value orientations. In: LIEBRAND, WIM, B. G. – MESSICK, David, M. (eds.): *Social dilemmas: Theoretical issues and research findings. International series in experimental social psychology*. Pergamon Press, Elmsford, 133–146.
- XIAOFEI, X. – XI, C. – RUIFEN, K. – XUEHUANG, Y. (2000): The Cooperative Tendencies of Children and the Job Values of Their Parents. Paper presented at the ISSBD Congress, 2000.
- WU, D. Y. H. (1994): Self and collectivity: Socialization in Chinese preschools. In R. T. AMES – W. DISSAYANAKE – T. P. KASULIS (eds.): *Self as Person in Asian Theory and Practice*. Albany, State University of New York Press, 235–249.
- WU, D. Y. H. (1996): Chinese childhood socialisation. In M. H. BOND (ed.): *The Handbook of Chinese Psychology*. Hongkong, Oxford University Press, 143–154.

*Situational and cultural determinants of sharing
behavior among Hungarian and Chinese kindergarten
children*

Not many studies have been conducted on the determinants of kindergarten age children's sharing behaviour, and even less in a cross-cultural context..

This study analyzes the sharing behaviour of 5-6 year-old kindergarten age children in two different societies, namely in the extreme individualist post-socialist Hungary and in the collectivistic China that has a growing market economy.

In an experiment 53 Chinese and 86 Hungarian children were presented with a hypothetical scenario (Xie, 2000) where they could control the amount of rewards they and another child would receive.

The frequency of sharing behaviour was analyzed according to the following independent variables: culture (Chinese vs. Hungarian), gender, the type of the stone-set pairs (the different structure of distribution) and the nature of the relationship between the child and his/her hypothetical counterpart (stranger or friend). Children were also asked questions about their understanding of the situation and were also asked to give reasons for their decisions between sharing and non-sharing alternatives. The children's reasoning was qualitatively analyzed.

Results show that most of the variables have a significant influence on children's willingness to share rewards with others: Hungarian children tended to be less sharing in general than Chinese children. According to our results children in both countries seem to be less self-centred if they can share with a friend than with an unknown child and in those situations when they don't get less reward if they share with the others. These results demonstrate that already 5-6 year old children's sharing behaviour has a coherent strategy.

Függelék

A római I-gyel jelölt halmazokat használtuk „A” halmazként, amikor a gyermek a fekete, a római II-vel jelölteket, amikor a fehér színű köveket gyűjtötte.

Pár száma	I / A fekete	I / A fehér	B fekete	B fehér	II / A fekete	II / A fehér
1	2	1	2	2	1	2
2	3	1	2	2	1	3
3	4	1	2	2	1	4
4	3	1	3	3	1	3
5	3	2	3	3	2	3
6	4	1	3	3	1	4
7	4	2	3	3	2	4
8	5	1	3	3	1	5
9	5	2	3	3	2	5
10	4	1	4	4	1	4
11	4	2	4	4	2	4
12	4	3	4	4	3	4
13	5	1	4	4	1	5
14	5	2	4	4	2	5
15	5	3	4	4	3	5
16	6	1	4	4	1	6
17	6	2	4	4	2	6
18	6	3	4	4	3	6

SZABÓ CSILLA^A – POSZET EMESE^B –
VERESS ANABELLA^C

^A PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar

^B Avalon, Children's Residence Erin Township, Ontario L7J2L9, Kanada

^C Spectrum, Truro Hill Penryn TR10 8DB Cornwall, UK

A FIGYELEMZAVAROS-HIPERAKTIV ÉS TIPIKUSAN FEJLŐDŐ GYERMEKEK KOGNITÍV PROFILJÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA*

A figyelemzavar és hiperaktivitás (ADHD) gyakori gyermekkori zavar, mely a populáció 3–6%-át érinti. Az iskolapszichológusok és a klinikán dolgozó szakemberek is gyakran találkozhatnak ezzel a tünetegyüttessel. Diagnosztizálása általában a figyelmetlenség, hiperaktivitás és impulzivitás szimptomáinak azonosításával történik a DSM-IV kritériumai alapján.

A kórkép felállítása nehéz folyamat, mert a különböző kultúrákban különbözőképpen értékelik ugyanazt a viselkedést. Amikor négy különböző országból tapasztalt szakembereket kértek meg, hogy ADHD szimptomák alapján, azonos videofelvételek és kritériumok szerint értékeljék a gyermekeket, a szakemberek diagnosztizálási karakterükben és a megítélt súlyossági szintben jelentős eltéréseket mutattak.

A diagnózis validitásáról és a kezelés szükségességéről mai napig viták és ellentmondások léteznek. A kórral kapcsolatban még számos ismeretlen meghatározó van, és az etiológiájának, diagnosztizálásának, valamint kezelésének megállapítása állandó fejlődésben van.

A jelen kutatás célja ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek kognitív struktúráinak a feltérképezése és kognitív profiljuk összehasonlítása, mely a továbbiakban segítségül szolgálhat egy megbízhatóbb kórkép felállításához. 24 ADHD-s és 21 tipikusan fejlődő gyermek vett részt a kutatásban. Az eredmények azt mutatják, hogy a két csoport között különbség van az intelligenciastruktúrában, a figyelem terén, valamint az ADHD-sok esetében a központi gátló funkciók lassabban működnek.

Kulcsszavak: ADHD, intelligencia, memória, központi végrehajtó funkció

* A jelen cikk a 2003-as OTDK-n II. helyezést elért dolgozat alapján készült.

Leírás, felismerés és diagnózis

A figyelemzavar és hiperaktivitás (ADHD) gyakori gyermekkori zavar, mely a populáció 3–6%-át érinti. Az iskolapszichológusok és a klinikumban dolgozó szakemberek is gyakran találkoznak ezzel a tünetegyüttesel (D'Alonzo, 1996).

A zavar megnevezése az idők folyamán több változáson ment keresztül. A ma használt ADHD elnevezést az 1994-ben megjelent DSM-IV (American Psychiatric Association, 1994) közli először. Az ekkor megjelent tanulmányban meghatározzák a figyelemzavar és hiperaktivitás diagnosztizálásához szükséges kritériumokat is. Ahhoz, hogy ADHD-ről beszélhessünk, legalább hat vagy ennél több olyan szimptóma megléte szükséges, ami hiperaktivásban és figyelemzavarban nyilvánul meg, és az utolsó fél évben állandóan jelen volt (Weinstein, 2000).

Leírás

Barkley (1994, idézi Shapiro és mtsai, 1998) szerint az ADHD-s tüneteket úgy lehet leírni, mint az egyénnek azt az általános képtelenségét, hogy késleltesse a környezetnek adott válaszait.

Ennek következményei például a gondolatok és emóciók elkülönítése, a nyelvi és az emlékezeti nehézségek, valamint az analízis és szintézis szintjén bekövetkező problémák. Az önértékelő folyamat magában foglalja a „mikor kell cselekedni” és „mikor kell várni” tudatosítását, megszervezését és önkontrollját. Ugyanakkor magában foglalja a válaszok következményeinek előrelátását. Természetesen ez a folyamat megköveteli az egyéntől, hogy várjon, mielőtt válaszolna – ez az a képesség, ami sérült az ADHD-s gyermekek esetében. Tehát az önszervezési képességek hiánya alapdeficitnek tekinthető az ADHD-s személyek körében (Shapiro és mtsai, 1998).

A kutatások – a faktoranalízis módszert felhasználva – arra utalnak, hogy az ADHD-t meghatározó szimptómák két fő csoportba oszthatók: figyelmetlenséghez kapcsolódó szimptómákra és hiperaktív, impulzív viselkedéshez (dezinhibíció) kapcsolódó szimptómákra.

A DSM-IV a figyelemhiány-/hiperaktivitási zavar három altípusát különbözteti meg.

- a figyelemhiányos-hiperaktivitási zavar, elsősorban figyelmetlen típus;
- a figyelemhiányos-hiperaktivitási zavar, elsősorban hiperaktív-impulzív típus;
- a figyelemhiányos-hiperaktivitási zavar, kombinált típus.

Figyelmetlenség

A figyelmi problémák abban nyilvánulnak meg, hogy a gyermekek képtelenek fenntartani érdeklődésüket, vagy nem tudnak olyan feladatokban és játékokban részt venni, ahol szabályok és instrukciók léteznek. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a gyermek szétszórt és figyelme könnyen elvonható, valamint feledékenyebb, mint a vele egykorú társai. Szülők és tanárok gyakran panaszkodnak, hogy ezek a gyermekek nem figyelnek annyira, amennyire életkorukban elvárható volna, nem tudnak koncentrálni, nem sikerül befejezniük feladataikat, álmodoznak, és sokkal gyakrabban változtatják tevékenységeiket, mint mások. (Barkley, Du Paul, Mc Murray, 1990). Számukra unalmas feladatokban teljesítményük csökken, mint például folyamatos teljesítménytesztben. Ezek a gyermekek lassúbbak, ha egyszer egy feladatot abbahagytak, kevés a valószínűsége annak, hogy visszatérjenek, és befejezzék azt. A fentiekben felsorolt viselkedéskülönbségek alapján különböztethető meg az ADHD a tanulási nehézségektől, illetve egyéb pszichiátriai zavaroktól.

Ennek ellenére objektív kutatási eredmények ellentmondók arra vonatkozóan, hogy az ADHD-s gyermekek figyelme általában könnyebben elvonható lenne külső ingerek által az elvégzendő feladatokról. Campbell és munkatársai (1971) szerint könnyen elvonható a figyelmük, ha az irreleváns inger magába a feladatba van beágyazva.

Gumenyuk és munkatársai (2004) kutatásuk során azt bizonyítják, hogy a szokatlan hanginger beiktatása, vizuális diszkriminációs feladat végzése során csökkenti az ADHD-s gyermekek teljesítményét, és növeli a reakcióidőt. A hangjelzést követően a kihagyott válaszok száma az ADHD-s csoportban magasabb, mint a kontrollcsoportban. Ezzel ellentétben van Mourik és munkatársai (2007) vizsgálataik alapján kimutatták, hogy az ADHD-s gyermekeknél a szokatlan hanginger beiktatása csökkenti a hibás válaszok számát, és növeli a reakcióidőt. Az ellentmondó eredményeket azal magyarázzák, hogy van Mourik és munkatársai vizsgálatukban olyan feladatot használtak, ami a gyorsaságra összpontosított, és a hirtelen hangjelzés lelassította őket. Úgy tűnik, hogy a szokatlan hanginger az ilyen jellegű feladatokban serkentőként hat az ADHD-s gyermekekre.

Hiperaktív-impulzív viselkedés (dezinhibíció)

Az ADHD-s gyermekek hiperaktív, impulzív viselkedése abban nyilvánul meg, hogy képtelenek nyugodtan, egy helyben ülni, még akkor is, ha erre felszólítják őket. Állandóan mozognak, szaladnak, másznak, hangosan játszanak, sokat beszélnek, félbeszakítják mások tevékenységeit, és kevésbé képesek arra, hogy a játékokban sorukat kivárják. Szülők és tanárok úgy jellemzik őket, mintha „motor hajtaná” őket, állandó mozgásban vannak. A kutatások arra mutatnak rá, hogy ezek a gyermekek aktívabban, mint mások (Barkley és Ullman 1975, idézi Stanford és mtsai, 1994), viszont ke-

vésbé képesek túlzott motorikus cselekvéseiket kontrollálni (Denkla és Rudel 1978, idézi Stanford és mtsai. 1994), valamint egy folyamatban levő cselekvést hirtelen megállítani. Többet beszélnek, mint mások, megszakítják mások beszélgetését, nem tudnak ellenállni a kísértéseknek. Túl gyorsan és túl gyakran válaszolnak, még akkor is, ha arra kéri őket, hogy várjanak.

Viszonylag kevés kutató foglalkozik az impulzivitásbeli különbségekkel, mégis különbségeket mutattak ki az ADHD-s gyermekek, valamint a tanulási nehézségekkel küszködő gyermekek között.

A kutatások arra mutatnak rá, hogy az ADHD-s gyermekek fejlődésében először a dezinhibíció problémája jelentkezik – 3-4 éves kor körül –, a figyelmi problémák pedig kicsit később – 5-7 éves korban – mutatkoznak meg. A tünetek iskolakezdetkor vagy az elemi iskola közepe felé is jelentkezhetnek. S míg a dezinhibíció szimptomái csökkennek a kor előrehaladásával, a figyelmi zavarok általában stagnálnak az elemi iskola évei alatt, majd valamennyire csökkennek serdülőkorra (Stanford és mtsai, 1994). A gyermekek 30–60%-ának felnőttkorban is vannak ADHD-s szimptomáik (Weiss és Hechtman, 1993, idézi Shelley-Tremblay és Rosen 1996; Swanson, 1998), melyek képtelenné teszik őket arra, hogy normális életvitelt folytassanak, hogy hatékonyan beilleszkedjenek a társadalomba, illetve munkahelyi problémáik lehetnek.

Hogyan ismerhető fel az ADHD?

Az elsősülött gyermekek esetében az ADHD szimptomáinak azonosításában a szülők nagyobb nehézségekbe ütközhetnek, mivel nincs előzetes tapasztalatuk arról, hogy a gyermekek tipikusan fejlődő energiaszintje milyen határok között mozog. Így a gyermekek szimptomáit csak utólag észlelik az óvodában, sőt gyakoribbak azok az esetek, amikor a szimptomák felismerésére csak az iskolában kerül sor. Az ADHD-val asszociálódott viselkedés általában irritáló a környezet számára, így az ADHD-s gyermekeket gyakran bajkeverőknek vagy viselkedésproblémákkal küszködőknek fogják címkézni, nem irányítják a megfelelő szakemberhez, ezért megtörténhet, hogy nem ismerik fel az ADHD-t.

Általában a többi gyermek kiközösíti őket impulzív viselkedésmódjuk miatt, mely a későbbiekben az alacsony önértékelés kialakulását eredményezi, s ez hangsúlyozottabb viselkedésproblémákhoz vezethet. Sok esetben a szülők tehetetleneknek érzik magukat az ADHD-s viselkedés kezelésében, melynek következtében az egész családi rendszer sérül (Lewis-Abney, 1993, idézi O'Connel és mtsai, 1996).

Buttross és Morgan (1998) úgy véli, hogy az ADHD túldiagnosztizált, ugyanis a gyermekek 15%-át kezelik ezzel a zavarral, míg a tulajdonképpeni előfordulási arány csupán 3 és 5% között található. Ennek okát azzal magyarázzák, hogy gyakran hasonló tüneteket produkáló zavarokat, mint az obszesszív-kompulzív rendellenességet, az epilepszia egyik válfaját: az abszencet és depressziót is ADHD-nak diagnosztizálják.

Diagnózis

Annak ellenére, hogy az ADHD-nak igen magas az előfordulási gyakorisága, és számos kutatás foglalkozott, illetve foglalkozik ezzel a kérdéssel, a pontos diagnózishoz szükséges kritériumok még mindig vita tárgyát képezik (Cantwell és Baker, 1988, idézi Stanford és mtsai, 1994; Willcutt és Carlson, 2005; Graham és mtsai, 2007).

Ez egyrészt az ADHD heterogén természetének – ugyanis az ADHD-nak nincs egyetlen speciális szindrómája, ezek a gyermekek társaiktól csak a tünetmák intenzitásában, állandóságában és csoportosulásában térnek el (Johnson, 1997) –, másrészt pedig a kórképpel asszociált problémáknak tulajdonítható, mint például iskolai alulteljesítés, robbanékony viselkedés és gyenge szociális készségek (Goodyear és Hynd, 1992, idézi Stanford és mtsai, 1994).

A kórkép felállítása azért is nehéz folyamat, mert a különböző kultúrákban különbözőképpen értékelik ugyanazt a viselkedést. Mann (1992, idézi Gingerich és mtsai, 1998) négy különböző országból, tapasztalt szakembereket kért meg, hogy értékeljék a gyermekeket az ADHD tünetmák alapján. Bár a szakemberek véleményüket azonos videófelvételek alapján formálták meg, azonos kritériumokat használtak, a különböző diagnózisok karakterükben és a megítélt súlyossági szintben jelentős eltéréseket mutattak.

Diagnosztizálása általában a figyelmetlenség, hiperaktivitás és impulzivitás tünetmáinak azonosításával történik, a DSM-IV kritériumai alapján kidolgozott kérdőív segítségével (Quintana, 2007), mely magában foglal egy otthoni és egy iskolai változatot.

Az ADHD-s gyermekeknél három fő területen figyelhetők meg zavarok: kognitív struktúrákban, neuropszichológiai területen, valamint emocionális téren.

Kognitív struktúrák

Intelligencia

Az ADHD esetében jelenlevő gátló folyamatok következtében felmerült a kérdés, hogy van-e összefüggés az ADHD és az intelligencia között, főleg a verbális intelligenciát illetően. Azonban kevés ilyen jellegű kutatás született, és az eredmények ellentmondók.

A korai kutatások negatív korrelációt mutatnak a hiperaktivitás foka és az intelligenciahányados között (Hinshaw és mtsai, 1987; Mc Gee és mtsai, 1984, idézi Mash és Barkley, 1996).

További kísérletek azonban azt sugallják, hogy mégis szignifikáns különbség létezik a tipikusan fejlődő, valamint az ADHD-s gyermekek IQ-ja között, főként a verbális intelligenciát illetően (Barkley és mtsai, 1985, idézi Mash és Barkley, 1996). Az ADHD-s gyermekek IQ-ja átlagban 5-8 ponttal kisebb, és ez Barkley szerint a gyenge

tesztmegoldó viselkedésnek tulajdonítható. Frazier és munkatársai (2004) is hasonló eredményekre jutottak: az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek intelligenciaszintje között a különbség szignifikáns volt. A legnagyobb különbség a helyesírási és aritmetikai képességeket vizsgáló feladatok esetében mutatkoztak.

Hale és munkatársai (2005) arra az eredményre jutottak, hogy az ADHD-s személyek nyelvi feldolgozása minőségileg gyengébb, mint a normál populációé.

Központi végrehajtó funkció

A végrehajtó funkció az a neuro-kognitív folyamat, amely egy probléma megoldásához szükséges összetevőket fenntartja és irányítja, ezáltal vezérli a célirányos viselkedéseket. A végrehajtó funkció öt fő területét különböztethetjük meg: válaszgátlás, tervezés, kognitív flexibilitás, munkamemória és verbális fluencia (Willcutt és mtsai, 2005). A válaszgátlás során gátoljuk azokat az ingereket, melyek az aktuális feladat végzéséhez irrelevánsak. A tervezés lehetővé teszi a birtokunkban levő információk olyan jellegű kombinációját, mely hozzájárul a fennálló probléma megoldásához. A kognitív flexibilitás az irreleváns feladatszetről való leválást és az adott célok szempontjából fontos feladatra való átváltást jelenti. A munkamemória korlátozott kapacitású rendszer, mely rövid időre tárolja az információkat. Magában foglal két korlátozott kapacitású alrendszert: az artikulációs hurokat (mely fonológiai formában tárolja az információt) és vizuális-téri vázlatfüzetet (melyet a vizuális és téri információk kódolására használunk [Baddeley és Hitch, 1974, idézi Eysenk, 1997]).

A végrehajtó funkció működése összetett neurális hálózatokat aktivál, mint a talamusz, agyalapi mirigy és a homloklebeny (Casey, 1997; Pennington, 2002, idézi Willcutt és mtsai, 2005). Több szerző is úgy véli, hogy az ADHD szimptomák a központi végrehajtó funkció deficitjében gyökereznek.

Az ADHD esetében a központi végrehajtó funkció működésének feltárására vonatkozóan számos kutatás született. A kutatási eredmények ellentmondók. Egyes szerzők szerint a végrehajtó funkció deficitje jelen van a hiperaktivitás és figyelemzavar szindrómánál, mások szerint az ADHD önmagában nem hordoz végrehajtó funkció sérüléseket, csak akkor, ha a szimptóma valamilyen más problémával társul.

Shue és Douglas 1992-ben végzett kísérletükben nem találtak különbséget tipikusan fejlődő és ADHD-s gyermekek között a téri lokalizáció azonnali felelevenítését illetően. Ezzel ellentétben Karatekin és Asarnow (1998) vizsgálatuk során kimutatták, hogy az ADHD-s gyermekeknek mind a verbális, mind a rövid távú téri memóriájukkal problémák vannak.

A Barkley (1997) által felállított hibrid modell előrejelzi, hogy a viselkedés gyenge gátlása az ADHD-ban a munkamemóriának és alfunkcióinak másodlagos deficitjéhez vezet.

- Az ADHD-s gyermekek könnyebben befolyásolhatók a kontextus, mint a mentális reprezentációk által, eltérően a velük egykorú, tipikusan fejlődő társaiktól.

- Az ADHD-s gyermekek könnyebben befolyásolhatók az azonnali események és következményeik által, mint az időben távoli események által.
- Az ADHD-s gyermekek, kevésbé képesek arra, hogy memorizáljanak és felidézzenek információkat, amelyek múltbeli eseményekre vagy jövőbeli tervekre vonatkoznak.

Kisgyermekkel végzett vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a válaszgátlásának mennyisége (a kísértéssel szembeni ellenállás) kapcsolatban van a munkamemória téri-vizuális komponensével. A késleltetett válasz típusú feladatok megkövetelik, hogy a vizsgálati személy várjon, közben észben tartva a jutalom rejtekhelyét. 18–30 hónapos gyermekekkel végzett kutatások alátámasztják a téri munkamemória meglétét és kapcsolatát a válasz gátlásával (Diamond, Cruttenden és Neiderman, 1994, idézi Mash és Barkley, 1996).

A modellel egybehangzóan – úgy tűnik, hogy – az ADHD-s gyermekek gyengébben teljesítenek a mentális számítási feladatokban (Ackerman, Anhalt és Dykman, 1986, idézi Mash és Barkley 1996), továbbá mind a felnőttek, mind a gyermek ADHD-soknak nehézségeik vannak számsorok ismétlésében (különösen visszafelé; Barkley, Murphy és Kwasnik, 1996, idézi Mash és Barkley, 1996). Egyes kutatások arra utalnak, hogy ADHS-s gyermekek kevésbé sikeresek egyszerű motorikus mozgások utánzásában (Breen, 1989, idézi Mash és Barkley, 1996).

A fenti modell azt sugallja, hogy az ADHD-sok kevésbé kontrollálták a reprezentált információk által, viselkedésükre inkább a külső ingerek hatnak nagyobb erővel.

Young és munkatársai (2006) kutatásuk során azt találták, hogy a felnőtt ADHD-s személyeknél sérült a téri munkamemória, valamint nehézségeik vannak a stratégiák kialakításában. Pasini és munkatársai (2007) is kimutatták, hogy az ADHD-s személyeknél sérült a fonológiai és a vizuális-tárgyi munkamemória.

Clark és munkatársai (2007) felnőtteken végzett kísérletükben azt vizsgálták, hogy az ADHD-soknál jelenlevő válaszgátlás és munkamemória nem megfelelő működése két különböző deficitre vagy ugyanarra a patológiás mechanizmusra vezethető vissza. Eredményeik azt mutatják, hogy mindkét deficitért a jobb oldali homloklebeny abnormális működése a felelős.

Willcutt és munkatársai (2005) az ADHD és a központi végrehajtó funkció közötti összefüggéseket vizsgálták. Eredményeik alapján arra következtettek, hogy a központi végrehajtó nem megfelelő működése jelen van az ADHD-nál, azonban a kórt nem lehet teljes mértékben ennek a deficitjére visszavezetni.

Happé és munkatársai (2005) kiindulva azokból az adatokból, melyek a végrehajtó funkció és különböző klinikai zavarok összefüggéséről számolnak be, a végrehajtó funkció: gátlás, szelektivitás és tervezés/munkamemória területeit vizsgálták különböző életkorú ADHD-s, autista és tipikusan fejlődő gyermekeknél. Vizsgálataik során azt találták, hogy mindkét klinikai csoport eredménye szignifikánsan különbözik a tipikusan fejlődő gyermekekétől, és az ADHD-s csoport az autistákhoz viszonyítva gyengébben teljesített a gátlás és tervezés/munkamemória feladatoknál, de jobb eredményt értek el a szelektivitás feladatoknál. Ezek alapján arra a kö-

vetkeztetésre jutottak, hogy a két kör esetén a végrehajtó funkció fejlődése és profilja eltér.

Jonhsdottir és munkatársai (2005) ADHD-s és specifikus nyelvi károsodásban (továbbá SLI) szenvedő gyermekek verbális és téri munkamemóriáját vizsgálták. Három csoporttal dolgoztak: ADHD, ADHD + SLI és kontroll. Eredményeik alapján arra következtettek, hogy az ADHD-ra nem jellemző a munkamemória-deficit, ugyanis a tipikusan fejlődő gyermekekhez képest csak azok az ADHD-s gyermekek teljesítettek gyengébben, akiknél nyelvi károsodás is jelen volt, és ők is csak a verbális munkamemóriánál értek el szignifikánsan gyengébb eredményt.

Neuropszichológiai terület

Az ADHD neurobiológiai és neuroanatómiai vetülete a mai napig nincs tisztázva. Nem beszélhetünk egy biológiai összetevőről, amely az ADHD-nál megjelenne. Az ADHD-nál a jobb agyféltekének a rendellenességére vonatkozóan már ezelőtt 15 évvel voltak elképzelések. Ez az elképzelés azon a megfigyelésen alapult, hogy a figyelemzavar azoknál a személyeknél jelenik meg, akik jobb agyfélteki sérülésben szenvednek. Továbbá neuropszichológiai és neuroszociológiai kutatások azt sugallják, hogy a jobb agyfélteke domináns szerepet játszik a figyelem működésében. Sandson és munkatársai (2000) a jobb agyfélteki rendellenesség és az ADHD között kerestek összefüggéseket. Kutatásaik azt bizonyítják, hogy az ADHD-s személyeknek a jobb oldali kihagyások átlaga magasabb, mint a normál személyeké.

További kutatások a fő problémát a homloklebeny csökkent gátló funkciójában azonosították. Az egyén nem képes az üzeneteket és ingereket rendszerezni, és úgy érzi, hogy egyik dologtól a másikig sodródik. Nem arról van szó, hogy képtelen koncentrálni, hanem arról, hogy egyidejűleg koncentráljon mindenre, ami a neurotransmitter rendszer hibás működését sugallja (Neuhaus, 1996). Shaywitz és munkatársai (1978, idézi Frame és Matson, 1987) állatkísérleteikben kimutatták, hogy az agy dopaminjainak a kimerülésével hiperaktív viselkedést indukálhatunk.

Aman és munkatársai (1998) az ADHD-s személyek homlok-, valamint parietális lebenyének működését vizsgálták. Három csoporttal dolgoztak: egy kontrollcsoporttal, egy olyan ADHD-s csoporttal, amely orvosi kezelés alatt állt, illetve egy olyan ADHD-s csoporttal, amely nem részesült gyógyszeres kezelésben. Vizsgálataik során a következő eredményekre jutottak:

a) azok a gyermekek, akik nem voltak gyógyszeres kezelés alatt, egyaránt gyengén teljesítettek azokban a feladatokban, amelyek a frontális lebeny, illetve a fali lebeny működésén alapszanak;

b) ugyanezeknél a gyermekeknél, úgy tűnik, nagyobb károsodások vannak a homloklebenyben, mint a parietális lebenyben;

c) a gyógyszeres kezelés alatt álló gyermekek jobb teljesítményt értek el mindkét feladatban, mint azok a gyermekek, akik nem részesültek kezelésben.

Valera és munkatársai (2005) fMRI-t használva kimutatták, hogy az ADHD-s felnőtteknél munkamemóriát igénybe vevő feladatok esetében a bal alsó okcipitális és a nyúltagy aktivációs szintje alacsonyabb a normál populációhoz képest. Ugyanakkor tendencia mutatkozik arra vonatkozóan is, hogy a jobboldali homloklebeny aktivációs szintje is alacsonyabb.

Emocionális vetület

Szorongás és depresszió

Viszonylag keveset tudunk a hiperaktivitással együtt megjelenő szorongás és depresszió okairól. Úgy tűnik, hogy egyes gyermekekben az alacsony önértékelés és bizonytalanság az iskolai és interperszonális kudarcok következtében alakul ki (Taylor és mtsai, 1998).

Waxmonsky (2003) is úgy véli, hogy az ADHD-s személyeknél demoralizáció alakulhat ki a szociális és tanulási nehézségek következményeként. Pliszka (1998) szerint a depressziós rendellenességek megjelenésének a lehetősége négyszer nagyobb az ADHD-s fiataloknál, mint az átlag esetében. Ugyanakkor az ADHD-s személyek esetében a depresszió felismerése nehéz feladat, ugyanis bizonyos szimptomák, mint a nyugtalanság, koncentrációs képességek a két korban fedik egymást (Milberger és mtsai, 1995). Russo és Biedel (1994, idézi Mash és Barkley, 1996) szerint az ADHD-s gyermekek 15–40%-ánál szorongási rendellenességek is jelen vannak, melyek feltételezhetően szintén az ADHD másodlagos következményeként alakulnak ki.

Agresszió

Barkley (1990) úgy határozta meg az ADHD-t, mint „egy öröklött vagy kiváltott zavart”, melyet a következő szimptómaegyüttes jellemez: gyenge fenntartott figyelem és vigilencia, impulzivitás és a kielégülés késleltetésének gyengesége, hiperaktivitás és gyengén szabályozott tevékenység, csökkent szabályirányított viselkedés. E rendellenességek megnyilvánulásai különösen változatosak, de a megnövekedő családi és társas visszaautasítás, valamint az általános negatív viszonyulás gyakorta vezet az ADHD-sok agresszivitásának növekedéséhez. A legtöbb negatív következmény – mint például viselkedészavar, alkohol- és droghasználat, delikvencia – korrelál a gyermekkori agresszivitással. Ilyen személyek esetében az agresszió képezi a rossz szociális beilleszkedés legproblematisabb komponensét (Shelley-Tremblay, 1996).

Mivel a felnőttkori agresszivitás összefüggésben van a központi szerotoninerg funkció csökkent működésével, Schulz és munkatársai (2001) azt vizsgálták, hogy az ADHD-s gyermekek esetében ez okozza-e az agresszivitást. A vizsgálatok eredményei azonban nem támasztják alá ezt a feltevésüket (Schulz és mtsai, 2001).

Énkép

Az ADHD-s gyermekekre jellemző, hogy hajlamosak önmagukat alábecsülni. Ez az otthoni, iskolai, társadalmi viszonyulás eredményeképpen alakul ki. Az idő előrehaladtával problémáik egyre súlyosbodnak, és negatív hatással vannak az egész személyiség alakulására (Jones, 2001).

Mentális zavar-e az ADHD?

Számos kritika (Kohn, 1989; Schrang és Divoky, 1975, idézi Mash és Barkley, 1996) arra mutat rá, hogy a szakemberek túlságosan könnyen címkézik az energetikus és érzelmileg impulzív gyermekeket mentális zavaros gyermekként, másfelől a tanítók azért használják ezeket a címkéket, hogy egyszerűen kifogást találjanak a gyenge oktatási körülményekre. Más szóval az ADHD-s gyermekek tulajdonképpen normálisak, csupán a tanítói, valamint szülői intolerancia következtében címkézik őket mentális zavaros gyermekeknek (Kohn, 1989, idézi Mash és Barkley, 1996).

Ha ezek a kritikák megalapozottak lennének, akkor sem kognitív, sem viselkedésszerű különbségeket nem lehetne kimutatni az ADHD-snak és tipikusan fejlődőnek címkézett gyermekek között. Ebből az következne, hogy az ADHD-s gyermekek nem veszélyeztetettek a későbbi fejlődés során a szociális, valamint az iskolai beilleszkedést illetően. Azonban ez az eset nem áll fenn, az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek között számtalan különbség létezik, a fejlődés során fellépő veszélyekről nem is beszélve.

Azonban a Wakefield (idézi Mash és Barkley, 1996) által 1992-ben felállított, mentális zavart meghatározó kritériumoknak az ADHD minden bizonnyal megfelel, egyrészt ugyanis szignifikáns deficiteket mutatnak a viselkedési inhibíciójukban, amelytől a végrehajtó funkciók függenek és kritikusak a hatékony önszabályozásban, másfelől pedig az ADHD-ban szenvedők számtalan esetben veszélyesek önmagukra és másokra nézve egyaránt.

Kialakulásának kérdései

Genetikai faktorok

Az ADHD gyakrabban jelenik meg fiúknál, mint a lányoknál, és gyakoribb az ikerpárok esetében. Lányok esetében 2%-tól 3%-ig, míg a fiúk esetében 6%-tól 9%-ig terjedő előfordulási arányról beszélhetünk – mindez 6–12 éves kor között (Szatmári és mtsai, 1989, idézi Wender, 1999). Azt is megfigyelték, hogy e gyakoriság serdülőkorra csupán 1-2% a lányoknál és 3-4,5% a fiúknál (Lewinsohn, Hops, Roberts, 1993, idézi Mash és Barkley, 1996).

Nincs olyan bizonyíték, amely alátámasztaná azt az elképzelést, hogy az ADHD abnormális kromoszómastruktúra következménye lenne.

Ennek ellenére a kutatási eredmények azt sugallják, hogy az ADHD magas heritabilitással rendelkező vonás. Az ADHD-s gyermekek szülei és rokonai körében a pszichopatológiai megbetegedések magasabb arányát figyelték meg. Testvérek esetében 32%-os esély van arra, hogy mindkét gyermek ADHD-s legyen. Ikerkutatások arra utalnak, hogy az egypletű ikrek esetében 80%, míg a kétpletű ikrek esetében 40% az előfordulási arány.

Egy másik szál, mely az ADHD genetikai meghatározottságát támasztja alá, az örökbefogadott gyermekek vizsgálata. A kutatás alapján a hiperaktivitási ráta magasabb a biológiai szülők esetében (Morrison és Stewart, 1973, idézi Mash és Barkley, 1996).

O'Connel (1996) kimutatta, hogy az ADHD gyakrabban jelentkezik olyan gyermekeknél, akik családjában már létezik ilyen személy, főleg, ha ez az apa, egy fiútestvér vagy egy nagybácsi. Az ADHD-val diagnosztizált gyermekek biológiai szüleinek az egynegyede is hasonló szimptomákat mutat, míg az örökbe fogadott gyermekeknél ez az arány 4%-ra csökken.

Későbbi kutatások (Jarvic, 1998, idézi Cook, 1999) valószínűtlennek tartják, hogy az ADHD-t egyetlen autoszomális domináns gén okozná. Szekréciónalízisek arra engednek következtetni, hogy az ADHD-ra való hajlam öröklésében a fő gének együttesen játszanak szerepet.

Környezeti toxinok

Az ADHD különböző megjelenési formái környezeti hatások eredményeképpen is kialakulhatnak, mint a pre-, peri- és posztnatális komplikációk, rosszul tápláltság, betegségek, traumák és egyéb neurológiai sérülések, amelyek a központi idegrendszer fejlődése során felléphetnek születés előtt és után (Mash és Barkley, 1996).

Olyan elképzelések is felmerültek, miszerint az ólomhatás, valamint a szülők által fogyasztott nagy mennyiségű alkohol és cigaretta is hozzájárulna a kór kialakulásához. Az ezzel kapcsolatos vizsgálatok azonban nem magyarázzák az ok-okozati összefüggéseket. A kutatások rámutatnak arra, hogy statisztikailag gyenge, de konzisztens kapcsolat mutatható ki az ADHD-s tünetek, valamint a szervezetben megjelenő magas ólomszint között (Baloh, Sturm, Green, 1975, idézi Wender, 1999). Nagyvárosokban végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy olyan gyermekeknél, akiknél hiperaktivitást állapítanak meg, enyhe krónikus ólommérgezés áll fenn (Wender, 1999).

Cunningham és munkatársai (1998) azt vizsgálták, van-e összefüggés az ADHD megjelenése és a szülők által fogyasztott alkohol és a cigarettafüst mennyisége között. Az eredmények azt mutatják, hogy az ADHD-s gyermekek szülei gyakrabban élnek ezekkel a káros szenvedélyekkel, mint a kontrollcsoportba tartozó gyermekekéi.

A kutatás célja

Kiindulva abból a tényből, hogy az ADHD diagnózisát a mai napig vitatják (Willcutt és Carlson, 2005; Graham és mtsai, 2007), kutatásunk célja, hogy ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek kognitív struktúráinak összehasonlításával hozzájáruljunk az ADHD differenciáldiagnózis felállításához. Kutatásunkban azt a célt tűztük ki, hogy feltérképezzük az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek kognitív struktúráit, és ennek alapján összehasonlítsuk kognitív profiljukat. Ennek érdekében a kognitív terület különböző összetevőit vizsgáltuk meg: általános intelligenciaszint, az intelligencia különböző struktúrái (általános ismeretek, általános megismerés, számolási gondolkodás, szókincs), vizuális percepció és emlékezet, vizuomotoros funkció, valamint központi végrehajtó gátló funkciója.

Természetesen a végső differenciál-diagnózis meghatározásához, mely a továbbiakban segítségül szolgálhat egy megbízhatóbb kórkép felállításához, még szükség van egyéb gyermekkori fejlődési zavarban szenvedő gyermekek megvizsgálására és eredményeik, illetve kognitív profiljaik összehasonlítására.

A kutatás hipotézisei

Barkley (1985) és Frazier és munkatársai (2004) eredményéből kiindulva feltételezésünk szerint a két csoport között számottevő különbség fog mutatkozni az intelligenciahányadost és az intelligencia struktúráit illetően. Az intelligenciahányados megállapítására a Raven-tesztet, míg az intelligencia komponensek felmérésére a WISC III különböző részpróbáit alkalmaztuk.

Feltételezésünk szerint az ADHD-s gyermekek gyengébben teljesítenek olyan feladatokban, amelyek a figyelem alaposabb és hosszabb távú fenntartását követelik, valamint vizuális percepciót és memóriát igényelnek. Ennek vizsgálatára alkalmaztuk a Rey-összetett ábrát. Feltételezésünk szerint az ADHD-s gyermekeknél a figyelem nem megfelelő működése miatt különbséget fogunk kapni a két csoport között az észlelés fejlettségi szintjét illetően is. A vizuomotoros koordináció és az észlelés fejlettségi szintjének a megállapításához a Bender-B tesztet használtuk.

Kiindulva azokból a kutatási eredményekből, melyek a végrehajtó funkció nem megfelelő működéséről számolnak be ADHD-s személyek esetén (Happé és mtsai, 2005; Willcutt és mtsai, 2005; Clark és mtsai, 2007), feltételezésünk szerint az ADHD-s csoport a kontrollcsoporthoz viszonyítva gyengébb teljesítményt fog elérni a gátló funkciót igénybe vevő Stroop-feladat megoldásakor.

A kutatásban részt vevő személyek

A kutatásban Kolozsvár különböző iskoláiban tanuló hiperaktív és figyelemzavaros, valamint tipikusan fejlődő gyermekek vettek részt. A hiperaktív és figyelemza-

varos gyermekek száma 24, amiből 14 fiú és 10 lány, átlagéletkoruk 8,90; a tipikusan fejlődő gyerekek száma pedig 21, a nemek közötti megoszlás 9 fiú és 12 lány, átlagéletkoruk 9,00.

A kísérleti személyek kiválasztása

Kísérleti személyeink tanítóit, illetve szüleit arra kértük, töltsék ki az ADHD-t értékelő kérdőívet (ADHD Rating Scale IV) – melyet a DSM-IV kritériumai alapján dolgoztak ki –, majd ennek alapján szelektáltuk a gyermekeket.

Kontrollszemélyeink kiválasztása véletlenszerűen történt, azonban az ADHD Rating Scale IV kérdőívet itt is kitöltöttük mind a szülőkkel, mind az oktatókkal, hogy kizárjuk az esetleges ADHD-sokat.

A vizsgálati eszközök és a vizsgálat menete

A gyermekekkel többszöri találkozás folyamán vettük fel a következő teszteseteket: Raven-teszt – az intellektus egészének a szavakkal nem megragadható logikai, absztrakciós és problémamegoldó képességeit méri (Raven és mtsai, 1998).

WISC III – Wechsler dolgozta ki az általános intelligencia felmérése céljából. Több átdolgozott formája ismeretes. A teszt két próbából tevődik össze: verbális és gyakorlati részből. Mindkét próba különböző részpróbákat foglal magában (Kun és Szegedi, 1973). A kutatásban az Általános ismeretek, Általános megismerés, Szókincs és Számolási gondolkodás részpróbáit alkalmaztuk.

Rey-teszt – 1942-ben André Rey dolgozta ki. Egy széles körben alkalmazott neuropszichológiai tesztről van szó, mely a vizuális percepciót és a hosszú távú vizuális memória terjedelmét vizsgálja (Canhan és mtsai, 2000).

Bender B-teszt, mely a vizuomotoros koordináció és az észlelési funkciók fejlettségének vizsgálatára irányul (Bender, 1938).

Stroop-teszt – Stroop dolgozta ki 1935-ben. A szelektív és fókuszált figyelem minőségét, valamint az irreleváns ingerek gátlásának képességét méri (Golden, 1978).

A teszteseteket mind a kísérleti személyeinken, mind a kontrollcsoportba tartozó gyermekeken alkalmaztuk.

Az adatok bemutatása és feldolgozása

Vizsgálatunk során a kognitív területnek több összetevőjét is vizsgálat alá vetettük, mint: intelligenciaszint, az intelligencia különböző komponensei (általános ismeretek, általános megismerés, számolási gondolkodás, szókincs), vizuális percepció, vizuális memória, vizuomotoros funkció, az észlelés fejlettségi szintje és központi végrehajtó gátló funkciója.

Az intelligenciateszten elért eredmények

Az első vizsgálatunk a Raven intelligenciateszt, melyet a gyermekek általános intelligenciahányadosának meghatározása végett használtuk. Barkley elméletéből indultunk ki, miszerint az ADHD-s gyermekek intelligenciaszintje alacsonyabb, amely a gyenge tesztmegoldó viselkedésnek tulajdonítható. Feltételezésünk szerint az ADHD-s gyermekek intelligenciaszintje alacsonyabb, mint a tipikusan fejlődő gyermekeké. A tesztet mind ADHD-s, mind a tipikusan fejlődő gyermekeken alkalmaztuk.

A Raven intelligenciatesztben elért intelligenciahányados-átlag a kontrollcsoportnál: 107, ADHD-s csoportnál pedig 97,85. Az intelligenciaszintre vonatkozó adatokat kétmintás t-próbával dolgoztuk fel, amely szignifikáns különbséget mutatott arra vonatkozólag, hogy az ADHD-s gyermekek intelligenciaszintje alacsonyabb a tipikusan fejlődő gyermekekénél ($t = -2,32, p = 0,03$).

További vizsgálatunk az intelligencia struktúráira vonatkoztak. Az ADHD-s gyermekek egyes intelligenciakomponensei fejletlenebbek, mint hasonló korú tipikusan fejlődő társaiké. Ennek megvizsgálására a gyermekekkel felvettük a WISC III verbális részhez tartozó különböző alpróbákat. Ismét a t-próba segítségével vizsgáltuk, hogy van-e valóban különbség az összetevők között. Az eredmények alapján arra lehet következtetni, az ADHD-sok esetében ezek a komponensek valóban kevésbé fejlettek, mint a tipikusan fejlődő gyermekeké. Ezek az összetevők: a) a verbális próbához tartozó általános ismeretek részpróbája, ahol a tipikusan fejlődő gyermekek átlaga: 10,52, míg az ADHD-s gyermekek átlaga: 9,60. A két csoport közötti különbség pedig $t = -2,65, p = 0,02$ szinten szignifikáns. b) az általános megértés részpróbában a kontrollcsoport átlagának értéke 20,57, míg a klinikai csoporté: 6,50. A két csoport közötti különbség itt is szignifikáns ($t = -15,34, p = 0,00$). A számolási gondolkodás részpróbánál a kontrollcsoport átlagértéke 13,38, az ADHD-s csoporté pedig 8,00, míg a szókincs altesztben a tipikusan fejlődő gyermekek 23,71 átlagértéket értek el, addig az a klinikai csoportnál 12,80 volt. A szókincs ($t = -3,69, p = 0,05$) és számolási gondolkodás részpróbáinál is ($t = -5,17, p = 0,001$) a két csoport közötti különbség jelentős.

Az intelligenciatesztben elért eredményeket az 1. számú táblázatban összesítettük.

1. táblázat. ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek intelligenciateszteken elért eredményük összehasonlítása

	Raven-teszt eredmények		A WISC-III alpróbáin elért eredmények							
			Általános ismeretek		Általános megismerés		Számolási gondolkodás		Szókincs	
	átlag	p	átlag	p	átlag	p	átlag	p	átlag	p
ADHD- gyermekek	97,85	0,03	9,60	0,02	6,50	0,00	8,00	0,001	12,80	0,05
Tipikusan fejlődő gyermekek	107		10,52		20,57		13,38		23,71	

A Rey- és a Bender-teszten elért eredmények

Feltételezésünk szerint az ADHD-s gyermekek gyengébben teljesítenek olyan feladatokban, amelyek a figyelem alaposabb és hosszabb távú fenntartását követelik, és vizuális memóriát igényelnek. Ennek vizsgálatára alkalmaztuk a Rey-összetett ábrát. A Rey-teszt esetében figyelembe vettük mind a másolásakor, mind az emlékezetből lerajzolt ábra összetevőinek meglétét. A Bender-teszt segítségével a gyermekek észlelési funkcióik fejlettségi szintjét és vizuomotoros koordinációjukat vizsgáltuk (a Santucci és Galifert Granjon-féle értelmezés).

Az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek közötti különbséget itt is a kétmintás t-próba segítségével állapítottuk meg.

A Rey-teszt során a másolásnál a tipikusan fejlődő gyermekek 74,75 átlagú pontértéket értek el, míg az ADHD-sok 47,75-t. Az emlékezetből való másolásakor a kontrollcsoport átlagértéke 46,75, a klinikai csoporté pedig 33. Az eredményekből kitűnik, hogy a Rey-tesztnél, a másolásban szignifikáns különbség van, azaz az ADHD-s gyermekek gyengébben teljesítenek, mint a tipikusan fejlődő gyermekek ($t = -3,96$, $p = 0,001$). Azonban az emlékezetből való rajzoláskor a két csoport között nem mutatható ki szignifikáns különbség ($t = -1,30$, $p = 0,20$).

Abban az esetben, amikor azt vizsgáltuk, hogy van-e különbség a lerajzolt és az emlékezetből felidézett rajzok között, azt kaptuk, hogy a tipikusan fejlődő csoportnál ez a különbség szignifikáns ($t = -3,51$, $p = 0,002$), viszont az ADHD-s gyermeknél ez nem áll fenn ($t = -2,47$, $p = 0,22$).

A Bender B-teszt során a tipikusan fejlődő gyermekek átlagosan 67,61 pontszámot értek el, míg ADHD-s társaik 66,42-t. Az eredmények (Santucci és Galifert Granjon-féle értelmezés) alapján a két csoport között nem mutatható ki szignifikáns különbség ($t = -1,30$, $p = 0,20$).

A Rey- és Bender-teszten elért eredményeket a 2. számú táblázatban foglaltuk össze.

2. táblázat. ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek Rey- és Bender-teszten elért eredményeinek összehasonlítása

	A Rey-próbán elért eredmények				Bender-teszt eredmények	
	Másolás		Emlékezetből rajzolt		átlag	p
	átlag	p	átlag	p		
ADHD- gyermekek	47,75	0,001	33	0,20	66,42	0,20
Tipikusan fejlődő gyermekek	74,75		46,75		67,61	

A Stroop-teszten elért eredmények

A Stroop-teszt segítségével a központi végrehajtó gátló működésére nyertünk betekintést arra, van-e különbség a gyermekek között a központi végrehajtó: válaszgátlás összetevőjét illetően. Négy tényezőt vettünk figyelembe. Először is a szavak kiolvasásakor elkövetett hibákat, az olvasási időt, a színmegnevezéskor elkövetett hibákat, valamint ebben az esetben is az eltelt időt. A kontrollcsoport a kiolvasás során átlagosan 0,16, míg az ADHD-s csoport átlagosan 0,27 hibát követett el, a színmegnevezéskor a tipikusan fejlődő gyermekek hibaszámainak átlaga 4,11, a klinikai csoporté pedig 6,77 volt. Az eredmények azt mutatják, hogy a hibák esetében nincs szignifikáns eltérés az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek között (szavak olvasása: $t = -0,62$, $p = 0,54$, színmegnevezés: $t = 1,66$, $p = 0,11$). A reakcióidőt másodpercben mértük. A kontrollcsoport átlagosan 35,44 másodperc alatt olvasta ki a szavakat, és átlagosan 72,33 másodpercig tartott a színmegnevezési idő. Az ADHD-s gyermekeknél az olvasási idő átlaga 50,77, míg átlagosan 89,16 másodpercig tartott a megfelelő színek megnevezése. A két csoport között mindkét esetben (szavak olvasási ideje: $t = 3,15$, $p = 0,006$, színmegnevezés ideje: $t = 2,35$, $p = 0,03$) szignifikáns különbséget találtunk.

3. táblázat. ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek olvasási és színmegnevezési hibáinak eredményei és időtartama a Stroop-tesztnél

	Olvasás során elkövetett hibák		Színmegnevezés során elkövetett hibák		Olvasási idő (mp)		Színmegnevezési idő (mp)	
	átlag	p	átlag	p	átlag	p	átlag	p
ADHD-gyermekek	0,27	0,54	6,77	0,11	50,77	0,006	89,16	0,03
Tipikusan fejlődő gyermekek	0,16		4,11		35,44		72,33	

Magyarázatok és következtetések

Az általunk kapott eredmények alapján megállapítható, hogy az ADHD-s és a tipikusan fejlődő gyermekek között a kognitív területen különbségek léteznek.

A vizsgálati eredményeket figyelembe véve magyarázatokat szeretnénk volna kapni ezekre a különbségekre vonatkozóan.

Bár a kapott eredmények alapján úgy tűnik, hogy valóban, az ADHD-s gyermekek intelligenciahányadosa alacsonyabb a velük egykorú társaikhoz képest, ami korábbi kutatások eredményeit (Barkley, 1985; Frazier, 2004) is megerősíti, azonban a kapott eredményeket óvatosan kell kezelni, mielőtt bármilyen jelentős következtetést levonnánk, ugyanis a tipikusan fejlődő gyermekek esetében elért intelligenciakvóciens 107, ami meghaladja az átlagot.

Ettől függetlenül a Raven-teszt megoldása során érdekes megfigyelésünk az, hogy az ADHD-s gyermekek annak ellenére, hogy az összetettebb itemeket is meg tudják oldani, igen gyakran hibákat követnek el az egyszerűbb feladatoknál. Ezt a megfigyelést azzal magyarázzuk, hogy a Raven-teszt monotóniája miatt nem képes a gyermekek figyelmét hosszabb ideig fenntartani. Monotónián azt értjük, hogy a feladatok szakaszonként logikailag izomorfok, tehát a megoldásukhoz szükséges logika bizonyos ideig ismétlődik. Az ADHD-s gyermekeknél ez az egyhangúság arra vezet, hogy elvesztik érdeklődésüket, és teljesítményük csökken. Abban a pillanatban, amikor a feladat megoldása más logikai megoldáson alapszik, az érdeklődése felújul, és a válasza ismét helyes lesz. Ebből kiindulva érdekes lenne a Raven-teszt olyan jellegű módosítása, melyben a logikailag izomorf feladatok gyakrabban váltakoznának.

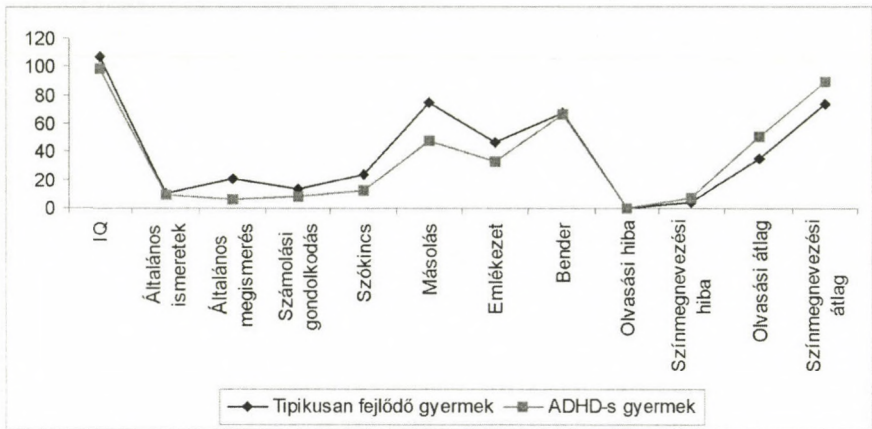
A WISC III intelligenciateszt eredményei alapján megállapítható, hogy az ADHD-s gyermekek verbális intelligenciája alacsonyabb, mint a tipikusan fejlődő gyermekeké. Ennek azonban egyik magyarázata lehet, hogy a kutatásban részt vevő, tipikusan fejlődő gyermekek általános intelligenciaszintje fölülmúlja az átlagot, aminek következménye lehet a különböző intelligenciastruktúrákban fellépő különbség is. Másik magyarázat pedig, ami korábbi kutatásokat (Barkley, 1996, Hale és mtsai, 2005) is alátámaszt, hogy az ADHD-s gyermekek verbális intelligenciája eltér a velük egykorú társakétól. Érdekes megfigyelés az is, hogy bár mind a négy vizsgált összetevőnél az ADHD-s gyermekek szignifikánsan rosszabbul teljesítettek, mint hasonló korú tipikusan fejlődő társaik, mégis a legszembetűnőbb különbségek azoknál a részfeladatoknál mutatkoznak, melyek a problémamegoldási képességek (általános megértés, számolási gondolkodás) mozgósítását is igénylik.

Rey-émlékezeti próbán nyert eredményekből kitűnik, hogy az ADHD-s gyermekek sokkal gyengébben teljesítettek már a másolási fázisban, mint a kontrollcsoport. Úgy tűnik, hogy az ADHD-s gyermekek vizuális percepciója jelentősen gyengébb a normál populációhoz képest. Érdekes az a tény, hogy az ADHD-s gyermekek bár hiányosan másolták le az ábrát, az elemek náluk nagyobb valószínűséggel jelennek meg felidézéskor, mint a tipikusan fejlődő gyermekek esetében. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezeknél a gyermekeknél nem az emlékezeti funkció deficitjéről beszélhetünk, hanem a problémák input szinten jelennek meg, de csak akkor, ha a gyermek összetett ingerrel szembesül. Ugyanis a Bender B teszt esetében, ahol az exponált ingerek struktúrái egyszerűbbek, a két csoport között nem mutatható ki különbség.

A központi végrehajtó működését vizsgáló Stroop-teszt esetében a két csoport közötti különbség csak a reakcióidőben nyilvánult meg. Az olvasás és a színmegnevezés során elkövetett hibák száma között semmilyen jelentős különbséget nem kaptunk. Az eredményekből arra a következtetésre jutottunk, hogy az ADHD-s gyermekeknél a feldolgozás és a válaszgátlás ugyanúgy megtörténik, mint a hasonló korú normál társaiknál, csak az ő esetükben ez hosszabb időt vesz igénybe. Ez azzal magyarázható, hogy az ADHD-s gyermekek esetében a központi gátló funkciók lassabban működnek.

A kutatásunk során nyert eredmények alapján megpróbáltuk felvázolni a két csoportra jellemző kognitív profilt (1. számú ábra). Az ábrában is szépen kirajzolódnak azok a különbségek, melyek az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek között fennállnak.

1. ábra. Az ADHD-s és tipikusan fejlődő gyermekek kognitív profilja

Az általunk kapott eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy az ADHD-s gyermekek kognitív struktúrái több ponton is eltérnek a tipikusan fejlődő gyermekekétől. Ezek az adatok támpontul szolgálhatnak az ADHD-diagnózis felállításához, de ugyanakkor szükségesnek tartunk további kutatásokat arra vonatkozóan, hogy illesztett IQ esetén hogyan körvonalazódnak a különböző területeken kapott különbségek, illetve hogy ezek az összetevők milyen módon vannak jelen egyéb gyermekkori fejlődési zavar esetében.

Továbbá figyelembe véve azt a tényt, hogy az ADHD-s gyermekek emocionális területen is különbözhetnek hasonló korú társaiktól, érdemesnek tartjuk ilyen jellegű vizsgálatok elvégzését is, melyek szintén segítségül szolgálhatnak a végső diagnózis felállításában.

A kézirat elfogadva: 2007. augusztus

Irodalom

- AMAN, C. J. – ROBERTS, R. J. – PENNINGTON, B. F. (1998): A Neuropsychological Examination of the Underlying Deficit in Attention Deficit Hyperactivity Disorder Frontal Lobe versus Right Parietal Lobe Theories. *Developmental Psychology*, Vol. 34, 956–969.
- American Psychiatric Association 1994. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* 4th ed. Author, Washington, DC.
- BARKLEY, R. A. (1997): Behavioral Inhibition, Sustained Attention and Executive Functions: Constructing a Unifying Theory of ADHD. *Psychological Bulletin*, Vol. 121, 1, 65–97.

- BARKLEY, R. A. – DUPAUL, G. J. – MCMURRAY, M. B. (1990): Comprehensive Evaluation of Attention Deficit Disorder With and Without Hyperactivity as Defined by Research Criteria. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58, 775–789.
- BENDER, L. (1938): *A Visual Motor Gestalt Test and Its Clinical Use*. New York, American Orthopsychiatric Association.
- BUTTROSS, S. – MORGAN, A. (1998): Attention Deficit Disorder Is Being Overdiagnosed. *Modern Medicine*, 66, 48–51.
- CANHAN, R. O. – SMITH, S. L. – TYRELL, A. M. (2000): Automated scoring of a neuropsychological test: the Rey Osterrieth complex figure. *Euromicro Conference*, 2, 406–413.
- CLARK, L. – BLACKWELL, A. D. – ARON, A. R. – TURNER, D. C. – DOWSON, J. – ROBBINS, T. W. – SAHAKIAN, B. (2007): Association Between Response Inhibition and Working Memory in Adult ADHD: A Link to Right Frontal Cortex Pathology? *Biol Psychiatry*, 61, 1395–1401.
- CAMPBELL, S. B. – DOUGLAS, V. I. – MORGENSTERN, G. (1971): Cognitive styles in hyperactive children and the effects of methylphenidate. *J. Child Psychol. Psychiat.* 12, 55–67.
- COOK, E. H. (1999): Genetics of attention deficit hyperactivity disorder. *Mental retardation and developmental disabilities*, Vol. 5, 191–198.
- CUNNINGHAM, C. E. – BENNESS, B. B. – SIEGEL, L. S. (1988). Family functioning, time allocation, and parental depression in the families of normal and ADHD children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 17, 169–177.
- D'ALONZO, B. (1996): Identification and education of students with attention deficit and attention deficit hyperactivity disorder. *Preventing School Failure*, Vol. 40, 88–99.
- EYSENK, M. W. – KEANE, M. T. (1997): *Kognitív pszichológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FRAME, C. L. – MATSON, J. L. (1987): *Handbook of Assessment in Childhood Psychopathology*. New York and London, Plenum Press.
- FRAZIER, T. W. – DEMAREE, H. A. – YOUNGSTROM, E. A. (2004): Meta-Analysis of Intellectual and Neuropsychological Test Performance in Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Neuropsychology*, 18, 543–555.
- GINGERICH, K. J. – TURNOCK, P. – LIFTIN, J. K. – ROSÉN, L. A. (1998): Diversity and Attention Deficit Hyperactivity Disorder. *Journal of Clinical Psychology*, 54, 415–426.
- GOLDEN, C. J. (1978): *Stroop Color and Word Test: Manual for Clinical and experimental uses*. Chicago, Soetling.
- GRAHAM, J. – SETH, S. – COGHILL, D. (2007): ADHD. *Medicine*, 35, 181–185.
- GUMENYUK, V. – KORZYUKOV, O. – ESCERA, C. – HÄMÄLÄINEN, M. – HUOTILAINEN, M. – HÄYRINEN, T. – OKSANEN, H. – NÄÄTÄNEN, R. – VON WENDT, L. – ALHO, K. (2005): Electrophysiological evidence of enhanced distractibility in ADHD children. *Neuroscience Letter*, 374, 212–217.
- HALE, T. S. – MCCracken, J. T. – MCGOUGH, J. J. – SMALLEY, S. L. – PHILLIPS, J. M. – ZAIDEL, E. (2005): Impaired linguistic processing and atypical brain laterality in adults with ADHD. *Clinical Neuroscience Research*, 5, 255–263.
- HAPPÉ, F. – BOOTH, R. – CHARLTON, R. – HUGHES, C. (2006): Executive function deficits in autism spectrum disorders and attention-deficit/hyper-

- activity disorder: Examining profiles across domains and ages. *Brain and Cognition*, 61, 25–39.
- JOHNSON, T. M. (1997): Evaluating the hyperactive child in your office: Is it ADHD? *American Family Physician*, Vol. 56, 155–161.
- JONES, M. (2000): *Hyperactivity. What's the Alternative?* Shaftesbury, Element Books Limited.
- JONSDOTTIR, S. – BOUMA, A. – SERGEANT, J. A. – SHERDER, E. J. A. (2005): The impact of specific impairment on working memory in children with ADHD combined subtype. *Archives of Clinical Neuropsychology*, 20, 443–456.
- KARATEKIN, C. – ASARNOW, R. F. (1998): Working Memory in Childhood-onset Schizophrenia and Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Psychiatry Research*, 80, 165–176.
- KUN M. – SZEGEDI M. (1972): *Az intelligencia mérése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MASH, E. J. – BARKLEY, R. A. (1996). *Child Psychopathology*. New York and London, The Guilford Press.
- MILBERGER, S. – BIEDERMAN, J. – FARAONE, S. – MURPHY, J. – TSUANG, M. T. (1995): Attention deficit hiperactivity disorder and comorbid disorders: issues of overlapping symptoms. *American Psychiatry*, 152, 1793–1799.
- NEUHAUS, C. (1999): *Das hyperaktive Kind und seine Probleme*. Ravensburg, Ravensburger Buchverlag.
- O'CONNELL, K. L. (1996): Attention Deficit Hyperactivity Disorder. *Pediatric Nursing*, 22, 330–345.
- PASINI, A. – PALOSCIA, C. – ALESSANDRELLI, R. – PORFIRIO, M. C. – CURATOLO, P. (2006): Attention and executive functions profile in drug naive ADHD subtypes. *Brain és Development*, 29, 400–408.
- PLISZKA, S. R. (1998): Comorbidity of attention-deficit/hiperactivity disorder with psychiatric disorder: on overview. *Clinical Psychiatry*, 59, 50–58.
- QUINTANA, H. – SNYDER, S. M. – PURNELL, W. – APONTE, C. – SITA, C. (2007): Comparison of standard psychiatric evaluation to rating scales and EEG in the differential diagnosis of attention deficit/hyperactivity disorder. *Psychiatry Research*, 152, 211–222.
- RAVEN, J. – RAVEN J. C. – COURT, J. H. (1998): *Manual for Raven's Progressive Matrices and Vocabulary Scales*. San Antonio, TX, Harcourt Assessment.
- SANDSON, B. – BACHNA, T. (2000): Right hemisphere dysfunction in ADHD: Visual hemispatial in attention and clinical subtype. *Journal of Learning Disabilities*, 33, 83–91.
- SCHULZ, K. P. – NEWCORN, J. H. – MCKAY, K. E. – HIMELSTEIN, J. – KODA, V. H. – SIEVER, L. J. – SHARMA, V. – HALPERIN, J. M. (2001): Relationship between Central Serotonergic Function and Aggression in Prepubertal Boys: Effect of Age and Attention Deficit / Hyperactivity Disorder. *Psychiatry Research*, 101, 1–10.
- SHAPIRO, E. S. – DUPAUL, G. J. – BRADLEY-KLUG, K. L. (1998). Self-management as a Strategy to Improve the Classroom Behavior of Adolescents with ADHD. *Journal of Learning Disabilities*, 31, 545–556.
- SHELLEY-TREMBLAY, J. F. – ROSEN, L. A. (1996): Attention Deficit Hyperactivity Disorder: An evolutionary perspective. *Journal of Genetic Psychology*, 157, 443–454.
- SHUE, K. L. – DOUGLAS, V. I. (1992): Attention Deficit Hyperactivity Disorder and the frontal lobe syndrome. *Brain and Cognition*, 20, 104–124.

- STANFORD, L. D. – HYND, G. W. (1994): Congruence of Behavioral Symptomatology in Children with ADD/H, ADD/WO, and Learning Disabilities. *Journal of Genetic Psychology*, 157, 443–454.
- SWANSON, J. M. – SEARGEANT, J. A. – TAYLOR, E. – SONUGA-BARKE, E. J. S. – JENSEN, P. S. – CANTWELL, D. P. (1998): Attention-deficit hyperactivity disorder and hyperkinetic disorder. *Lancet*, Vol. 351, 429–434.
- TAYLOR, E. – SERGEANT, J. – DROEFNER, M. – OVERMEYER, S. – MÖBINS, H. J. – EISERT, H. G. (1998): Clinical Guidelines for Hyperkinetic Disorder. *European Child and Adolescent Psychiatry*, Vol. 7, 4, 184–200.
- VALERA, E. M. – FARAONE, S. F. – BIEDERMAN, J. – POLDRACK, R. A. – SEIDMAN, L. (2005): Functional Neuroanatomy of Working Memory in Adults with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Biol Psychiatry*, 57, 439–447.
- Van MOURIK, R. – OOSTERLAAN, J. – HESLENFELD, D. J. – KONIG, C. E. – SERGEANT, J. A. (2007): When distraction is not disctracting: A behavioral and ERP sudy on distraction in ADHD. *Clinical Neurophysiology*, 118, 1855–1865.
- WAXMONSKY, J. (2003): Assessment and treatment of attention deficit hiperactivity disorder in children with comorbid psychiatric disorders. *Current Opinion in Pediatrics*, 15, 476–482.
- WEINSTEIN, D. (2000): Attention-Deficit Hyperactivity Disorder and Posttramatic Stress Disorder: Differential Diagnosis in Chilhood Sexual Abuse. *Clinical Psychology Review*, Vol. 20, 3, 359–378.
- WENDER, P. H. (1999): *The Hyperactive Child, Adolescent and Adult*. Oxford, Oxford University Press.
- WILLCUTT, E. G. – CARLSON, C. L (2005): The diagnostic validity of attention-deficit/hyperactivity disorder. *Clinical Neuroscience Research*, 5, 219–232.
- WILLCUTT, E. G. – DOYLE, A. E. – NIGG, J. T. – FARAONE, S. V. – PENNINGTON, B. F. (2005): Validity of the Executive Function Theory of Attention Deficit/Hiperactivity Disorder: A Meta-Analytic Review. *Biol. Psychiatry*, 57, 1336–1346.
- YOUNG, S. – MORRIS, R. – TOONE, B. – TYSON, C. (2006): Spatial working memory and strategy formation in adults diagnosed with attention deficit hiperactivity disorders. *Personality and Individual Differences*, Vol. 41, 653–661.

Comparison of cognitive profile among children with attention deficit hyperactivity disorder and typically developed children

The Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) is a very common disorder, which affects 3-6% of the population. This syndrome is often met by school psychologists and specialists working at clinics.

It is usually diagnosed by identification of the symptoms of inattention, hyperactivity and impulsivity according to the criteria of the DSM-IV).

The setting of the pathography is difficult because the same behaviour is evaluated in different ways in the different cultures. When experts from four different countries were asked to evaluate children upon ADHD symptoms with the help of the same video films and the same criteria, the diagnoses showed important differences both in their characters and in the gravity established.

There are still debates and controversies about the validity of the diagnosis and about the need for its treatment. There are a lot of unknown facts regarding this disease and the establishment of its ethyology, diagnosis and treatment are in continuous development.

The aim of the present study is to take a survey of the cognitive structures of children with ADHD and with typical development and to make a comparison of their cognitive profiles which could be of help in setting a more reliable pathography in the future. The sample consisted of 24 children with ADHD and 21 children with typical development. The results show that there are differences in their structure of intelligence, in attention and in the case of children with ADHD the inhibition functions are slower.

Keywords: ADHD, intelligence, memory, executive function.

CSÓKA SZILVIA¹ – SZABÓ GÁBOR¹ – SÁFRÁNY ESZTER²
– ROCHLITZ RÉKA² – BÓDIZS RÓBERT¹

¹ Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet, Budapest

² Károli Gáspár Református Egyetem, Pszichológia Tanszék

**KÍSÉRLET A FELNŐTTKORI KÖTŐDÉS MÉRÉSÉRE –
A KAPCSOLATI KÉRDŐÍV (RELATIONSHIP SCALE
QUESTIONNAIRE) MAGYAR VÁLTOZATA***

Jóllehet a felnőttkori kötődés mérése kiemelkedő alap- és alkalmazott kutatási jelentőségű, e célból alkalmazható validált magyar nyelvű kérdőív nem található a szakirodalomban. A felnőttkori kötődés mérése céljából a Relationship Scale Questionnaire-t (RSQ) fordítottuk és adaptáltuk. A kérdőív a *biztonságos*, *aggodalmaskodó*, *elkerülő* és a *bizalmatlan* kötődési mintázatok mérésére szolgál. A magyarra fordított változat pszichometriai elemzéséhez 303 egyetemi hallgatóval és kórházi dolgozóval vettük fel a kérdőívet. A faktoranalízis 3 faktor szerint rendezte csoportokba a kérdéseket, melyek együttesen a variancia 43,9%-át magyarázták. Az első faktorban az eredetileg *elkerülő* (*dismissing*) kötődési mintára utaló kérdések szerepelnek nagyrészt. Tartalomelemzést követően a faktor az *önállóság–függetlenség* nevet kapta. A második faktor az *aggodalmaskodó* (*preoccupied*) stílus mérésére szolgáló tételek egy részét tartalmazza, ezért *aggodalmaskodás* névvel jelöltük. A harmadik, bipoláris faktorba összesen két kérdés került, a tartalomelemzés után a faktor a *kapcsolat* nevet kapta. A *biztonságos* kötődésre utaló itemek egyike sem szerepel az így kapott faktorokban. A főkomponens-analízis elvégzése 4 faktort eredményezett, de itt sem jelentek meg egyértelműen a *biztonságos* csoport kérdései, amelyek szétszórtnak találhatók a faktorokban. A kérdőív elméleti háttérét figyelembe véve a szigorúbb faktoranalízis eredményeként kapott faktorok közül az első kettő bevonásával cluster-analízist is végeztünk, ami a *függetlenség* és az *aggodalmaskodás* által meghatározható kötődésmódot erősítette meg. Eszerint a *biztonságos* csoport is mérhetővé válik, de nem az eredetileg erre szánt kérdésekkel, hanem a két dimenzió negatív ér-

* A munka a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal (NKFP-1B/020/04) és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA TS-049785) támogatásával jött létre. A szerzőket a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói ösztöndíjjal (Bódizs Róbert), illetve az Oktatási Minisztérium Magyar Állami PhD ösztöndíjjal (Csóka Szilvia) támogatták.

tékei által. Eredményeink alapján az RSQ-kérdőív magyar verzióját a diszkrét kötődési minták meghatározása helyett a *függetlenség* és *aggodalmaskodás* dimenziók mérésére ajánljuk, melyek értékes és használható információkat nyújtanak a felnőtt kötődésről.

BEVEZETŐ

A kötődésről

Bowlby – Lorenz és Tinbergen eredményeitől lenyűgözve – elsőként ismerte fel, hogy a humán kötődés fogalmának leírásakor a darwini evolúcióelmélet és az etológia kulcsfontosságú szerepet kapnak. Anyának és sérülékeny utódjának közös evolúciós érdeke a szoros kapcsolat, ennek biztosítására alakul ki kettejük között a kötődés (Bowlby, 1969).

A biztonságosan kötődő kisgyermek azzal a biztos tudattal indul a világ felfedezésére, hogy veszély esetén biztosan számíthat védelemre anyjától/gondozójától. Bowlby feltételezte továbbá, hogy ezek a korai életkorban, még az anyanyelv elsajátítása előtt átélt tapasztalatok az anyai segítségnyújtásról, válaszkészségről, érzékenységről vagy éppen ezek hiányáról tartósan befolyásolják a későbbi élet során kialakuló kapcsolatokhoz való hozzáállást. Finomítva Freud elképzelését – miszerint a szülő-gyermek kapcsolat prototípusként szolgálna a későbbi párkapcsolatok során – Bowlby inkább egy belső munkamodell kialakulását feltételezte, melynek során a kisgyermek megtanulja, mit várhat el a másik féltől egy intim kapcsolatban (Waters és mtsai, 2002).

Ha nem fejlődik ki a fent említett egyértelmű bizonyosság az anya által nyújtott biztonság iránt, az utódnak alternatív stratégiát kell kidolgoznia a stresszhelyzetek kezelésére. Így alakulnak ki az Ainsworth által mérhetővé tett bizonytalan kötődési mintázatok (Ainsworth és mtsai, 1978). Ilyen esetekben az utódok nem tekintik édesanyjukat megnyugtatóra képes, biztonságos háttérnek, ezért vagy nem is fordulnak hozzá a kialakult stresszhelyzetben (*bizonytalan-elkerülő kötődés*), vagy felveszik ugyan a kapcsolatot, és keresik a közelséget, de ettől nem nyugszanak meg (*bizonytalan-ambivalens kötődés*).

A kötődés stabilitása, kontinuitása

A *belső munkamodell* elméletét fontos szem előtt tartani a kötődési mintázatok időbeli változásával kapcsolatos kutatások során. Crowell és Treboux (1995) hangsúlyozzák ennek a modellnek a *nyitottságát*. Eszerint az utód gyermekkori tapasztalatait bázisként használja a későbbi interakciók nagy többségében, azonban egy jelenkori szoros, intim kapcsolat élményei módosíthatják, ritkán felülírhatják egykor kialakult kötődési viselkedését. Ha figyelembe vesszük ezt a tényt, könnyebben ért-

hetővé válnak a sokszor ellentmondásosnak tűnő eredmények a kötődés stabilitásával kapcsolatban.

Az ezzel foglalkozó kutatások eredményei szerint többnyire összefüggést találunk a csecsemő, illetve kisgyermekkorai kötődési stílusok és a későbbi jellemzők, illetve életesemények között. Waters és munkatársai (2000) egyedülálló longitudinális vizsgálatuk során 20 év elteltével mérték ugyanazon személyek kötődését, amely feltűnő egyezést mutatott. Nemzetközi tekintélyű e tekintetben a Budapesti Családvizsgálat is, amely 103 családban kezdte követni elsőszülött gyermekek érzelmi-szociális fejlődését a családi kötődési kapcsolatok erőterében. Ebben a vizsgálat sorozatban mutatkozott meg az első életév eseményeinek és egyes genetikai tényezőknek a kötődés-mintázatokra gyakorolt együttes hatása (Lakatos és mtsai, 2005; Gervai és mtsai, 2005). Más kutatások a kötődés egyéb szociális interakcióban fellelhető hatását vizsgálták. Így például nyomon követték az óvodai társas kapcsolatok alakulását a kötődés függvényében (Inántszy-Pap, Máth, 2004), vizsgálták továbbá a testvérekkel, barátokkal fenntartott viszony jellemzőit (Feeney, Noller, Patty, 1993; Allen, Land, 1999), a pszichoterápia során kialakuló kapcsolat minőségét (Slade, 1999), illetve vallásos közegben Istenhez való viszonyulást (Kirkpatrick, 1999).

A felnőtt kötődést mérő módszerek rövid áttekintése

A felnőtt kötődést mérő eszközöket formai és elméleti alapon is csoportosíthatjuk. Crowell és Treboux (1995) részletes rendszerező tanulmányt közöltek, technikájuk szerint 3 csoportra osztva a módszereket:

1. Interjúk:

- Adult Attachment Interview (AAI), (George, Kaplan, Main, 1985)
- Attachment Interview (Bartholomew, Horovitz, 1991)
- Current Relationship Interview (CRI) (Crowell, 1990)

2. Q-válogatás módszerek:

- Adult Attachment Q-sort (Kobak, 1989)
- Marital Q-sort: (Kobak, Hazan, 1991)

3. Kérdőívek:

- Adult Attachment Styles (AAS) (Hazan, Shaver, 1987) és adaptációi:
  - a. Simpson (1990)
  - b. Collins és Read (1990): Adult Attachment Scale
- Relationship Scale Questionnaire (RSQ) (Bartholomew, Horovitz, 1991)
- Reciprocal Attachment Questionnaire (West, Sheldon, Reiffer, 1987)

A cikk egyben kitér a különböző módon kapott eredmények hasonlóságaira, különbözőségeire. A kötődést vizsgálni kívánó módszerek elméleti alapja is különbözik, két alapvető elképzelést találunk. Az egyik a gyermekkorai szülő–utód kapcsolatról való felnőttkori beszámoló alapján próbál következtetni az egykori kötődésre (pl.

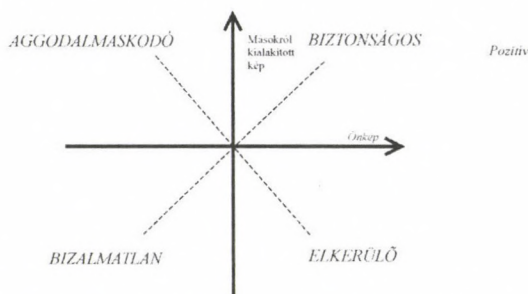
AAI), míg a másik módszer a jelenlegi romantikus kapcsolat jellemzőit figyelembe véve von le következtetéseket (pl. RSQ). Az előbbi módszer előnye, hogy a tényleges anya-gyermek kapcsolat áll a vizsgálat középpontjában, hátránya viszont a nagy időbeli ugrásból származó esetleges hiányok, torzítások sora. Az utóbbi módszer elméleti alapja a már említett *munkamodell* létezése mellett az anya-gyermek és a romantikus kapcsolatok közötti párhuzamok. Egymás közelségének keresése, szorongás vagy kellemetlen érzés szeparáció esetén, gyakori fizikai kontaktus, vokalizáció a két személy között, a szeparációt követő megnyugvás, megnyugtató érintéssel, ezek mind lehetnek egy anya-gyermek, de egy felnőtt férfi-nő kapcsolat jellemzői is.

Az RSQ kérdőív elméleti háttere

Bartholomew a kötődés-kérdőív kialakítása során alapvetően Bowlby belső munkamodell teóriájából indult ki. Az elméletet továbbgondolva, két korábban már kidolgozott – Main Felnőttkötődés Interjúja (AAI), Hazan és Shaver felnőttkötődés-kérdőíve (AAS) – módszer által kapott eredményeket figyelembe véve alkotta meg a kérdőív alapjául szolgáló kétdimenziós, négykategóriás kötődési modellt (Bartholomew, Horowitz, 1991).

Eszerint a gyermekkorban szerzett kellemes, illetve kellemetlen tapasztalatok két dimenzió szerint rendeződnek munkamoddellé. Az egyik dimenzió a gyermek önmagáról alkotott képe a kapcsolatban átélt érzelmek alapján (model of Self vagy szorongás), a másik dimenzió pedig az ugyanezen tapasztalatok alapján épült modell a másiktól (model of Other vagy elkerülés). A két dimenzió végpontjai 4 kötődési mintát határoznak meg (1. ábra).

Ha az egyén önmagáról és másokról kialakított képe is pozitív, önmagát szeretetre méltónak tartja, másokat értékesnek, támogatónak, szerethetőnek vél, a modell szerint *biztonságosan* (secure) kötődik. Ha az önmagáról alkotott képe pozitív, de a másokról kialakult kép negatív lett az átélt események alapján, *elkerülő* (dismissing) kötődési mintát találunk. Önmagát szeretetre méltatlannak, negatív módon látó, de a másikat támogató, pozitív képben feltüntető egyén kötődése *aggodalmaskodó* (preoccupied), míg az önmagáról és másokról is negatív képet alkotó személy *bizalmatlan* (fearful) módon kötődik.

1. ábra. Bartholomew kétdimenziós kötődésmodellje

Eszerint a modell szerint négy kötődési prototípust mérhetünk, eltérően az eredeti, Ainsworth által leírt három kötődési mintázattól. Korábban Kobak és Sceery (1988) a szintén 3-as felosztású (biztonságos, ambivalens, elkerülő) AAI módszerét használva felmérést végeztek, a három kötődési mintázathoz tartozó önképet és a másokról alkotott reprezentációkat vizsgálták. Eredményeik hasonlítanak a Bartholomew modelljében leírtakhoz. Az AAI által használt *elkerülő* kötődési minta jellemzője – Kobakék eredményei szerint – a pozitív énkép mellett a másik megbízhatatlan, negatív reprezentációja. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy melyik, Bartholomew által leírt kötődési minta nem szerepel az AAI – és ugyanígy az Ainsworth-kategóriák – módszertanában. A *bizalmatlan* nevet viselő, mind önmagát, mind pedig másokat negatívan, szeretetre alkalmatlannak, illetve képtelennek látó csoport jelenik meg újként az RSQ-ban.

Main és Solomon 1986-ban bevezette a dezorganizált kötődés fogalmát. Azok az Idegen Helyzet Teszt során vizsgált gyermekek tartoznak ide, akiket Ainsworth egyik kategóriájába sem lehet megbízhatóan besorolni. Általános jellemzőjük, hogy nincs egy felismerhető, koherens megküzdő stratégiájuk a szeparáció okozta stressz kezelésére. Érdekes elméleti párhuzamot lehet vonni a szétesett viselkedéssel, a megküzdésre való képtelenséggel jellemezhető dezorganizált kötődést mutató gyermekek és a Bartholomew által újként leírt *bizalmatlan* mintázat között, melynek fő jellemzője a másik három kategóriával szemben – ahol legalább egy pozitív, támaszpontként használható reprezentáció szerepel –, hogy az én- és a másokról kialakult kép is negatív, szeretetre, elfogadásra alkalmatlan.

Az RSQ-kérdőív eddigi felhasználásairól

Alapvetően két irány szerint követhetjük a kérdőívvel kapcsolatos szakirodalmat.

Új kötődéseméleti alapja miatt sok kutatás témája maga az RSQ kérdőív, annak felépítése, faktorstruktúrája (Kurdek, 2002; Fraley, Waller, Brennan, 2000), eredményeinek összevetése az egyéb kötődést mérő módszerek eredményeivel (Stein és mtsai, 2002; Bartholomew, Shaver 1998), illetve ide sorolhatók még a validálási eljárások is (Bäckstrom, Holmes 2001).

A vizsgálatok másik részében „felhasználói szinten” alkalmazzák a kérdőívet, elfogadva annak elméleti hátterét. Használják klinikai kutatások során (Ciechanowski és mtsai, 2002; Cash, Thériault, Annis, 2004), felnőttek természetes szeparációs helyzetben mérhető viselkedésének kötődési mintákkal kapcsolatos elemzésére (Fraley, Shaver, 1998), illetve mérték a különböző kötődési stílusú emberek álomfelidézési gyakoriságát (McNamara és mtsai, 2001). Az RSQ-kérdőívnek egy, a célnak alárendelt rövidítésével vizsgálták az irritábilis bélszindróma és a kötődés összefüggését (Seres, Bárdos, 2006).

Készült még egy egyedülálló, RSQ-t érintő kutatás, melynek során a kérdőív egy – a szerző által – rövidített változatát (RQ) több mint 30 nyelvre fordították le, 62 kü-

lönböző kulturális régióban vették fel (Schmitt és mtsai, 2004). A vizsgálat egyik fő célja a nyugati kultúrákban, korábbi eredmények szerint ténylegesen mérhető két dimenzió keleti és afrikai országokban való tesztelése volt. Az eredmények szerint az énkép és a másokról kialakított kép dimenziói univerzálisan, kultúrától függetlenül értelmezhetőek, egymástól függetlenül alakulnak.

Az RSQ-kérdőív használata, értékelési módszere

A kérdőív 30 tételt tartalmaz, a szerző ebből az általa javasolt értékelés során 17 kérdést vesz figyelembe. A többi kérdés a Simpson és munkatársai által javasolt (1992), illetve Collins és Read (1990) kérdőíve által kapott alskálák mérésére szolgál, így a teljes RSQ alkalmas mérőeszköz lehet egyéb kötődésteóriák tesztelése során is.

A 17 tételből 5 item a *biztonságos* kötődést méri, 5 kérdés az *elkerülő* kötődési mintára vonatzik, 4 az *aggodalmaskodó* csoportra jellemző és 4 a *bizalmatlan* stílusra (egy kérdés két minta mérésében is szerepel). A csoportokhoz tartozó kérdések átlagpontszámának Z-transzformációja alapján történik a besorolás, amelyik csoportban a legmagasabb a pontszám, az a kötődési mintázat jellemző a kérdőívet kitöltő személyre. A szerzők emellett hangsúlyozzák, hogy az RSQ-t a két dimenzió (model of Self vagy szorongás, model of Others vagy elkerülés) mérésére használhatjuk a leginkább.

Célkitűzések – hipotézis

Pszichofiziológiai kutatásaink során felmerült az igény egy egyszerűen használható, önkitöltős felnőtt kötődést mérő eszközre. Célunk ennek megfelelően az RSQ-kérdőív magyar mintán való validálása volt, elsősorban kutatási, de – megfelelő mennyiségű tapasztalat birtokában – akár klinikai vizsgálatok kivitelezéséhez is eszközt rendelkezésre bocsátani.

Hipotézisünk, hogy jelen kérdőív rövidített változatával 62 kultúrában mért dimenziók (Model of Self, Model of Other) a mi mintánkon is kirajzolódnak.

MÓDSZER

Vizsgálati személyek

Az RSQ-kérdőívet összesen 304 emberrel vettük fel, 274 egyetemi hallgatóval (153 nő és 121 férfi, 18–31 éves, átlagos életkor $21,8 \pm 2,4$), illetve 30 kórházi dolgozóval (22 nő és 8 férfi, 20–65 éves, átlagos életkor $38,12 \pm 14,4$). Az UCLA magányosság kérdőívet 58 személy töltötte ki (33 nő és 25 férfi, 18–31 éves, átlagos életkor $22 \pm 2,5$).

A vizsgálatban részt vevők egyénileg, illetve csoportosan töltötték ki a kérdőíveket.

Az egyetemi hallgatók két egyetemről (Simmelweis Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem) kerültek ki, a kitöltés önkéntes volt, minden – egy tanóra után felkért – személy kitöltötte kérdőívünket. Az UCLA-kérdőívet kitöltők az egyetemi részmintából származtak.

Eszközök

1. RSQ-kérdőív:

A kérdőív angol nyelvű, eredeti formája Griffin és Bartholomew (1994) publikációjának B mellékletében található. Kim Bartholomew – miután tájékoztattuk validálási céljainkról – rendelkezésünkre bocsátotta az RSQ-t.

Az angol nyelvű kérdőívet egymástól függetlenül három személy magyarra fordította, majd egy közös változat kialakítása után, ellenőrzés céljából ezt egy negyedik személy visszafordította angolra (Függelék).

2. UCLA Loneliness Scale

A validitásvizsgálat részeként az UCLA magányosság kérdőívet is felvettük a résztvevők közel harmadával. A kérdőívet eredeti angol formájában megkeresésünkre Daniel W. Russell egy publikációja keretén belül küldte el (Russell, 1996). Felmérésünk egyik korlátja, hogy a kérdőív egyelőre még nincs validálva. Felépítése és használata azonban olyan egyszerű, hogy minden bizonnyal a konstruktum validitás vizsgálatához felhasználható. Az UCLA-kérdőív első változatát 1978-ban közzétették Russell és munkatársai. A 20 itemből álló ív összes kérdése negatív formában volt megfogalmazva, ezért 1980-ban a szerzők a válaszbeállítódások elkerülése érdekében átfogalmazták a kérdőívet: 10 kérdés negatív, direkt módon kérdez rá a magányosságra, míg 10 kérdés pozitív módon, az emberek, barátok közelségével, elérhetőségével mér (Russell, és mtsai, 1980). Az utolsó simításokat 1996-ban végezték (Russell, 1996), azóta is ez a verzió van használatban, a magányosság mérésére széles körben használt kérdőív.

Elemzési módszerek

Az értékelés során a szerző által javasolt módon jártunk el, a 30 tételből 17-et vettünk figyelembe.

A kérdőív belső struktúrájának megismeréséhez faktoranalízist és főkomponens-analízist alkalmaztunk. Cronbach-alfával teszteltük a kialakított faktorok belső konzisztenciáját. A faktorok egy részével klaszteranalízist is végeztünk.

A validitásvizsgálat részeként az UCLA magányosság kérdőívben elért pontszámok és a kötődés mérő skálák értékei közötti összefüggést Pearson-féle korrelációval vizsgáltunk.

A teszt–reteszt megbízhatóság elvégzése érdekében 35 egyetemista két alkalommal töltötte ki a kötődés kérdőívet. A két tesztelés között 2 hét telt el. A két adatsor egyezőségét Pearson-féle korrelációs számítással, illetve összetartozó mintás t-próbával ellenőriztük.

EREDMÉNYEK

1. Faktoranalízis – maximum likelihood módszer

Az elemzés során szokásos módon lépésenként kijettük a 0,3 alatti kommunalitású tételeket. Az így megmaradt 9 kérdés 3 faktorba rendeződött, melyek együttesen a tételek varianciájának 43,9%-át magyarázták. Ezután a faktorokat varimax módszerrel rotáltuk. A modell illeszkedési szignifikanciája 0,101 volt. A rotáció eredményeként az 1. táblázatban feltüntetett faktormátrixot kaptuk (1. táblázat).

1. táblázat. A faktoranalízis (maximum likelihood) eredménye, a faktorsúlyok feltüntetésével

Tétel		Faktorok		
		1	2	3
R26 (D)	Jobban szeretem, ha nem függök másoktól	0,78	0,02	0,04
R19 (D)	Nagyon fontos számomra, hogy önálló legyek	0,62	-0,08	-0,03
R1 (F)	Nehéznek találok, hogy másoktól függjek	0,59	-0,02	0,20
R2 (D)	Nagyon fontos számomra, hogy függetlennek érezzem magam	0,54	-0,11	0,10
R16 (P)	Aggaszt, hogy mások nem értékelnek engem olyan sokra, mint én őket	-0,04	0,71	0,04
R28 (r-S)	Aggaszt, hogy mások nem fogadnak el	-0,00	0,68	-0,13
R25 (P)	Úgy érzem, hogy mások vonakodnak olyan közel kerülni hozzám, mint ahogy én szeretném	-0,12	0,59	-0,01
R8 (P)	Teljesen meghitt, bensőséges érzelmi kapcsolatokra vágyom	0,00	0,23	-0,70
R6 (D)	Jól érzem magam szoros érzelmi kapcsolatok nélkül	0,20	0,12	0,56
Saját érték		2,45	1,85	1,29
Magyarázott variancia (%)		18,7	15,6	9,7
Cronbach-alfa (a 3. faktor esetében korreláció)		0,732	0,696	0,534

Zárójelben az illető itemhez tartozó eredeti pontozás szerinti kötődésminták angol nyelvű rövidítéseit tüntettük fel: D – dismissing (elkerülő), F – fearful (bizalmatlan), P – preoccupied (aggodalmaskodó), r-S – reverse-secure (fordított biztonságos item)

Látható, hogy a táblázatban szereplő tételek egyértelműen rendeződtek faktorokba.

Az így csoportokba rendeződött kérdések tartalomelemzése után neveztük el a faktorokat.

A Cronbach-alfa értékek alapján az 1. és 2. faktor belső konzisztenciáját megfelelőnek találtuk. A 3. faktor esetén, mivel két tételből áll, csak korrelációról beszélhetünk, melynek nagysága szintén elfogadható.

1.1 Az 1. faktor

Az első faktorban szereplő négy kérdés témája az önállóság, függetlenség. Az eredeti értékelési eljárás szerint ezek a kérdések az elkerülő kötődési mintát mérő tételek közé tartoznak. A faktor az *önállóság–függetlenség* nevet kapta.

1.2 A 2. faktor

A második faktornak az *aggodalmaskodás* nevet adtuk, mert olyan kérdések szerepelnek itt, melyeknek tartalma az aggodalom, az attól való félelem, hogy mások elutasító magatartással lépnek fel. Az eredeti értékelési rendszer szerint ezek a kérdések az *aggodalmaskodó* mintázatot mérik.

1.3 A 3. faktor

A harmadik faktorban összesen két kérdés szerepel, ellentétes előjelű faktorsúlyokkal, mindkét kérdés kifejezetten a kapcsolat iránti vágyról szól, ezért a *kapcsolat* nevet kapta a faktor.

1.4 A faktorok alapján létrehozott skálák leíró statisztikái

A maximum likelihood módszerrel kapott faktorok alapján létrehozott skálák leíró statisztikáit a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. A faktorok – maximum likelihood módszer – alapján létrehozott skálák leíró statisztikája

	N	Tartomány	Minimum	Maximum	Átlag	Standard hiba	Szórás	Variancia
1. skála	310	16	4	20	14,32	,20	3,445	11,869
2. skála	309	11	3	14	8,83	,13	2,347	5,508
3. skála	310	7	2	9	4,12	,10	1,808	3,268

A nemek tekintetében a Mann–Whitney-tesztel különbséget találtunk a 3. skála értékeiben, a két bipoláris kérdésre adott válaszokból kiderül, hogy a férfiak kevésbé vágnak szoros érzelmi közelségre ($U = 7165,5; p < 0,005$).

2. Főkomponens-analízis

Mivel az előző elemzés során sok kérdés esett ki, ezért a kevésbé szigorú főkomponens-analízis módszerével is megvizsgáltuk a belső struktúrát. Így négy faktort kaptunk, melyek a variancia 50,9%-át magyarázták. A faktorokat varimax módszerrel roltattuk, és a 3. táblázatban feltüntetett faktor mátrixot kaptuk (3. táblázat).

3. táblázat. A főkomponens-analízis eredménye a factorsúlyok feltüntetésével

Tétel		Faktorok			
		1	2	3	4
R26 (D)	Jobban szeretem, ha nem függök másoktól	0,78	0,07	-0,16	0,00
R19 (D)	Nagyon fontos számomra, hogy önálló legyek	0,72	-0,02	0,01	0,13
R2 (D)	Nagyon fontos számomra, hogy függetlennek érezzem magam	0,71	-0,05	0,11	-0,15
R1 (F)	Nehéznek találok, hogy másoktól függjek	0,70	0,01	-0,01	-0,28
R10 (S)	Nem okoz számomra nehézséget, hogy másoktól függjek	-0,41	0,18	0,08	0,37
R28 (r-S)	Aggaszt, hogy mások nem fogadnak el	-0,06	0,73	0,07	0,16
R16 (P)	Aggaszt, hogy mások nem értékelnek engem olyan sokra, mint én őket	-0,09	0,69	0,28	-0,09
R25 (P)	Úgy érzem, hogy mások vonakodnak olyan közel kerülni hozzám, mint ahogy én szeretném	-0,23	0,66	0,05	-0,02
R24 (F)	Kényelmetlen számomra, ha közel kerülök másokhoz	0,12	0,58	-0,37	-0,26
R12 (F)	Nehéznek találok, hogy tökéletesen megbízzak másokban	0,28	0,54	-0,30	-0,02
R5 (F)	Tartok tőle, hogy megsérülhetek, ha túl közel engedek magamhoz másokat	0,20	0,49	-0,29	0,15
R3 (S)	Könnyen alakítok ki szoros érzelmi kapcsolatot másokkal	0,03	-0,07	0,66	0,15
R15 (S)	Nem okoz számomra nehézséget, hogy mások függjenek tőlem	0,20	0,05	0,63	0,07
R22 (D)	Jobban szeretem, ha mások nem függenek tőlem	0,30	0,04	-0,59	0,05
R9 (r-S)	Aggaszt, ha egyedül vagyok	-0,08	0,38	0,41	0,21
R8 (D)	Teljesen meghitt, bensőséges érzelmi kapcsolatokra vágyom	0,02	0,22	0,13	0,82
R6 (P)	Jól érzem magam szoros érzelmi kapcsolatok nélkül	0,18	0,25	-0,09	-0,69
Sajá térték		3,03	2,63	1,76	1,24
Magyarázott variancia (%)		17,8	15,5	10,3	7,3
Cronbach-alfa (a 4. faktor esetében korreláció)		0,735	0,703	0,468	0,534

Zárójelben az illető ítemhez tartozó eredeti pontozás szerinti kötődésminták angol nyelvű rövidítéseit tüntettük fel: D – dismissing (elkerülő), F – fearful (bizalmatlan), P – preoccupied (aggodalmaskodó), S – secure (biztonságos), r-S – reverse-secure (fordított biztonságos ítem).

A Cronbach-alfa értékek alapján az 1., a 2. és a 3. faktor belső konzisztenciáját megfelelőnek ítéltük meg. Bár a 3. faktor Cronbach-alfája 0,468 volt, de az item-maradék értékek 0,24 fölöttiek voltak. A 4. faktor esetén, mivel két tételből áll, csak korrelációról beszélhetünk, melynek nagysága szintén elfogadható.

A Varimax-rotáció mellett ferde szögű forgatással is próbálkoztunk. Tekintettel azonban arra, hogy a kapott faktorstruktúra és a tételsúlyok alapvetően megegyeztek a Varimax-rotációval kapott eredményeinkkel, ezért ennek közlésétől eltekintünk.

A Varimax-rotáció eredményeképpen létrejött négyfaktoros elrendezésben a faktorsúlyok értékeiből látszik, hogy egyes tételek besorolása kevésbé egyértelmű.

2.1 Az 1. komponens

Az első faktor az előző struktúrához képest egy kérdéssel bővült, ez a kérdés szintén a függetlenséggel kapcsolatos, így a faktor neve továbbra is maradt *önállóság-függetlenség*.

2.2 A 2. komponens

A második faktorhoz az előbbi három item mellé újabb három kérdés került, mind a három a másokkal való kapcsolat során fellépő aggodalmakról, bizalmatlanságról, sebezhetőségről szól, így ennek a faktornak a nevét kiegészítettük: *aggodalmaskodás-bizalmatlanság*.

Az új itemek eredetileg a *bizalmatlan* kötődési minta mérésére szolgálnak, ebben az elemzésben keverednek az *aggodalmas* típusra jellemző kérdésekkel.

2.3 A 3. komponens

A harmadik faktor kérdései az előző felosztásban sehol nem jelentek meg: A kérdések a könnyed kapcsolat kialakítás preferenciája mellett az egyedüllét kerüléséről is szólnak, ezért a *kapcsolatigény* nevet adtuk ennek a csoportnak. Az ide tartozó kérdések fele a biztonságos kötődést mérné a hagyományos értékelés szerint, de ugyanígy találunk a faktorban biztonságos kötődésre vonatkozó, de azt ellentétes módon mérő, mégis pozitív faktorsúlyú itemet, illetve még egy elkerülő kötődési mintára vonatkozó kérdés is szerepel a tételek között. Sok korábbi eredményhez hasonlóan a mi eredményeink is azt tükrözik, hogy a biztonságos kötődésre vonatkozó kérdések a legkevésbé értelmezhetők, használhatók.

2.4. A 4. komponens

A negyedik faktor változatlan formában maradt, ugyanazt a két kérdést tartalmazza, így neve is maradt: *kapcsolat*.

A két módszer által kapott eredményeket áttekintve, a további elemzések során az első faktoranalízis háromfaktoros felosztását vettük alapul, mivel a faktorok mate-

matikai szempontból is egyértelműbbek, illetve az egyes csoportokba tartozó kérdések tartalmi szempontból is koherensebbek.

Az első faktoranalízis eredményeként kapott 1. faktorba nagyrészt az eredeti modell szerinti elkerülő kötődési mintát mérő kérdések tartoznak. Az elemzés során kapott faktorstruktúra alapján azonban láthatjuk, hogy a kérdőívben szereplő kérdések diszkrét kötődési csoportok mérésére nem alkalmasak (a négy csoport mérésére szolgáló kérdések nem ennek megfelelő elosztásban jelentek meg). Így az első faktort, melyet mi *függetlenség-önállóság* névvel jelöltünk, a továbbiakban az egyén függetlenségi vágyának skálájaként használjuk. Ugyanígy a második faktort az *aggodalmaskodás* skálájának tekintjük, annak mérésére használjuk, hogy az egyén mennyire tart mások elutasító viselkedésétől. Az általunk kapott két dimenzió gyakorlatilag megfelel a Bartholomew által leírt *elkerülés* (Avoidance, Model of Others), illetve *szorongás* (Anxiety, Model of Self) dimenzióknak. Eddigi eredményeink alapján a kérdések inkább e két dimenzió mérésére alkalmasak, és nem az ezek által meghatározott, elkülönült kötődési minták meghatározására.

2.5. A komponensek alapján létrehozott skálák leíró statisztikái

A főkomponens-analízissel kapott komponensek alapján létrehozott skálák leíró statisztikáit a 4. táblázat tartalmazza.

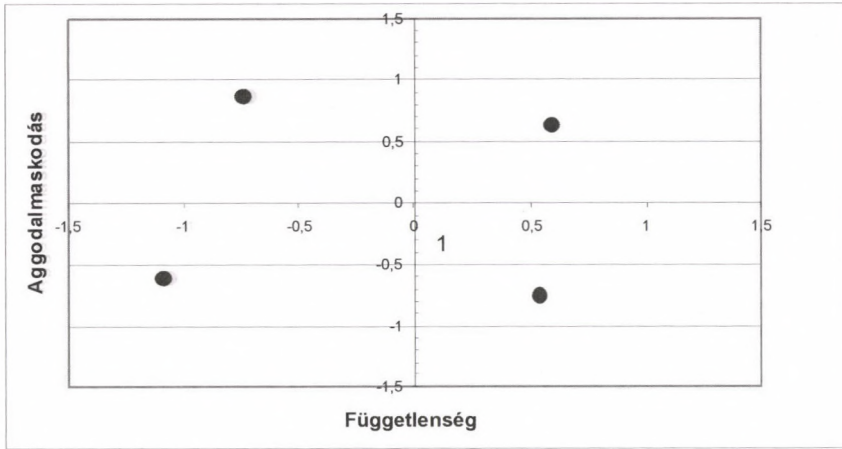
4. táblázat. A komponensek alapján létrehozott skálák leíró statisztikái

	N	Tartomány	Minimum	Maximum	Átlag	Standard hiba	Szórás	Variancia
1. skála	308	18	7	25	17,77	,23	3,986	15,885
2. skála	309	23	6	29	15,20	,27	4,743	22,497
3. skála	308	16	4	20	12,17	,17	2,949	8,695
4. skála	310	7	3	10	7,88	,10	1,808	3,268

A nemek tekintetében Mann-Whitney-tesztel különbséget találtunk a 4. skála értékeiben, a két bipoláris kérdésre adott válaszokból kiderül, hogy a férfiak kevésbé vágnak szoros érzelmi közelségre ($U=7165,5$; $p<0,005$).

3. Klaszteranalízis

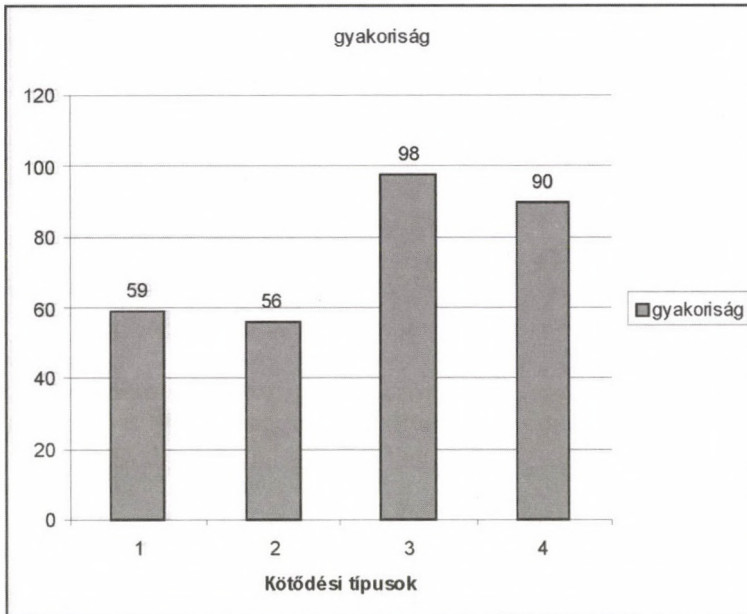
Az előbbi elméleti párhuzamot teszteltük, a *függetlenség-önállóság* és az *aggodalmaskodás* dimenziók bevonásával végzett klaszteranalízis (K-Means nem hierarchikus klaszteranalízis) során. E két dimenzió szerint, a kérdésekre adott válaszaik alapján négy csoportba rendeztük a személyeket (2. ábra). A csoportok eloszlása jól megfellelhető a kötődési modell elméleti hátterének.

2. ábra. Klaszteranalízis a függetlenség és az aggodalmaskodás dimenziók szerint.

1 – aggodalmaskodó, 2 – biztonságos, 3 – elkerülő, 4 – bizalmatlan

Ezt a párhuzamot figyelembe véve neveztük el a csoportokat a négy eredeti – Bartholomew által javasolt – kategóriáról. A különböző kötődési típusokba osztályozott személyek gyakoriságait a 3. ábra mutatja. A nemek egyenlően oszlottak meg a csoportokban a chi-négyzet próba szerint.

3. ábra. A kötődési minták gyakorisága a vizsgált populációban

1 – aggodalmaskodó, 2 – biztonságos, 3 – elkerülő, 4 – bizalmatlan

4. Kötődés–magányosság korreláció

A magányosság érzése nem független a kötődési stílusokat meghatározó dimenzióktól. Az *aggodalmaskodás* faktor értékei korrelálnak a magányosság szubjektív megítélésével, minél inkább tart valaki az elutasítástól, nem hisz önmaga szerethetőségében, annál magányosabbnak érzi magát (5. táblázat).

5. táblázat. Az egyes faktorok, illetve a magányosságpontszámok közötti korreláció

	Függetlenség faktorérték	Aggodalmaskodás faktorérték	Kapcsolat faktorérték
Magányosságérték	-0,110	0,453**	0,056

** $p < 0,01$

5. Teszt–reteszt megbízhatóság

A kétféle faktoranalízis által kapott összes alskálára (három, illetve négy) kiszámítottuk az ismétlési megbízhatóság korrelációs és t-értékeit. A skálák 0,7 fölötti teszt–reteszt korrelációs értéke, valamint a két tesztelés közötti szignifikáns eltérések hiánya arra utal, hogy a teszt megbízhatóan mér (6. és 7. táblázat).

6. táblázat. Az ismétlési megbízhatóságot mutató korrelációs együtthatók, illetve t-értékek a maximum-likelihood módszerrel kapott skálák esetében

	Korrelációs együttható	Összetartozó mintás t-próba	
		t-érték	p
1. skála	0,74	1,43	$p > 0,10$
2. skála	0,71	-0,07	$p > 0,10$
3. skála	0,73	-1,0	$p > 0,10$

7. táblázat. Az ismétlési megbízhatóságot mutató korrelációs együtthatók, illetve t-értékek a főkomponens-analízissel kapott skálák esetében

	Korrelációs együttható	Összetartozó mintás t-próba	
		t-érték	p
1. skála	0,70	0,70	$p > 0,10$
2. skála	0,70	-0,18	$p > 0,10$
3. skála	0,75	0,77	$p > 0,10$
4. skála	0,73	-1,0	$p > 0,10$

MEGBESZÉLÉS

A kérdőív validálásával célunk elsősorban az volt, hogy magyar nyelven elérhetővé tegyünk egy felnőttkötődés mérésére alkalmas eszközt. Ezért a továbbiakban eredményeinknek nem a különböző kötődés elméleti modellekhez való illeszkedésének részleteit tárgyaljuk főként, hanem arra törekszünk, hogy a kérdőívől kiemeljük az adataink alapján használhatónak ítélt tételeket, illetve javaslatot tegyünk a magyar verzió használatára.

Bäckstrom és Holmes (2001) a kérdőív svédországi validálása során – eredményeinkhez hasonlóan – megerősítette a Bartholomew által javasolt két dimenzió létezését. Hangsúlyozzák azonban, hogy máig nem tudjuk, pontosan hány dimenzió szerint lehet megbízhatóan leírni a felnőttkötődést. Saját eredményeik alapján felvetik egy háromdimenziós modell lehetőségét is, de sajnos, ezek elméleti hátterére nem utalnak, és nem is nevesítik ezeket a dimenziókat. Összefoglalásukban kiemelik a *biztonságos* kötődésre vonatkozó kérdések alacsony megbízhatóságát, javaslatuk szerint az RSQ inkább a két dimenzió mérésére alkalmas.

Kurdek (2002) vizsgálata során nem feltáró elemzést végez, hanem különböző kötődéselméleti teóriákhoz illeszti az általa felvett RSQ-kérdőív eredményeit, négy különböző kötődésmoddelt tesztel. A Hazan és Shaver (1987) által használt hagyományosnak mondható hármass felosztás (biztonságos, elkerülő, ambivalens) mellett megvizsgálja Collins (1996) elméletét is, mely szerint a kötődés a *függőség* (dependency), a *szorongás* (anxiety) és a *közelség* (closeness) dimenziókkal írható le. A harmadik elképzelés szerint az *elkerüléssel* (avoidance) és a *szorongással* (anxiety) határozhatjuk meg a kötődés minőségét, a skálák mérésére azonban Simpson, Rholes, Nelligan (1992) és Feeney és Hohaus (2001) más-más itemeket javasolnak az RSQ-kérdőívől. Végül Bartholomew és Horowitz (1991) már ismertetett modelljét is tesztelik. Az eredmény csak a Simpson által javasolt módszerrel mért két-dimenziós (*elkerülés*, *szorongás*) modell létezését erősíti meg. Kurdek eredményeinek saját vizsgálatunkkal való összevethetősége – eltérő módszertanok használata miatt – korlátozott, de annyit elmondhatunk, hogy egyik elemzés során sem sikerült a Bartholomew-féle, négy kötődési mintázatot az általa javasolt módon mérni, az *elkerülés* és a *szorongás* dimenziók azonban mindkét eredményben megjelennek.

Collins (1996) átdolgozta Hazan és Shaver felnőttkötődés kérdőívét (AAS), az így kapott eredményei szerint a kötődést legjobban három skála alapján írhatjuk le: *függőség* (dependency), *szorongás* (anxiety), a *közelség* (closeness). Saját eredményeinket tekintve hasonlóságot látunk, a szigorúbb faktoranalízis során a mi adataink is három dimenzió szerint különültek el, ezek tartalmilag is megfeleltethetők Collins faktorainak. Az általa *függőségnek* nevezett dimenziót mi az ellenkező pólusról, a *függetlenségről* nevezük el, de a két skála valószínűleg ugyanazt méri. A második dimenzió szintén mindkét vizsgálatban nagyon hasonló, *szorongást*, illetve *aggodalmaskodást* mér. Eredményeink szerint ez utóbbi dimenzió függ össze a magányosság érzésével. A két említett dimenzió (függetlenség, aggodalmaskodás)

azonban majdnem minden, a megbeszélés során említett vizsgálatban megjelenik, ezért az igazán érdekes egyezés a harmadik faktorral kapcsolatos. Elemzéseink során végig különvált két kérdés, mely a kapcsolatra vágyás erősségéről szól, ezért adtuk a faktornak a *kapcsolat* nevet, ez a dimenzió jelenhet meg Collins eredményeiben is, *közelség* (closeness) néven. Ez az elkülönülő kérdéscsoport nagyon érdekes, annak ellenére, hogy témája a közelségkeresés, mégis függetlenül jelenik meg az előző két faktortól. Igaz, saját eredményeinkben ez a harmadik dimenzió csak két, ellentétes pólusú kérdés formájában jelenik meg – nehezítve ezzel a faktor tartalmának értelmezését –, de mindegyik elemzés során határozottan elkülönül, azt jelzi, hogy a kapcsolatra vágyás erőssége nem mérhető csak a *függetlenség* és az *aggodalmaskodás* skálákkal.

Annak ellenére, hogy nem tudjuk, hogyan jelenik meg ez a harmadik dimenzió a kötődési minták alakulása során, az első két dimenzió bevonásával végzett klaszteranalízis visszaigazolta a Bartholomew által javasolt négymintázatos kötődési modell létezését. Ez utóbbi elemzés során különült el először megbízhatóan a biztonságosan kötődők csoportja. Azon személyek tartoznak ide, akik mindkét skála szerint alacsony értékeket jelöltek, tehát nem okoz számukra problémát a kölcsönös függés, és nem félnek a közelségtől sem.

Mérhető tehát a biztonságos kötődés, de nem a konkrétan ezt célzó kérdésekkel, hanem a két dimenzió által leírt, jellegzetes kötődési problémákat megfogalmazó tételek indirekt használatával. Úgy tűnik, hogy az egészséges, gyakori, általános megnyilvánulások nehezebben ismerhetők fel, mint az általánostól eltérő, patológikus vagy nem átlagos jelenségek. Analógiaként említve például a depressziót, az ettől szenvedő embereket könnyebben ki lehet szűrni a kifejezetten erre a tünetekre vonatkozó kérdéscsoporttal, mint a depressziós tüneteket nem mutató személyeket ezen kérdések ellenkezőjével. A biztonságos kötődést is mint alapállapotot, jóval nehezebb megfogalmazni, mint egy konkrét problémakörrel jellemezhető és leírható, egyéb kötődési mintára jellemző érzésvilágot. Ennek felismerése új értelmezési, illetve értékelési rendszer kidolgozását teszi lehetővé.

Az általunk javasolt értékelési eljárás alapja a *függetlenség* és az *aggodalmaskodás* dimenziók mérése. Ennek során azokat a tételeket vesszük figyelembe, melyek az első, szigorúbb faktoranalízis során rendeződtek csoportokba. Ezek szerint a *függetlenség* dimenzióját négy item (1, 2, 19, 26), az *aggodalmaskodás* skáláját három (16, 25, 28) határozza meg. Ezen itemekre adott válaszok összegei a felnőttkori kötődéssel kapcsolatos klinikai és alapkutatásokban független változókként használhatók. A leíró statisztikai eredményekből kiindulva a 8. táblázatban bemutatott pontszámhatárok alkalmazását javasoljuk a *függetlenség* és az *aggodalmaskodás* egyéni szintjének becslésére. E dimenziók kombinációja a Bartholomew-féle felnőttkori kötődési mintázatokat is kiadhatja (a klaszteranalízist).

8. táblázat. Ajánlott pontszámhatárok a leíró statisztika alapján

	Függetlenség	Aggodalmaskodás
nagyon alacsony	11 alatt	5 alatt
alacsony	11–12	6–7
átlag	13–16	8–10
magas	17–18	11–12
nagyon magas	18 fölött	12 fölött

A pontszámokat az átlagokból kiindulva képeztük, az átlag körüli $\pm 1/2$, ± 1 és $\pm 1\frac{1}{2}$ szórásnak felelnek meg.

A jelen munka korlátai közé tartozik, hogy a minta nagyobb részét egyetemista populációból származik, ami befolyással lehet a vizsgált kötődési minták gyakoriságára egy kohort hatás révén.

Célunknak megfelelően rendelkezésre bocsátunk magyar nyelven egy validált, felnőttkötődést mérő kérdőívet. Kapott eredményeink miatt azonban – hasonlóan a többi ilyen típusú mérőeszközhöz – valószínűleg e kérdőív sokáig áll még a kötődéssel foglalkozó szakemberek vitájának kereszttüzében. Reméljük, kutatási eredményeink közzlése hozzájárul a felnőttkötődés mérésével kapcsolatos, nemzetközi szakirodalomban is folyó termékeny vitához.

A kézirat elfogadva: 2007. augusztus

Irodalom

- AINSWORTH, M. – BLEHAR, M. C. – WATERS, E. – WALL, S. (1978): *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- ALLEN, J. P. – LAND, D. (1999): Attachment in adolescence. In: J. CASSIDY – P. R. SHAVER (eds.): *Handbook of attachment*. New York, Guilford Press, 319–335.
- BÄCKSTROM, M. – HOLMES, B. M. (2001): Measuring adult attachment: A construct validation of two self-report instruments. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42, 79–86.
- GRIFFIN D. W. – BARTHOLOMEW, K. (1994): The metaphysics of measurement: The case of adult attachment. *Advances in Personal Relationships*, 5, 17–52.
- BARTHOLOMEW, K. – HOROWITZ, L. (1991): Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- BARTHOLOMEW, K. – SHAVER, P. R. (1998): Methods of assessing adult attachment, Do they converge? In SIMPSON, J. A. – RHOLES, W. S. (eds.): *Attachment theory and close Relationships*. New York, Guilford Press, 25–45.
- BOWLBY, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. 1. Attachment*. New York, Basic Books.
- CASH, T. F. – THÉRIAULT J. – ANNIS, N. M. (2004): Body image in an interpersonal context: adult attachment, fear of intimacy and social anxiety. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23, 89–103.

- CIECHANOWSKI, P. S. – WALKER, E. A. – KATON, W. J. – RUSSO, J. E. (2002): Attachment theory: A Model for health care utilization and somatization. *Psychosomatic Medicine*, 64, 660–667.
- COLLINS, N. L. – READ S. J. (1990): Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 644–663.
- COLLINS, N. L. (1996): Working model of attachment: Implications for explanation, emotion, and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 810–832.
- CROWELL, J. A. – TREBOUX, D. (1995): A Review of adult attachment measures: Implications for theory and research. *Social Development*, 4, 294–327.
- CROWELL, J. A. (1990): Current relationship interview. Közöletlen kézirat. State University of New York at Stony Brook.
- FEENEY, J. A. – NOLLER, P. – PATTY, J. (1993): Adolescents' interactions with the opposite sex: Influence of attachment style and gender. *Journal of Adolescence*, 16, 169–186.
- FEENEY, J. A. – HOHAUS, L. (2001): Attachment and spousal caregiving. *Personal Relationships*, 8, 21–39.
- FRALEY, R. C. – SHAVER, P. R. (1998): Airport separations: a naturalistic study of adult attachment dynamics in separating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1198–1212.
- FRALEY, R. C. – WALLER, N. G. – BRENNAN, K. A. (2000): An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 350–365.
- GEORGE, C. – KAPLAN, N. – MAIN, M. (1985): The adult attachment interview. Közöletlen kézirat. University of California at Berkeley.
- GERVAI, J. – NEMODA, Z. – LAKATOS, K. – RÓNAI, Z. – TÓTH, I. – NEY, K. – SASVÁRI-SZÉKELY, M. (2005): Transmission disequilibrium tests confirm the link between DRD4 gene polymorphism and infant attachment. *American Journal of Medical Genetics Part B: Neuropsychiatric Genetics*, 132, 126–130.
- HAZAN, C. – SHAVER, P. R. (1987): Conceptualizing romantic love as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511–52.
- INÁNTSY-PAP Judit – MÁTH János (2004): A szülőkhöz való kötődés és az óvodai társas kapcsolatok. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 59, 215–229.
- KIRKPATRICK, L. A. (1999): Attachment and religious representations and behavior. In CASSIDY, J. – SHAVER, P. R. (eds.): *Handbook of attachment*. New York, Guilford, 803–822.
- KOBAK, R. R. – HAZAN, C. (1991): Attachment in marriage: effects of security and accuracy of working models. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 861–869.
- KOBAK, R. R. – SCEERY, A. (1988): Attachment in late adolescence: working models, affect regulation and representations of self and others. *Child Development*, 59, 135–146.
- KOBAK, R. (1989): The attachment interview q-set. Közöletlen kézirat. University of Delaware.
- KURDEK, L. A. (2002): On being insecure about the assessment of attachment styles. *Journal of Social and Personal Relationships*, 19, 811–834.
- LAKATOS, K. – TÓTH, I. – DANIS, I. – NEMODA, Z. – GERVAI, J. (2005): Infant attachment disorganization: Genetic and environmental contributions. *Journal of Psychophysiology*, 19, 129.

- MAIN, M. – SOLOMON, J. (1986): Discovery of a disorganized/disoriented attachment pattern. In BRAZELTON, M. W. (ed.): *Affective development in infancy*. Norwood, NJ, Ablex, 95–124.
- MCNAMARA, P. – ANDERSEN, J. – CLARK, J. – ZBOROWSKY, M. – DUFFY, C. A. (2001): Impact of attachment styles on dream recall and dream content: a test of the attachment hypothesis of REM sleep. *Journal of Sleep Research*, 10, 117–127.
- RUSSELL, D. (1996): The UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, and factor structure. *Journal of Personality Assessment*, 66, 20–40.
- RUSSELL, D. – PEPLAU, L. A. – FERGUSON, M. L. (1978): Developing a measure of loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 42, 290–294.
- RUSSELL, D. – PEPLAU, L. A. – CUTRONA, C. E. (1980): The revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and discriminant validity evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 472–480.
- SCHMITT, D. P. – ALCALAY, L. – ALLENSWORTH, M. – ALLIK, J. – AULT, L. – EREMSON, E. et al. (2004): Patterns and universals of adult romantic attachment across 62 cultural regions: are models of self and of other pancultural constructs? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 367–402.
- SERES Gabriella – BÁRDOS György (2006): Pszichológiai tényezők irritábilis bélszindrómában: a megküzdés és a kötődés vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 61, 373–397.
- SIMPSON, J. (1990): Influence of attachment styles on romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971–980.
- SIMPSON, J. A. – RHOLES, W. S. – NELLIGAN, J. S. (1992): Support seeking and support giving within couples in an anxiety provoking situation: The role of attachment styles. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 434–446.
- SLADE, A. (1999): Attachment theory and research: Implications for the theory and practice of individual psychotherapy with adults. In CASSIDY, J. – SHAVER, P. R. (eds.): *Handbook of attachment*. New York, Guilford Press, 575–594.
- STEIN, H. – KOONTZ, A. D. – FONAGY, P. – ALLEN, J. G. – FULTZ, J. – BRETHOUR, J. R. – ALLEN, D. – EVANS, R. B. (2002): Adult attachment: What are the underlying dimensions? *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 75, 77–91.
- van IJZENDOORN, M. H. – SAGI, A. (1999): Cross-cultural patterns of attachment: Universal and contextual dimensions. In CASSIDY, J. – SHAVER, P. R. (eds.): *Handbook of attachment*. New York, Guilford Press, 713–734.
- WATERS, E. – CROWELL, J. – ELLIOTT, M. – CORCORAN, D. – TREBOUX, D. (2002): Bowlby's secure base theory and the social/personality psychology of attachment style: work(s) in progress. *Attachment and Human Development*, 4, 230–242.
- WATERS, E. – MERRICK, S. – TREBOUX, D. – CROWELL, J. – ALBERSTEIN, L. (2000): Attachment security in infancy and early adulthood: A twenty-year longitudinal study. *Child Development*, 71, 684–689.
- WEST, M. – SHELDON, A. – REIFFER L. (1987): An approach to the delineation of adult attachment. Scale development and reliability. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 175, 738–741.

Függelék: Az RSQ-kérdőív magyar változata

KAPCSOLATI KÉRDŐÍV

(Relationship Scales Questionnaire – RSQ)

1 Egyáltalán nem jellemző rám

5 Nagyon jellemző rám

1. Nehéznek találom, hogy másoktól függjek

1   2   3   4   5

2. Nagyon fontos számomra, hogy függetlennek érezzem magam

1   2   3   4   5

3. Könnyen alakítok ki szoros érzelmi kapcsolatot másokkal

1   2   3   4   5

4. Teljesen össze akarok olvadni egy másik emberrel

1   2   3   4   5

5. Tartok tőle, hogy megsérülhetek, ha túl közel engedek magamhoz másokat

1   2   3   4   5

6. Jól érzem magam szoros érzelmi kapcsolatok nélkül

1   2   3   4   5

7. Nem vagyok biztos benne, hogy mindig lesz mellettem valaki,
mikor szükségem lesz rá

1   2   3   4   5

8. Teljesen meghitt, bensőséges érzelmi kapcsolatokra vágyom

1   2   3   4   5

9. Aggaszt, ha egyedül vagyok

1   2   3   4   5

10. Nem okoz számomra nehézséget, hogy másoktól függjek

1   2   3   4   5

11. Gyakran aggódom, hogy a szerelmi partnerem nem szeret igazán

1   2   3   4   5

12. Nehéznek találom, hogy tökéletesen megbízzak másokban
 1   2   3   4   5
13. Aggódok, hogy mások túl közel kerülnek hozzám
 1   2   3   4   5
14. Nagyon szoros érzelmi kapcsolatokat akarok
 1   2   3   4   5
15. Nem okoz számomra nehézséget, hogy mások függjenek tőlem
 1   2   3   4   5
16. Aggaszt, hogy mások nem értékelnek engem olyan sokra, mint én őket
 1   2   3   4   5
17. Az emberek soha nincsenek ott, mikor szükség van rájuk
 1   2   3   4   5
18. Az a vágyam, hogy nagyon közel kerüljek másokhoz, gyakran elijeszti az embereket tőlem
 1   2   3   4   5
19. Nagyon fontos számomra, hogy önálló legyek
 1   2   3   4   5
20. Idegesít, ha valaki túl közel akar kerülni hozzám
 1   2   3   4   5
21. Gyakran aggódok, hogy a partnerem nem marad velem
 1   2   3   4   5
22. Jobban szeretem, ha mások nem függenek tőlem
 1   2   3   4   5
23. Tartok tőle, hogy elhagynak
 1   2   3   4   5
24. Kényelmetlen számomra, ha közel kerülök másokhoz
 1   2   3   4   5

25. Úgy érzem, hogy mások vonakodnak olyan közel kerülni hozzám,
mint ahogy én szeretném

1   2   3   4   5

26. Jobban szeretem, ha nem függök másoktól

1   2   3   4   5

27. Tudom, hogy lesz mellettem valaki, ha szükségem lesz rá

1   2   3   4   5

28. Aggaszt, hogy mások nem fogadnak el

1   2   3   4   5

29. A szerelmi partnerem gyakran közelebb akar kerülni hozzám,
mint amennyire én szeretném

1   2   3   4   5

30. Könnyedén alakítok ki szoros kapcsolatot másokkal

1   2   3   4   5

Az eredeti angol változat pontozása:

Biztonságos kötődést mérő itemek (S): 3, 9 (fordított), 10, 15, 28 (fordított).

Bizalmatlan kötődést mérő itemek (F): 1, 5, 12, 24.

Aggodalmaskodó kötődést mérő itemek: 6 (fordított), 8, 16, 25.

Elkerülő kötődést mérő itemek: 2, 6, 19, 22, 26.

A fennmaradt itemek két másik kötődésmutatót mérnek.

*An attempt to measure adult attachment – the Hungarian
version of the Relationship Scale Questionnaire*

Although the measurement of adult attachment has a striking significance for basic and applied research, there is still no validated Hungarian questionnaire serving this purpose. In order to measure adult attachment we translated and adapted the Relationship Scale Questionnaire (RSQ). The questionnaire is aimed to measure the secure, the preoccupied, the avoidant and the fearful attachment styles. For the psychometric analysis of the Hungarian translation of the RSQ, the questionnaire was filled by 303 subjects (undergraduate students and health care workers). Factor analysis revealed 3 factors along which items were grouped, explaining in total 43,9% of the variance. In the first factor there was preponderance in dismissing items of the original version. After the content analysis the factor was named Independence. As the second factor contains a subgroup of the items intended to measure the preoccupied style, it was called Preoccupation. The third, bipolar factor consisted in only two items. After analysing the meaning of the items, we named this factor Relationship. The items, intended to measure the secure style, did not appear in this kind of factor analysis. Although, the principal component analysis resulted in 4 factors, items aimed to measure secure attachment were grouped unequivocally being scattered through the factors. Based on the theoretical background of the RSQ, we performed a cluster analysis using the first two factors which were unravelled by factor analysis. This confirmed a model of attachment determined by independence and preoccupation. According to these results there is a possibility to measure the secure style too, however not by those items originally suggested to measure it, but by using the two dimension's negative values. Based on our result we conclude that the Hungarian version of the RSQ is not suitable to measure discrete attachment categories, but allow us to gain valuable and useful information about the adult attachment along the Independence and the Preoccupation dimensions.

BOKRÉTÁS ILDIKÓ – BIGAZZI SÁRA –
PÉLEY BERNADETTE

PTE–BTK Pszichológia Intézet

ÁTMENET – IDENTITÁS – CIGÁNYSÁG, I.

AZ értelmiségi lét felé haladó cigány fiatalok identitásalakulása

1. A téma bemutatása

Forray és Hegedűs (2003) találóan kultúrbotrányként címkézi azt a tényt, hogy az évi 2–300 000 középiskolásból mindössze 500 cigány diákot mutathat fel az oktatási rendszerünk. Ez igen fontos társadalmi kérdéseket vet fel, és felhívja a figyelmünket arra, hogy egyre sürgetőbb az új cigány értelmiség megteremtése. Ebben a folyamatban igen nagy szerepet vállalt mind a Gandhi Gimnázium, mind a pécsi egyetemi oktatás új, befogadó intézményeivel. Nem szükséges tehát külön hangsúlyozni az ilyen irányú segítő programok hasznosságát. Kérdés azonban, hogy a segíteni vágyás lendületében milyen újfajta nehézségek és akadályok elé állítottuk ezeket a fiatalokat.

Törekvésünk az volt, hogy bemutassunk egy lehetséges vizsgálati módszert, amellyel egy speciális csoport, az értelmiségi lét felé haladó cigány serdülők és fiatalok identitásalakulásának nehézségei feltárhatók. Kende Anna (2005) tanulmánya eltérő vizsgálati módszertannal és más elméleti bázisról kiindulva már reflektált erre az általunk is felvetett problémára.

Kutatásunk fókuszába az értelmiségi pálya felé haladó roma fiatalok identitásalakulását állítottuk olyan módszerek használatával, amelyekkel feltételezésünk szerint feltárhatók a személyes identitás és a szociális identitás változásai, illetve e változások folyamata és dinamikája. Háromlépcsős vizsgálatssorozatunk első lépését mutatjuk most be, amelyet 153 serdülővel végeztünk el pécsi és Pécs környéki iskolákban. A vizsgálati mintát, az értelmiségképzés bázisát adó szeparált roma (Gandhi Gimnázium)¹ és nem roma gimnáziumok tanulói, illetve integrált oktatásban részt vevő szakmunkástanulók alkották.

¹ Nemzetiségi, szinte kizárólag cigány fiatalok oktatásával foglalkozó középiskola ilyen értelemben a többségi társadalomtól önkéntes alapon szeparált intézménynek tekinthető.

Olyan speciális helyzetben levő cigány fiatalok identitásalakulását vizsgáltuk tehát, amelyben kiemelt szerepet kap az értelmiségi létbe való átmenet, az értelmiségi identitás kialakítása egy generáció alatt, mindez egy specifikus serdülőkori identitásalakító közegben. Ebben az új generációban mind a cigány sors, mind az egyéni sors múlttól jelenig ívelő folyamatossága egyre inkább összetöredezik, az összekötő szálak a saját csoport és az egyén, a múlt, a jelen és a jövő között elszakadnak, a stabil valóság helyett légüres térben találhatják magukat a fiatalok. Családjuk és otthoni környezetük életét már nem lehet és nem is akarják élni, sok esetben ki is taszítja őket a régi közösség, új környezetük pedig még nem fogadja be őket. A konfliktus feloldásának lehetősége kevesek számára adatik meg.

Vizsgálatsorozatunk célja, hogy feltárjuk ennek az átmenetnek a nehézségeit, megvilágítsuk a társas tér összefüggéseit a különböző identitáslapokkal, ezek társas alkalmazkodásra gyakorolt hatásait, továbbá a későbbiek során feltárjuk mindezek élettörténetben megjelenő sajátosságait.

2. Elméleti háttér

Identitásunk alapja a szociális térben teremtődik meg, a társadalom különböző egységeinek jelen-, múltbeli és az elővételezhető jövőbeni viszonyulásainak lenyomatát viseli magán. Kutatásunkban Breakwellnek (1993) és Jovchelovitchnak (1996) a szociális reprezentációk identitásalakító hatását középpontba helyező identitásértelmezésére támaszkodtunk, továbbá olyan klasszikus identitáskonceptiókra, mint az Erikson (1997, 2002) nevéhez fűződő elméletcsoport, amely – bár a személyes identitás fejlődését helyezi középpontba – a társadalmi környezet kiemelt szerepét is hangsúlyozza az identitás alakulásában. Témánk szempontjából releváns továbbá a kettős identitás és a fenyegetett identitás fogalmi kereteinek áttekintése.

A pszichoanalitikus hagyományokra építő Erikson (1997, 2002) fejlődéselméletében, melyben az emberi életciklus nyolc szakaszát elemzi, a társas környezet minden szakaszban kiemelt szerepet játszik. A belső pszichikus változások és a külvilághoz való viszony egymással kölcsönhatásban eredményezik azt a fejlődési konfliktust, amely az adott szakasz meghatározója. A környezet a krízis kimenetelében fontos szerepet játszik. Vizsgálatunk első lépésének középpontjában az identitásalakítás legdinamikusabb időszak, a serdülőkor áll. Erikson szerint az identitás fejlődésében ugyan az egyes szakaszok egymásra épülnek, a serdülőkor hozza a döntő változásokat. Megszakad az addigi folyamatosság, megkérdőjeleződnek és felülíródnak a gyermekkori azonosulások. Az integrálás feladata kiterjed az eddigi azonosulásokra, a saját képességekre és a társas szerepek nyújtotta lehetőségekre.

A szerepek próbálgatásához és végül az identitás vállalásához és megszilárdulásához a társadalom ad némi haladékot, amelyet Erikson pszichoszociális moratóriumnak nevez. A mai társadalmi viszonyok közepette a cigány értelmiségi fiatalok etnikai hovatartozásuk, nemzeti hovatartozásuk, a nemi, a családi, iskolai szerepmintáik

alapján létrejött – vállalt vagy kényszerű – részleges identitásaik zavarmentes integrálása súlyos nehézségekbe ütközhet (Pataki, 2004), így számos esetben a haladék nem elégséges a koherencia megteremtéséhez.

Más szempontból is specifikus volt azonban az általunk vizsgált serdülők egy része. A cigány értelmiségképzés bázisát adó Gandhi Gimnázium tanulóinak többsége serdülőkora kezdetén beköltözik az intézmény bentlakásos kollégiumába. Ebben a specifikus serdülőkori identítasalakító közegben általában az addigiakkal ellentétes értékekkel, normákkal és szerepekkel találkoznak. Ez a változás rendkívüli nehézségeket okozhat identítasalakulásukban, az addigi azonosulások integrálásában. Mint Josselson elmélete állítja (Josselson, 1980, 1988), a mahleri szeparáció-individuáció második szakasza, az újraközeledési krízis serdülőkorbán megismétlődik, ezért a serdülők számára kedvező, ha ebben az időszakban a szülő visszatükröző funkciót lát el. Josselson kiemeli, hogy a szeparáció nem megszünteti, hanem módosítja a kapcsolatokat. Azok a serdülők, akik fenntartják ebben az időszakban is viszonylag szeretetteljes kapcsolatukat szüleikkel, magasabb önértékelésűek és kapcsolataikban érettebbek. A gandhis fiatalok esetében azonban a szeparáció egyszerre fizikai, intellektuális és érzelmi.

Palmonari és munkatársai vizsgálatukban (1991, idézi Péley, 2002) a családdal, illetve kortársakkal való identifikáció és a serdülőkori fejlődési feladatok megoldásának összefüggését tárták fel. Eredményeik szerint azok a serdülők, akik nem képesek vagy nem akarnak a családjukkal vagy kortársaikkal azonosulni, kevésbé sikeresek a felnőttkorba való átmenet kezelésében. Csak a biztonságot nyújtó kötődés segíti az autonómia kialakulását.

A szociális identitáselméletek kiindulópontja Tajfel (1980) elképzelése, amelyben a csoportokhoz vagy szociális kategóriákhoz kötődő szociális identitás az én egy viszonylag független alrendszerét képezi. Az önmeghatározás szerves része, hogy az egyén az őt körülvevő szociális kategóriarendszerben meghatározza saját helyét a szociális csoportokhoz való tartozás szempontjából, ennek érzelmi- és értékjelentőségével együtt. Az elmélet azt feltételezi, hogy az emberek csoportothovatartozására folyamatosan hat a pozitív szociális identitás kialakításának szükséglete, melynek fenntartása a csoportközi összehasonlítások során valósulhat meg. Az elmélet hiányosságaira reflektálva a különböző szerzők eltérő kiegészítéseket és magyarázó elméleteket alkottak.

Breakwell (1993) a szociális identitáselméletet összekapcsolja a szociális reprezentációelmélettel. Elképzelésének elméleti jelentőségét növeli, hogy a szociális identitás kialakítása a csoporttagok által közösen birtokolt valóságkonstrukcióra is épül. A modell az identitásképzés folyamatait és a valóság szociális konstrukciójának folyamatait egymásra vonatkoztatva vizsgálja, mivel magát az identitásképzést is szociális konstrukciós folyamatnak tartja.

Hasonlóképpen érvel Jovchelovitch (1996), Wagner (2003) és László (2003, 2005) is. A szociális reprezentációknak fontos szerepük van a csoport szimbolikus határainak megvonásában, mivel a közösen szervezett reprezentációs mező határai vonják meg a

saját és a másik csoport határait, lehetőségeit, betölthető szerepeit. Jovchelovitch (1996, idézi: László, 2005, 89) szerint „a szociális reprezentációk egybeszővődnek az identitáskonstruálás folyamataival. A szociális reprezentációk létrehozása magában foglal egy identitásállítást és egy valóságértelmezést. [...] Mind a reprezentációk, mind az identitások az *én* és a *nem én* egymást átfedő teréből emelkednek ki.”

Ha a szociális reprezentációk ilyen mértékben megszabják a lehetséges identitásokat, valószínűsíthető, hogy ezen cigány fiatalok esetében kettős identitásról aligha beszélhetünk, sokkal inkább fenyegetett identitásról. Mit is jelent a kettős identitás? A két eltérő forrásból (etnikum és nemzet) származó identitáselemek egyéni, egymást kiegészíteni képes és egymással összhangban álló kombinációját (Bindorffer, 2001). Olyan szociális reprezentációs rendszerbe születünk, amely előírja a csoportokhoz és szerepekhez társítható erkölcsi, intellektuális és ideológiai tartalmakat, és megszabja az én és a másik közti határokat több szinten is. Így azokban az esetekben, amikor a többségi társadalom egyértelműen előítéletes és diszkriminatív az adott etnikummal szemben, az identitáselemek egyensúlya felborulhat, a nemzeti és etnikai identitás mellérendelt viszonya nem tartható fent. Identitásuk két forrása: magyarság és cigányság, egymásnak ellentmondó, versengő elemeket tartalmaz, a két csoport valóságértelmezése igen távol áll egymástól. A cigányság magyarok által kialakított szociális reprezentációja a két csoport értékei közti összeférhetlenséget hangsúlyozza, telítve negatív érzelmi viszonyulással, sokszor egyenesen agresszív indulatokkal. A magyarságtudat magában foglalja a társadalom cigányságról alkotott szociális reprezentációját, amelynek következtében a cigányság választót elé került. Egyik lehetőség, hogy nemzeti identitását (magyarság) főlérendelt viszonyba állítja etnikai identitásával, tehát azonosul ezzel a szociális reprezentációval, ezáltal mind személyes, mind szociális identitásába beépülnek a többségi társadalom cigányságról alkotott negatív képzetei. Második lehetőség, hogy ellenáll ennek, amely viszont nemzeti identitásának elutasítását jelenti. A választás lehetősége azonban csak illuzórikus. Születésükkor az őket befogadó többségi társadalom reprezentációs hálójába belépve a kérdés eldőlt. A cigányok személyes és szociális identitásába is elkerülhetetlenül beépülnek a csoportjukra vonatkozó negatív előítéletek, sztereotípiák, így a fenyegetettség ténye egyértelmű.

Kutatássorozatunk első lépésében a gandhis serdülők vizsgálatában az identitásfenyegetés észlelésére és az arra adott esetleges válaszreakciók eltéréseire fókuszáltunk; a fenyegetettséggel való megküzdés típusaival és azok kialakulásával az interjúelemzésekben, egy későbbi tanulmányban foglalkozunk részletesen.

3. Elméleti feltevések

Az előzőekben összefoglalt identitáskonceptiók és a bizonyos társadalmi helyzeteknek köszönhető identitásbeli sajátosságok mind arra a tényre mutatnak rá, hogy ma Magyarországon a cigány serdülők identitás keresése igen összetett és nehéz feladat,

amelyben a többségi társadalom inkább csak akadályokat állít, semmint segítené azt. Bemutattuk azokat a főbb vonalakat, amelyek mentén a serdülők személyes és szociális identitása alakul. Kiemelt szerepet kap ebben környezetünk, amely ránk reflektálva információt nyújt önmagunkról. Személyes identitásunk alakulásában a serdülőkör hozza a döntő átalakulásokat. Folytonosságérzésünk megszakad, a régiből és az új lehetőségekből, valamint a reálissá váló önértékelésből egy minőségében új egység kezd kialakulni. Felülíródnak gyermekkori azonosulásaink, egyre autonómabbakká válunk. Mindez azonban biztonságot nyújtó kapcsolatokban valósulhat csak meg kedvezően. Olyan szociális reprezentációs rendszer közepébe születünk, amely előírja a csoportokhoz és szerepekhez társítható erkölcsi, intellektuális és ideológiai tartalmakat, és megszabja az én és a másik közti határokat több szinten is. Szintén a serdülőkör az, amikor tudatosan elkezdünk foglalkozni ezekkel a kérdésekkel, így szociális identitásunk meghatározásával is.

- Az általunk vizsgált serdülők és fiatalok több szempontból is speciális helyzetben vannak. Többségük 12 évesen elszakad családjától, és egy olyan új környezetbe kerül, ahol merőben más szabályrendszer uralkodik, mint elsődleges szocializációs közegükben. Az új környezet új elvárásokkal fordul felénk, ugyanakkor új szerepmintákat is kínál a régiek helyett. Az átmenet szó használata nem véletlen. Elképzelésünk szerint egy olyan átmeneti identitás alakul ki a serdülőkben (amely később állandósulhat is, elhúzódó identitásválságot okozva), ahol egyéni identitásukba beépül az iskola reprezentációja róluk mint diákokról elsődleges szocializációjuktól eltérő normákkal, értékekkel és elvárásokkal együtt, ezáltal a családhoz való értékelő attitűdjük bizonyos aspektusai negatívvá válhatnak. Ennek és a családtól való fizikai elszakadás hatásaként kötődésük a családhoz sok esetben ambivalenssé válik, esetenként megszakad. Ez pedig identitásalakulásukra nézve negatív következményekkel jár, mivel így az identitáskeresés biztonságos bázisát veszíthetik el. Ha a serdülő elutasítja családját és ezzel gyermekkora is, a folytonosság érzete, amely identitásának alapja, megszakadhat.
- Az iskola feladata, hogy olyan készségekre, értékekre, viselkedési normákra tegyenek szert a diákok az utolsó évre, amely képessé teszi őket az egyetemi követelményeknek való megfelelésre. Így érthető az az asszimilációs nyomás, melyet diákjaira kifejt. Ez szintén az eredeti közösség és a család értékeinek elutasítása felé hajtja a serdülőt.
- A Gandhi Gimnázium oktatómunkájában törekednek a gyermekek etnikai identitásának fenntartására, a roma kultúra és a beás, illetve lovári nyelv tanulása kötelező. Ez azonban az érzelmi kötődést nem helyettesíti, ezáltal és a saját csoporttól való leszakadás hatására csak etnikai identitásuk kognitív elemei erősödnek meg.
- Az intézmény, zártságának köszönhetően, megóvja diákjait a diszkriminációs tapasztalatoktól. Bár ez időlegesen kedvezően hat az identitásalakulásra, a későbbiekben nehézségeket okozhat, amikor kilépnek az iskola falai közül.

- Ezek a diákok, kiesve az eredeti szocializációs környezetükből és referenciacsoportjukból, értékeket és normákat váltva haladnak egy olyan társadalmi közeg felé, amely valószínűleg soha nem lesz igazán az övék. A gyökeresen eltérő minták integrálása identitásuk felépítésében hasadást idézhet elő. A múlt, a jelen és a jövő közti szakadék identitásuk folyamatosságának megszűnését okozhatja, így nemcsak két közösség közötti átmeneti térben, hanem a két identitás közötti átmeneti létben is ragadhatnak.

„A legrosszabb, hogy állandó bizonytalanságban vagyok, és azt érzem, hogy ez életem végéig így marad. Nem tartozom sehova. Nem tudom kinek elmondani a problémáimat. Mégis ki értené meg?” (egyetemi hallgató)

4. A vizsgálat bemutatása

Vizsgálatunkban fel kívántuk tární, hogy a cigánysággal kapcsolatos reprezentációk hogyan befolyásolják a cigány fiatalok identitásának alakulását, és ezek a reprezentációk a csoportok közötti határok megvonásakor engedélyezik-e az átjárhatóságot. Elsősorban mégis kiemelten az értelmiségi lét felé haladó cigány fiatalok identitásalakulásának nehézségeit szerettük volna folyamatában bemutatni. Olyan fő kérdéscsoportok megválaszolására tettünk kísérletet, mint a személyes és szociális identitás alakulása, a családhoz, a saját csoporthoz és a többségi társadalomhoz való viszony változásai és e változások dinamikája. A kutatás három egymást kiegészítő szakaszból állt:

1. asszociációsháló-eljárás kérdőíves vizsgálattal kiegészítve,
2. fókuszcsoport,
3. egyéni, félig strukturált interjúk.

A jelen tanulmányban bemutatott első lépésben különböző serdülőcsoportoktól kérdőív és asszociációs háló alkalmazásával nyertünk adatokat. Az asszociációsháló-eljárást olyan tényezők vizsgálatára terjesztettük ki, mint a többségi társadalom cigányságról alkotott szociális reprezentációja, a cigány serdülők személyes és szociális identitása, családhoz való viszonyuk. Ennek megfelelően az asszociációs háló közép-pontjában az én, a család, a cigány és a magyar fogalmak álltak. A kapott eredményeket a Spad-T-program segítségével elemeztük.

A fókuszcsoport és az egyéni, félig strukturált interjúk elemzésének eredményeit egy későbbi tanulmányban mutatjuk be.

5. Asszociációs háló vizsgálata

A vizsgálati minta életkori határait 16 és 18 év között szabtuk meg, mivel a korai serdülőkori fejlődési eltéréseket szerettük volna kiküszöbölni. Második lépésben feltévéseinknek megfelelően több szempontot is figyelembe vettünk. Így kaptuk meg azt a 153 fős mintát, melyet a következő szempontok szerint állítottunk össze:

1. táblázat: Az asszociációsháló-vizsgálat mintájának összetétele

	Cigány	Nem cigány	Összes
Szeperált gimnázium	42	30	72
Integrált szakmunkás	36	45	81
Összes	78	75	153 fő

Ahhoz, hogy a csoportközi viszonyok hatásait az identitásalakulásra megfelelőképpen tudjuk vizsgálni, továbbá, hogy kizárjuk az oktatás színvonalának hatását a válaszok kognitív nivójára, mindenképpen szükségünk lett volna elsőként egy olyan cigány csoportra, amely integrált gimnáziumi oktatásban vesz részt. A csoport összeállítása azonban nem sikerült. Ennek csak a legfontosabb akadályát említve, az integrált gimnáziumi oktatásban elenyészően kevés a cigány tanulók száma.

Ezzel a válaszok kognitív színvonalára is kiterjedő összehasonlító vizsgálatok elvégzését nem tudtuk megvalósítani, ezért módosítottuk a vizsgálati minta összetételét, és a válaszok kognitív színvonalának lehetséges eltéréseit figyelmen kívül hagyva, a Gandhi Gimnázium tanulóinak másik ellenpontját a szeperált intézményekben tanuló nem cigány gimnazistákon kívül² az integrált oktatásban tanuló szakmunkás diákok alkotják.

Az asszociációsháló-módszer első lépéseként a diákok egy kérdőívet töltöttek ki otthon, a szülők jelenlétében, amelyben származásukat is megjelölhették. Ezután az iskolában töltötték ki az asszociációs hálót, amelyben négy fogalomra kellett asszociációkat adniuk (én, a család, a cigány és a magyar), majd saját asszociációikat értékelni (pozitív, negatív, semleges). A két módszer elemeit ezután személyenként kezeltük. A független változók egyik csoportját a kérdőívre adott válaszok határozták meg, amelyek az oktatási intézmény típusától, a lakóhelyen keresztül a szülők iskolai végzettségéig sok témára kiterjedtek.

A független változók másik csoportjához az attitűdkategóriák feldolgozásán keresztül jutottunk. Ezeket a vizsgálati személyek saját asszociációikhoz rendelt értékei alapján számítottuk ki. Így keletkezett a polaritásindex változója, amelynek kiszámítása az alábbi módon történik:

Pozitív konnotációjú³ szavak száma – Negatív konnotációjú szavak száma

$$-1 = \text{POL} \leq \frac{\text{Pozitív konnotációjú szavak száma} - \text{Negatív konnotációjú szavak száma}}{\text{Összes szavak száma a kérdőíven}} = 1$$

Összes szavak száma a kérdőíven

² Pécsen az átlagos gimnáziumokban is elenyészően kevés a cigány tanulók száma, így bár nem felső döntés által szegregált, de mindenképpen a cigány etnikum elől nagyrészt elzárt oktatási intézményeknek tekinthetők. A vizsgálati mintát adó hatosztályos gimnáziumban csupán egyetlen cigány tanuló tanult, ő sem azokban az évfolyamokban, ahol felvettük a vizsgálatot.

³ A szavak konnotációja a vizsgálati személy által az adott szóhoz rendelt pozitív, negatív vagy semleges értékből származik, nem utólagosan az elemzés során megadott értékek.

A mutató értéke -1 , ha minden, a hálóba beírt szó negatív konnotációjú. 1 , ha minden szó pozitív érzelmi tartalmú. A kódolásnál ezt a tartományt három intervallumra osztottuk fel a következőképpen:

$-1 \leq \text{POL} \leq -0,6$	1-es kód negatív polaritás
$-0,6 \leq \text{POL} \leq 0,6$	2-es kód semleges
$0,6 \leq \text{POL} \leq 1,00$	3-as kód pozitív polaritás

A neutralitás index mutatója azt fejezi ki, hogy a háló szavai között milyen az aránya a semleges konnotációjú szavaknak, így egy olyan kontroll index is egyben, mely megmutatja az asszociált szavak közti feszültséget. A polaritás semlegessége több dolgot jelezhet a neutralitás indexével együtt. Ha a polaritás semleges, viszont a neutralitás alacsony, ez a szavak közti ambivalenciára utal, míg a magas neutralitás valóban a szavak semlegességére mutat rá.

Neutrális szavak száma – (Pozitív értékű szavak száma + Negatív értékű szavak száma)

$$-1 = \text{NEU} = \frac{\text{Neutrális szavak száma}}{\text{Összes szavak száma a kérdőívben}} = 1$$

Összes szavak száma a kérdőívben

A polaritásindexhez hasonlóan így a három kódolt tartomány a következő:

$-1 \leq \text{NEU} \leq -0,6$	1-es kód alacsony neutralitás
$-0,6 \leq \text{NEU} \leq 0,6$	2-es kód közepes neutralitás
$0,6 \leq \text{NEU} \leq 1,00$	3-as kód magas neutralitás

[pl. a v. sz. CIGÁNY szóra adott asszociációi és hozzárendelt értékei: lop (-), csal (-), hazudik (-), bunkó (-), összetartó (+); cigány polaritás: negatív; cigány neutralitás: alacsony]

Az alkalmazott négy szónak megfelelően tehát a kérdőívet kiegészítő változók minden vizsgálati személy esetében a következők: énpolaritás; éenneutralitás; családpolaritás; családneutralitás; cigánypolaritás; cigányneuralitás; magyarpolaritás; magyarneuralitás.

Mivel a kérdőívvel kapott független változóknak a töredéke is tökéletesen lefedte az összes többi változót, így az asszociációs hálóból kapott eredmények statisztikai elemzéséből ezeket kihagytuk, és csak a pszichológiai szempontból általunk relevánsnak tekintett változókat hagytuk bent az elemzésben. Ezek a következők: iskolatípus; származás; az összes polaritás és neutralitás változó; származás és iskolatípus összekapcsolása.

A kódolást követően a Spad-T kvalitatív elemző programot használtuk. Közbülső lépésként a szavak kezelhetősége miatt megfeleltetéseket hoztunk létre a szavak között, azok jelentése alapján (pl. *összetartás*, *összetartó*, *összetartanak* asszociációkat

ekvivalensnek tekintettük). A program a szemantikus mező meghatározásához a faktoranalízis egy módosított változatát alkalmazza a szavak együttjárása alapján (χ^2). Egy faktoron belül két olyan szókatégoriát hoz létre, amelyek egymást kizárják. A faktorok így kapott, és csak egymással kapcsolatban értelmezhető két pólusára rávetíti a független változókat, és megnézi esetleges telítettségüket.

Alapvető feltevésünk szerint az asszociációs vizsgálatban is, csakúgy, mint a kutatás többi részében, az átmenet kapcsán egy olyan folyamatot figyelhetünk meg, amelyben a családtól való távolodás, az iskolai értelmiségi szerephez való közeledés és az asszimilációs vágy és nyomás hatására az identitásstruktúrában ellentmondásos elemek jelennek meg, amelyek integrálása nehézségeket okozhat.

5.1. A teljes vizsgálati minta eredményei

A kapott adatok elemzésében elsőként a cigány és a magyar szóra adott asszociációk esetén a teljes vizsgálati minta anyagát (153 fő) együtt kezeltük, hogy a négy csoport cigányokról és magyarokról kialakított, feltehetően eltérő szociális reprezentációiról kapjunk képet.

A cigány hívószóra adott 460 különböző asszociációból a jelentés szerinti ekvivalenciák létrehozása és a SPAD-T-programmal való elemzés után négy faktort kaptunk, amelyek az alábbi táblázatban láthatók, a betűtípus és az árnyalatok jelzik a különböző csoportokban dominánsan megjelenő viszonyulási módokat.

2. táblázat: A cigány hívószóra kialakított faktorok

	Gimnazisták	Szakt munkások
Cigány származású diákok	Azonosulás a mássággal	
	Mellérendelt viszony	Alárendelt viszony
	Szerepek	
		Csoportértékek
Nem cigány diákok	Kirekesztés	
	Mellérendelt viszony	Alárendelt viszony
	Viszonyok	
	Politikai korrektség	

A táblázatból látható, hogy a cigány származású tanulók számára a saját csoport szociális reprezentációjának magja a mássággal való azonosulás szerint definiálódik, az asszociációkban megjelennek a másiktól való eltérések általános megfogalmazásai (hagyomány, nyelv, etnikum), továbbá ezeknek énközeliségét expliciten megfogalmazó asszociációk (az én is). A cigány diákok saját csoportjukat a másikkal való viszonyban is meghatározzák, bár a két alcsoport (gimnazista és szakt munkás) eltérően definiálja önmagát. Míg a gimnazisták hangsúlyozzák a másikkal való mellérendelt

viszonyukat, így a többségi társadalommal való hasonlóságukat előtérbe állító asszociációk dominálnak (ugyanolyan, jó-rossz), a szakmunkások alárendelődnék a másoknak. Mindkét csoport számára meghatározó a saját csoportról kialakított reprezentációban, a csoportban betölthető szerepek köre és a befogadó társas közeg, mint nagycsalád, Gandhi, diákok.

1. ábra. A CIGÁNY szóra adott asszociációk első két faktorának koordinátarendszerben való ábrázolása

A nem cigány diákok *cigányság* reprezentációjának leghangsúlyosabb eleme a kirekesztés alapján való meghatározás. A lop, csal, hazudik, bűdös, koszos szinte valamennyi nem cigány diák asszociációiban elsőként jelenik meg. Ez a kirekesztés azonban nemcsak tartalmi jegyeket jelenít meg, hanem viselkedéses elemeket is, mint a „9 mm” (a 9 mm-es pisztolyt jelenti, amely nemegyszer jelent meg az asszociációkban),

amely alá tartozó kifejezések a haláltábornól a születésszabályozáson, a megverésen át a fejbélövésig terjednek, így a másik csoporttal szembeni erőteljes agresszió megjelenésének tekinthetők. A saját csoporthoz való viszonyban ugyanazt az eltérést mutatják, mint a cigány diákok, míg a gimnazistáknál megjelenik a mellérendeltség, a szakmunkások a saját csoportjukhoz képest a cigányság alárendeltségét hangsúlyozzák. A nem cigány csoport *cigányság* reprezentációjának két fő eleme tehát a kirekesztés és a másik, saját magukhoz viszonyított helyzete alapján való meghatározása.

Többlétjelentésként a cigány származású szakmunkástanulóknál megjelenik a saját csoport értékeinek kiemelése, míg a nem cigány gimnazisták asszociációiban a politikai korrektségre való törekvés is tetten érhető.

Az alábbi ábrán látható, hogy az első két faktor – azonosulás a mássággal–kirekesztés és a mellérendelt–alárendelt viszony – milyen tartalmakat fed le. (Az alárendelt viszonyt megjelenítő tartalmak esetében a szavak közül a legenyhébbek [buták és bunkó] prezentálják a faktort. Az általuk lefedett tartalom a buták esetében a kreténektől az ostobákon át a korlátoltságig sok negatív jelzőt takar, míg a bunkó esetében a legválogatottabb sértések találhatók: buzi, fasz, köcsög, kurva, szemét, szar.)

Mi az tehát, amit egyértelműen megfogalmazhatunk a *cigányság* szociális reprezentációjával kapcsolatban? Nem meglepő módon egyrészt a többségi társadalom szociális reprezentációja egyértelműen kijelöli a határokat magyarság és cigányság között, továbbá ezekről a határokról elmondható, hogy átjárhatóságuk esetleges. Bár láthattuk, hogy vannak politikailag korrekt megfogalmazások a nem cigány csoportokban is, a szociális reprezentáció magja mégis a kirekesztés és a viszonyok alapján fogalmazódik meg.

Másrészt vagy sokkal inkább a többségi nézetekre adott válaszként a cigány diákok reprezentációjának lehangsúlyosabb eleme a saját csoportról a mássággal való azonosulás. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a többség negatív reprezentációjára mennyire eltérő a gimnazista és a szakmunkás cigány tanulók reakciója. Míg a gimnazisták törekszenek az egyenrangú helyzetre, a szakmunkások teljes mértékben azonosulnak a negatív sztereotípiákkal, és azonosulnak alárendelt helyzetükkel. Bár a későbbiekben foglalkozunk ennek részletes magyarázatával, annyit érdemes már itt is megjegyeznünk, hogy a gimnazistáknak az őket védő zárt közegben (szeparált gimnázium lévén) sokkal inkább lehetőségük nyílik egy ilyen jellegű válaszreakcióra, mint az állandó konfrontációban élő szakmunkásoknak, legfőképpen azért, mert a negatív tartalmak ebben a közegben sokkal kevésbé fenyegetőek az énre nézve.

A következőkben röviden áttekintjük a cigány és a nem cigány diákok *magyarság* reprezentációját. A magyar hívószóra adott 384 különböző asszociációból az ekvivalenciák létrehozása után a következő faktorokat kaptuk, amelyek szintén a származás és az iskolatípus összefüggésében az alábbi gondolkodásmódokat rajzolják ki:

3. táblázat: A magyar hívószóra kapott faktorok

	Gimnazisták	Szaktanácsadók
Cigány származású diákok	Gettó	
	A kortalan Magyarország	Magyarország ma
	Gazdaság	Értékelés
Nem cigány diákok	Falusi lét	
	Társadalmi sérelmek	
	A kortalan Magyarország	
	Élvezet	Erkölc
	Városi lét	

Hogy érthetővé váljék az eljárás lényege, táblázatba rendezve az alábbiakban következnek néhány eredményül kapott – általunk fontosnak ítélt – faktor részletes bemutatása. A kontinuum két végpontját + és – jellel jelöljük. A táblázatban a szavak sorrendje jelöli súlyukat a faktorban, amit erősségük is mutat a faktorsúly alapján. A táblázat alsó részében található azok a független változók, amelyek a faktorra illeszthetők. Ezek a faktorok és a hozzájuk rendelt független változók az értelmezés segítségével az általunk vizsgált minta jellemző gondolkodás és viszonyulás módját rajzolják ki.

4. táblázat. A magyar hívószóra kapott első faktor:

GETTÓ – TÁRSADALMI SÉRELME

ASSZOCIÁLT SZAVAK +	ABSZOLÚT FAKTORSÚLY	ASSZOCIÁLT SZAVAK –	ABSZOLÚT FAKTORSÚLY
Rasszizmus	5,3	Rossz gazdaság	39,1
Narkó	4,8	Haza	4,2
Bor	4,5	Trianon	1,8
Ugyanolyan ember	3,5		
Lenéző	3,4		
Paraszt	3,4		
Alkoholista	3,4		
Beképzelt	2,9		
Kivételek	1,9		
Bunkó	1,8		
Szaktanácsadók; cigány; szaktanácsadók cigány; gimnazista cigány; énpolaritás negatív vagy semleges; családpolaritás semleges; családnemneutralitás közepes; cigánypolaritás semleges; cigánynemneutralitás magas; magyarpolaritás semleges; magyarneutralitás közepes vagy magas		Gimnázium; nem cigány; gimnazista nem cigány; énpolaritás pozitív; énnemneutralitás alacsony; családpolaritás pozitív; családnemneutralitás alacsony; cigánypol. negatív; cigánynemneutralitás alacsony; magyarpolaritás pozitív; magyar neutralitás alacsony	

A faktor pozitív oldalán olyan szavak állnak, melyek az egyén szűk környezetének erkölcsi és gazdasági lecsúszására egyaránt reflektálnak. Ha végigolvassuk a szavakat, a társadalom peremén egyensúlyozó csoport képe jelenik meg előttünk, amely tartalmazza a másiktól (a „magyartól”) elszenvedett személyes sérelmekről kezdve a kilátástalanságot és a lezülést. A cigány fiatalok környezete ez, ahol a magyarok sok esetben hasonló problémákkal küzdenek, mint ők maguk. A független változóban látható, hogy e fiatalok értékelő attitűdje egyetlen hívószóra sem pozitív, énpolaritásuk negatív, családpolaritásuk, továbbá mind a cigány-, mind a magyarpolaritásuk semleges a negatív jelentésű tartalmi jegyeken túl. Ez ebben az esetben csak erősíti egy szélsőségesen rossz helyzetben levő csoport kilátástalan gondolkodását és viszonyulását mind önmagához, mind az őt körülvevő társas környezethez.

Ezzel szemben áll a jobboldali oszlopban a társadalmi, politikai sérelmeket felsorakoztató csoport, amely többségében a nem cigány gimnazistákra jellemző. Látható, hogy a független változóban a cigánysághoz való értékelő attitűd kivételével az értékelések mindenféle feszültség nélkül egyértelműen pozitívak – a neutralitásváltozó minden esetben alacsony – a tartalmak esetleges negatív jelentése mellett is.

**5. táblázat: A magyar hívószóra kapott második faktor:
MAGYARORSZÁG MA – KORTALAN MAGYARORSZÁG**

ASSZOCIÁLT SZAVAK +	ABSZOLÚT FAKTORSÚLY	ASSZOCIÁLT SZAVAK -	ABSZOLÚT FAKTORSÚLY
Rossz gazdaság	38,9	Irodalom	3,5
Bor	12,2	Jelképek	2,4
Alkoholista	7,5	Nemzet	1,8
Narkó	5,9	Tantárgy	1,7
Gulyás	3,5	Ország	1,6
Szakmunkás; szakmunkás cigányok; szakmunkás nem cigányok; énpolaritás negatív; éneutralitás magas; családpolaritás semleges; családneutralitás magas; magyarpolaritás negatív; magyarneutralitás alacsony		Gimnazista; gimnazista cigányok; gimnazista nem cigányok; énpolaritás pozitív; éneutralitás alacsony; családpolaritás pozitív; családneutralitás alacsony; magyarpolaritás pozitív; magyarneutralitás magas	

A faktor pozitív oldalán ismét személyes tapasztalatokból eredő, a peremhelyzet korvagy inkább kórrajzát festő asszociációk láthatók a szakmunkások interpretálásában, míg a negatív oldalon a magyarság absztrakt, kortalan és egyben politikailag korrekt megfogalmazását adják a többségében gimnazista diákok. Tartalom és viszonyulás mindkét oldalon kéz a kézben jár.

A teljes vizsgálati minta eredményei alapján a magyarságrepresentáció élesen elkülönbözik a különböző csoportokban. Egy általános megfogalmazás alapján annyit mondhatunk el, hogy a csoportok társadalmi helyzete nagyban meghatározza a jellemző gondolkodás- és viszonyulásmódot. Ahhoz, hogy ezek identitásalakító hatását megvizsgáljuk, a fentieknél részletesebb elemzésre van szükségünk.

5.2. A cigány diákok adatai alapján kapott eredmények

Az eddigiekben röviden a cigány és a nem cigány diákok cigányság és magyarság reprezentációját mutattuk be, és mint ahogyan azt az elméleti bevezetőben már kifejtettük, mindez szorosan összekapcsolódik az identitáskonstruálás folyamataival. Ez az a reprezentációs rendszer, amely kijelöli lehetséges identitásaikat. Ahhoz azonban, hogy megfelelő részletességgel feltárjuk a cigány fiatalok identitásalakulását, arra volt szükségünk, hogy mélyebben megvizsgáljuk válaszaikat, így a teljes vizsgálati mintát szétválasztottuk származás szerint, és a 78 cigány tanuló asszociációit helyeztük górcső alá.

Elsőként az énrre adott asszociációik elemzését mutatjuk be, majd a család, a cigány és a magyar fogalmak következnek.

ÉN

Az énrre adott asszociációkból kialakított faktorok a következőképpen alakultak az iskolatípus összefüggésében:

6. táblázat. Az énrre adott asszociációkból kapott faktorok

ÉN	
Gimnazista	Szakmunkás
Iskolai szerep elköteleződés	Távolítás
Egyén mint test	Társas lét
Csoport	Egyén

A részletesebb elemzés érdekében a következőkben bemutatjuk azon faktorok által lefedett tartalmakat, illetve viszonyulási módokat is, amelyek az identitásalakulás – mind a nem cigányoktól, mind a szakmunkás cigány diákoktól – eltérő dinamikáját prezentálják, így az ÉN-re vonatkozóan az első két faktort.

7. táblázat: ÉN – első faktor:

TÁVOLÍTÁS – ISKOLAI SZEREP ELKÖTELEZŐDÉS

Asszociált szavak +	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)	Asszociált szavak -	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)
Személyes névmás	67,4	2,18	Iskola	2,4	-0,63
Szenvedélyes	6,5	2,01			
Szakmunkás énpolaritás semleges énneutralitás közepes és magas családpolaritás semleges családneutralitás magas cigányneutralitás magas			Gimnazista énpolaritás negatív énneutralitás alacsony családpolaritás pozitív vagy negatív családneutralitás alacsony cigánypolaritás negatív cigányneutralitás közepes		

A faktor pozitív oldalán a feladat távolítását jelző személyes névmás szó dominál, amely az attitűdváltozóknak is megmutatkozik, az összes polaritás semleges, a neutralitás pedig mindenhol magas. Az elköteleződés alacsony szintje így a feladat további részében is jellemző erre a csoportra.

Ezzel szemben áll az iskola szó, amely a gyermekek egy különálló csoportjára jellemző, többségében gandhis diákok, az énpolaritásuk negatív, a neutralitás pedig alacsony, ezzel összefüggésben a cigány szóra adott asszociációjuk polaritása szintén negatív. A saját etnikai csoport negatív polaritása és az iskola szó megjelenése együttesen azt a konfliktust jelzi, amely az etnikai csoporttól való távolodási igény mellett az értelmiségi lét felé haladást szimbolizálja, és az új szerep iránti elköteleződés irányába mutat.

Így a faktor által lefedett tartomány az identitás vonatkozásában a távolítás és a diák szerep iránti elköteleződés.

8. táblázat: ÉN – második faktor: EGYÉN MINT TEST – TÁRSAS LÉT

Asszociált szavak +	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)	Asszociált szavak -	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)
Test	38,4	3,1	Vidámság	6,3	-1,4
Értelmes	5,6	0,9	Szomorú	6,2	-1,3
Barna bőr	2,9	0,8	Éneklés	5,9	-1,2
Lusta	2,7	0,7	Ember	5	-1,6
Erős	2,4	1,1	Segítőkéz	2,4	-0,9
			Barátok	2,3	-0,5
Gimnazista énpolaritás negatív; éenneutralitás magas családneutralitás pozitív; családneutralitás alacsony cigánypolaritás pozitív; cigányneutralitás alacsony magyarneutralitás alacsony			Szakmunkás énpolaritás semleges vagy pozitív; éenneutralitás alacsony családneutralitás semleges; családneutralitás magas cigánypolaritás negatív; cigányneutralitás magas magyarpolaritás negatív; magyarneutralitás közepes		

A második faktorban a pozitív póluson a test és jellemzői kiemelt szerepet kapnak. A testtel és a cigány etnikumhoz kapcsolódó testi stigmákkal való foglalkozás az identitásalakulásban fontos szerepet tölt be, főként abban az esetben, ha mint értelmiségiek egy gyakorlatilag tisztán „fehér” csoportba való asszimiláció követelményével állnak szemben. A faktornak ezen oldala egyben a megfelelés vágyára is reflektál egyrészt az értelmes kifejezéssel, másrészt maga a barna bőr, a jelenlegi helyzetük „feltétele” is egyben, a gimnáziumba való kerülésük szempontjából. A faktorban mindehhez a negatív énpolaritás társul újabb változóként, amely a testi jellegzetességeikhez való negatív viszonyra mutat rá. Ezenfelül az egyéni és stabil elemek hangsú-

lyával a faktor negatív oldalának az ellenpólusát is képezi, ahol pillanatnyi érzelmi állapotok és a társasságra utaló kifejezések dominálnak a többségben szakmunkások által adott válaszokban.

CSALÁD

A család szóra adott asszociációkból kialakított faktorok alátámasztják a fentiekben bemutatott iskolai szerepek iránt való elköteleződést, ezenkívül igen világosan mutatnak rá azokra a háttér folyamatokra, amelyek ezen speciális identitásalakulás általunk feltételezett menetében központi jelentőségűek.

9. táblázat: A család hívószóra kapott faktorok

CSALÁD	
Gimnazista	Szakmunkás
Neutralitás	Érzelmi telítettség
Elutasítás	Szeretet
Elhagyom a családot	A család elhagy engem

10. táblázat: CSALÁD – első faktor: NEUTRALITÁS – ÉRZELMI TELÍTETTSÉG

Asszociált szavak +	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)	Asszociált szavak -	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)
Szüleim	5,2	0,4	Támasz	16,7	-2,3
			Hányoznak	15,9	-3,07
			Vidám	11,3	-2,1
			Cigány	9,2	-3,01
			Imádom	8,6	-1,9
			Fontos	4	-1,9
			Nevelés	4	-1,9
Gimnazista énneutralitás közepes családpolaritás semleges cigánypolaritás semleges cigányneutralitás közepes magyarpolaritás pozitív magyarneutralitás magas			Szakmunkás énpolaritás negatív énneutralitás alacsony családpolaritás pozitív cigánypolaritás pozitív cigányneutralitás alacsony magyarpolaritás semleges		

Az első faktor pozitív pólusán a *szüleim* szó áll, mely többségében felsorolásokat foglal magában (apa, anya), és bár ez az általunk alkalmazott eljárással nem mutatható ki, de sok esetben nem a saját apa és anya említéséről van szó, hanem a családmodell bemutatásáról (pl. apa, anya, gyermekek), amely a családtól való érzelmi távolság jelzője lehet. Mit is jelent ez az attitűdkategóriákkal összefüggésben? Látható, hogy a

társított változók a semleges család és cigány polaritás mellett a magyarság pozitív attitűdkategóriáját tartalmazzák. Ezeket az asszociációkat elsősorban gimnazisták adták, amely így a családtól való érzelmi elszakadást, a magyarsághoz való asszimilációs igényt fejezi ki. Ezek a további faktorokban még erőteljesebben nyilvánulnak meg.

A faktor negatív pólusán érzelmileg egyértelműen pozitív viszonyulást kifejező szavak állnak, melyeket elsősorban szakmunkástanulók adtak, és pozitív család- és cigánypolaritás kapcsolódik hozzájuk a semleges magyarpolaritás mellett, tehát a másik pólus fordítottját kaptuk. Meg kell azonban említeni, hogy az énpolaritás negatív, amely a mintának csak kis részére jellemző Elképzelhető, hogy – a családhoz és saját csoporthoz való erős kötődés miatt – a többségi társadalom által a cigányságról alkotott szociális reprezentáció személyes identitásuk részévé vált.

**11. táblázat: CSALÁD – második faktor:
SZERETET – ELUTASÍTÁS**

Asszociált szavak +	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)	Asszociált szavak -	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)
Hiányoznak	17,4	3,1	Primitívség	19,5	-3,7
Támasz	13	2	Cigány	15,2	-2,5
Imádom	9,8	2			
Fontos	3,2	1,7			
Szakmunkás énpolaritás semleges család-polaritás pozitív magyarneutralitás közepes			Gimnazista énpolaritás pozitív család-polaritás semleges családneutralitás közepes		

Már az előző faktorban is a családhoz való viszony különbségeit láthattuk. Ebben a faktorban ez még élesebbé válik. A pozitív pólus a mély érzelmi kötődést jeleníti meg, a család mint kiemelten fontos társas közeg jelenik meg számukra, míg a negatív oldalon a primitívség és a cigány szó együttjárása, a leértékelő attitűd felé mutat. Önmagában egy cigány serdülő asszociációiban a családra a cigány szó nem jelezne semmiféle negatív viszonyulást, ugyanakkor a primitívséghez kapcsolva a család elutasításához vezet. Ennek hátterében a család és a serdülő közötti egyre növekvő intellektuális szakadék állhat, amely azonban nyilvánvalóan nemcsak a kognitív tartalmakra, hanem az érzelmi viszony alakulására is hatással van. A változók konstellációja az előző faktorhoz hasonlóan alakul. A szeretetteljes attitűd a szakmunkásokhoz kapcsolódik, csakúgy, mint a pozitív család-polaritás, és bár itt az énpolaritás nem negatív, a semleges viszony is az etnikai identitás negatív elemeinek identitásba való beépülését takarhatja. Az elutasító attitűd a gimnazistákra jellemző, pozitív énpolaritással és semleges család-polaritással.

**12. táblázat. CSALÁD – harmadik faktor:
AZ ELUTASÍTÁS KÉT OLDALA: KI KIT HAGY EL?**

Asszociált szavak +	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)	Asszociált szavak -	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)
Cigány	3,4	1,6	Nincs jó	55,3	-3,9
Primitívség	3	1,3	Biztonság	4,1	-0,8
Szüleim	2,7	0,2	Széthullás	3,7	-0,9
			Veszekedés	3,1	-0,5
			Harag	2,6	-1,09
Gimnazista énneutralitás magas családpolaritás pozitív cigányneutralitás alacsony magyarpolaritás pozitív			Szakma énneutralitás közepes családpolaritás negatív vagy semleges cigánypolaritás semleges cigányneutralitás magas magyarpolaritás negatív		

Ebben a faktorban a pozitív oldalon gyakorlatilag az előző két faktor összegzését láthatjuk azzal az eltéréssel, hogy a családpolaritás itt pozitív. Nem lepődhetünk meg ezen, a faktor negatív oldalát látva. Mindaz, ami a gyermekek számára rossz lehet egy családban, a negatív póluson található, a *nincs, jó* olyan szavakat fed le, mint pl. *félelem, rossz, boldogtalanság*. A *széthullás* alá tartozó szavak: *elhagyás, elfelejtés, szétválás, válás, nincs összetartás*.

A család hívószóra adott asszociációkban tehát egyértelműen kibontakozik annak dinamikája, ahogy az értelmiségi szerepre való szocializációjukban a gandhis serdülők eltávolodnak családjuktól mind intellektuálisan, mind érzelmileg. Értékelő attitűdjeikben megjelenik a családhoz és a cigánysághoz való negatív viszonyulás, míg a magyarság pozitív jelentésekkel telik meg.

CIGÁNY

A következőkben egy, a szociális identitás alapjait meghatározó elemet mutatunk be, méghozzá a cigány fiatalok saját csoportjukról alkotott reprezentációját. A kapott faktorok az iskolatípussal összefüggésben az alábbiak:

13. táblázat: A cigány hívószóra kapott faktorok

CIGÁNY	
Gimnazista	Szakmunkás
Mindennapi hagyományok	-
Idealizált kép	Bizonyítási vágy
Hagyomány	Érzelmi viszony
Absztrakt	Énközeli

Az elemzésben eltekintünk a fentiekben alkalmazott részletességtől. Ahhoz, hogy megértsük a faktorok mondanivalóját, olyan egységes áttekintésre van szükségünk, amelyben minden faktort együtt kezelünk. Mint ahogy azt elméleti feltevéseinkben megfogalmaztuk, a fő eltérés a gandhis és a szakmunkás diákok szociális identitásában az egyes identitáselemek hangsúlyában van. Míg az egyik oldalon a kognitív elemek sokkal dominánsabb szerephez jutnak, a másikon az érzelmi viszony marad a meghatározó. Pontosan ez az, amit megfigyelhetünk a fenti táblázatban. Láthatjuk a gimnazistáknál, hogy a csoporthagyományok két faktorban is megjelennek. Olyan hagyományokat említenek, amelyek nincsenek jelen hétköznapjaikban, és családjuk sem tartja azokat, mint ahogy ez a későbbi fókuszcsoport-üléseken nyilvánvalóvá vált. Feltehető tehát a kérdés, miért ezek az elemek jelennek meg. A válasz: azért, mert megtanulták. Ezekhez az identitáselemekhez nem tapad semmiféle érzelmi viszony, nem mások, mint lehorgonyozatlanul lebegő jelentéstartalmak, a tartalmak megjelennek ugyan, de semleges értékelő attitűd társul hozzájuk.

Megjelenik a cigányság idealizált, romantikus képe is, amely tartalmaiban pozitív, ugyanakkor a valós értékelő attitűd a saját csoport felé negatív (negatív cigánypolaritás, míg a magyarpolaritás pozitív).⁴ Ez utóbbi esetben azonkívül, hogy megtanulták ezeket a tartalmakat, feltételezéseink szerint más folyamat is áll az ilyen típusú asszociációk és értékelések mögött, mégpedig a távolítás felé hajtó készletetés. Mit próbálhatnak meg távolítani, és mi ez a készletetés? Értelmezésünk szerint a két csoport közötti különbség a beilleszkedési vágy motivációjában rejlik. Míg a szakmunkások esetében ez a csoport negatív tulajdonságainak elrejthetetlensége miatt a bizonyításban valósulhat meg, addig a gimnazistáknál – mivel a zárt környezet és az értelmiségi lét felé haladás azt az illúziót kelti, hogy a negatív társadalmi megítélés alól kikerültek – a további rejtőzködésben. A csoportközi összehasonlítások során mindkét csoport (gimnazisták és szakmunkások) hasonló eredményre juthat: nem túl „kifizetődő” a cigány csoport tagjának lenni. Amíg azonban a szakmunkásoknak nincsen kilépési lehetőségük, ezért céljuk vagy vágyuk a másik reprezentációjának megváltoztatása, a gimnazisták esetében az asszimiláció egy lehetséges út életükben, így pillanatnyilag a rejtőzködés sokkal hasznosabbnak tűnik. Mi értelme volna konfrontálódni és foglalkozni a fenyegetéssel, ha a csoport képének idealizálása és egyszersmind a belőle való kilépés könnyebben járható út.

MAGYAR

A magyar szóra adott asszociációkból kialakított faktorokban az előbbi folyamat kiegészítő pólusa jelenik meg. Itt válik igazán nyilvánvalóvá, hogy mennyire egymásba fonódnak azok a tényezők, amelyek hatással vannak az értelmiségi lét felé haladó cigány diákok identitásalakulására, továbbá az, hogy az identitásalakulás egyes összetevői hogyan befolyásolják és egészítik ki egymást.

⁴ A CIGÁNY hívószóra kapott összes faktor esetében a gimnazisták értékelő attitűdje a saját csoport iránt negatív vagy jobb esetben semleges (negatív vagy semleges cigánypolaritás).

14. táblázat. A magyar hívószóra kapott faktorok

MAGYAR	
Gimnazista	Szaktanácsos
Politikai korrektség	Nyílt előítéletek
Történelmi hagyományok	Csoportközi viszonyok
Földhözragadtság	Elérhetetlenség

A magyar hívószóra kapott faktorok háttérben a védettség, illetve konfrontáció és az asszimiláció lehetősége, illetve a kilépés lehetetlenségének ellenpólusai jelennek meg. Amint az alábbi faktorban látszik, a gimnazisták törekednek bizonyos neutralitásra, míg a szaktanácsos diákok érzelmileg telített, negatív asszociációkat adnak.

15. táblázat. MAGYAR – első faktor: POLITIKAI KORREKTSÉG – NYÍLT ELŐÍTÉLETEK

Asszociált szavak +	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)	Asszociált szavak –	Abszolút súly (C A)	Relatív súly (C R)
Ország	6	0,7	Lenézők	7,7	-1,1
Kultúra	5,8	1,5	Beképzelt	6,6	-1,08
Többségi társadalom	4,8	1,3	Paraszt	6	-1,1
Tantárgy	4,3	0,9	Rasszisták	4,7	-0,8
Zene	3,6	0,9	Drogos	4,5	-1,5
Nemzet	3,5	1,3	Jószívű	4,5	-1,1
Gimnazista énpolaritás pozitív családneutralitás alacsony cigánypolaritás pozitív magyarpolaritás pozitív			Szaktanácsos énpolaritás negatív énneutralitás közepes családneutralitás közepes magyarpolaritás negatív		

A gimnazisták a politikailag korrekt, neutrális tartalmakon túl, értékelő attitűdjükben pozitívan reagálnak, míg a szaktanácsosok esetén a tartalommal összhangban a viszonyulás is negatív. A gandhis serdülők magyarsághoz való viszonya – a zárt, szeparált környezetnek megfelelően, amely védelmet nyújt a többségi társadalom atrocitásai ellen – kedvezőbben alakul. A zártság egyben a csoportok közötti határok észlelésének alacsonyabb szintjével is együtt járhat, ezáltal a könnyű beilleszkedés látszatát keltheti. Pozitív énpolaritásuk az önértékelés magasabb szintjét jelezheti, szemben a másik póluson található negatív énpolaritásával. A szaktanácsosok által adott asszociációk jó része azokat a viselkedéses elemeket jelenti meg, amelyek folyamatosan fenyegetik identitásukat. Ez megjelenik a negatív énpolarításban is, utalva önértékelésük szintjére és a negatív elemek identitásba épülésére. A másik két faktor ezzel gyakorlatilag teljesen egyező képet mutat mind tartalmaiban, mind viszonyulási módjaiban.

5.3. Az asszociációsháló-vizsgálat összegzése

Elsőként a két csoport – cigány és magyar – a másíkról és saját csoportjáról kialakított szociális reprezentációinak bemutatásával azokra a sajátosságokra szeretttük volna felhívni a figyelmet, amelyek a társas tér meghatározásán keresztül a lehetséges identitásállapotokat kijelölik és szabályozzák.

A többségi társadalom szociális reprezentációja a cigányságról annak alárendelt viszonya és a kirekesztés alapján határozható meg, melyet csupán némiképp ellensúlyoz a politikai korrektségre való törekvés. A kifejezett agresszió sokszor olyan mértékű, hogy nem pusztán identitásukat fenyegeti, de akár egyéni létüket is. Olyan egységes képet alakított ki a társadalom a cigányokról, amely személyes identitásukban, önmaguk egyedi létezőként való meghatározásában, a másságon belüli másság felmutatásában a nem cigányok iránt nehézségek elé állítja őket, nagyrészt lehetetlenné téve ezáltal a csoportok közötti átjárhatóságot.

Ennek megfelelően a cigány csoport saját meghatározása a mássággal való azonosulásban ragadható meg, amelyhez az egyenrangúként való elfogadás vágya is társul. Szociális identitásukban a csoportban betöltött érzelmileg telített szerepek és csoportértékek, ezen belül is a társas készségek kiemelt szerepet játszanak.

A magyar szóra adott asszociációkból kialakított faktorok a vizsgálati minta társadalmi státusának és gazdasági körülményeinek szélsőségességére mutatnak rá. A teljes nyomor (gazdasági, erkölcsi) és ezzel szemben a magas társadalmi státus természetesen megszabja a jellemző gondolkodásmódot, de nem az intellektuális színvonalon keresztül. A két eltérő környezetű csoport elsősorban abban mutat eltérést, hogy személyes tapasztalatok, avagy politikai, történelmi, ideológiai szempontok határozzák-e meg a viszonyulási módokat. Nem lehet a mindennapok tapasztalatain felülemelkedni, ha az életben maradás feltétele a társadalmi realitáshoz való igazodás.

Második lépésben a cigány diákok adatait elemeztük a négy fogalomra vonatkozóan (én, család, cigány, magyar), hogy énképüket és az identításalakulásuk szempontjából általunk fontosnak vélt kiemelt identifikációs csoportokhoz, továbbá a többségi társadalomhoz való viszonyukat és gondolkodásmódjukat elemezhesük.

Az énrre vonatkozó asszociációkban a gimnazisták jellemző látásmódja a szakmunkás diákokhoz képest egy jóval individualisztikusabb nézőpont, amelyben a társasság (társas cselekvések, készségek, csoportok) nem kap olyan kiemelt szerepet, mint az a szakmunkásoknál látható. Ez utal a kollektivistikus cigány kultúrától való eltávolodásukra. Az iskolai szerep iránti elköteleződés több faktorban is megnyilvánul. A család mint azonosulási minta és biztonságos kötődési alap nem működik megfelelően, ezek az iskola felé irányulnak. A családtematikában ez az elutasításban és a család felé irányuló neutrális attitűdben jelenik meg. Ennek háttérében a többségi társadalomba való asszimiláció erőteljes igénye áll, amely a saját csoporttól való távolodásban, távolításban érhető tetten. A saját csoport idealizált képe mögött elutasítás rejlik, vagy érzelmi semlegesség, míg a többségi társadalom felé pozitív attitűddel viszonyulnak.

Összefoglalva, a kapott eredmények arra utalnak, hogy ez a specifikus identitásalakító közeg olyan erőteljes asszimilációs nyomást gyakorol a cigány serdülőkre, melynek hatására a családhoz való értékelő attitűd és viszonyulás ambivalenssé, esetenként negatívvá válhat, így ezek a serdülők elvesztik identitáskeresésük biztos alapját és identitásuk folytonosságának érzését. Az eredeti közösség reprezentációja a kognitív dominancia irányába változik, amely a saját csoporttal való érzelmi kötődés megszakadására utal. Etnikai identitásuk affektív potenciáljának hiányában a közösséghez való visszatérés a későbbiekben nehezzé, ha nem egyenesen lehetetlenné válik. A többségi társadalomba való integrációt „támogató” asszimilációs közeg és nyomás az iskolában, továbbá az intézmény zártsága, védettsége egyrészt a többségi társadalom reprezentációjának érzelemmentes, politikailag korrekt formáját eredményezi, amely a későbbi zavartalan beilleszkedés illúzióját keltheti.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a vizsgálati minta alapját képező gandhis serdülők identitásalakulása eltérhet egy más gimnáziumi szocializációs közegben tanuló cigány serdülőtől, aki ugyancsak értelmiségi pályára léphet. Azonban egy ilyen összehasonlító vizsgálat elvégzésére egyelőre nem volt lehetőségünk. Ennek ellenére leszögezhető, hogy a kapott eredmények a cigány gimnazisták identitásalakulásának sajátos jellegére mutatnak rá, amelyet a későbbiekben bővített mintán szeretnénk tanulmányozni. Az identitásalakulás folyamatában az átmenetiség dinamikáját elsősorban a családhoz és az eredeti közösséghez való viszony gyökeres átalakulása adja, amely azonban gyakorlatilag elkerülhetetlen a cigány értelmiségképzés mai formái és lehetőségei mellett.

Ennek a specifikus serdülőkori identitásalakulási mintának a kifutását, a gyökereken eltérő minták integrálásának későbbi problémáit, továbbá az identitásfenyegetéssel való lehetséges megküzdési stratégiák alkalmazásának korlátait és kialakulásuk folyamatát későbbi tanulmányunkban részletesen elemzzük.

A kézirat elfogadva: 2007. szeptember

Irodalom

- BINDORFFER, Gy. (2001): *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban*. Budapest, Új Mandátum.
- BREAKWELL, G. M. (1986): *Coping with threatened identities*. London, Methuen.
- BREAKWELL, G. M. (1993): Social representations and social identity. *Papers on social representation*, Vol. 2, No. 3, 198–217.
- ERIKSON, E. H. (1997): Az emberi életciklus. In: BERNÁTH, L. – SOLYMOSI, K. (szerk.): *Fejlődéslélektan olvasókönyv*. Tertia, 27–41.
- ERIKSON, E. H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FORRAY, R. K. – HEGEDŰS T. A. (2003): *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*. Budapest, Új Mandátum.
- JOSSIELSON, R. (1980): Ego development in Adolescence. In: ADELSON, J. (ed.): *Handbook of Adolescent Psychology*. New York, J. Wiley, 188–209.

- JOSSELSON, R. (1988): The Embedded Self: I and Thou Revisited, In: LAPSEY, D. K. – POWER, F. C. (eds.): *Self, Ego and Identity, Integrative Approaches*. Springer Verlag, 91–106.
- JOVCHELOVITCH, S. (1996): In: defence of representations. In: WAGNER, W. (ed.): *Social representations revisited*. Oxford, Blackwell, 121–131.
- KENDE Anna (2005): Értelmiségiként leszek roma, és romaként leszek értelmiségi. Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról. In: NEMÉNYI M. – SZALAI, J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum, 376–407.
- LÁSZLÓ János (2005): *A történetek tudománya*. Budapest, Új Mandátum.
- PATAKI F. (2004): *Érzelem és identitás*. Budapest, Új Mandátum.
- PÉLEY Bernadette 2002. *Rítus és történet. Beavatás és a kábítószeres létezés mód*. Budapest, Új Mandátum.
- TAJFEL, H. (1980): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: CSEPÉLI Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, KJK, 25–40.
- WAGNER, W. – LÁSZLÓ J. (2003): History, identity and social representations as theoretical perspectives in a societal psychology. In: LÁSZLÓ J. – WAGNER, W. (eds.): *Theories and controversies in societal psychology*. Budapest, Új Mandátum, 7–12.

Transition – Identity – Gypsies, I.

The identity construction of those young gypsies who are becoming intellectuals

In our study we tried to present the difficulties of the identity formation in the case of a new social group – the gypsy intellectuals – which begins to take shape. Our questions focused on the transition that young gypsy people experience when they break away from their primary socialization surroundings, and by getting in an unusual milieu – which has strictly different norms and expectations – they fight against the prejudice of the majority, while proceeding towards an existence which may never be truly theirs.

We designed a three-sequence research to explore the steps, the dynamic and the outcome of this process. We took an association-network examination with 153 adolescents, and then we extended it with focus-groups and individual interviews. In this study only the first step of our research is presented. We examined the students of Gandhi secondary school, a unique, ethnically separated (gypsy) secondary school; confronted them with control groups such as educationally isolated non-gypsy, and integrated gypsy and non-gypsy students. In this research the students got free associations to four calling-words (Me, Family, Gypsy, Hungarian), they valued their associations, which we applied to get their attitude categories in connection with the calling-words.

Our results shows that this special identity-forming milieu in Gandhi grammar school puts such a powerful assimilation pressure on the gypsy adolescents that causes an ambivalent, sometimes negative attitude towards their family and native community. Therefore, these adolescents can loose the basis of searching for their own identity, and a split can occur in experiencing the continuity of their identity. The representation of the native community alters towards the cognitive dominance, which suggests that the attachment to the in-group is interrupted. Due to the lack of affective potential in their ethnical identity, the returning to the community seems to be difficult, even impossible. The assimilation milieu and the pressure assist the integration into the majority, as well as the protective and closed nature of this institution, cause an unemotional, neutral, politically correct form in the representation of the majority; it could produce the illusion of an undisturbed integration.

The later outcome of this specific identity-forming pattern, such as problems in integrating the radically different socialization patterns, as well as the developing and the borders of the possible coping strategies – which can occur as a response to the identity threatening – will be analysed in a following study.

Recenzió

VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA

MTA Pszichológiai Kutatóintézete, Budapest

BIZALOMMAL A HAZAI SZERVEZETPSZICHOLOGIÁRÓL

Lépések és lehetőségek a hazai szervezetpszichológiában

A *Magyar Pszichológiai Szemle* szervezetpszichológiai különszáma (MPSz 2005/1–2) Faragó Klára és Kovács Zoltán szerkesztésében öröndetesen bizonyította, hogy megérte a várakozást, érdemes volt közreadni egy friss válogatást e komplex alkalmazott pszichológiai tudományág hazai terméséből.

A tematikai merítés tág, a szellemi orientáció is, amelyet a közreadott tanulmányok a szervezetpszichológia perspektívájáról nyitottak. A tanulmányok a szervezeti lét és a gazdasági viselkedés olyan *állandó dimenzióival* foglalkoznak, amelyek világos meghatározásán, tapasztalatán és tudatos kezelésén valóban sok múlik, nemcsak az egyéni sors, a szervezet további léte, fejlődése és hatékonysága is. Ilyen valamennyi szervezetben meglevő dimenzió a *bizalom és mértéke, a bizonyosság–bizonytalanság aránya, az igényszint, a teljesítmény, a hatékonyság*. Ilyen közös elem a szervezeteken belüli *nemi és életkori megoszlás, a nemi és életkori sztereotípiák* befolyása egyének és szervezetek alakulására. Ilyen a *kockázatészlelés, kockázatvállalás gyakorisága, formái és összefüggésük a helyzet felfogásával, a keretezéssel, a racionalitással és az érzelmekkel*.

E tudományterület komplexitása távolról sem közismert. Laikusok leginkább a menedzserképzéssel kapcsolják össze, sajnálatosan leszűkítve kompetenciáját. A köztudatban leginkább a média által túlságosan is előtérbe tolt kommunikációkutatás, esetleg a döntépszichológia néhány témája képviseli ezt a szakágot. Az MPSz szervezetpszichológiai különszáma ezt az egyoldalúságot könnyedén megszünteti azáltal, hogy *A szervezeti kultúra elemei, A transzkulturális problémák, A szervezet hatékonyságának növelése és a Kutatások a gazdasági viselkedés témaköréből* című tematikus egységeiben közölt 13 tanulmánnyal szélesre nyitja az olvasók látókörét a szervezetpszichológia kompetenciájáról és alkalmazhatóságáról. A válogatás azért is frissítő, mert a szokásosnál nagyobb arányban adja közre fiatal kollégáknak a legújabb szakirodalom feldolgozására támaszkodó empirikus kutatási eredményeit.

A kötetből nem hiányoznak vezető kutatók mintaszerű kutatási beszámolói sem. Ilyen Faragó Klára és Kiss Orchidea összefoglalója a kockázatpercepció és döntés kutatásának újabb fejleményeiről, benne az ún. keretezés hatásáról, Kovács Zoltán,

Perjés István és Sass Judit összegzése az iskolai szervezet kultúrájának megismerését célzó modellek alkalmasságáról és saját vizsgálatokról, de itt kell említenem a Radnóti–Faragó tanulmányt is. Az utóbbi a természetes helyzetben hozott döntéseket vizsgálta magas kockázatú szervezetekben (fegyveres testületeknél), életközeli, olyan körülmények között, amelyek nem tették lehetővé a kockázatok és valószínűségek körültekintő mérlegelést, és így megnőtt a ‘keretezés’ szerepe, az érzelmi heurisztika a helyzet értelmezésében és a kockázati döntésben. A vezető kutatók munkái közé sorolható Nguyen Luu Lan Anh írása is, aki újabb bizonyítékokkal sürgette a nemi sztereotípiák és a női szerep leegyszerűsítéseinek a meghaladását, többféle perspektívából vizsgálva a sztereotípiák életképességét és ennek többféle forrását.

A szerkesztők *Bevezetése* nemcsak a tartalom terén eligazító, *kitűnő helyzetjelentés* is egyben. Reálisan diagnosztizálja a hazai szervezetpszichológia jelenkori radikális változásait, megváltozott terepét, szereplőit, tematikáját, a szervezetfejlesztés új kihívásait, művelőinek szorult helyzetét. Aki e tudományág rohamos fejlődését várta a ’90-es években, az illúziók foglya volt. Nem számolt e szakterület hazai adaptációjának múltbeli nehezített feltételeivel, így a hozzáférhetőség különösen kényes problémájával. Az ifjabb pszichológusok e korlátokat ma már nem érzik, a jelenben azonban másfajta nehézségek is adódnak. A piacgazdaság váratlan és szervesen kialakulásával, a multinacionális cégek rohamszerű megjelenésével „kényszerűen jelent meg a szervezeti átalakítások igénye a szervezeti hatékonyság fejlesztése szempontjából”. Erre sem a meglévő szakembergárda, sem az oktatás nem volt kellőképpen felkészülve. Így nem egészen a véletlen műve volt, hogy „a szervezetfejlesztés és -tanácsadás más területekről érkezők privilégiumává vált” (4. o.). Ma a helyzet kiegyensúlyozottabb, ám a vállalati szervezetpszichológusok nagyon elfoglaltak, kutatáshoz – idő, kellő motiváció és források híján – alig jutnak. Maguk a kutatási témák pedig integráltabb szemléletet követelnek annál, ami az érdeklődő pályakezdőkben megvan. Ezért is üdvözlendő a kötetben tetten érhető termékeny együttműködés a szervezetpszichológia iránt érdeklődő fiatal pszichológusok és vezető szakemberek között. Öröndetes az is, hogy a szerzők között néhány gyakorló vállalati szervezetpszichológust is találunk.

A tanulmányok zöme a már említett négy nagyobb témakörbe illik. Az első tematikus rész a *szervezeti kultúra* vizsgálatait tartalmazza. E kultúra felöleli a szervezet múltját, működésének értékeit, szokás- és szabályrendjét, megbízhatóságát, stabilitását, innovatív készségét.

Sass Judit a *bizalom* felől közelített a szervezeti kultúrához, kapcsolati, személyközi és szervezeti bizalmat különböztetve meg. A szervezeti bizalom a tagok által osztott hit, amely a szervezet mint rendszer megbízhatóságára vonatkozó pozitív elvárásokból áll. A kutató főként a bizalom Johnson és mtai (1992) és Rempel és mtai, (1982) ún. *komponenselméletére* támaszkodik, amint ez kutatási tervén és az általa összeállított, részben e kutatóktól származó kérdőívén is látható. A személyközi és szervezeti bizalom összetevőit 12 iskola tanárai közötti önkéntes, névtelen részvételt

biztosító kérdőíves felmérésben vizsgálta (N = 304 fő; 68 férfi, 236 nő). A statisztikai feldolgozás hat faktort, köztük ötben – érzelmi támasz, szervezeti biztonságérzet, vezetői méltányosság, kontrollérzet, kompetencia – szignifikánsan eltérőt mutatott ki. Így a felmérés az iskolai szervezetekben a fenti *bizalomkomponensek eltérő mintázatait* tárta fel, bizonyos típusalkotásra is motiválva a kutatót. Újszerű megközelítése saját megítélése szerint is további kontrollra és megvitatásra érdemes. További empirikus vizsgálódást kíván például, hogy milyen különbségek és feltételek utalhatnak a túlzott jóindulatra és gyanakvásra, a naiv hiszékenységre, a realitásérzékre és a szervezet hatékonyságáért érzett felelősségre. A naiv hiszékenység, szemben a realitásérzékkel, továbbá a bizalom-bizalmatlanság terén is fontos „mérték” problémája mint ha kimaradna a fiatal kutató látóköréből. Pedig ha van valami, amiben nagyon fontos a mérték, akkor a bizalom az. Az aránytévesztés kihatásai gyakorta súlyosabbak a szervezeti, mint az egyéni létben. Seneca észrevétele a bizalomról és a bizalmatlanságról ma is érvényes: „...mind a kettő hiba: mindenkinek hinni és senkinek sem, de amaz, mondhatnám becsületesebb hiba, ez hasznosabb” (Seneca).

A bizalom az iskola számára is közismerten fontos, de hogyan erősíthető? Kérdés, hogy milyen modell alkalmas az iskolai szervezeti kultúra feltárására és leírására? Erre a kérdésre próbál felelni Kovács Zoltán Perjés Istvánnal és Sass Judittal kivitelezett kutatása, amelyet az iskolai élet és feladatrendszer jelenkori átalakulásának megértéséért, valamint az iskolai szervezetfejlesztés korszerű fejlesztési irányának jobb behatárolásáért végeztek. Első lépésként a Quinn-féle szervezeti modell egyszerű átvétele helyett annak empirikus kiegészítésére vállalkoztak: a Quinn-féle kérdőív felvételét egy saját mérőeszköz elővizsgálatával egyidejűleg végezték, részint azért, hogy egzaktabb módon megismerjék az iskolai kultúrákat, részint, hogy ellenőrizzék az új vizsgáló eszköz alkalmasságát a kívánt célra. „Az iskolai szervezeti kultúra” című új kérdőívet Kovács Zoltán iskolaigazgatók közreműködésével dolgozta ki még 2002-ben, Robbins (1993) 11 értékdimenzióját adaptálva. A Kovács–Perjési–Sass-féle team hat fővárosi közgazdasági szakközépiskola tantestületéből egy kisebb tanári mintát (N = 127) vont be az új kérdőív alkalmasságának ellenőrzésébe és Quinn általában a szervezeti kultúra alapmodelljét kereső kérdőívével való összehasonlításba. A kisebb elemszám érthető, tekintettel a kutatás elővizsgálat jellegére. Magát a felmérést megelőzte a Quinn-féle modell és eszköz kritikai feldolgozása, erről a tanulmány egyik legérdekesebb része ad számot. Az elővizsgálat igazolta, hogy „Az iskolai szervezeti kultúra” c. kérdőív alkalmazása árnyaltabb képet ad e szervezeti kultúráról, szemben a Quinn-féle modell által nyújtott elnagyolttal. Bár a Quinn-féle eszköz alkalmazása megmutatta, hogy a felmért iskolák között négy ’szabályorientált’ található, azt már nem hozta felszínre, hogy e közös jegy mögött nagyon különböző szervezeti kultúra található, attól függően, hogy a szabályorientáltság milyen más értékekkel és/vagy sajátosságokkal társul. A négy „szabályorientált” iskoláról ugyanis a kontextuálisabb elemzést lehetővé tévő mérőeszköz alkalmazása során kiderült, hogy bennük lényegesen különböző szervezeti kultúra érvényesül (így például van olyan iskola, ahol ez az orientáltság tanárközpontúsággal, innovációval és erős kont-

rollal jár, míg másutt épp ellenkezőleg, értékközpontúsággal és gyenge kontrollal társul). A 3. sz. táblázat bemutatja, hogy a Quinn-kérdőív alapján kategorizált (szabályorientált, támogató, célorientált) iskolák értékdimenziókban történt vizsgálata árnyaltabb képet ad, a kategorizálás alapjául kiemelt közös jegy eltérő érték- és vezetési háttérrel eltérő tartalmat hordozhat. A differenciáltabb kép jobb kiindulás a további kutatásokhoz, az iskolai vezetés számára pedig a kontroll eszközeinek jobb megválasztásához. A kutatás eredményeként említhető, hogy szakít egy régi rossz szokással. Korábban csak az számított eredménynek, amely a matematikai statisztika szerint szignifikáns volt. A negatívumot nem volt szokás közölni, pedig mögötte érdekes okok rejtőzhetnek. A szignifikancia hiánya egy időben csakis a kutató hibájaként – és nem esetleg az elméleti modell és a valóság tényleges eltéréseként – volt értelmezhető. Kovácsék pozitívuma, hogy korrekt módon jelentik, milyen feltevések igazolódtak, és melyek maradtak nyitva, esetleg további kutatásra várva.

Mindkét kutatással kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy vajon a vizsgált minták női túlsúlya befolyásolhatja-e, s ha igen, milyen irányban befolyásolhatja az eredményeket.

További markáns téma a *kockázatpercepció és a kockázatvállalás*, amely „a gazdasági viselkedés” és „a szervezeti hatékonyság” c. témakörök közös nevezője. A hazai szervezetpszichológiai kutatásban újszerű és eredményes munkát jelent az, amit Faragó Klára Kis Orchideával végzett a *kockázatészlelés és a 'keretezés' terén* alapkutatási szinten. Ehhez kapcsolódik szemléletében a Radnóti Istvánnal végzett életközeli vizsgálat is. A *keretezés* azt jelenti, hogy a döntéshozó a helyzetet nyereséget ígérőnek vagy veszteségesnek látja-e, mert ez a látásmód befolyásolja a személy döntését. Veszteség esetén kockázatvállalóbbak, nyereség esetén pedig kockázatkerülőek az emberek. A perspektíva nincs adva és nem egyértelmű, hiszen egy kisebb veszteséget egy nagyobb szemben nyereségnek is lehet tekinteni csakúgy, ahogy nagyobb helyett egy kisebb nyereséget veszteségnek. A percepciót nemcsak a személy saját kategorizálása, hanem a döntési szituáció bemutatása is befolyásolhatja. Faragóék az ismert fogadási paradigmát felhasználva olyan kockázatot tartalmazó vagy biztonságos választási alternatívák elé állították a személyeket, amelyekben a *várható haszon azonos* volt. A helyzetek egy részében a kockázat nyereségként, a másikban veszteségként volt megfogalmazva. A *fogadási alternatívákban* két tényezőt variálnak: a nyeresemény/veszteség nagyságát és a bizonyosságot, azaz az esemény bekövetkeztének a valószínűségét. Már korábban megfigyelték, hogy az emberek általában jobban figyelnek a bizonyosságra, mint a valószínűségre. Faragóék persze elsősorban a vállalkozók esetében voltak kíváncsiak arra, hogy milyen gyakorisággal és milyen sajátosságokkal élnek ők a 'keretezés'-sel, hogyan jelenik meg kockázatészlelésükben ez a sajátos fókuszálás, milyen stratégiát alakítanak ki a kockázatvállalás tekintetében? A kutatók az alábbiakban összegezték a kísérletes helyzetben vállalkozók és főiskolások között a fogadási alternatívák megítélésével végrehajtott kutatásuk tapasztalatait: „Az eredmények azt mutatták, hogy a vállalkozók a tét nagyságára fókuszálnak, a valószínűséget sokkal kevésbé veszik figyelembe. Ez a fókusz eltérő

viselkedést eredményez a nyereséges és a veszteséges helyzetekben: a nyereség lehetősége a nagy tét választására ösztönzi a vállalkozókat, míg a veszteség esetében éppen a nagy tét (a nagy kockázat) elkerülése jellemzi őket. A főiskolások stratégiája a nyereséges helyzetekben különbözik a vállalkozókéétól, választásaikat jobban befolyásolja a valószínűség, mint a tét nagysága” (202. o.). A szerzők szerint az érzelmi heurisztika szerepét lehet felfedezni abban, hogy a vállalkozók a nyereséghez és a veszteséghez igen nagy emocionális értéket társítanak. A vonatkozó szakirodalom és kísérletek bemutatása átgondolt, kritikai és élvezetes munka.

A Radnóti–Faragó-féle tanulmány fegyveres testületeknél dolgozó személyek kockázatpercepcióját és kockázatvállalással kapcsolatos döntéseit vizsgálta valóságközeli helyzetben az ún. naturalisztikus döntéshozatal irányzatának szellemében. Vizsgálatukban a beosztottak és vezetők kockázatpercepcióját, valamint a kockázathoz való viszonyulásának motivációs tényezőit, döntéseik stratégiáját elemezték.

A szervezetpszichológiai kutatások fejezetben szerepel Kovács Judit írása (KLTE) is. Ez a jól megtervezett laboratóriumi vizsgálat a szervezeti igazságosság és hatékonyság kérdésének megértéséhez járul hozzá. A kísérleti vizsgálatban egy elosztó és egy elfogadó döntött egy tranzakcióról. A vizsgálat tanulsága szerint a partner elosztási döntésével kapcsolatos információkérés, amely az interakciós partnerek átláthatóságát növelte, hozzájárult ugyan a méltányosság növeléséhez, de a tranzakció hatékonyságát rontotta. A szerző úgy értelmezi eredményeit, hogy a partner szándékaira vonatkozó információkérés csökkenti a bizalmat.

A transzkulturális problémakört Dénes Eszter (IBM), Nguyen Luu Lan Anh (ELTE) és Daxkobler Márta (PDI Hungary Kft.) munkái képviselik. Dénes elsősorban Hofstede, valamint Varga és mások „hatalmi távolság”-ot mérő eszközével kísérte meg francia és magyar felső vezetők vezetési eszközeinek összehasonlító vizsgálatát (a francia vezetőknél ez közismerten magas, a magyaroknál pedig alacsony), de vagy a nagyon közvetett eszköz, vagy a kis minta, vagy egyéb miatt lényegében nem talált számottevő különbséget. Idetartoznak a munkaerőpiacon megkülönböztető sztereotípiákat kutató szerzők: Daxkobler Márta kérdése az volt, hogy vajon élnek-e a HR-szakemberekben az idősebb munkavállalókról olyan sztereotípiák, amelyek automatikusan befolyásolják értékelésüket. Az idősödő munkaerőről kialakult negatív sztereotípiákat egybevetette az idősek kognitív és egyéb képességeiről kialakult nézetekkel. Azt tapasztalta, hogy mivel az élet nem igazolja a negatív sztereotípiákat, és ezt a megítélők is sokszor érzik, ellentmondásos ítéletekbe bonyolódnak, de sokan nem jutnak túl az előítéleteken. Nguyen Luu Lan Anh a nemi sztereotípiákat és a női szerepeket illetően jutott hasonló tapasztalatra.

A vállalat hatékonysága témakörében Tóth Györgyi (Sykes Közép-Európa Kft.) a vállalatok méretnövekedésével, Domján Mónika (Richter Vegyészeti Gyár) a teljesítményértékelő rendszerekkel kapcsolatos beállítódásokat próbálta csoportviták és kérdőívek alkalmazásával megismerni. Az, hogy a vállalatok méreteinek növelésekor a kisebb, családiasabb vállalat kedveltebb, nem meglepő eredmény. Az sem, hogy ezt csak egy nagyobb vállalat presztizsével és összetettebb feladatokkal való azonosulás

előzheti meg. Az már valamivel inkább az, hogy a teljesítményértékelő rendszer elfogadtatásában milyen nagy szerepe van a kisebb csoportokbeli kommunikációnak.

Váry Annamária más természetű, átgondolt írása egyben eszközt is kínál a pozitív szervezeti és egyéni beállítódásokhoz, a csoportfolyamatok segítésére az analitikus és rendszerszemléletű tavistock csoportmódszert ajánlja. E módszer hazai alkalmazhatóságát több oldalról is megvizsgálta, erre vonatkozóan eredményei biztatók.

Szellemesen egészül ki a kötet Serfőző Mónika és Nagypál Mónika tükörfunkciót betöltő írásaival (az előbbi a pedagógusok megítélését mutatja be a szervezetekről, az utóbbi pedig a szervezetpszichológusoknak tart bizonyos tükröt).

A kötet egészét tekintve szellemében, további kutatásra felkínált eszközeiben és módszereiben átgondolt és modern, noha néhány tanulmány bizonyos értelemben befejezetlen, inkább csak a kérdések meglátásában jeleskedik. A témák széles és színes terítke minden bizonnyal vonzó lesz mind a szervezetpszichológia gyakorló művelőit, mind a más területről érdeklődők számára.

A kézirat elfogadva: 2007. augusztus

DEMETROVICS ZSOLT

*ELTE PPK Pszichológiai Intézet, Addiktológiai Tanszéki Szakcsoport,
Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszék*

KVALITATÍV DROGKUTATÁSOK

Kvalitatív kutatások budapesti droghasználók között

RÁCZ JÓZSEF könyvről

(Budapest, 2006, L'Harmattan Kiadó, 297 old.)

Rácz József legújabb kötete izgalmas, különleges olvasmány; hasonló írás a hazai addiktológiai irodalomban nem született. Egyszerre lezárás és összefoglalás, valamilyen szintézis, de egyben nyitás is a kötet, egy új drogkutatási irány megalapozása, bevezetése.

Rácz Józsefet több mint két évtizedes kutatómunkája, összefoglaló írásai, oktatói tevékenysége csakúgy, mint szakértői vagy a droghasználók kezelésében betöltött szerepe az addiktológiai szakma egyik legmeghatározóbb személyiségévé tette. Megszokhattuk tőle az alapos áttekintéseket, a precíz kutatási beszámolókat s a higgadt, konstruktív állásfoglalásokat, nemcsak direkt tudományos kérdésekben, hanem az addiktológiában óhatatlanul felmerülő elkerülhetetlen drogpolitikai kérdésekben is. Eddigi pályája számos innovatív vállalkozást hozott, akár a kutatásra, akár az oktatói tevékenységére, akár a kezelésben játszott szerepére gondolunk. Ezek egyik legmarkánsabb területét jelentik a droghasználók körében végzett kvalitatív kutatásai.

Rácz József a 80-as évek elején új irányt nyitott a devianciák – és különösen a droghasználat – akkoriban éledező kutatásaiban. Ő volt az első, aki az akkor etnográfiai-nak nevezett terepmunkát, interjúmódszert s egyéb, ma leginkább kvalitatívnak nevezhető módszereket „bevetve” kezdte meg a droghasználó szubkultúrák kutatását Magyarországon. Bár a név akkor még más volt, de tulajdonképpen kvalitatív drogkutatások voltak már ezek a 25 évvel ezelőtti vizsgálatok, s a szerző az időközi részösszegések után most egy nagyobb lélegzetvételű munkában foglalta össze, hol is tart ma ez az irányzat s ezen belül saját kutatásai. A kvalitatív kutatások ráadásul az elmúlt időszakban igen jelentős módszertani fejlődésen mentek át, s általában is elmondható, hogy nemcsak nemzetközi viszonylatban, hanem hazánkban is fellendülőben van ez a terület.

A kötet szerkezetileg kettős benyomást kelt. Magán hordozza a szerzőnél megszkott feszes szerkesztési elveket, a pontos, logikus felépítést, de egyben – a feldolgozott téma heterogén voltából következően – meglehetősen eklektikus is. A szerkezet

nem mondható lineárisnak, rengeteg téma bukkan fel, különböző nézőpontok, kutatások, elméletek, amelyek aztán a kötet végére az implicit és explicit utalások révén állnak össze teljes egészé, bár sok fejezet önmagában is olvasható, értelmezhető ke-
rek egész.

A kötet bevezető része a fogalmak tisztázása mellett a kvalitatív kutatások narratív perspektívájával, a governmentality témakörével [érdemes itt utalni a szerző nemrég megjelent tanulmánykötetére, Rácz József, Takács Ádám (szerk.): *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elméleti foucault-i perspektívából*. Budapest, 2006, L'Harmattan Kiadó] s néhány kapcsolódó elméleti kérdéssel foglalkozik. Különösen érdekes az egyes kémiai szereket bemutató fejezet. Nagyon élesen jelenik itt meg a kötet és a nézőpont sajátossága. A megszokott orvosi-pszichológiai információk helyett narratívákból, interjúrészekből építkeznek a drogokat bemutató alfejezetek. Nagyon élénken rajzolódik itt ki, hogy a megszokott természettudományos leírások mögött, mellett mennyi szubjektív elem és mennyi társadalmi-kulturális, politikai, kriminológiai és egyéb dimenzió (a szerző szóhasználatában *drogalitás*) húzódik meg. Könnyűzenei együttesek szövegei, irodalmi alkotásokból vett idézetek és a mindennapi használók szövegei vagy akár hivatalos dokumentumok (pl. a kábítószerrel kapcsolatos Alkotmánybírósági határozat) teremtik meg az alapot az elemzéshez, s színezik az egyes drogról kialakított képet.

A kutatások módszertanának bemutatását követően a szerző az elmúlt években végzett kutatásait foglalja össze. Mind a budapesti partiszcéna bemutatása, mind az injekciós droghasználók körében végzett vizsgálatok jól illusztrálják az elméleti részben felvetett szempontokat, illetve a budapesti (szub)kulturális szcénákban megjelenő droghasználat kvalitatív módszerekkel való kutatásának lehetőségét. Hasonlóan érdekes a kötet záró fejezete, amelyben a szerző három, a 2000-es években megjelent két önéletrajzi írást, illetve egy önéletrajzi interjút elemez és értelmez a különböző betegségfelépülés narratívák alapján.

Összességében a kötet mind az elméleti részeket tekintve, mind a módszertani leírások szempontjából fontos mű, mérföldkőnek tekinthető a hazai drogkutatások s különösen a kvalitatív módszertanú drogkutatások tekintetében. A kutatások bemutatása a konkrét eredményeken túlmutatnak, bizonyos illusztrációval is szolgálnak, mit nyújt ez az irányzat, mit tudhatunk meg ezekből a kutatásokból, milyen kutatási céllal válasszunk kvalitatív módszert. Elméleti-módszertani összefoglaló, de bizonyos értelemben – már csak úttörő voltánál fogva is – útmutató s nem mellékesen kutatási beszámoló is a kötet, s ennek megfelelően sokféle céllal forgatható, sok célcsoportnak ajánlható. Addiktológusok mellett joggal tarthat számot érdeklődésre a kötet az egyéb területeken kutató s a kvalitatív módszerek iránt érdeklődő kutatók részéről, csakúgy, mint ahogy a klinikus ismerete is számtalan olyan szemponttal gya-
rapodhat, amelyeket más, igazán klinikai orientációjú könyvekben nem fog meglegelni.

A kézirat elfogadva: 2007. augusztus

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

- Mónika Sándor – Márta Fülöp – Mihály Berkics – Xiaofei, Xie:*
Situational and cultural determinants of sharing behavior among
Hungarian and Chinese kindergarten children.....281
- Csilla Szabó – Emese Poszet – Anabella Veress:*
Comparison of cognitive profile among children with attention deficit
hyperactivity disorder and typically developed children.....311
- Szilvia Csóka – Gábor Szabó – Eszter Sáfrány – Réka Rochlitz – Róbert Bódizs:*
An attempt to measure adult attachment – the Hungarian version
of the Relationship Scale Questionnaire.....333
- Ildikó Bokrétás – Sára Bigazzi – Bernadette Péley:*
Transition – Identity – Gipsies I. The identity construction
of those young gipsies who are becoming intellectuals.....357

BOOK REVIEW

- Ibolya Váriné Szilágyi:*
With confidence about organizational psychology in Hungary:
Steps and opportunities.....381
- Zsolt Demetrovics:*
Qualitative Drug Studies.....387

Ára: 400 Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Sándor Mónika – Fülöp Márta – Berkics Mihály – Xie Xiaofei:*
A megosztó viselkedés kulturális és helyzeti meghatározói
magyar és kínai óvodáskorú gyerekeknél.....281
- Szabó Csilla – Poszet Emese – Veress Anabella:*
A figyelemzavaros-hiperaktív és tipikusan fejlődő gyermekek
kognitív profiljának összehasonlítása.....311
- Csóka Szilvia – Szabó Gábor – Sáfrány Eszter – Rochlitz Réka – Bódizs Róbert:*
Kíséret a felnőttkori kötődés mérésére – a Kapcsolati Kérdőív
(Relationship Scale Questionnaire) magyar változata.....333
- Bokrétás Ildikó – Bigazzi Sára – Péley Bernadette:*
Átmenet – Identitás – Cigányság, I. Az értelmiségi lét felé haladó
cigány fiatalok identitásalakulása.....357

RECENZÍÓ

- Váriné Szilágyi Ibolya:*
Bizalommal a hazai szervezetpszichológiáról.....381
- Demetrovics Zsolt:*
Kvalitatív droggutatók. Kvalitatív kutatások budapesti
droghasználók között – Rác Zózsef könyvéről.....387

**A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható
a Gondolat Könyvesházban
Budapest 1053, Károlyi Mihály u. 16.
www.gondolatkiado.hu
Tel.: 36 1/266-4999**